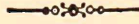

KÂVYASANGRAHA. 59.

THE MISCELLANEOUS POEMS

OF

MOROPANT,

THE GREAT POET OF THE MAHÂRÂSHTRA

PART IV.

EDITED WITH

CRITICAL AND EXPLANATORY NOTES,
PREFACE AND APPENDICES.

BY

BÂLKRISHNA ANANT BHIDE, B. A.

PRINTED AND PUBLISHED

BY

TUKÂRÂM JÂVAJÎ,

PROPRIETOR OF JÂVAJÎ DÂDÂJÎ'S "NIRNAYA-SÂGARA" PRESS,

Bombay.

1907.

Price 1½ Rupee.

(*Registered according to the Act XXV of 1867.*)

[All rights reserved by the publisher.]

महाराष्ट्रकविवर्यमोरोपंतकृत स्फुट काव्ये.

वाग्देवीकंठस्थितकविमालागतमहाहर्मध्यमणी, ।
ज्याच्या काव्ययशानें भरुनी गेली समस्त ही धरणी, ॥
त्या श्रीमयूर कविच्या कैशी स्मृति मज न होय पायांची ? ।
नव काव्यविरचनीं या सादर मी मूढ तत्कृपा याचीं. ॥

—श्रीपाद नारायण मुद्गमदार, बी. ए.

भाग चवथा.

हा

वाळकृष्ण अनंत भिडे, बी. ए.

यांनीं

अर्थनिर्णायक व अवांतर माहितीच्या टीपा देऊन व प्रस्तावना
आणि परिशिष्ट वगैरे जोडून तयार केला.

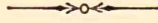
तो

मुंबईत जावजी दादाजी यांच्या 'निर्णयसागर' छापखान्याचे मालक
तुकाराम जावजी यांनीं छापून प्रसिद्ध केला.

१९०७.

किंमत १। रुपया.

प्रस्तावना.

१. मोरोपंती स्फुट काव्यांचा काव्यसंग्रहग्रंथमालेंतील चवथा भाग आम्ही महाराष्ट्र काव्यवाचकांस सादर करित आहों. या भागांत आमच्या जवळ शिल्लक असलेली सर्व मोरोपंती स्फुट प्रकरणें समाविष्ट झालीं आहेत. काव्यसंग्रहग्रंथमालेंत आजपर्यंत प्रसिद्ध झालेल्या एकंदर मोरोपंती स्फुट काव्यांखेरीज अजून बरींच अप्रसिद्ध खंडकाव्यें मोरोपंतांच्या दप्तरांत आहेत असें समजतें. परंतु तीं काव्यें आमच्या हातीं आलेलीं नाहीत, व येण्याचा तूर्त संभव दिसत नाही. तेव्हां आजमितीस तरी प्रस्तुतचा भाग हा मोरोपंती स्फुट प्रकरणांचा या ग्रंथमालेंतील शेवटचाच भाग समजणें प्राप्त आहे. मोरोपंतांचें दप्तर रा. लक्ष्मण रामचंद्र पांगारकर, बी. ए., यांच्या पाहण्यांत आलेलें आहे; व त्यांजबरोबर पत्रव्यवहार करितां आम्हांला असें कळलें आहे कीं, पंतांच्या दप्तरांत असलेली व अद्यापपर्यंत कोठेंही प्रसिद्ध न झालेली अशी कविता सुमारे दीड हजार आहे. तिचा ठोकळ तपशील पुढें दिल्याप्रमाणें आहे.—

१ आर्याकेकावली.	गीति	१७४
२ रामनाम अष्टोत्तरशत रामायण.	,,	३०
३ श्रीरामायण.	श्लोक	५०
४ कन्यारत्नरामायण.	,,	२२
५ दंडकरामायण.	,,	१००
६ कथासुधारामायण.	,,	४२
७ मंत्ररामायण.	,,	६४
८ स्रग्विणीरामायण....	,,	९४
९ मंजुरामायण.	,,	७१
१० तन्वीरामायण.	,,	८६
११ प्रहर्षणरामायण.	,,	८५
१२ छंदोरामायण.	,,	५००
१३ पदें, अभंग, वगैरे....	,,	५०

एकूण ग्रंथसंख्या १३६८

याशिवाय पंतांची जागोजाग मिळालेली फुटकळ कविताही सुमारे दीड हजार होईल, असें कळतें. पंतांनीं ज्योतिष व वैद्यक यांवरही आर्या केलेल्या होत्या, अशी

१. या रामायणाचीं शेवटचीं दोन कांडें मुळींच नाहीं.

आख्यायिका आहे. परंतु या आख्यायिकेची सत्यता सिद्ध करणारी साधनें अद्याप उपलब्ध झालेलीं नाहींत. आमच्या ओळखीचे एक वयोवृद्ध गृहस्थ आहेत. ते ज्योतिषावरील पांचदहा तुटक आर्या म्हणतात व त्या मोरोपंती आहेत अशी त्यांची समजूत आहे. परंतु त्यांतील भाषापद्धतीच्या शिथिलतेकडे लक्ष्य दिलें असतां, ती कृति पंतांची नसावी, असें निर्धास्त म्हणतां येतें. सर्वसंग्रहांत रुक्मिणीस्वयंवर म्हणून एक गीतिबद्ध स्वतंत्र प्रकरण छापलें आहे व तें रा० हंसांनींही आपल्या पंतांवरील निबंधांत स्वतंत्र प्रकरण म्हणून गणिलें आहे. परंतु वस्तुतः तें प्रकरण बृहद्दशमाच्या ८३ व्या अध्यायांत आहे. तसेंच अंबरीपाख्यान म्हणून एक अकरा गीतींचें प्रकरण सर्वसंग्रहांत आलेलें आहे. परंतु तेंही मंत्रभागवतांत आढळतें. पंत काशींत असतांना दररोज भगवद्गीतेचें एक भाषांतर करून तें ब्राह्मणास दान देत असत, अशी एक दंतकथा आहे. परंतु मोरोपंती स्फुट काव्यांच्या २ व्या भागांत छापलेल्या निर्यमक आर्या-गीतेशिवाय पंतांची गीतेवरील कृति मुळींच उपलब्ध नाहीं. गीतार्थबोधिनीनामक ग्रंथांत छापलेल्या गीतेवरील सयमक आर्या मोरोपंती आहेत, असें म्हणण्याला कांहीं-एक प्रमाण आढळत नाहीं.

२. प्रस्तुत भाग तयार करण्याचे कार्मी आम्हांला आमचे मित्र रा० दत्तात्रय केशव ओक (नागपुर) व बाळकृष्ण सीताराम जोशी (मुरूड-जंजिरा) यांनीं जी मदत केली, त्याबद्दल त्यांचें आम्ही मनःपूर्वक आभारी आहों. तसेंच रा० ल० रा० पांगारकर यांनीं आपला बहुमोल वेळ खर्ची घालून हरिश्चंद्राख्यानांतील पाठांतरे व अशुद्ध स्थळें आमच्या नजरेस आणून आम्हांला ऋणी केलें आहे. रा० पांगारकरांच्या सूचनांचा शक्य तेवढा उपयोग दुसऱ्या परिशिष्टांत करून घेतला आहे.

मुरूड-जंजिरा,
१५ सप्टेंबर १९०७.

}

काव्यसंग्रहकार.

मोरोपंती स्फुट प्रकरणे भाग ४ था याची

विषयानुक्रमणिका.

काव्यांक.	काव्यनाम.	ग्रंथसंख्या.	पृष्ठांक.
१	मंत्रमय भागवत.	१०९	१-१७
२	मदालसोपाख्यान, अध्याय १ ला	२९	१७-२०
	” ” ” अध्याय २ रा	९१	२०-३०
	” ” ” अध्याय ३ रा	५७	३०-३६
	” ” ” अध्याय ४ था	३१	३६-४०
	” ” ” अध्याय ५ वा	५०	४०-४५
	” ” ” अध्याय ६ वा	७५	४५-५३
३	हरिश्चंद्राख्यान, अध्याय १ ला	४२	५४-५८
	” ” ” अध्याय २ रा	८८	५८-६७
	” ” ” अध्याय ३ रा	८५	६७-७६
	” ” ” अध्याय ४ था	४९	७६-८१
	” ” ” अध्याय ५ वा	३२	८१-८४
४	अंबरीषाख्यान.... ..	४०	८५-८९
५	दत्तचरित्र.	५५	९०-९७
६	नारदाभ्युदय.	४७	९७-१०२
७	अनंतव्रतकथा.	१०३	१०३-११३
८	निंदकपंचक.	५	११३-११४
९	भस्मासुराख्यान.	४२	११५-१२५
१०	दत्तदयोदय.	१०२	१२५-१३९
११	सप्तशती, प्रथम चरित्र, अध्याय १ ला ...	५७	१४०-१४६
	” ” द्वितीय चरित्र, अध्याय १ ला ...	६८	१४६-१५३
	” ” ” अध्याय २ रा ...	५४	१५४-१६०
	” ” तृतीय चरित्र, अध्याय १ ला ...	५२	१६०-१६५
	” ” ” अध्याय २ रा ...	२३	१६५-१६७
	” ” ” अध्याय ३ रा ...	२४	१६७-१७०
	” ” ” अध्याय ४ था ...	४८	१७०-१७४
	” ” ” अध्याय ५ वा ...	४१	१७५-१७९
	” ” ” अध्याय ६ वा ...	४०	१७९-१८३

काव्यांक.	काव्यनाम.	ग्रंथसंख्या.	पृष्ठांक.
१२	आशंसाष्टक.	८	१८३-१८४
१३	नवदानकेली.	४८	१८४-१९०
१४	स्मरणी.	१३	१९१-१९२
१५	विठोवादादांची स्तुति.	६	१९३-१९४
१६	श्रीमल्लारिविजय.	७३	१९४-२०३
१७	अभंग, पदें इत्यादि.	१४	२०३-२०६

एकूण ग्रंथसंख्या १७०१

अनुक्रमिक.	परिशिष्टे.	पृष्ठे.
१.	किरकोळ पथें.	१-५
२	पाठभेदे, शुद्धाशुद्ध, इत्यादि.	६-१०

मोरोपंतकृत स्फुट प्रकरणे.

भाग चवथा.

१. मंत्रमय भागवत.

(गीतिवृत्त.)

नंतमोक्षद भवविधिनुत, जगदीश, वरेण्ये, वैनैतेयरथ ।	
वौराया वसुधाभर देह धरी वासवादिगेयकथ ॥	१
नक्षत्रप प्रमोदे, स्वकुळीं भक्तामराग वरतेजा ।	
वात्सल्ये वसुदेवात्मज होतां, यजिति लोकधर ते ज्या ॥	२
नरपति परमोप्र भयद कंस उरगैसा वधीं रते, अल्प ।	
वाल व्यसु करि देवैक्युदरज सी यादवादि यमैकल्प ॥	३
नैष्टां मोहुनि, भवनीं गवळ्याच्या तेज आपुलें राम ।	

१. या प्रकरणाला काव्येतिहाससंग्रहांत 'पूर्णमंत्रभागवत' असें नांव दिलें आहे; परंतु खुद्द पंतांनींच याला 'मंत्रमय भागवत' असें शेवटच्या गीतींत म्हटलें आहे. याला जरी 'भागवत' म्हटलें आहे, तरी यांत केवळ दशम स्कंधाचीच टीका आहे, सर्व भागवताची नाही. याच स्कंधावर पंतांनीं दुसरी एक विस्तृत टीका केलेली आहे, तिला 'कृष्णविजय' किंवा 'बृहद्दशम' असें नांव आहे. तेव्हां प्रस्तुत प्रकरणाला 'लघुदशम' हें अन्य नांव असावें, हें सयुक्तिक आहे. काहींच्या मतें 'मंत्रभागवतांतील' दशम स्कंधच लघुदशम होय, परंतु हें स्वतंत्र प्रकरणच लघुदशम असणें, अधिक सरळ व संभवनीय आहे. प्रस्तुत प्रकरणांत 'नमो भगवते वासुदेवाय' हा मंत्र प्रत्येक गीतींत साधिला आहे. मंत्राक्षरांवर फुली दिलेली आहे. २. नम्रांस मोक्ष देणारा. ३. शंकर आणि ब्रह्मदेव यांनीं स्तविलेला. ४. श्रेष्ठ. ५. गरुड आहे रथ (=वाहन) ज्याचें असा. ६. पृथ्वीचा भार. ७. इंद्रादिकांनींही ज्याचें चरित्र गाण्यास योग्य आहे असा. ८. चंद्र. ९. हपें. १०. आपल्या कुळांत, सोमवंशांत. ११. भक्तांचा कल्पवृक्ष. अग=वृक्ष. १२. मोठा तेजस्वी. १३. लोकपाळ. या गीतीचा अन्वय—ज्या लोकवर यजिति, [तो] भक्तामराग वरतेजा वात्सल्ये स्वकुळीं वसुदेवात्मज होतां, नक्षत्रप प्रमोदे. १४. मोठा भयंकर. १५. सर्पासारखा. १६. प्राणरहित. १७. देवकीपुत्र. १८. सहा. या पुत्रांचीं नांवां—कीर्तिमत, सुषेण, उदापि, भद्रसेन, ऋभुदास, भद्रदेह. १९. यमासारखा. २०. घरीं.

- वाढवि; सुख दे वाढुनि नंदयशोदादिकां घनश्याम. ॥ ४
- नं गमो चित्र, भयंदतम घनगर्जित वर्ष, तेथ शेष वरी, ।
- वारिधि तशी सुखें दे वाढहि यमुना, न मार्गविघ्न करी. ॥ ५
- नंष्टाय मोहिता भरि गर्गरस वंदनी, कुंबुद्धि तेहि तरे ।
- वाखाणितां सुधाधिक वरदधरबाळयश करी हित रे ! ॥ ६
- अनं मोडी, भंग्र करुनि गतिस, तृणवर्त न परते मागे; ।
- वाटेसि सुदेशाच्या लावी, वारून पापचय रागे. ॥ ७
- नंलिनाक्षमुखी मोहे पाहुनि नभआदि जगें, वंदे 'हा' ते ।
- वाढुनि वसु देह, तरिच वाल्मीकिप्रमुख गाति यश गा ! ते. ॥ ८
- नवल करी मोठे जन; भव्यप्रद गर्ग नावे, तेज, कथी; ।
- वाचेला सुख दे जें, वागवि जड जेवि मायें, दोष मथी. ॥ ९
- नव्यप्रमोदकर, शिशुलीलासुभंगांगं बहुत, वळहरि ते ।
- बाळ सुरगुरुहि झाले देहिहिता बापमायसे करिते. ॥ १०
- नवनीतमोषे सोसे नच भक्षी अंगजें बहु ते माती, ।

१. विलक्षण, आश्चर्यकर. २. भयंकर. ३. समुद्र. ४. मार्गांत अडथळा. या गीतीचा अन्वय—[जेथ] भयद तम, घनगर्जित (=भेधगर्जना) व वर्ष (=पावसाच्या सरी), तेथ शेष [कृष्णाच्या मस्तका—]वरी [होता], [व कृष्णाला] वारिधितशी (=समुद्राप्रमाणेच) यमुना सुखें (=सहज) वाढि दे [व] मार्गविघ्न न करी, [हे] चित्र न गमो. ५. जिचें आयुष्य सरलें आहे, अशी. ६. विष. ७. दुष्टबुद्धि (पूतना). ८. अमृताहून श्रेष्ठ. ९. वर देणारांत श्रेष्ठ अशा बाळकाची (=कृष्णाची) कीर्ति. १०. गाडा. ११. भग्न करणें=नाश करणें. १२. दैत्यविशेष. हा वाच्याच्या रूपानें गोकुळांत आला होता. १३. सुदेशाच्या वाटेस=मोक्षमार्गास. १४. पापाची रास. १५. कमलनेत्राच्या (=कृष्णाच्या) मुखांत. १६. भ्रांत होई, गोंधळे. १७. आकाशादिक पंच महाभूतें. १८. यशोदा. १९. द्रव्य. २०. शरीर. २१. वाल्मीकि इत्यादि. अन्वयः—गा ! तरिच (=म्हणूनच,) वसु [व] देह वाढुनि (=अर्पण करून) ते वाल्मीकिप्रमुख यश गाति. २२. कल्याणप्रद. २३. ऋषिविशेष. हा यादवांचा गुरु. २४. अचेतन, अज्ञान. २५. नाशी. या अर्थाचा अन्वय—जें (=नाम) वाचेला सुख दे, जेवि माय [तेवीं] जड वागवी [=अजाणास सांभाळून घेई, (पक्षीं) अचेतन वस्तुमात्राचें अस्तित्व कायम राखी,] [आणि] दोष मथी. २६. नवा नवा आनंद देणारें. २७. बाळलीलेनें शोभत आहेत अंगें ज्यांचीं असे. २८. बळराम व कृष्ण. २९. देवश्रेष्ठ. ३०. प्राण्यांच्या हितास. ३१. लोणी चोरणारा. ३२. पुत्र.

- वासवि सुंमुख, वदे 'हा' बागुलसें विश्वमायं बाळा ती. ॥ ११
- स्तनकाम मोघ होतां, भंग करुनि मथेनपात्र, मगं भवंते ।
⁺³ ^{५+}
- वानर मेळवुनि, सुरस दे वांटुनि, खायं, पातली तंव ते. ॥ १२
- नं करी क्षमा तमोमति, भरं तनुचा, न गति जंवंती तेणें, ।
⁺ ^७
- वात्सल्ये सुत धरं दे बांढेयशोदामबंध गणि लेणें. ॥ १३
- घनं मोहांतुनि ईभसे उद्धरि यमे अंगम अवनंतेष्टकर; ।
⁺ ⁺
- घे रूप वासुराचें देवारि, करी तदीयें घात परं. ॥ १४
- नंगसा मोठां सुभयंकर अजंगर, वंसै, तेहि तर्पोळ, ।
^{+३८} ⁺
- वासुनि मुख देवासहि गिळि, होयं तया अघा तदा काळ. ॥ १५
- नरशिशु मानुनि मोहें भक्षी, गलदग्ध वकं हतेच्छ दमे, ।
^{२८} ⁺
- बाळ हरि असुरदेहा चिरि सहज, नैवार्द्र यवससाचि गमे. ॥ १६

१. अन्वयःती—विश्वमाय बाळा मुख वासवि (=पसरवी) [व] बागुलसें (=बोवाजीसारखें) [भीति घालण्यासाठी] 'हा' (=हां, खबरदार!) वदे. २. स्तनपानाची इच्छा. ३. व्यर्थ. ४. ताक घुसळण्याचें भाडें, माथणी. ५. भोवती. ६. दही. ७. यशोदा. ८. तमोगुणानें व्यास जिची बुद्धि अशी, तामसी, संतापलेली. ९. भार. १०. शरीराचा. ११. वेगवती. याचें विशेष्य 'गति'. अन्वयः—तनुचा भर, तेणें (=त्या शरीराच्या स्थूलपणामुळें) गति (=चाल) वेगवती (=जलद) न. १२. उत्तम यश ज्यांत आहे असा दाव्याचा बंध (=गांठ). १३. भूषण. अन्यपाठः—वाढ यशोदासबंध गणि लेणें. १४. हत्तीसारखे. १५. जुळे. १६. वृक्ष. या वृक्षाचें नांव यमलार्जुन होतें. कुबेरपुत्र नलकूबर आणि मणिग्रीव हे नारदशापानें जुळे वृक्ष झाले होते. १७. नम्र झालेल्यांच्या इच्छा पुरविणारा. १८. राक्षस, वत्सासुर. यानें वासुराचें रूप घेतलें होतें. १९. त्या दैत्याचा. २०. परंतु. २१. पर्वताएवढा मोठा. पाठभेदः—नग मोठासा. २२. सर्पविशेष. अघासुरानें हें रूप घेतलें होतें. हा पूतना व वक यांचा धाकटा भाऊ. २३. वासरें. २४. त्यांस (=वांसरास) राखणारे, गोपाळ. २५. पाप्यास किंवा अघासुरास. २६. तेव्हां. २७. नाशकर्ता. 'तदा काळ' ऐवजी अन्यपाठ—तदग्धकाळ. २८. मनुष्याचीं मुलें. २९. गळा भाजलेला. ३०. बकासुर. हा बगळ्याच्या वेषानें आला होता. ३१. निराश. ३२. बकासुराच्या शरीरास. ३३. ताज्या ओल्या. ३४. गवतासारखा.

- नलिनज मोही, होउनि डिंभं अनुगं वत्स तेहि वर्षभरी, ।
 वाढवि सुख, न कळों दे भोवां रामोहि विश्वकायं हरी. ॥ १७
- नटतां समोर गर्दभं गवें, वळ तेधवांचि त्यास वधी; ।
 वानिति सुर देखुनि विभुबाहुप्रति, विजयं निववि वासवधी. ॥ १८
- नटसा प्रभु प्रमोदें भग्न करी फणं महांगरळ वंमते, ।
 वासुकि शत देते वळ, वालिशं कालियतसेचि ते शंमते. ॥ १९
- वर्धनवन्दि पी रमोत्सवभवन, ब्रज रक्षि गर्जवरा तेवी; ।
 वा! सुहृदेकैगुरु नवां नित्य प्रियं हरिच या जना सेवी. ॥ २०
- नंगंपसमोरुवपु असुर बलभद्र मगं प्रलंब वधि तेजें, ।
 वाहति कुसुमें देवी, वानिति यश सत्सभा, मना ये जें. ॥ २१
- नगोजानियमोपासनभद्रमति गवळणी स्वसुरतेहा ।
 बाळा सुंदती; त्यां दे, वासं चोरुनि, सदयं वर ते हां. ॥ २२
- नवसा परमोत्कांच्या पावे प्रभविष्णु, गडवडुनि ते त्या ।
 वादिति सुरस पदेच्छुक वाडवदार प्रियं स्वपद देखीं. ॥ २३

१. ब्रह्मदेव. २. गोपाळ, बालक. ३. अनुसरणारे, बरोबरचे. एकदां ब्रह्मदेवानें गो-
 कुळांतील वासरें व गवळ्यांचीं मुलें चोरून नेलीं. तेव्हां कृष्णानें स्वतःच वासरें व
 गवळी यांचीं अनेक रूपें धारण करून, ब्रह्मदेवाचें कृत्य कोणासही भासूं दिलें नाहीं! हें
 पाहून ब्रह्मदेवाची कृष्णाच्या प्रभावाविषयीं खातरी झाली व तो अखेर गोवत्स व मुलें यांसह
 कृष्णास शरण गेला. या कथेवर येथें कवीचें लक्ष्य आहे. ४. आपला भाऊ जो राम त्यास.
 ५. विश्वरूप. ६. हें रूप धेनुकासुरानें घेतलें होतें. ७. देवाच्या भुजदंडाला. ८. इंद्राची बुद्धि.
 ९. नाच्या पोऱ्यासारखा. १०. फडा. ११. तीव्र विष. १२. ओकणारे. १३. सर्पविशेष. १४. मूर्ख.
 १५. नाश पावते. या अर्थाचा अन्वय-[जरि] शत वासुकि वळ देते, [तरि] ते वालिश [वासुकी] का-
 लियतसेचि शमते. १६. दावाग्नि. १७. लक्ष्मीच्या आनंदाचें स्थान. कृष्ण. हा 'पी' या क्रियापदाचा
 कर्ता. १८. गजेंद्रास. १९. आसत्रेष्ठ. २०. मोठ्या पर्वतासारखें आहे प्रचंड शरीर ज्याचें.
 २१. राक्षसविशेष. हा गोपाळवेषानें आला होता. २२. पुष्पें. २३. साधूंची मंडळी. २४. कात्याय-
 नीव्रताविषयीं ज्यांची शुभमति आहे अशा. २५. आपल्या रतिसुखाचे ठायीं आहे इच्छा ज्यांची
 अशा. २६. वस्त्रें. २७. कृष्ण. २८. अति उत्कंठितांच्या. २९. प्रभावयुक्त, सामर्थ्यवान्, पराक्रमी,
 प्रभू. ३०. (प्रभूचें) पद इच्छिणाऱ्या. ३१. ब्राह्मणस्त्रिया. ३२. आपलें स्थान. ३३. देणारास.

दिनें सप्त वृष्टि मोठी करि शैक्र, भैर्यांती गवळि ते हरितें ।
 बौहति, नेग सप्त दिवस धरि, सुख दे, व्यसन बाँढदयें हँरि तें. ॥ २४
 म्हणुनि 'नमोस्तु' भैर्यांती गजवरवाहन नतेष्टदा राहे, ।
 बाँखाणुनि सुरभि वदे 'गोविंद,' नवात्मपयें अँजा वाहे. ॥ २५
 वनेनाथभृत्य मोहें ने ब्रँजभैर्यां, गमावते गवळी ।
 वारिपथें तँद्विसु दे, त्या जाउनि वारिनीयकाजवळी. ॥ २६
 मंदनविमोहन वैल्लभवेणुस्वरगति वनांत बहु भोते. ।
 'वामो सुरसें देह न सांवरि, किति वाँसें?' म्हणति जँयें गाते. ॥ २७
 स्त्रीजनकामोदीपनभर गंगनीं वर विमान ते रासीं; ।
 वाँणी सुरस वदे या, वाँनील समान कायें येराँसी? ॥ २८
 नंगजायात्रा मोठी, भक्षी अँजगर वनांत ते दोवे; ।
 वाँ! अँहि उद्धरि, सुख दे, प्रभु वारुनि ताप शाप, यश तो घे. ॥ २९
 धनदौचा मोठा खल भँत्रहितें अँनुगें वँळेंचि तेज हरी, ।

१. वर्षाव. २. इंद्र. ३. भयानें पीडलेले. ४. बोलाविती. ५. गोवर्धनपर्वत. ६. अति-
 दयाळु. ७. निवारी. ८. नमस्कार असो. ९. संसारनाशकास. १०. श्रेष्ठ हत्ती (=पेरावत)
 ज्याचें वाहन आहे असा, इंद्र. ११. नम्र झालेल्याची इच्छा पुरविणारास. १२. कामधेनु.
 १३. आपुलें ताजें दूध. १४. कृष्णास. १५. उदकाचा स्वामी वरुण त्याचा सेवक. १६. गोकु-
 ळाच्या स्वामिस, नंदास. १७. जलमार्गानें. १८. त्याचें द्रव्य. १९. वरुणाजवळ. २०. मदनाला
 मोहविणारी. २१. प्रिय कृष्णाच्या मुरलीच्या सुराची गति. २२. माजे, पसरे, भरे. २३. गवळिणी.
 या अर्थात काव्यार्थापपत्तिनामक अलंकार आहे. २४. वस्त्र. २५. [कृष्णाचा] जय गाणारे.
 २६. बायकांच्या अंगीं काम प्रज्वलित करणारा (प्रेमरसाचा) भर ज्यांत आहे असें. हें 'विमान'
 याचें विशेषण. २७. आकाशांत. २८. अन्वयः--ते रासीं (=त्या रासप्रसंगीं) वर (=वरती) गगनीं
 विमान [ही] (=विमान सुद्धां) स्त्रीजनकामोदीपनभर [झाले]. ती रासक्रीडा पाहून आकाशांत
 विमानांतून संचार करणाऱ्या देवस्त्रियासुद्धां कामविवहळ झाल्या, हा या गीत्यर्थाचा भाव.
 २९. सरस्वती. ३०. अन्यास. ३१. पार्वतीची यात्रा. ३२. सर्पविशेष. अंगिराशापानें सुदर्शन विद्याधर
 अजगर झाला होता. ३३. सर्प. ३४. कुबेराचा. ३५. भल्यांचा (स्वामीचा, कृष्णाचा) शत्रू.
 ३६. सेवक. याचें नांव शंखचूड. ३७. हट्टानें.

चाळ तसे ने सुदती; दे वायस पाय हंसकीर्तिवरी. ॥	३०
नंगगुरु, यमोग्र, वृषभ र्ध्वनिने गर्भघ्न, वन्हि तेलाने, ।	
वाढे तसाचि, केला व्यसु देवाजयंद पीतचेलाने. ॥	३१
अहिदलन मोरसा करि भवहर खलतुरगवध नतेष्टद, या ।	
वानिति सुर वरदेशा, याची श्रितवाळकी यथेष्ट दया. ॥	३२
धनदासि मोरसा, हरिभक्त गहिवरोनि पूरितनेतेहा ।	
वानित, सुभाग्य देखे वाळा मांश्रयपदा कृतस्नेहा. ॥	३३
मन मोही गोपीचे भरले, गडबडति, तेधवां रडती, ।	
वाटे असुप्रयाणचि, देश देवानलचि, कौर्यभर पडती. ॥	३४
नगरीं प्रमोदभर जगदीशा अवलोकिते जन शिवांस ।	
जाले सुदामकुब्जादिक देही अभिनवाव्ययनिवास. ॥	३५
गुरु वाणासन मोडुनि, इम अंगसा वधुनि, लेश तेजाने ।	
वाढेभुज व्यसु केले देवाप्रिय मेल्ले, मत्त जे पाने. ॥	३६
अघनंग, परमोग्र, भयंद, गरळकटुवचन, न ते स्वजन मानी, ।	

१. सुंदर गवळणी. २. कावळा. वायस हंसकीर्तिवरी पाय दे=कावळा हंसाच्या यशाला तुच्छ करितो, कावळा हंसावर आपला तोरा मिरवितो. पाठभेद:-बाल नसे ते सुदती दे वायस पाय हंसकीर्तिवरी. ॥ **दृष्टांतालंकार** आहे. ३. पर्वतासारखा मोठा. ४. यमासारखा भयंकर. ५. बैल. अरिष्टासुराने हे रूप घेतले होते. ६. डुरकण्याने गर्भपात करणारा. ७. अग्नि. ८. जीवरहित. ९. देवांचा पराभव करणारा. १०. पीतांबरधारी कृष्णाने. ११. सर्पनाश. १२. संसारनाशक (कृष्ण). १३. दुष्ट घोड्याचा नाश. केशी दैत्याने हे रूप घेतले होते. १४. वर देणारांत श्रेष्ठ अशास. १५. सेवकरूप वालकांवर. १६. परिपूर्ण. १७. मेघास. १८. अक्रूर. १९. पूर्ण केली आहे नम्र झालेल्यांची इच्छा ज्याने अशास. २०. लक्ष्मीचे आश्रयस्थान अशा (बाळा). २१. केला आहे (=दाखविला आहे) स्नेह (=प्रेम) ज्याने अशा (बाळा). २२. प्राणोत्क्रमण. २३. वणवा. २४. शरीररूपी [लांकडांचे] भारे. यांत **उत्प्रेक्षालंकार** आहे. २५. अत्यानंद. २६. पहाणारे. २७. कल्याणास. २८ सुदामा माळी व कुब्जा दासी इत्यादि. २९. मनुष्ये. ३०. नवीन नाशरहित स्थळ. ३१. मोठे धनुष्य. ३२. हत्ती कुवलयपीड. ३३. वृक्षासारखा. ३४. अल्प. ३५. पुष्टबाहु. याचे विशेष्य 'मल'. ३६. देवशत्रु. ३७. चाणूरादिक. ३८. मद्यप्राशनाने. ३९. पापांचा पर्वत. ४०. फार भयंकर. ४१. विषासारखे कडू भाषण ज्याचे असा. ४२. आत. ४३. मान देई, आदरी.

- खलमघवा^१ व्यसुं^२ केला^३ देशोहित^४ कंस^५ वारिनयं^६ मानी. ॥ ३७
- करुनि^७ जैनक^८ मोदित, कुलभर्ता^९ मगं^{१०} उग्रसेन, यादवं^{११} ते ।
- स्वनिवास^{१२}सुस्थित, मुदित^{१३} देश^{१४} शिवायं^{१५}नचि^{१६} निजपदीं^{१७} लवते; ॥ ३८
- मृततनय^{१८} यमोन्मोचित^{१९} भव्यं^{२०} गुरुसि, मगं^{२१} कृतानति^{२२} स्तवं^{२३} ते ।
- द्विपदनिलवासुकि^{२४} प्रभु^{२५} देति, शिवालयं^{२६} सदैव^{२७} जे^{२८} सवैते. ॥ ३९
- स्वज्ञानं^{२९} मोहनाशक^{३०} त्या^{३१} भक्ता^{३२} गवळिणींस^{३३} ते, दास ।
- प्रेषुनि, वासुनि^{३४} मुख, तें^{३५} देति, न^{३६} शंभं^{३७} ज्याशिवायं^{३८} खेदास. ॥ ४०
- नरपति^{३९} मागध^{४०} मोठें^{४१} भयद^{४२} गजादिवळ^{४३} घे; स्वतेज^{४४}, अरि- ।
- वार्ता^{४५} परिसुनि^{४६} देशीं, दावाया^{४७} ये; बुडोनि^{४८} जोंयं^{४९} परी. ॥ ४१
- परंजनमोहद^{५०} भट^{५१} गंजवरसेचि^{५२} मर्दांध^{५३} कोटि^{५४} ते^{५५} तीन ।
- ज्याचे, वासुकिसा^{५६} दे^{५७} दैरं, केला^{५८} वाढें^{५९} यंत्रेन^{६०} अंसुहीन. ॥ ४२
- नैव^{६१} पुंरें^{६२} परंमोत्तम^{६३} शुभं^{६४} गतिद^{६५} रचि^{६६} वनांत^{६७} तेथ^{६८} अंज^{६९} राहे, ।
- कुळ^{७०} वाढवि; बहु^{७१} सुख^{७२} दे, जसि^{७३} वाळा^{७४} मायं; कीर्ति^{७५} अंजरा^{७६} हे. ॥ ४३

१. दुष्टांचा इंद्र, अति दुष्ट असा कंस. २. देशाचा शत्रु. ३ पाण्यासारखा अधोगमनशील. ४. अभिमानी, गर्विष्ठ. ५. पिता वसुदेव. ६. वंशाचा पोषणकर्ता. ७. आपल्या स्थानी स्थिर केलेले. ८. कल्याणस्थानच. अन्वयः—निजपदीं (=लवणारे, नम्र होणारे) देश मुदित शिवायनचि [करुनि]. ९. यमापामृज सोडविलेला. १०. सुंदर. ११. गुरुजीस, सांदीपिनीस. १२. केला आहे नमस्कार ज्यांनीं. १३. शत्रुरूप वायूला सर्पाप्रमाणें भक्षिणारे. १४. कल्याणस्थान. १५. स्वतंत्र. १६. आत्मबोध. १७. अज्ञाननाशकर्ते. १८. उद्धव. १९. पाठभेदः—जें. २०. शांति. या गीतीचा अन्वय—ते (=रामकृष्ण) त्या भक्ता गवळणींस, दास प्रेषुनि, मुख वासुनि, ज्याशिवाय खेदास शम न, तें मोहनाशक स्वज्ञान देती. अन्यपाठ—स्वज्ञान मोहनाशक त्या भक्ता गवळणींस ते वास । प्रेषुनि मुखजें सुख जें देति न समजाशिवाय खेदास. ॥ २१. राजा. २२. जरासंध. २३. आपला पराक्रम. २४. पराभव पावला. या गीतीचा अन्वय—मागध नरपति देशीं (=स्वदेशीं) अरिवातां परिसुनि मोठें भयद गजादिवळ घे [व] स्वतेज दावाया ये, परी बुडोनि जाय. २५. शत्रूस मूर्च्छा किंवा भय देणारे. २६. योद्धे. २७. मोठ्या हत्तीसारखे. २८. गर्वांमं चढून गेलेले. २९. वासुकिसर्पासारखा. ३०. भय. ३१. वृढ. ३२. काळयवन. ३३. प्राणरहित. ३४. नवीन शहर द्वारका. ३५. अति उत्तम. ३६. उत्तम गति देणारा कृष्ण. ३७. उदकांत. ३८. कृष्ण. ३९. वंश. ४०. जीर्ण न झालेली, अक्षय्य.

- नैरसैचि पळति, मोठें भैय दाविति, सागरीं वसति अज ते. ।
 वां! सुरभितें न देखति, वाहुनि हृदयांत पायें यां भजते. ॥ ४४
 नैवरी रेवति मोठें वळभेद्रा मगं वरी, पदींच रते; ।
 जें वारिरुह सुरस दे, वाहुनि त्या कार्यें मधुकरी परते? ॥ ४५
 खंलजनं मोर्धाश करुनि, भैव्या मगं वरिलि भीष्मकी मां ते, ।
 वाहे सुदेववाडव, पत्र प्रेषूनि म्हणति 'यश गातें.' ॥ ४६
 भेदनं रमोदरज भयें सागरिं शंबर हतेच्छ बुडवि, पंरी ।
 वाहुनि, असुर वधुनि, दे दर्शन; वहु हृष्ट वापैभयें करी. ॥ ४७
 सुबहु दिनं मोहद समर भेक्तं करुनि संगरोत्सवं, सुतेतें ।
 वाहे मणि, वसु, देहहि; जें श्री सुख, हेहि वायको घे तें. ॥ ४८
 मनं मोडुनि, भय पावे; गंडर्वडुनि सुतेसि सूर्यसख अर्पी, ।
 वानिति सुरी गदेपरि वासं हरिकरी, यशें जना तपी. ॥ ४९

१. मनुष्यांसारखे. २. ते रामकृष्ण. ३. कामधेनुस. अन्वयः—वा, [रामकृष्णांचे] पाय हृदयांत वाहुनि यां भजते (=भजणारे लोक) सुरभितें न देखती (=कामधेनुकडे हुंकून सुद्धां पहात नाहीत). सुरभीपेक्षांही रामकृष्णांचे पायच भक्तांना अधिक प्रिय व काम पुरविणारे होतात, हा या अर्थाचा गतलव. **प्रतीप.** ४. कमळ. ५. टाकून. ६. भ्रमरी. या गीतींत **वस्तुप्रतिवस्तूपमालंकार** आहे. ७. दुष्ट. ८. निराश. ९. सुंदरी. १०. भीष्मक-राजाची मुलगी रुक्मिणी. ११. लक्ष्मी. १२. सुदेव ब्राह्मण. १३. पाठवून. उत्तरार्धाचा अन्वय—(भीष्मकी) सुदेव वाडव वाहे (=बोलावी) [व] पत्र प्रेषून म्हणति (=म्हणते), '[मी तुमचें] यश गातें (=गात आहे). [तरी माझे त्वरित धांवून रक्षण करावें].' पाठभेदः—वाहे सुदेव वाडव..... गा तें. ॥ १४. लक्ष्मीच्या म्हणजे रुक्मिणीच्या पोटी आलेला मदनाचा अवतार, प्रयुद्ध. १५. दैत्यविशेष. १६. दुष्ट आहे इच्छा ज्याची असा. १७. परंतु. १८. आनंदित. १९. श्रीकृष्ण व रुक्मिणी. २०. युद्ध. २१. भक्त जांबुवंत. २२. युद्धाची आहे आवड ज्यास असा. २३. कन्येस. २४. स्वमतकमणि. २५. द्रव्य. २६. शरीर. २७. या गीतीचा अन्वय—संगरोत्सव भक्त सुबहु दिन मोहद समर करुनि, सुतेतें, मणि, वसु, देहहि धाहे; जें सुख श्री (=रुक्मिणी) [घे], तें हेहि वायको घे. २८. सत्यभामेस. २९. सत्राजित. ३०. देव-स्त्रिया. ३१. वसति. ३२. कृष्णाच्या हातांत. ३३. तृप्त करी.

नं जगे हेमोदयरुचि; भक्त जगन्मत सर्वक्रियेत रते, ।	
वाहे मणि, वसु, देवा; यश ये; हं समजती, सुधी नर ते. ॥	५०
रवितनया परमोक्ता भजनं जगदीश्वर स्वयं वरि ते, ।	
वासं सुकृते पदी दे वारिजशयं त्यासि, दास्य जे करिते. ॥	५१
नवरी प्रभु प्रमोदें पितृभंगिनीजाहि मग वरी, अरि ते ।	
बाहुनि सुजविति देशप बाहुज नयनें झटोनि रणं करिते. ॥	५२
नग्नजितें मोदभरें वृषगर्वहरा, वरा, नतेष्टकरा, ।	
वाहिलि सुतां सुदेशर्जवारणहर्यसह, न आवरुनि करा. ॥	५३
परं न मना ये, मोहे, तार्तभंगिन्यंगजा वरी; अरि ते ।	
वाहोनि, सुखें देती वाहेश्रयस्करा वरी यां ते. ॥	५४
मद्रनरपभू मोदें इभंगति वरिलि, विसरे न ते कृष्णा; ।	
वासवजें सुज्ञें जसि देवी नैववारिजनयना कृष्णा. ॥	५५

१. नष्ट झाली. २. द्रव्यप्राप्तीची इच्छा ज्याला आहे असा. ३. उद्धव. ४. जगास मान्य. ५. यज्ञक्रियेत. ६. रमला. ७. शहाणे. ८. सूर्यकन्या, कालिदी. ९. फार उत्कंठित. १०. 'जगदीश्वरा'—असा पाठभेद. ११. स्थान. १२. पुण्यानें. १३. कमलाप्रमाणें आहेत हात ज्याचे असा कृष्ण. १४. सेवा. १५. करणारे. अन्वयः—जे दास्य (=सेवा, भक्ति) करिते, त्यांसि वारिजशय (=कृष्ण) सुकृते (=त्यांच्या पुण्याईमुळे) पदी वास दे. **अर्थान्तरन्यास.** १६. कृष्णाची आत राजाधिदेवी, तिची कन्या मित्रविंदा. १७. पाठभेदः—अरितें. १८. राजे. १९. क्षत्रिय. २०. नयनें सुजविणें=रडून रडून डोळे सुजवणें, दुःखांत पडणें. २१. युद्ध करणारे. २२. नाम-विशेष राजानें. २३. अति आनंदानें. २४. बैलांचा गर्व हरण करणाऱ्याला. नग्नजितानें आपल्या जवळच्या उन्मत्त सात बैलांस जो वेसन घालील, त्यास मुलगी देण्याचा पण केला होता. २५. नवरे मुलास किंवा श्रेष्ठास. २६. नम्र झालेल्यांचे हेतु पुरविणारास. २७. हिचें नांव सत्या होतें. २८. उत्तम देशांत जन्मलेले हत्ती व घोडे यांसह. २९. करा न आवरुनि=हात न आटोपून, चिकटपणा न करून, सढळ हातानें. ३०. अन्य. ३१. मनास येणें=आवडणें. ३२. कृष्णाची आत श्रुतकीर्ति, तिची मुलगी भद्रा. ३३. भाऊ संतर्दनादिक. ३४. अत्यंत हितकत्यांस. ३५. वरा=नवन्यास. पाठभेदः—वरायातें. ३६. मद्रदेशचा राजा, बृहत्सेन याची मुलगी लक्ष्मणा. ३७. गजगति, हत्तीसारखी जिची गति आहे अशी. ३८. इंद्रपुत्र अर्जुनानें. ३९. नूतन कमळाप्रमाणें जिचे नेत्र आहेत अशी. ४०. द्रौपदी.

- नरका मोठ्या समरीं भस्म करी, मग वरी स्त्रिया; तेज ।
 हरि वासवमद, सुरतरु दे मागे इष्ट वायको तें जें. ॥ ५६
- नवव्या मोदे भव्यां लग्नीं जगदीश वरुनि, ते सोळा ।
 वामा सहस्र, तितुक्यां सुख दे; वांकायमन पर्दां घोळा. ॥ ५७
- नर्म श्रीमोहद करि भवभंजन, गर्व नुरवि लव तेणें; ।
 'वाक्यें सुरसें' देवाचार्य म्हणे, 'कायें! मी अशीं नेणें; ॥ ५८
- रुक्मी नयें मोडी, त्यजि भय, खळ कालिंगकादि वळते ज्या ।
 वांइटहि असुनि देती, शलभ देवां तेंवि होयें वळतेजा. ॥ ५९
- वळिनंदन मोठा हरभक्त महोगर्व, वरजे तेज जया, ।
 वांहुसहस्र; सुरोत्तम दे, वारुनि अनयें, जीवदान तया. ॥ ६०
- वनदेसमोदार भला नृगं नृपवर तारिला नतष्टकरें, ।
 वारिजेनाभें, सुजे, वरदेशें, यादेवांन्ववायवरे. ॥ ६१
- ब्रजजेनें मोदित करि, वळभद्र जगन्नाथ पुरवि वनितेहो, ।
 वात्सल्यें सुख दे, कीं ह्यणती बालक वयस्यें मनि ते 'हो'. ॥ ६२
- नरपति पांडूकें मोहें 'ईश' ह्यणे 'जेवि भर्गगं मानवें ते,' ।

१. नरकासुरास. २. पराक्रमानें. ३. इंद्रगर्व. ४. पारिजातक वृक्ष. ५. उत्तम सुहृतावर. ६. स्त्रिया. ७. वाणी, शरीर व मन. ८. अपा, वाहा. ९. विनोद. १०. लक्ष्मीस (रुक्मिणीस) भ्रमविणारें. ११. संसारनाशक, कृष्ण. १२. बृहस्पति. १३. समजत नाहीत, येत नाहीत. या गीतीचा अन्वय—भवभंजन श्रीमोहद नर्म करी, तेणें [श्रीचा] गर्व लव नुरवी; देवाचार्य म्हणे, काय (=किती) सुरसें वाक्यें! मी अशीं [सुरसें वाक्यें] नेणें. १४. रुक्मिणीचा भाऊ. १५. नीति. १६. कालिंग इत्यादि राजे. १७. अधीन, अंकित, अनुकूल, साह्य. १८. टोळ. १९. वणव्यास. २०. बळरामाच्या पराक्रमास. २१. बळीचा पुत्र, बाणासुर. २२. शिवभक्त. २३. मोठा गर्विष्ठ. २४. [शिवाच्या] वरापासून प्राप्त झालेलें (तेज). २५. ज्याला हजार हात आहेत असा. २६. सुरश्रेष्ठ, कृष्ण. २७. अनीति. २८. मेघासारखा उदार. २९. नामविशेष राजा. हा इक्ष्वाकूचा पुत्र असून ब्राह्मणशापानें सरड झाला होता. ३०. पद्मनाभ जो कृष्ण त्यानें. ३१. वर देणारांचे स्वामीनें. ३२. यादववंशश्रेष्ठानें. ३३. गोकुळांतील लोक. ३४. स्त्रियांची इच्छा, गोपींची इच्छा. ३५. मित्र. ३६. हाय, हाय. ३७. नामविशेष राजा. यानें वासुदेव हें नांव धारण करून कृष्णाचीं चिन्हेंही धारण केलीं होतीं. ३८. भिकारी.

- ल्या वधुनि वासुदेव⁺ न करिता, वा⁺ ! सुकवि काय⁺ मानवते ? ॥ ६३
- वानर⁺ मोठा खळ भव⁺त्रिपदगंदे⁺ रैवते⁺च्छितक्रीडे ॥
- वामे⁺ विहत⁺सुर वधिला देश⁺सर्वापाय⁺ हतधरापीडे. ॥ ६४
- नेय⁺ मोडुनि भव⁺हरजा ग⁺जपुरि करि ब⁺द्र, तेधवां दुष्ट ।
- वालिश⁺ सुयोधन⁺ वदे वा⁺ईटे, ऐकोनि होय⁺ वळ रुष्ट. ॥ ६५
- नगर⁺ रय⁺मोग्र हळें उचटुनि, भ⁺गव⁺त्पादज सरितेमाजी ।
- बुडवित होता, वा⁺सुनि मुख⁺ 'दे वा⁺ ! अभय⁺' वदति र्जनराजी. ॥ ६६
- नेव मोद⁺ प्रतिभवन⁺गं ग⁺दपूर्वज चित्रे⁺ भो⁺व ते दावी, ।
- वाटे⁺ सुख देव⁺मुनिस, वाढवि येश जो अनंत, वेदा वी. ॥ ६७
- नर⁺पतिमोचन, भ⁺क्तसुग⁺म, मा⁺गध वधुनि तेहि, पार्थसख, ।
- चिंता वारी, सुख दे⁺ धर्मा, वा⁺गवुनि राज⁺सूयमख. ॥ ६८
- नरपति शो⁺पविमोहित भ⁺गव⁺द्वेषीच जो रते चै⁺र्थ ।
- वा⁺ ! गति सुदर्शन⁺ दे मारुनि त्यातें भ⁺वा⁺मय⁺सुवैद्य. ॥ ६९
- मन⁺ मोहे ध⁺र्मभंगे, गमवि व⁺न स्थळें, मुलोनि तेथ पडे, ।

१. याचें नांव द्विविद व हा नरकासुराचा मित्र होता. २. संसाररूप रोगाला औषधरूप अशा. ३. रैवतपर्वतावर इच्छिली आहे क्रीडा ज्यानें (=वळरामानें). ४. वांकडा, तेढा. ५. मारिले आहेत देव ज्यानें. ६. देशांतील यज्ञांचा नाश करणारा. ७. दूर केली आहे पृथ्वीची पीडा ज्यानें. ८. संसारनाशकाचा (=कृष्णाचा) पुत्र सांब यास. ९. हस्तिनापुरांत. १०. मुख. ११. दुर्बचनें बोले, शिवीगाळ करी. १२. हस्तिनापुर. १३. यमासारख्या भयंकर. १४. नांगरानें. १५. भगवंताच्या पायापासून उत्पन्न झालेल्या. १६. नदींत, गंगेत. १७. मुख वासणे=याचना करणे, भीक मागणे. १८. लोकसमुदाय. अन्यपाठ-देवा अभय वदलि जनराजी. १९. आनंद. २०. प्रत्येक घरीं जाणारा. २१. कृष्ण. २२. निरनिराळे. २३. (शृंगार) क्रिया. २४. नारदास. २५. प्रसवे. २६. राजांस मुक्तकर्ता. २७. भक्तांस सुलभ. २८. जरासंध. २९. कृष्ण. ३०. चालवून. ३१. राजसूययज्ञ. ३२. शापानें मोह पावलेला. शिशुपाल हा पूर्वजन्मी श्रीविष्णूचा द्वारपाळ होता. त्यास सनत्कुमारानें शाप दिल्यामुळे हिरण्यकशिपु, रावण व शिशुपाळ असे तीन जन्म पावला. ३३. कृष्णद्वेषांतच. ३४. शिशुपाळ. ३५. मोक्ष. ३६. संसाररूप रोगाचा उत्तम वैद्य. ३७. युधिष्ठिराच्या वैभवानें. ३८. उदक. ३९. जमीन.

- वाळ सुयोधन देखे स्वपरिभवां, हास्य मयंसभेत घडे. ॥ ७०
- नगरी मोहें रोधी सौभं, गंननयानचर वळीं माते, ।
- घनवात सुनाभायुध नादे निववावयासि यश गाते. ॥ ७१
- निजजनसंप्रामोद्यम भव्यं गमेना, न वळति ते कोणी, ।
- ‘बरवां सुतीर्थदेशीं वांसि’ ह्यणे, जायं वळें, फिरे क्षोणी. ॥ ७२
- सज्जनं मोदित केले शुभगतिवरलाभकाम जे होते, ।
- करि तत्सवाहित व्यसुं; दे, वाडव कथिति अर्थचर्यं जे, ते. ॥ ७३
- नमुनि प्रमोदवि पृथुक भक्षुनि, गहिंवरुनि तेषवां परते ।
- वाडव सखा सुदामा, त्या दे वांसार्थ हेममयं पुर तें. ॥ ७४
- जनं रविचा मोठा शुभं उपरागं श्रवणं करुनि ते आले, ।
- सहवासं कुरुसुदेशीं वाहुंसमुदायं पावते झाले. ॥ ७५
- द्रुपदतनयेसि मोदें भगवत्प्रियदारं ते कथिति लग्ने,
- वां! ज्या सुरसीं देवीचित्तें बांवरुनि हार्यसीं मंग्रें. ॥ ७६
- नंदनं मोहें भजती, गमति तदा सत्यं वत्सं ते पितरः ।
- बाप वसुदेव वाटे नंदयशोदांपुढें जना ईतर. ॥ ७७
- ‘गोपी नलिनीच, तमोहरं भगवान्’ वदति जाणते, अथवां ।

१. धर्माचे राजमंदिरांत. हें मयासुरानें बांधलें होतें. २. द्वारका. ३. वेदून टाकी. ४. शाल्व. ५. विमानांत वसून जाणारा. शाल्वास हें विमान शंकरापासून मिळालें होतें. ६. बळवान्. ७. उन्मत्त झाला. ८. सुदर्शनचक्र आहे आयुध ज्याचें असा. या गीतीचा अन्वय-गगनयानचर बळी सौभ माते [व] मोहें नगरी रोधी; यश गाते (=कीर्ति गाणारे भक्त) निववावयासि (तृप्त करण्यास्तव) सुनाभायुध घनवात [मिथ व वारा यांप्रमाणें] नादे (गर्जना करी). ९. आपल्या आत्मांचा युद्धाविषयी उद्योग. १०. कल्याणकर. ११. चांगली तीर्थे आहेत ज्यांत अशा देशांत. १२. राहणें. १३. बळराम. १४. पृथ्वी. १५. मोक्षपदाच्या वरप्राप्तीची इच्छा आहे ज्यांस असे. १६. त्यांच्या यज्ञाचे शत्रु. १७. द्रव्यराशि. १८. पोहे. १९. राहण्यासाठी. २०. सुवर्णाचें. २१. सूर्यग्रहण. २२. एकत्र वस्ती, संगति. २३. कुरुक्षेत्रांत. २४. क्षत्रियांचे समुदाय. २५. द्रौपदीस. २६. श्रीकृष्णाच्या प्रियपत्न्या. २७. देवस्त्रियांचीं मनें. २८. संतुष्ट, आनंदित, तृप्त. २९. गडून गेलेली. ३०. प्रेमानें. ३१. खरे. ३२. पुत्र. ३३. परका. या अर्थांत व्यतिरेकालंकार आहे. ३४. कमलिनी. ३५. अंधकारनाशक सूर्य. ३६. सुज्ञ.

- ‘सुकल्या वृहती, देवहि वारिद’ यश साधु हो ! असें कथवा. ॥ ७८
- नयनें मोदाश्रुभरें अंगजे बळ कृष्ण ते भरति तूर्ण; ।
- बाळ व्यसु देवकिला दाविति; वांनील कार्य कवि पूर्ण ? ॥ ७९
- मनें मोह शुभगुणगणे पावे; बळतेज उग्र, परि शिकवी; ।
- वासविस सुभद्रा दे; वानितिल उगेचि कार्य हरिशि कवी ? ॥ ८०
- अनुदिन मोदित भजनीं, सदेनुगवर, शांतितेजआवास, ।
- त्या मुज्ञा श्रुतदेवां भेटे यदुरोज भुलुनि भावास. ॥ ८१
- नरपति मोठा भक्त स्वगतचि बहुलाश्र भूप तेथ वसे, ।
- त्या वासुदेव वाढवि सुयशें; या नत, पित्यास पुत्रतसे. ॥ ८२
- चित्तं न मोडी, भक्तीं अनुरागं बहु, स्वदास ते तारी; ।
- मुख वासु, देचि वारि, प्रियं घन चातकतृषा स्वयें वारी. ॥ ८३
- हरिचि घन, मोर भक्तचि, कीं गर्जति करिति नृत्य सोस्सैवं ते, ।
- वारुनि अंध, सुख देती जीवां प्रभुवर्यपायं हे संवते. ॥ ८४
- शंमनं करुनि मोहाचें, भजकां, जे गति वारा म्हणति कवि, ते ।

१. वेली. २. भेष. या गीतींत परंपरितरूपक आहे. ३. नेत्र. ४. आनंदाश्रूंच्या भरानें. ५. पुत्र. ६. मृतपुत्र. ७. अन्वयः—[हरीच्या] शुभगुणगणे मन मोह पावे (=मोहून जातें); [कारण] बळतेज (=बळरामाची संतापी प्रकृति) उग्र, परि (=परंतु) [हरि त्यास] शिकवी (=समजावी) [व] वासविस सुभद्रा दे; [असें न होतें तर] कवि हरिसि उगेचि वानि-तील काय ? ८. शुभगुणांच्या समुदायानें. ९. भयंकर. १०. अर्जुनास. ११. दररोज. १२. सङ्कतश्रेष्ठ. १३. शांति आणि तेज यांचें स्थान. १४. मिथिला नगरींतल्या श्रुतिदेव नांवाच्या कृष्णभक्त ब्राह्मणाला. १५. यादवश्रेष्ठ कृष्ण. १६. भक्तीस. १७. आत्मस्वरूपीं रमलेला. १८. मिथिला नगरीचा राजा. १९. नम्र झालेले. २०. चित्त न मोडणें=इच्छा पूर्ण करणें. २१. प्रेम. २२. अन्वयः—[चातक] मुख वासु (=चातकानें तोंड मात्र वासावें, म्हणजे), प्रिय घन वारि देचि, [व] स्वयें चातकतृषा वारी. **दृष्टान्त**. २३. उदक. २४. चातकपक्ष्याची तहान. २५. आनंदानें. कार्याचें कारणासह वर्णन केल्यामुळें या अर्थांत **हेतुनामक** अलंकार झाला आहे. २६. भक्त. २७. पातक. २८. प्राण्यास. २९. कृष्णाचे पाय. ३०. स्वतंत्र किंवा स्वतः. ३१. नाश. ३२. अज्ञानाचें. ३३. भक्तांस. ३४. श्रेष्ठ.

- सदरिपवनवासुकि⁺ दे; वांगवितिल काय⁺ पर असे अविते. ॥ ८५
- नगजेशा मोठा खळ भंजुनि, गळां पडुनि, वर वरुनि परते, ।
- बाळें वृकासुर देवा⁺ 'हाय!' म्हणवि, अमर कांपले पर ते. ॥ ८६
- वचन⁺ अमोघ; न व्हाया भस्म गरग्रीव⁺ लोक ते शर्व ।
- भ्रमतां, वासुनि मुख 'हा!' म्हणती देवादि सभयंधी सर्व. ॥ ८७
- व्यसनें तसें मोठें, भव गडबडतां, तेहि लोकेपति, बाळें ।
- भूसुर विष्णु वृका दे वांमनसा भेटि सद्भयंदकाळ. ॥ ८८
- वृकमनें मोहुनि, भगवान् बदला तेव्हां भवाहिता असुरा ।
- “दे बा! शिरी शैयं, मृषो हरिहरमायाचि भुलवि, बहु न सुरा.” ॥ ८९
- नवल असें मोठें भवंगजहरि करि, वज्रतेज पाणि धरी ।
- वासवचि सुनाभकरच्छल, देवांरति होय तो शिखरी. ॥ ९०
- नवे⁺ मोल्यांचे दाणेसे डिंभ गमावले, न ते हानी ।
- लघु, वाडवें सुतशोकीं दे गाळी, यादवांल्येनयं मानी. ॥ ९१
- नैर मोठा पैणभर घे, भविते यादव' ह्मणे, 'शिवां दर्शमीं ।

१. साधूंच्या शत्रुरूप वान्यास भक्षिणारे सर्प. २. अन्य. ३. पिते नव्हेत ते. या गीतीचा अन्वय—मोहाचें शमन करुनि, सदरिपवनवासुकि, कवि जे गति 'वरा' म्हणति, ते [गति] भजकां दे, पर अविते असे वागवितिल काय? ४. शंकरास. ५. मूर्ख. ६. शंकरास. ७. देव. ८. श्रेष्ठ. ९. अचूक. १०. विषकंठ, शिव. ११. शिव. १२. देव इत्यादि. १३. भयभीत झालें आहे मन ज्यांचें असे. या गीतीचा अन्वय—वचन अमोघ [होतें], [तेव्हां] ते लोक भस्म न व्हाया, गरग्रीव शर्व भ्रमतां, देवादि सभयंधी सर्व मुख वासुनि 'हा' म्हणति. १४. संकट. १५. शंकर. १६. इंद्रादिलोकपाळ. १७. ब्राह्मण बटूचें रूप धारण करणारा विष्णु. १८. साधूंना भीति देणारांचा नाशकर्ता. १९. शंकराचा शत्रु वृकासुर त्यास. २०. [आपल्याच] डोक्यावर. २१. हात. २२. खोटी. २३. विष्णु व शंकर यांची मायाच. २४. मद्य. या अर्थात व्यतिरेकालंकार आहे. २५. संसाररूप हत्तीचा सिंह. २६. वज्राचा वृडपणा. २७. हात. २८. इंद्रच. २९. विष्णूचे वेधानें. मिषापहुति. ३०. देवशत्रु. ३१. पर्वत. रूपक. ३२. नऊ. ३३. वालक. ३४. ब्राह्मण. ३५. यादवांचा मोठा अन्याय. ३६. अर्जुन. ३७. प्रतिज्ञेचा भार. ३८. गवतासारखे, अजागळ, कमकुवत. ३९. कल्याणास. ४०. दहाव्या, हें सुतीं याचें विशेषण.

स्पष्टं तव सुतीं देउनि; संपादिन वाडवोत्तमा! यश मी. ॥ ९२
 अंनळीं मोर्षेपण भंसित हो; नर गणिती न वेर्पुसि, जे कवि, ते.' ।
 वासवि सुज्ञ वदे, करि वाणालयं, अबल ज्या पवनसविते. ॥ ९३
 तरि न उरे शिशु, मोहे भगवत्सख, तेधवां धर्वलेवाहा ।
 कृष्ण ह्मणे, "मी द्विजसुत देतो वां! कार्यं तूं ह्मणसि 'हा ! हा!' ९४
 नर परमोदार रथीं घे, भगवान् द्रुते निघे प्रवरतेजा ।
 वांतसुगति देश क्रमि वां! शिवले कार्यं? न रविकर ते ज्या. ॥ ९५
 दावी परमधनतमोहर भगवत्प्रहित चक्रतेज पथां, ।
 वासवसुतसह देशा ने वारिजनयन अद्भुता स्वरथा. ॥ ९६
 शेषेशयनं, परमोत्तम, भक्तस्वरगम, अनादि, वरतेजा, ।
 बापा सुतसे, देखति वासवियदुराय बद्धकर ते ज्या. ॥ ९७
 अज्ञानतमोग्न ह्मणे, 'भरं जगतीचा हरा, वधुनि परं ते, ।
 द्रुत या; न्या वाडवसुत मज देवां प्रियं सदा पदा स्मरते ? ॥ ९८
 नमुनि घना मोरतसे भगवत्प्रेरित फिरोनि नरहरि ते ।

१. खरोखर. २. ब्राह्मणश्रेष्ठा. ३. अर्घांत. ४. निष्कळ आहे पण ज्याचा असा.
 ५. हो=होवो. अन्यपाठ—होइ न गणति. ६. देहास. ७. सुज्ञ. अर्थान्तरन्यास. ८. बाणांचें
 घर. ९. दुर्बळ. १०. वारा व सूर्य. ज्या पवनसविते अबळ=ज्याशीं तुलना केली असतां, वारा व
 सूर्य हे केवळ दुबळे ठरले; ज्यांत वारा व सूर्यकिरण यांचा शिरकाव होऊं शकला नाही. ११. गो-
 धळे, भांबावे. १२. कृष्णाचा मित्र अर्जुन. १३. अर्जुनास. १४. मोठा उदार. १५. स-
 त्वर. १६. श्रेष्ठ आहे तेज ज्याचें. १७. वाऱ्यासारखा वेगवान्. १८. ओलांडी. १९. सूर्य-
 किरण. २०. अति दाट अंधकार नाहीसा करणारें. २१. भगवंतानें सोडलेलें. २२. सुदर्शनाचें
 तेज. २३. मार्गास. २४. अर्जुनासह. २५. कमलनेत्र कृष्ण. २६. अलौकिक अशा. २७. शेष
 आहे शय्या ज्याची असा विष्णु. २८. भक्तांचा कल्पवृक्ष. २९. ज्यास जन्म नाही असा.
 ३०. श्रेष्ठ तेजाचा. ३१ ज्यांनीं हात जोडिले आहेत असे. ३२. अज्ञानरूप अंधकार नाहीसा कर-
 पारा विष्णु. ३३. भार. ३४. पृथ्वीचा. ३५. शत्रु. ३६. ब्राह्मणपुत्र. ३७. स्मरणारे. या
 गीतीचा अन्वय—अज्ञानतमोग्न म्हणजे जगतीचा भर हरा, ते पर वधुनि द्रुत या, वाडवसुत न्या; सदा
 पदा स्मरते मज देवा प्रिय. ३८. मोरासारखे. ३९. भगवंतानें पाठविलेले, ४०. अर्जुन व कृष्ण.

- येती वाहुनि दश सुंत, देति तया, नवनवाभ्युदयं करिते. ॥ ९९
- सुजनप्रमोदकर मुनि करिती भगवत्रयीं विवादा ते, ।
- वाडव सुज्ञ भृगु वदे, वारिन संशयं, तुम्ही निवा दाते. ॥ १००
- कोप अनमनं मोठा भगवद्विधिच्या मनीं उटे, नं उंते, ।
- धरि वांट सुरमणिशिं, दे न शिवों, बां! यद्गुणं श्रितांघ धुंते. ॥ १०१
- अनलपरमोप्र शूलं भस्म श्रीगर्लं करावया पाहे, ।
- तेव्हां शिवां सुदेवी धारी, दृढ पायं धरुनियां राहे. ॥ १०२
- अविनत मांधामोरीं, भय न धरुनि, रागं करि, पदं हाणी, ।
- वैरतेजा भृगु वाडव सुज्ञ गदेली नवां अजयं आणी. ॥ १०३
- उठुनि, नमी मोक्षदेगुरु परि भक्ता, गजबजोनि ते लंत्ता ।
- वानी, मानी सुख, शुचि देह, शिवालयं हणो 'खरी सर्त्ता'. ॥ १०४
- सत्रीं जनं प्रमोदित भृगुनें भगवैद्यशेचि ते केले, ।
- वानिति भूसुर देवां यस्मरणं ताप पापसंह गेले. ॥ १०५
- नद्युत्तमा तमोग्री भव्यगती गी, तिच्या तटीं वसंते ।
- वाडव सुज्ञ करिति हा, देवांघीं पारखुनि, यशोरसं ते. ॥ १०६

१. नवीन नवीन ऐश्वर्य. २. करणारे, देणारे. ३. साधुजनांस आनंद देणारे. ४. ब्रह्मदेव, विष्णु, व शंकर या तिघांविषयीं. ५. वादविवादाला, खलातें, भवति न भवतीला, विचारातें. ६. ज्ञाता. ७. ब्राह्मणविशेष. ८. नमस्कार न केल्यानें. ९. पूज्य अशा ब्रह्मदेवाच्या. १०. [परंतु भृगु] उद्धट झाला नाही. [त्यानें नम्रतेनें ब्रह्मदेवाचा कोप शांत केला]. ११. गेला. १२. सुरेशाकडे, शंभूजवळ. १३. ज्याचे गुण. १४. आश्रिताचें पातक नाहीसं करणारे. १५. अग्नीसारख्या मोठ्या भयंकर. १६. शंकर. १७. पार्वती. १८. परावृत्त करी. १९. उद्धट. २०. लक्ष्मीपतीच्या उरीं. २१. मोठा तेजस्वी. २२. अपयश. शत्रूची हड्डी नरम करणारी गदा ज्याच्या हातांत वागते, अशा विष्णूचा हाच पहिला अपमान होय, असा त्यानें पूर्वी कधीही सहन केला नव्हता, हा या गीत्यधीचा भाव. २३. मोक्ष देणारांत श्रेष्ठ. २४. परंतु. २५. लाथ. २६. शुद्ध. २७. कल्याणस्थान, मंगलाचें माहेर. २८. [ब्राह्मणांचा] अधिकार. २९. विष्णुकीर्तनें. ३०. ब्राह्मण. ३१. ज्याच्या स्मरणानें. ३२. पापांसह. ३३. नदींत श्रेष्ठ. ३४. पापनाशक. ३५. कल्याण देणारी आहे चाल जिची अशी. ३६. सरस्वती. ३७. राहणारे. ३८. देवश्रेष्ठास. ३९. ठरवून. ४०. भगवत्कीर्तीचा उत्सव.

संतत नैव परमोत्सव भरले नगरींत वसति ते करिती ।	
वांचें, सुस्वर गीतें, देवाल्लयें गर्व सर्वही हरिती. ॥	१०७
वैन्द प्रभुवर, मोरचि भक्तगण, वैदान्यतेसि पार नसे, ।	
वांखाणिति सुखदेश्वरवार्ता कविरायेंही अशेष कसे ? ॥	१०८

उपसंहार.

मंत्रमयं रचुनि भावें भागवता, नमुनि देवदेवी, हे ।	
तुलसीच रामनंदन, 'सेवा ऐशीच दे' वदे, वीहे. ॥	१०९

२. मदालसोपाख्यान.

(गीतिवृत्त.)

अध्याय पहिला.

श्रीशंभुच्या प्रसादें झाली त्रिजगीं मदालसा मान्या, ।	
बुध हो ! या साध्वीतें, सेवुनि सुयश, न बदाल सामान्या. ॥	१
मार्कण्डेयपुराणीं या देवीचें चरित्र संमहित, ।	
ज्याच्या गानें पानें होतें व्हावेंतसेंचि जन्महित. ॥	२
पूर्वीं होता राजा, नाम जया शत्रुजित् सदाधारा, ।	
यत्कीर्तिमुक्कृति सेव्या, अमृतरसाची जसी सदा धारा. ॥	३
त्याचा पुत्र ऋतुध्वज वर्गुण, जैसा जयंत शक्राचा; ।	
भैरव गजयूथाचा सिंह, तसा जो स्वशत्रुचक्राचा. ॥	४
ऋषिनृपकुमार भजति प्रेमें त्या सुगुणकेलिसद्भातें, ।	

१. मोठे उत्सव. २. स्वर्गाचा गर्व. प्रतीप. ३. मेघ. ४. भक्तसमूह. ५. दातृत्वाला. ६. अंत. ७. सुख देणारांत श्रेष्ठ जो विष्णु त्याचा वृत्तांत, हरिकथा. ८. कविश्रेष्ठ. ९. सर्व. १०. मंत्रानें भरलेलें. ११. देवश्रेष्ठास. १२. अन्वयः—रामनंदन हे तुलसीच वाहे [व] वदे 'ऐशीच सेवा दे.' १३. साधूस मान्य. उत्तरार्धाचा अन्वय—ज्याच्या (=चरित्राच्या) गानें (व) पानें (जसें) जन्महित व्हावें तसेंचि (=व्हावयास पाहिजे त्याप्रमाणेंच) होतें. १४. साधूंच्या आधाराला. या अर्थाचा अन्वय—पूर्वीं राजा होता, जया सदाधारा शत्रुजित् नाम (होतें). १५. ज्याची कीर्ति व करणी. पाठभेदः—यत्कीर्ति मुक्कृतिसेव्या. १६. ज्याचे गुण उत्तम आहेत असा. १७. गर्व हरण करणारा. १८. हत्तींच्या समुदायाचा. १९. आपल्या शत्रुमंडळाचा. या गीतींत उपमालंकार आहे. २०. ऋषि व राजे यांचे मुलगे. २१. उत्तम गुणांच्या क्रीडेचें स्थान अशास; सद्गुणांचें माहेरघर अशास.

द्विजरूप अश्वतरफणिपतिपुत्रहि, मधुप जेवि पद्माते. ॥	५
एका समयीं ऐसें अश्वतर पुसे, 'कुमार हो! असतां, ।	
रात्री मात्र स्वगृहीं, दिवसा कोठें सुबुद्धि हो! वसतां?' ॥	६
ते वदले, 'नृप आहे शत्रुजिदाख्य प्रसिद्ध, अनंयाते ।	
जो स्वर्गीहि न साहे, त्याच्या भुललों गुणाढ्य र्त्नयाते. ॥	७
सुंगुणनिधि तसा तोचि, ज्ञाते बहुतचि तयास मर्नवती, ।	
जी साधुता तयाची, वाञ्छिति वर्णूनि देवर्मानव र्ती.' ॥	८
अश्वतर म्हणे, 'सुत हो! तो धन्य, र्दीय सुगुण हे र्मांगें ।	
घेतां, मज सुख देतां; वंदावा साधु पुरुष हे र्मांगें. ॥	९
सत्कार करा प्रेमें, जो तुमचा र्साधुतर सखा, याचा; ।	
मित्राते न समर्पुनि, तो स्वर्गीर्चाहि न र्सें खायाचा. ॥	१०
तो मृतचि पुरुष, मित्रीं प्रत्युपकृतितें न जो करी यत्ने, ।	
स्वसख्याते सुखवाया द्या र्मसदनांत असति जी रत्ने.' ॥	११
ते दोषेहि कुमार र्प्रांजलि वदती असें, 'अहो ! तात ! ।	
साधु गुणज्ञ गुरु जसे, न स्वस्तरुही प्रसन्न होतात. ॥	१२
रत्ने ऋतुध्वजगृहीं; त्या द्याया योग्य नव नसे कांहीं; ।	
शशिकांता वॉलनगा अन्याहीं तृप्ति न वनेसेकांहीं. ॥	१३

१. ब्राह्मणरूपधारी. २. अश्वतर नांवाच्या सर्पराजाचे पुत्र. ३. भ्रमर. ४. रात्री मात्र. हे 'रात्रि' शब्दाचे संस्कृतांतील सप्तमीचे रूप आहे. ५. चांगली बुद्धि ज्यांस आहे असे. ६. शत्रुजित नांवाचा. ७. अन्यायास. ८. गुणी पुत्रास. ९. चांगल्या गुणांचा सांठा. 'त्याच्यासारखा गुणनिधि तोचि' असें वर्णन असल्यामुळे **अनन्वयालंकार** आहे. १०. मान देतात. या अर्थात 'त'ची आवृत्ति झाल्यामुळे **अनुप्रासालंकार** आहे. ११. देव आणि मनुष्य. १२. साधुता. या अर्थात 'व'ची आवृत्ति असल्यामुळे **अनुप्रासालंकार** आहे. १३. ज्याचे. १४. [त्याच्या=अश्वतरसुताच्या] पाठीमागे, [तो] हजर नसतांही. १५. मेरुपर्वतानें. या गीतींत **अर्थीतरन्यासालंकार** आहे. चतुर्थचरण **सुभाषित**रूप असून त्यांत **व्यतिरेकालंकार** आहे. १६. फार चांगला. १७. अमृत. यांत **संबंधातिशयोक्ति** आहे. हे अर्थ **सुभाषित** आहे. १८. उपकाराच्या फेडीतें. हे अर्थ **सुभाषित**रूप आहे. १९. माझ्या गृहांत. या गीतींत **अर्थीतरन्यासालंकार** आहे. २०. हात जोडून. २१. गुण जाणणारे गुरु किंवा वडील. २२. कल्पवृक्ष. या अर्थात **व्यतिरेकालंकार** आहे. हे अर्थ **सुभाषित** आहे. २३. चंद्रकांताच्या. चंद्रकांत चंद्रकिरण सेवून स्वतःच पाझरतो. २४. लहान पर्वतास. २५. जलसिंचनांनीं. या गीतीच्या पूर्वार्धाचा अन्वय—ऋतुध्वजगृहीं (सर्व) रत्ने (असतीं), त्या द्याया योग्य नव (रत्न) कांहीं नसे. या गीतींत **दृष्टांतालंकार** आहे.

- वाँ दिव्य वाहनासनयानांवरभूषणादि जें काहीं ।
 त्याचें, अस्मत्सदनीं या पाताळांत वस्तु तें नाहीं. ॥ १४
- कर्तव्य एक आहे, स्मरतां खिन्न क्षणक्षणीं करितें, ।
 विधिहरिहर दत्त वरावांचूनि असाध्य सर्वथा परि तें.' ॥ १५
- तात म्हणे, 'इच्छितसें एकाया मी तथापि तें कार्य; ।
 म्हणति, 'असाध्य न काहीं, कृतनिश्चय जो, तथा,' असें आर्य.' ॥१६
- पुत्र म्हणति, 'परिसें, जें निर्जवृत्त पित्या ! ऋतुध्वजें कथित, ।
 कथितों, ज्याच्या श्रवणें सर्वांचें हृदय होतसे व्यथित. ॥ १७
- ज्या शुद्धतपोनिधितें सानंद सदा सुरेशपुर गातें, ।
 गालव शत्रुजितातें भेटे, आणूनि दिव्य तुरंगातें. ॥ १८
- पूजेतें स्वीकारुनि गालव बोले असें, "अगा ! राया ! ।
 आलों तुज कळवाया दुःसह निर्जेताप मी अंगारा यों. ॥ १९
- कोणी दैत्य करितसे नित्य उर्ध्वद्रव मर्दाश्रमी वापा ! ।
 तापा साहों, न शकें द्याया सुतपःक्षयावहा र्शापा. ॥ २०
- अश्रमपदास माझ्या तांपद तो, मोह जेविं विश्वास; ।
 म्यां सोडिला, विलोकुनि अंबर, होऊनि खिन्न, निश्वास. ॥ २१
- तां दिव्याश्व उतरला व्योमांतुनि, जाहली गंगेनवाणी, ।
 'हा शत्रुजितातें दे, तुझिया सुयशा सुखा मग न वांणी. ॥ २२

१. किंबहुना, किंवा. २. वाहन+आसन+यान+अंबर+भूषण+आदि=गाढ्याघोडीं+मंचकादि वैठकीचीं साधनें+शिविका, पालखी वगैरे प्रवासाचीं साधनें+वस्त्रे+अलंकार+वगैरे. ३. आमच्या घरीं. ४. हा शब्द संस्कृत भाषेप्रमाणें नपुंसक योजिला आहे. ५. ब्रह्मदेव, विष्णु व शंकर यांनी दिलेल्या वराशिवाय. ६. अप्राप्त, दुर्लभ, दुर्मिळ. ७. ज्यानें निश्चय केला आहे असा. या गीतींत अर्थांतरन्यासालंकार आहे. हें अर्ध सुभाषित आहे. ८. आपला (=ऋतुध्वजाचा) वृत्तांत. ९. पीडित. १०. शुद्ध तपाच्या सांठ्याला, निर्मळ तपस्व्याला. ११. अमरावती. १२. ऋषिविशेष. १३. तेजस्वी घोड्यास. पूर्वार्धांत व्यतिरेकालंकार. १४. आपलें दुःख. १५. या (तुझ्या) गृहास. १६. पीडा. १७. माझ्या आश्रमांत. १८. चांगल्या तपाचा नाश करणाऱ्या शापाल. या अर्धाचा अन्वय-[मी] तापा साहों न शकें (व) सुतपःक्षयावहा शापा द्याया (न शकें). १९. आश्रमस्थानास. २०. पीडा देणारा. २१. आकाश. या अर्धाचा अन्वय-म्यां खिन्न होऊनि, अंबर विलोकुनि (आकाशाकडे करुणापूर्ण दृष्टि फेंकून), [निराशेनें] निश्वास सोडिला. २२. तेजस्वी घोडा. २३. आकाशांतून. २४. आकाशवाणी. २५. तोय.

- पृथ्वीवलयक्रमणीं अश्व अतिसमर्थ, म्हणुनि हा नावें ।
 'कुवलय' विल्यात यशें होइल, विश्वेहि यास वानावें. ॥ २३
 यावरि वसुनि, ऋतुध्वज होयिल हरिसाचि मान्य विश्वास. ।
 कवि 'कुवलाश्व' म्हणतिल, तूं उष्ण न सोडिसील निश्वास. ॥ २४
 अप्रतिहतगति वाजी पर्वतपाताळगगनजळधीत, ।
 हा रविदत्त मर्द उरों देयिल न निशांचरादिखळधीत.' ॥ २५
 आज्ञा आतांचि करी, संनया तनया स्वधर्मदक्षा या, ।
 चहुनि कुवलयीं तेजें निजविप्रादिप्रजांसि रक्षायी.' ॥ २६
 राजा म्हणे, 'अवश्य;' स्वसुतासि वसावयासि दे वाजी; ।
 सेवा जीविहितीं तो वरि, रुचली फार वामुदेवा जी. ॥ २७
 'जा, जोडीं यश;' ऐसें नृप तनया, फुल्ल करुनि गाल, वदे.' ।
 गाधिज जेविं दशरथा, आशी राजा तसाचि गालव दे. ॥ २८
 राजकुमारा पावुनि, न म्हणे गाधिजतसाचि गालव 'ही'; ।
 व्यास मुनि म्हणे, 'भैवभयशमना सत्कीर्तिचाचि गा लैव हा.' ॥ २९

अध्याय दुसरा.

- तो कुवलाश्व जावुनि गालवमुनिसह तदाश्रमीं राहे, ।
 तों सुकररूप असुर मुनिचें धर्षण करावया पाहे. ॥ १
 तों गालवशिष्यांहीं त्या पाहुनि फार गलबला केला; ।

१. पृथ्वीमंडळाची फेरी करण्यांत. २. कु+वलय=पृथ्वीचें कडे. हें घोड्याचें नांव.
 ३. इंद्रासारखा. ४. जगास. ५. सुश. ६. दुःखाचा सुस्कारा. अन्वयार्थः—कवि [या तुझ्या
 ऋतुध्वजास] 'कुवलाश्व' (=कुवलय आहे अश्व ज्याचा असा) म्हणतील; [व] तूं [दुःखानें]
 उष्ण निश्वास (उसासे, सुस्कारे) न सोडिसील. ७. ज्याची गति अकुंठित असा. ८. घोडा.
 ९. पर्वत, पाताळ, आकाश आणि समुद्र यांत. १०. सूर्यानें दिलेला [घोडा]. ११. गर्व.
 १२. राक्षसादिक दुष्टांच्या बुद्धीत. १३. नीतिवानास. १४. आपल्या धर्मात निपुण अशास.
 १५. आपल्या ब्राह्मण इत्यादि प्रजांस. १६. आपल्या मुलास. १७. प्राण्यांस हितकारक. १८. वरिता
 ज्ञाला. १९. गाल फुल्ल करुनि=आनंदानें गाल फुगवून. ही लोकोक्ति. २०. राजाला, शत्रुजि-
 ताला. यज्ञरक्षणासाठीं दशरथानें रामाला विश्वामित्राच्या स्वाधीन केलें, तेव्हां त्या ऋषीनें
 जसा दशरथाला आशीर्वाद दिला, तसाच ऋतुध्वजाला पाठविल्याबद्दल शत्रुजिताला गालवानें
 दिला. २१. हाय. २२. संसारभीतीचा नाश करण्यासाठीं. २३. अंश. २४. डुकररूप.
 २५. उपमर्द, दांडगाई, दंडेली.

तन्मतिस खेररवे दे भय, जेविं झयेनैगळ वेंलाकेला. ॥	२
अर्धी चढोनि धांवे नृपसुत होवूनि तप्त कोपानें, ।	
ल्या सूकरासि ताडी चंद्रार्धाकार तीत्रं रोपानें. ॥	३
आत्मत्राणार्थ करी आश्रय तो मूढ दैत्य अँटवीतें, ।	
फँटवीतें विधिबळ ज्या, रक्षिल कसि पूजिलीहि सटवी तें? ॥	४
लंघुनि मँहावनाचळ पळतां, गांठावया खळा किटिलें, ।	
दिव्याश्व तयामागें राजकुमारें धनुर्धरें पिटिला. ॥	५
निबिडांधकारगतीं सूकर घाली उडी, तयामागें ।	
रागें तो कुवलयाही, पैक्षीश्वर वंचिला जसा नागें. ॥	६
नृपसुत मागें लागे, जेवि वधाया मँहाहितें विवरें, ।	
तेजेजासि न परि, जरि भंगदं रविच्या मँहाहि तें विवरें. ॥	७
गेला पाताळीं, कीं त्याचें द्वारचितसें मँहाविळ तें, ।	
पाहे प्रकाशवर पुर; सर्वत्र श्रेयं साधुला मिळतें. ॥	८
करुनि प्रवेश, पाहे नृपसुत अतिरम्य शून्य परि पुर तें, ।	
स्त्रीतें विलोकुनि पुसे, उत्तर ईक्षणहि ती न करि पुरतें. ॥	९
ती स्त्री प्रवेशली ज्या प्रौसादीं सत्वरा, तयामाजी ।	
निःशंक कुमार शिरे, द्वारीं स्थापूनि तो महावाजी. ॥	१०

१. त्यांच्या (शिष्यांच्या) बुद्धीस. २. तीत्र ध्वनीनें, भयंकर स्वरानें. ३. ससाण्याचा गळा. ४. बगळील. ससाण्याचा भयंकर शब्द जसा बगळीचा धरकांप करितो, तसा त्या राक्षसाच्या आरोळीनें गालवशिष्यांच्या मतीचा धरकांप केला, हा उत्तरार्धाचा इत्यर्थ. पूर्वार्ध आणि उत्तरार्ध यांत कार्यकारणभाव असून, कारणदर्शक शब्द नसल्यामुळें या गीतींत काव्यलिंगालंकार आहे. ५. अर्धचंद्रासारख्या आकाराच्या तीक्ष्ण वाणानें. ६. आपल्या रक्षणकरितां. ७. अरण्यांत. ८. फसवितें. ९. दैवाचें बळ. या गीतींत अप्रस्तुतप्रशंसा आहे. १०. मोठीं अरण्यें व पर्वत. ११. डुकराला. १२. दाट अंधारानें भरलेल्या विळांत. १३. गरुड. १४. सर्पानें. १५. मोठ्या सर्पास. १६. त्याच्या (कुवलयाश्वाच्या) वीर्यांस. १७. मोड करणारें. १८. तेजालाहि. १९. वीळ. ह्या अर्धाचा अन्वय—जरि तें विवर रविच्या महाहि भंगद, परि तजेजासि [भंगद] न. रवितेजापेक्षां कुवलयाश्वाच्या तेजाचें आधिक्य वर्णिल्यामुळें या अर्धांत व्यतिरेकालंकार झाला आहे. २०. या अर्धाचा अन्वय—पाताळीं गेला, कीं त्याचें (=पाताळीचें) द्वारचितसें (दाराप्रमाणेंच) तें महाविळ [होतें]. २१. कल्याण. या गीतींत अर्थांतरन्यासालंकार आहे. चतुर्थ चरण सुभाषित आहे. २२. निर्जन. २३. पहाणें. या अर्धाचा अन्वय—(कुवलयाश्व) स्त्रीतें विलोकुनि पुसे; (परंतु) ती उत्तर (आणि) पुरतें ईक्षणहि (नुसतें नीट पाहणेंसुद्धां) न करी. २४. राजवाड्यांत.

१. रत्नकनकपर्यकीं पाहे तो रतिसमा नवी रंमणी; ।
 अवलोकिला तिणेंही सहसा हा स्मरसमान वीरंमणी ॥ ११
 पर्यकावरुनि उठे, त्यातें अवलोकितांचि ती मोहे, ।
२. जेळपवनाद्युपचारें स्वस्था तीची सखी म्हणे, 'हो हे.' ॥ १२
 होय मुहूर्ते सावध, मधुर पुसे सर्व वृत्त तो तीस, ।
 'तू कोणाची? कां या शून्यपुरीं क्लेशपात्र होतीस?' ॥ १३
 वृत्त प्रेमें पुसतां सुदती स्वसखीमुखाकडे पाहे, ।
 'ती बोले, 'पुरुंपवरा! वृत्त क्लेशद इचें असें आहे. ॥ १४
३. गंधर्वाचा राजा, विश्वावसु, जिष्णुचा सखा आहे, ।
 त्याची मँदालसाख्या कन्या धन्या, बहु प्रिया, बा! हे. ॥ १५
 जो वज्रकेतुदानव, तत्सुत पाताळकेतु या नावें, ।
 या पाताळीं वसतो, कळिकाळें ज्यासि मित्र मानावें. ॥ १६
 उँधानगता हे त्या दुष्टें, हरिणी 'वृकें, तसी धरिली; ।
 मत्प्रियसखी मँदाधें, प्रकटुनि माँया तँमोमयी, हरिली. ॥ १७
 येत्या त्रयोदशीचा निश्चय केला इला वरायाचा, ।
 'शूद्र श्रुँतिस, मज तसा हँ' म्हणुनि इणेंहि बा! मरायाचा. ॥ १८
 भेटोनि सुरभि वदली, 'वत्से! धरि तू मँदुक्तिचें स्मरण, ।
 हा दँनवाधम तुला पावेल न, वाँछितीस कां मरण? ॥ १९
 या नरँलोकगतातें भेदील शरेंकरुनि जो मँमी, ।
 तो सत्वर तव भर्ता होवुनि, घालील तुज मँहाशमी.' ॥ २०
 मी या मँदिराक्षीची आँली, मत्तात विँध्ववान् जाण, ।

१. रत्ने व सुवर्ण यांच्या बनविलेल्या पलंगावर. २. सुंदर स्त्री. ३. वीरश्रेष्ठ. पूर्वाधीत व उत्तराधीत उपमा आहे. ४. पाणी व वारा इत्यादि उपचारानें. ५. होवो. ६. दोन घटकांनीं. ७. दुःखाचें स्थान. ८. सुंदरी. ९. सखी. १०. पुरुषश्रेष्ठा. ११. दुःखद. १२. नामविशेष गंधर्वाचा राजा. १३. इंद्राचा. १४. मदालसा नांवाची. १५. वज्रकेतु नांवाचा दैत्य. १६. कळि व काळ यांनीं. चतुर्थ चरणाचा भावार्थ—कळि व काळ यांसारखा तो भयंकर होता. येथें निदर्शना आहे. १७. बागेंत गेलेली. १८. लांडग्यानें. १९. गर्वांनं अंधळा झालेल्यानें. २०. कपट. २१. मूर्च्छा जीत आहे अशी. २२. ही अधिकरणार्थी षष्ठी आहे. २३. वेदास. २४. पाताळकेतु. अन्वयः—जसा शूद्र श्रुतिस [अयोग्य], तसा हा मज; म्हणुनि इणेंहि (हिनें सुद्धां) मरायाचा [निश्चय केला]. या गीतींत तुल्ययोगिता आहे. २५. माझ्या भाषणाचें. २६. नीच राक्षस. २७. मनुष्यलोकीं गेलेल्या या पाताळकेतूस. २८. लढयीं. २९. मोठ्या सुखांत. ३०. सुंदरीची. ३१. मैत्रीण.

मत्पति पुष्करमाली, शुभे केला रणीं गैतप्राण. ॥	२१
गैत्यर्थ तीर्थयात्रा करितां, फिरतां मनुष्यलोकांत, ।	
कळलें, हे ज्या दुष्टे केली मग्ना हरूनि शोकांत, ॥	२२
पाताळकेतु दानव मानवलोकीं वैराहतनुधारी, ।	
मुनिरक्षणार्थ कोणीं केला खैरवाणविद्ध अविचारी.' ॥	२३
तच्छोध करुनि सत्वर आलें तें वृत्त ईस कळवाया, ।	
पळवाया चितेतें, दुर्जनवदनं समस्त मळवाया. ॥	२४
पुससि इच्या मूर्च्छेचें कारण जें, तेंहि सांगतें, परिस; ।	
परि सत्य गमो ईस त्विदर्शन बहु, न अमृत यापरिस. ॥	२५
हे प्रीतिर्मती झाली, दर्शन होतांचि, या तुझ्या रूपां; ।	
कीं मानसींच हंसी रमती, न रमे कदापि ती कूर्पीं. ॥	२६
जेणें दानव वधिला, त्याची व्हावी मदालसा भार्या; ।	
कार्याकार्य न जाणे, यास्तव मूर्च्छेसि पावली आर्या! ॥	२७
आलें, आमरण इणें भोगावें दुःख, हें इच्या भोगा, ।	
कीं चित्त तुझ्या ठायीं, भैती तो अन्य गा! महाभागा! ॥	२८
सुरभीचें वचन मृषा होऊंचि नये कधीं असें आहे, ।	
बा! हे रूपा भुळली, चित्तीं चिंता सुदुःसहा वाहे. ॥	२९
ईच्या प्रीतिस्तव मी आलें धांवोनि, पावलें खेद, ।	
कीं अर्पापल्या सखीच्या देहांत स्वल्पही नसे भेद. ॥	३०
जरि हे अभिर्मतें पतितें शुभदैवेंकरुनि पावती धीरा! ।	
वीरा! तरि मी करिल्यें तप, पावाया भैवाब्धिच्या तीरा. ॥	३१
निर्जवृत्ति सांग सुमते! येथें आलासि कोणल्या कार्या? ।	
तू कोण? देव किंवा दानव, गंधर्व, नाग कीं, आर्या! ॥	३२

१. दैत्यविशेष त्यानें. २. प्राणरहित. ३. मुक्तीसाठीं. ही व पुढील गीती ह्यांचें युग्मक आहे. ४. डुकराचें शरीर धारण करणारा. ५. तीक्ष्ण बाणांनीं जखमी केलेला. ६. दुष्टांचीं तोंडे. ७. तुझी नजरानजर, तुझी भेट. या अर्थात व्यतिरेकालंकार आहे. ८. प्रीतीनें युक्त. ९. मानस सरोवरांत. १०. विहिरींत. पूर्वार्ध व उत्तरार्ध यांतील वाक्यें स्वतंत्र असून प्रीतिर्मती होणें व रमणें ह्या दोन्ही क्रियांचा अर्थ एकच आहे म्हणून हा प्रतिवस्तूपमालंकार होय. ११. मदालसेच्या. १२. दैवास. १३. पति. १४. खोटें. १५. पाठभेद:—मा. १६. माझ्या (कुंडलेच्या). १७. आवडल्या पतीस. १८. चांगल्या दैवानें. १९. संसारसमुद्राच्या. २०. आपला धंदा, आपली राहटी. २१. हे सुबुद्धि.

मनुष्यगति पाताळीं नाही, रूपहि असें मनुष्याचें, ।	
मदनचि गमसी, धारण जरि पुष्पाच्या नसे धनुष्याचें. ॥	३३
म्यां कथिलें तैत्व जसें साधो! तूही यथार्थ सांग मला, ।	
पाताळीं शून्य पुरीं चतुरा! कार्य प्रवेश कां गमला?" ॥	३४
तो तीस म्हणे, "अमळप्रज्ञे ! करुनि स्थिर स्वचित्तातें, ।	
श्रवण करीं, पाठविलों मी मुन्यवनार्थ शत्रुजित्तातें. ॥	३५
मुनिरक्षणार्थ कवची, कोदंडी गालवाश्रमीं होतो, ।	
जों त्यासि म्हणें, 'बापा! तूं न मनीं गालवा! श्रंमी हो'; तों ॥	३६
आला सहसा दैत्य स्वीकारुनि उग्र रूप कोळींचें, ।	
म्यां हृदय भेदिलें निज बाणें त्या तीपसार्तिलोलाचें. ॥	३७
होतां विद्धें पळाला, त्यामागें धांवलों हर्यारूढ, ।	
शिरला गर्ती प्राणत्राणार्थी विप्रशत्रु तो मूढ. ॥	३८
माझा वैजीश्वरही शिरला गर्तीं तथा खळामाणें, ।	
ज्यातें न मन म्हणे 'श्रम झाला बहु, धांवतां जळा मागें.' ॥	३९
भ्रमलों तैमांत बहु मी, मग झालों पाहता प्रकाशातें, ।	
तुज पाहुनि पुसिलें, परि न वदुनि आलिस ईर्ष्या सैकाशातें. ॥	४०
तुज अनुलक्षुनि आलों या प्रासादांत कुंडले! सुमते ! ।	
मी सत्य मनुष्य मधुप, देवासुरपन्नगादि जे, सुम ते." ॥	४१
श्रवण असें होतां, ती हर्षे, लाजे मदालसा कन्या, ।	
वदनीं सुस्मित वाहे, पाहे स्वसखीमुखाकडे धन्या. ॥	४२

१. मनुष्याचा प्रवेश. २. या अर्थात व्यतिरेकालंकार आहे. ३. खरें, वास्तविक. ४. करण्यास योग्य. ५. हे शुद्धबुद्धि. ६. ऋषींच्या रक्षणाकरितां. ७. शत्रुजित् पित्यानें. प्रथम व द्वितीय पुरुष वाचक सर्वनाम कर्म असून गद्य भाषेत कर्मणिप्रयोग होत नाही, ते कवितेंत मात्र आढळतात. ८. चिलखत घातलेला. ९. धनुष्य धारण केलेला. १०. दुःखी. गीती ३६ व ३७ यांचें युग्मक आहे. ११. भयंकर. १२. लुकराचें. १३. तपस्व्यांस पीडा देण्याची चट ज्याला आहे अशाचें. १४. क्षतयुक्त. १५. पाठभेदः—पळया. १६. घोड्यावर बसलेला. १७. प्राणरक्षणाची इच्छा करणारा. १८. उत्तम घोडा. १९. माग. त्या अर्थाचा अन्वय—'धांवतां बहु श्रम झाला, जळा मागें,' असें ज्यातें (कुवल्यातें)मन न म्हणे. ज्या कुवल्याला कधीही श्रम होत नाहीत व तहानही लागत नाही; हा इत्यर्थ. २०. अंधारांत. २१. हिच्याजवळ. २२. नामविशेष स्त्री, मदालसेची सखी. २३. भ्रमर. २४. देव, राक्षस व सर्प इत्यादि. २५. पुष्प. या अर्थात रूपकालंकार. या अर्थाचा अन्वय—मी मनुष्य सत्य मधुप, जे देवासुरपन्नगादि ते सुम (होत).

- ती कुंडला म्हणे, 'तू वीरा! वदलासि सत्य, मन ईचें ।
तरिच तुतें अनुसरलें; वरुनि सरा, वन वसेल न नईचें. ॥ ४३
- चंद्रातें पावुनियां तेंपनद्युति पावती अधिक कौन्ती; ।
क्षान्ति श्रेष्ठा, धन्या भूति मिळे, धृति भेटा, कविस शान्ती. ॥ ४४
- त्वांचि अर्धम तो वधिला, कां मिथ्या कामधेनु बोलेल ? ।
कन्याकरप्रह करीं, हर्षे गंधर्वराज डोलेल.' ॥ ४५
- राजकुमार म्हणे, 'सति! मी आहे नैथवान्, कसें स्वमतें ।
हें कन्यारत्न वरूं ? गुरुलंघन यांत मन्मना गमतें.' ॥ ४६
- आलि म्हणे, 'न वद असें, होसिल न, इतें वरुनि, अपराधी; ।
देवी हे दुष्प्रापा, म्हणुनि करावी कदापि न परी 'धी.' ॥ ४७
- नृपसुत म्हणे, 'बहु वरें, देवीवचनहि अलंघ्य, सांगाल ।
विहितचि, तें कर्म करिल न गुरुजनाचे प्रफुल्ल कां गाल ?' ॥ ४८
- या कुवल्याश्ववचनें हर्षे बहु सीलि कुंडला भरली, ।
गंधर्वेश्वरकुलगुरु तुंबरुतें तेधवां मनीं स्मरली. ॥ ४९
- स्मरतांचि कळे, आणी पाताळीं वत्सलत्व तुंबरुतें; ।
धेनुहि धात्रे, न म्हणे, 'करुनि विलंब, स्वंतोक हुंबरु तें.' ॥ ५०
- तो तुंबरु संपादी दोघांच्या सुविधिनें विवाहातें, ।

१. सरोवरास. २. जल. ३. नदीचें. या गीतीचा अन्वय—ती कुंडला म्हणे, वीरा, तू सत्य वदसि, तरीच ईचें मन तूतें अनुसरलें, नईचें वन सरा वरुनि न वसेल, [तर तें समुद्राकडेच वाहणार]. चतुर्थ चरण सुभाषित आहे. या गीतींत दृष्टांतालंकार आहे. ४. सूर्यतेज. ५. सौंदर्य, मनोरमता. चंद्र सूर्याच्या तेजांनै प्रकाशतो, हा सिद्धान्त पंतांस माहीत होता. ६. सहनशीलता, तितिक्षा. ७. भरभराट. ८. धैर्य. ९. वीरास. या गीतींत परिसंख्या-लंकार आहे. १०. नीच. ११. कन्येचें पाणिग्रहण. पाणिग्रहण करणें=विवाह करणें. १२. परतंत्र. १३. वडिलांची अवज्ञा. १४. विपरीत. १५. बुद्धि. १६. योग्य. १७. वडिलांचे, गुरुंचे. या गीतीचा अन्वय—नृपसुत म्हणे, बहु वरें, देवीवचनहि अलंघ्य, (तुम्ही) विहित तेंचि सांगाल; तें (विहित) कर्म गुरुजनाचे गाल [आनंदांनै] प्रफुल्ल कां न करिल ? १८. सखीसह. १९. गंधर्वराजाचा कुलगुरु जो तुंबरु ल्यातें. २०. दयाळुपण. अन्वय—(कुंडला तुंबरुतें) स्मरतांचि, (तें स्मरण) तुंबरुतें कळे (व) वत्सलत्व त्यास पाताळीं आणी. २१. आपलें वासरूं. २२. हंबरडा फोडो. या गीतींत प्रतिवस्तूपमा आहे.

बंदूनि आखुवाहा, हंसवृषभवाहसह विवाहातें. ॥	५१
तुंबरु गेल्यावरि ती स्वसखीतें कुंडला म्हणे, 'आले ! ।	
त्वद्दृहदर्यां, सद्गुण जे, ते सर्व सुखें वसावया आले. ॥	५२
तुज न लगे शिकवावें, स्नेहें देतें परंतु आठउनी, ।	
पतिभजनीं सुख पावो तव मति, शीर्तांत जेवि पाठ उंनीं. ॥	५३
पति परमेश्वर याच्या भजनीं अनुकूलबुद्धि हो भावें, ।	
लोभावें न तनुसुखां, त्वां संपादूनि कीर्ति शोभावें.' ॥	५४
त्या नृपपुत्राहि म्हणे, 'तुज सर्वज्ञासि काय शिकवावें ? ।	
स्नेहें वंदतें, स्त्रीसह पुरुंपार्यत्रय जेपोनि पिकवावें. ॥	५५
स्त्रीयोगें पुरुषाचे साधति धर्मार्थकाम, सत्या गी ।	
हे श्रुतिची सात्विक घे, राजस की ईस तामस त्यागी. ॥	५६
दोवें चिरकाळ तुह्मी सतत सुखें पुत्रपौत्रसह नांदा, ।	
तुमच्या यशासि सज्जन सेवूत, चकोर ते जसे चांदा. ॥	५७
सफळ मनोरथ झाले, स्वस्थ मनं जातसें तप कराया. ।	
हेचि परम मधुर मना माझ्या, अमृतहि गमे संपक राया!' ॥	५८
स्वसखीतें आळिगुनि, तत्पतितें नमुनि, कुंडला गेली !	
हेलिस्यंदनतुरगीं घेउनि हृष्ट प्रियें प्रिया केली. ॥	५९
निघतांचि पुरावाहिर, ये दुर्मति तालकेतु संहसेन; ।	
गर्जुनि म्हणे, 'वधुनि तुज कां मी, होऊनि मुंदित, न हसेन?' ॥६०	

१. उंदीर आहे वाहन ज्याचें त्यास, गणपतीस. २. हंसवाहन ब्रह्मदेव व नंदिवाहन शिव यांसह. ३. गरुड आहे वाहन ज्याचें त्यास, विष्णूस. या गीतीचा अन्वय—तो तुंबरु आखुवाहा (व) हंसवृषभवाहसह विवाहातें बंदूनि, दोषांच्या विवाहातें सुविधिनें संपादी. ४. तुझ्या अंतःकरणांत. यांत चेतनगुणोक्तिनामक अलंकार आहे. या अर्थाचा अन्वय—जे सद्गुण, ते सर्व त्वद्दृहदर्यां सुखें वसावया आले. ५. पतीच्या सेवेंत. ६. हिंवाळ्यांत. ७. उन्हांत, हें अर्थ व पुढील ५४ वी गीति सुभाषित आहे. ८. शरीराच्या सुखांत, इंद्रियसुखांत, विषयविलासांत. ९. पाठभेदः—वदलें. १०. धर्म, अर्थ, काम. ११. काळजीनें. १२. वाणी. ही श्रुतीची सत्या गी सात्विक [नर]घे=सत्त्वशील (सदाचारी) मनुष्य या खऱ्या श्रुतिवचनाचा आदरानें स्वीकार करितो. सुभाषित. १३. सुलगे व नातू यांसह. १४. पक्षिविशेष. या पक्ष्यांचा आहार चंद्रकिरणांवर चालतो, असा कविसंकेत आहे. १५. पाठभेदः—हे. १६. वेचव, स्वादरहित. यांत व्यतिरेकालंकार आहे. 'म'ची आवृत्ति असल्यामुळें अनुप्रास. १७. सूर्याच्या रथाच्या घोड्यावर. सूर्यस्यंदनतुरगीं—असाही पाठ आहे. १८. राक्षसविशेष. १९. सैन्यासह. २०. आनंदित.

त्या वीरवरें त्वाष्ट्रें भंगुनि पाताळकेतुच्या अनुजा, ।	
विजयश्रीसह नेली गंधर्वक्षौणिजातिची तनुजा. ॥	६१
समरीं मुहूर्तमात्रें दैत्यचमूच्या करुनि धातातें, ।	
सैस्त्रीक नमुनि, कळवी वीर कुवलयार्थवृत्त तातातें. ॥	६२
सुतत्रिजयें भूपाच्या आनंदा त्रिभुवनीं नसे जोडा, ।	
थोडा स्वप्राण प्रिय वाटे त्या, त्यावरीलं तो घोडा. ॥	६३
ताताज्ञेनें वैसुनि दिव्याश्वीं, सर्वदाहि सांधु निघे, ।	
पूर्वाण्हींच महिवलय मत विश्वासी तदिष्ट साधुनि घे. ॥	६४
क्षितिपर्यटन करुनि, तो स्वजनीं कारि अमृतवर्ष वीरमंणी, ।	
क्रीडुनि रम्योपवनीं, रमणिभवनीं बहुत हर्षवी रमणी. ॥	६५
यापरि वर्तत असतां, रम्याश्रम रविमुंतातटीं पाहे, ।	
ज्यांत महामुनिरूपें मायावी ताळकेतु तो आहे. ॥	६६
त्यासि न जाणुनि, भेटे शत्रुजिदात्मज; तयासि तो खोटा ।	
मोटा गोड कठिण वरि आंत, गुळें घोळिला जसा गोटां. ॥	६७
राजसुतासि खळ म्हणे, 'तुज काहीं प्रार्थना असे, परिस', ।	

१. त्वष्ट्रानें केलेल्या हत्यारानें, चक्रानें किंवा त्रिशूलानें. त्वष्ट्रचाला संज्ञा नांवाची मुलगी होती व ती सूर्याला दिली होती. तिला सूर्याचें तेज सहन होईना-तेव्हां त्वष्ट्रानें सूर्याला चरकीवर धरून, त्याच्या तेजोमंडळाचा कांहीं भाग किमून काढिला. तेणेंकरून सूर्याचें तेज उगें होऊन, तें संशेला सद्य झालें. सूर्याच्या किसलेल्या अंशाची विधूचें चक्र, शिवाचा त्रिशूल इत्यादि हत्यारें बनविण्यांत आली, अशी कथा आहे. २. या अर्थात सहोक्तिनामक अलंकार आहे. ३. गंधर्वभूमींत जन्म पावलेली, गंधर्वकुळाची. ४. दोन घटकांनींच. ५. राक्षससैन्याच्या. ६. नाशास. ७. स्त्रीसह. ८. वृत्तांत. ९. त्रैलोक्यांत. यांत असमालंकार. १०. त्याहून अधिक. प्राणाहून घोड्याचें आधिक्य वर्णिल्यामुळें व्यतिरेकालंकार. ११. सज्जन कुवलयाश्व. १२. मध्यान्हापूर्वींच. १३. कुवलय घोडा. १४. त्याची (कुवलयाश्वची) इच्छा. या गीतीचा अन्वय—[तो] साधु [कुवलयाश्व] सर्वदाहि ताताज्ञेनें दिव्याश्वीं वैसुनि निघे, [व] विश्वासी मत महिवलय तदिष्ट पूर्वाण्हींच साधुनि घे. १५. पृथ्वीवर फिरणें. १६. अमृताचा वर्षाव. १७. वीरश्रेष्ठ. १८. सुंदर बागेंत. १९. रत्नखचित वाड्यांत. २०. यमुनानदीच्या तीरीं. २१. शत्रुजिताचा मुलगा कुवलयाश्व. २२. पापाण. या गीतीचा अन्वय—शत्रुजिदात्मज त्यासी न जाणुनि भेटे, तयासि (कुवलययाश्वची), जसा गुळें घोळिला गोटा, (तसा) तो खोटा वरि मोटा गोड पण आंत कठिण [लागे]. उत्तरार्धांत गोड, कठिण या शब्दांचा संबंध क्रमानें वरि, आंत या शब्दांशीं लागतो म्हणून यथासंख्यालंकार आहे. २३. ऐक.

परि भंग तिचा न करीं; तूं दाता, कल्प जो, तयापरिसै. ॥	६८
वा! धर्मार्थ करावा यज्ञ, असें जाहलें असे चित्त, ।	
परि शुचि तपमात्र असे, इतर नसे लेश संप्रहीं वित्त. ॥	६९
साहित्य दक्षिणेचें नसतां, करिती वृथा कवि न यज्ञ, ।	
दे हें कंठविभूषण, पितृसम दाता, न तूं अविर्नयज्ञ. ॥	७०
बापा! महाप्रतापा! विप्रावनपुण्यकर्मदक्षा! या, ।	
उदकां स्तवूनि वरुणा येतों, वस आश्रमासि रक्षाया. ॥	७१
ग्रीवाभूषण देवुनि, नमुनि, म्हणे कुवल्याश्व, 'चापातें, ।	
सजुनि करीं वसतों, जें कर्तव्य, करीं विशंक बापा! तें' ॥	७२
हर्षे कर्पटमुनि करी मज्जन यमुनेंत, शत्रुजिन्नगरीं ।	
जाय, तसा तो शोकीं पडुनि, जसा जीव होय खिन्न गरीं. ॥	७३
भेटुनि शत्रुजितातें, गंधर्वेश्वरसुतासमक्ष 'महा ।	
झाला घात' म्हणे, 'यश ज्याचें दुर्घाव्धिच्या सम क्षेम हा! ॥	७४
त्वत्पुत्र कुवल्याश्व ब्राह्मणमुख्यप्रजावनामूळें, ।	
बापा! मोंयाविवरें दैत्ये हृदयींच भेदिला शूळें. ॥	७५
प्राणोत्क्रमणीं मज हें कंठविभूषण दिलें वळें नमुनी, ।	
तैशा समयीं ध्याया दान सदय मी न कां वळेन मुनी? ॥	७६
त्या शूद्रतापसांनीं अग्नि दिला, जरि धरुनि दे वाजी, ।	
रडला तरि, दैत्यानें नेला बंधन करुनि देवाजी! ॥	७७
हें म्यां विलोकिलें वा! कारण दुःसहंतरोग्र तापाचें. ।	

१. कल्पवृक्ष. २. त्यापेक्षां. उत्तरार्धांत व्यतिरेकालंकार. ३. धर्मासाठां. ४. असें चित्त जाहलें असे=असें माझ्या मनांत आहे, असा माझा मनोरथ आहे. ५. गळ्यांतील अलंकार. ६. उद्धट. ७. मोठ्या पराक्रमी वीरा. ८. ब्राह्मणांचें रक्षण व पुण्यकारक कर्म यांत चतुर. येथील विशेषणें हेतुगर्भ असल्यामुळें परिकरालंकार आहे. ९. कंठांतील अलंकार. १०. हातांत. ११. कपटानें झालेला ऋषि. १२. लान. १३. तो (कपटमुनि, ताळकेतु) दुःखी होऊन, दुःखाची बतावणी करून. १४. प्राणी. १५. विपांत. १६. मदालसेच्या समोर. १७. क्षीरसमुद्राच्या. १८. समर्थ. ७४।७५ या गीतीचें युग्य आहे. १९. ब्राह्मणादि प्रजाजनांच्या रक्षणाच्या योगें. २०. श्रेष्ठ कपट्यानें. २१. मरणसमयीं. २२. हलक्या तपस्व्यांनीं. २३. राजा! या गीतीचा अन्वय—शूद्रतापसांनीं त्या (कुवल्याश्वस) अग्नि दिला, जरि वाजी धरुनि दे, तरि रडला, देवाजी! मग दैत्यांनीं (तो अश्व) बंधन करुनि नेला. २४. सोसण्यास कठीण अशा भयंकर. हें तापाचें विशेषण.

- झालें प्राप्त फळ मजहि माझ्या बळिपूर्वजन्मपापाचें ! ॥ ७८
- उत्तरकार्य करीं वा ! सैविवेका क्षम न शोक घेराया; ।
- मज निस्पृहा कशाला हें भूषण ? तूं विलोक, घे राया ! ॥ ७९
- ऐसें बोलोनि, पुढें भूषण ठेवुनि, निघोनि तो जाय. ।
- राय क्षोणिवरि पडे, प्रियसुतशोकें म्हणोनियां 'हाय.' ॥ ८०
- राज्ञीला शोक जसा ताप, तसा पापिया न रौरेंव दे. ।
- अंतःपुरजनचि न तो, 'हा ! हा !' ऐसें अशेष पौर वदे ! ॥ ८१
- प्रियंशोकें प्राणातें तत्काळ सती मदालसा सोडी. ।
- भूप म्हणे, 'शोच्यं नव्हे हा मत्सुत, सुयश सुगतितें जोडी. ॥ ८२
- मुनिरक्षणासि जैसा, तैसा न प्राणरक्षणा जपला; ।
- खपला अपलायनकर, बहुधा बहुजन्म साधु हा तपला. ॥ ८३
- जैसी मदालसेची कोणाचीही असी प्रसू नाही, ।
- हे पूजिली सुरांहीं, देवी दुर्गा जसी, प्रसूनांहीं.' ॥ ८४
- राज्ञीहि उठोनि म्हणे, 'श्रितरक्षक विष्णुचक्र वत्सा ! जें, ।
- तें तुज धन्य म्हणेल, स्वर्गां त्रिर्दशांत शक्रवत् साजें. ॥ ८५
- जरि गेलासि न पुसतां, तरि वत्सा ! मी करीन कां रुसवा ? ।
- मरुनि रणीं, त्वां माझा केला वा ! धन्य या जर्गी कुंसावा. ॥ ८६
- वत्से ! मदालसे ! हा तुजसह तव कान्त सुचिर नांदावा. ।
- चांदा वाटो प्रियसख, यासीं द्विजपाळ करिल कां दावा ? ॥ ८७
- सखीक नृप विवेकें क्षम जाळायस होय देहातें, ।
- दोहोत्तर स्तुपेतें, त्या पुत्रातेंहि तोय दे हातें. ॥ ८८

१. पूर्वजन्मींच्या बळकट पापाचें. २. मृताचे श्राद्धादि संस्कार. ३. विचारवंतास. या अर्थात अर्थातरन्यासालंकार. द्वितीय चरण सुभाषित आहे. ४. पृथ्वीवर. ५. नरक. या अर्थात व्यतिरेकालंकार. ६. स्त्रियाच. ७. सर्व. ८. नागरिक. ९. प्रियाच्या (पतीच्या) शोकांनं. १०. दुःख करण्यास योग्य. ११. अशा तऱ्हेचें निर्मल यश मोक्षपदाला मिळवितें. 'शोच्य नव्हे' व 'सुयश सुगतितें जोडी' या वाक्यांत कार्यकारणभाव असल्यामुळे काव्यलिंगालंकार. १२. परिसंख्यालंकार. १३. पद्धन न जाणारा. 'पला' 'बहु' यांची आवृत्ति असल्यामुळे यमक. १४. माता. मदालसेच्या मातेसारखी दुसरी कोणी माता नाही, असें वर्णन असल्यामुळे असमालंकार. १५. मदालसा. १६. पुष्पांनीं. १७. आश्रितांचें रक्षण करणारे. १८. देवांत. १९. शोभ. २०. कूस. हें भाषण वीरमातेस किती योग्य साजत आहे ! २१. दीर्घकाळ. २२. चंद्र (पक्षी कुवलयेश्वासारखाच ब्राह्मणरक्षक). श्लेषमूलक परिकर. २३. समर्थ. २४. जाळत्यावर.

यापरि दुःसहशोकीं बुडवुनि महिपतिस, महिस, मायावी, । हर्षे फार; दया कां त्या, करितां घात, अहिंसमा यावी? ॥	८९
तो यमुनंतूनि निघे अमुर, म्हणे, 'कार्य करुनि मी आलों, । झालें कृतकृत्य, तुवां केलें साहित्य, बहु मुखें धालों.' ॥	९०
ऐसें बहु मधुर वदे, दे आज्ञा त्यासि, नमुनि हंरिवरि तो । वसुनि पुरा ये, ज्यातें स्वप्नीं पाहोनि, भीति अरि वरितो. ॥	९१

अध्याय तिसरा.

पाहुनि राजमुतातें, बहु आशी, बहु करुनि गौरव, दे; । विस्मित होवुनि भेटे, 'भंद्रं, भंद्रं,' समस्त पौर वदे. ॥	१
विस्मित होवुनि, वंदुनि, वृत्त पुसे कुवल्याश्व तातातें. । कथिति, गळां पडुनि, रडुनि, जें दारुण वृत्त, तातमाता तें. ॥	२
चिर्तीं नृपपुत्र म्हणे, 'मजकरितां त्यागिला स्वकाय जिणें, । तीच भली! धिक् कठिना मातें! हें श्लाघ्य होय काय जिणें? ।	३
काय प्रत्युपकार प्राणत्यागें स्त्रियेस ये युक्त? । त्या साध्वीच्या न रिणापासुनि होयिन, मरोनिही, मुक्त. ॥	४
रिपु हर्षतील रडतां, माझा तत्काळ 'भंग करितील, । हरितील राज्यपद; मग बहु माता, तात, ताप वैरितील. ॥	५
जीवितें तांताधीन, त्यागावें म्यां कसें पराधीनें! । यापरि विचार करितां, झाला शोकांतही वरा धीनें. ॥	६
उत्तरकार्य करी मग, नृपसुत 'डोळे करूनियां 'ओले; । 'म्यां स्त्री मदालसान्या न वरावी' निश्चयें असें बोले. ॥	७
'स्त्रीभोग त्यजुनि, असे शोकांग्रीच्या वहात आहेतें, ।	

१. शत्रुजित् राजास. २. पृथ्वीस. ३. कपटी राक्षस. ४. सर्पासारख्यास. या गीतीचा अन्वय—
यापरि महिपतिस (व) महिस दुःसह शोकीं बुडवुनि, मायावी फार हर्षे; घात करितां, अहिंसमा त्या
(=ताळकेतु राक्षसास) दया कां यावी? ५. घोड्यावर, कुवल्यावर. ६. आशीर्वाद. ७. कल्याण,
कल्याण. ८. नागरिक. ९. भयंकर. १०. जगणें. ११. प्राण सोडल्यानें. १२. मोड. १३. पाव-
तील. यांत तची आवृत्ति असल्यामुळे अनुप्रास. १४. जीव. १५. बापाच्या ताब्यांत.
१६. परतंत्राणें. १७. बुद्धीनें. उत्तरार्धाचा अर्थ:—अशा प्रकारें विवेक करून, त्या शोकांतही
त्याचें अन्तःकरण शांत झालें. १८. डोळ्यांत आसवें आणून. १९. स्त्रीसंग. २०. शोकरूप
अंग्रीच्या. २१. सहन करीत. २२. ज्वालें.

बा ! कार्य करीसा क्षम कोणाचाही न हात आहे तें. ॥	८
तो 'उर्वशीहि' म्हणतो 'न लगे, व्हावी मदालसा मातें.' ।	
ओसणतो प्रियसख हो ! किति कैष्टा या वदाल सामातें. ॥	९
व्हावी मदालसेची प्राप्ति पुन्हा, हेंचि एक तत्कार्य, ।	
सत्कारावा म्हणसी, तरि होयचि तो सुसाधुसत्कार्य. ॥	१०
कार्य कुवल्याश्वाचें दुर्घट लोकेश्वरांसही वा ! हें, ।	
मग कोण समर्थ जर्गी त्यासि म्हणाया 'अभीष्ट तूं लाहें?' ॥	११
अश्वतर म्हणे, "सुत हो ! जरि जन जाणुनि अशक्य कर्मातें, ।	
न करितिल अनुयोगें, पावतिल न कार्यसिद्धिशर्मातें. ॥	१२
पुरुषें आरंभाचें कर्म, न पौरुषें कदापि सोडावें; ।	
कर्मफळ, जसें दैवें, स्पष्ट तसें पौरुषेंहि जोडावें. ॥	१३
यास्तत्र यत्र तसा मी करिन, जसें सिद्ध होय हें कार्य; ।	
म्हणती, 'सर्वार्थांची सिद्धि असे निश्चर्यां,' असें आर्य." ॥	१४
ऐसें बोलुनि फणिवर जें सुयशस्कर, मनांत आणी तें, ।	
सुक्षावतरणतीर्था तुहिननर्गी जाय शरण वांणीतें. ॥	१५
दुष्कर तप करुनि, करी अश्वतर श्रीसरस्वतीस्तवन, ।	
जीचा प्रसाद वृद्धि ज्ञाना दे, पावेंका जसा पर्वन. ॥	१६

१. समर्थ. या गीतीचा अन्वय—स्त्रीभोग ल्यजुनि शोकाग्नीच्या आहेत वहात (सहन करित) असे (राहता झाला). वा तें कार्य करीसा क्षम कोणाचाही हात न आहे. २. स्वप्नांत किंवा भ्रमिष्टपणांत बरळतो. ३. या कथा सामातें किति वदाल?—या भयंकर रोग्याचें किति म्हणून वर्णन कराल? साम=स+आम=रोगी. ४. सज्जनांनीं सत्कार करण्याजोगा. या अर्धाचा अन्वय—[तो] सत्कारावा म्हणसी तरी तो सुसाधुसत्कार्य होयचि. अर्थ:—'त्याचा मोठा संमान करावा' असें म्हण-शील तर त्याचा पूर्वीच सर्व सज्जनांनीं मोठा मान केलेला आहे. ५. लोकपात्रांस, इंद्रादिकांस. या गीतींत काव्यार्थापपत्तिनामक अलंकार आहे. या गीतीचा अन्वय—वा हें कुवल्याश्वाचें कार्य लोकेश्वरांसही दुर्घट (आहे), मग तूं अभीष्ट लाहें (असें) त्यासि म्हणावया जर्गी कोण समर्थ (आहे)? ६. इच्छित. ७. मुद्दाम समजून. ८. आळसानें. ९. कार्यसिद्धीच्या सुखाला. ही गीति सुभाषित आहे. १०. पराक्रम. ही गीति सुभाषित आहे. ११. सर्व पदार्थांची. हें सुभाषित आहे. याचा अन्वय—निश्चर्यां सर्वार्थांची सिद्धि असे, असें आर्य म्हणती. अर्थसादृश्य:—'Patience and Perseverance overcome mountains.' या गीतींत अर्थांतरन्यासालंकार आहे. १२. सुक्षावतरण नांवाच्या तीर्थावर. १३. हिमालयपर्वतावर. १४. सरस्वतीस. १५. अग्नीस. १६. वारा.

‘प्रणवादिजगन्मूर्ते ! कौरुण्यनिवासमानसे ! वाणी ! । माते ! तुज नत जो, त्या विधिविष्णुशिवासमा नसे वाणी.’ ॥ १७	
देवी भेटोनि म्हणे, ‘झाले जे भक्त शिष्टवर मागे, । अश्वतरा ! तदधिके तूं, घे देखें सर्व इष्ट, वर मागे.’ ॥ १८	
अश्वतर म्हणे ‘माते ! भ्राता कंबळ सहाय दे आधी, । दोघांसि गानविद्या अंतुळा देऊनि, कीर्तिला सार्धी.’ ॥ १९	
श्रीविष्णुप्रभुजिव्हा वाणी ‘दिधले,’ असें मुखें वदली, । पर्दलीना बहु निववी ती चिंत्कंपूरपूरिता कैदली. ॥ २०	
श्रीवाणी वर देवुनि जातां, तत्काळ सुवर तो फळला; । गानप्रकार निरुपम अश्वतरा कंबळासही कळला. ॥ २१	
मग जावुनि कैलासीं, सांवा, तद्भक्तिके पदं भ्राते, । यश गावुनि, आराधिति, जोडाया तत्कृपा अर्दभ्रा, ते. ॥ २२	
मध्यान्हनिशासंध्यासमयां संप्रेम नित्य यश गाती. । चिरकाळें भक्तांची कल्पलता त्यांसि होय वेशगा ती. ॥ २३	
कुतुकें सर्वार्थास प्रभु जो वीणार वीणसवाद्यांस, । होय प्रसन्न, सेवुनि त्यांच्या वीणारवास वाद्यांस. ॥ २४	

१. ओंकार ज्याचें मूळ आहे अशा जगाच्या (वाङ्मयाच्या) मूर्ते, वाङ्मय हेंच जिचें स्वरूप आहे अशा ! २. दयेचें स्थान जिचें मानस आहे अशा देवी ! अत्यंत दयाळू ! ३. न्यूनता. या अर्थाचा अन्वय—माते, तुज जो नत, त्या विधिविष्णुशिवासमा (=ब्रह्मदेव, विष्णु व शिव यांच्यासारख्यास, देवस्वरूपीस) वाणी नसे. याचा भावार्थ—तुला शरण आलेल्यांचे हेतु पूर्ण होऊन, ते ब्रह्मा, विष्णु व शंकर यांसारखेच पूर्णकाम होतात. या अर्थात सरस्वतीची भक्तांचे हेतु पूर्ण करण्याची शक्ति ब्रह्मदेव, विष्णु व शिव यांच्या शक्तीपेक्षा अधिक वर्णिल्यामुळे **व्यतिरेकालंकार**. ४. सभ्यांत श्रेष्ठ. ५. त्यांहून (=सभ्यांत जे श्रेष्ठ त्यांहून) श्रेष्ठ. ६. माग. ७. सोबती, मदतगार. ८. गायनाची कळा, ९. निरुपम. १०. जी साक्षात् भगवान् विष्णूचीच जिव्हा होती अशी. ११. पार्थी नम्र झालेल्यास. १२. चैतन्यरूप कापरानें भरलेली. १३. कोळ. १४. फळास आला. १५. प्राप्त झाला. १६. हें ‘आराधती’ याचें कर्म. १७. त्याच्या (शंकराच्या) भक्तीचें स्थान असे, अत्यंत भक्तिमान्. १८. विपुल. या गीतीचा अन्वय—मग कैलासीं जावुनि, तद्भक्तिके पद ते भ्राते, तत्कृपा अर्दभ्रा जोडाया, यश गावुनि, सांवा आराधिति. १९. मध्यान्हीं, रात्री व संध्याकाळीं. २०. प्रेमानें. २१. फार वेळानें. २२. भक्तांचा कल्पवृक्ष, शिव. २३. अधीन, प्रसन्न. या अर्थाचा अन्वय—ती भक्तांची कल्पलता त्यांसि (=अश्वतर व कंबळ यांस) चिरकाळें वशगा होय. या अर्थात **रूपकातिशयोक्ति** आहे. २४. सर्व वस्तूंस. २५. उत्पन्न करणारा. २६. इंद्रादिकांस. २७. विष्ण्याच्या सुरास. या गीतीचा अन्वय—जो प्रभु वासवाद्यांस सर्वार्थास कुतुकें वीणार, (तो) त्यांच्या वीणारवास [व इतर] वाद्यांस सेवुनि प्रसन्न होय.

- दे दर्शन देव, वदे, ध्या वर, जैसा यशाचिया गानें, ।
 होतों प्रसन्न, अहि हो ! न च योगानें तसाचि योगानें.' ॥ २५
- कंबलसह अश्वतर प्रभुतें वंदुनि म्हणे, 'जरि वरातें ।
 देतोसि, कुवल्याश्वा घात्रें, स्त्रीरत्न जें, मृत हरा ! तें. ॥ २६
- वय, रूप, स्मरण, तिचें तेंचि असो व्यक्त; योगिनी धन्या, ।
 हे अधिकयोगिमाता व्हावी माझी मदालसा कन्या.' ॥ २७
- ईश्वर सांगे, 'भक्षी, श्राद्ध करुनि, पिंड मध्यम, व्याळा ! ।
 होयिल तसीच ती तव मध्यमफणजा मदालसा वाळा.' ॥ २८
- प्रभुतें वंदुनि गेले हर्षे पंढ्रग रसातळीं गेहीं, ।
 शिर्वदर्शनवरलाभें ज्यांच्या रोमांचें दाटले देहीं. ॥ २९
- अश्वतर श्राद्धान्तीं मध्यम पिण्डासि आदरें भक्षी, ।
 तत्काळ मध्यमफणश्वासप्रभवा मदालसा लक्ष्मी. ॥ ३०
- अश्वतराला झाला जो, तो आनंद काय सांगावा ? ।
 प्रभुचा, प्रभुभक्तांचा महिमा आम्हीं सदा न कां गावा ? ॥ ३१
- कोणासहि न कळों दे, ठेवी अंतःपुरांत बाळेतें, ।
 जपति स्त्रिया बहु तितें, जेविं स्ववृक्षपुष्पमाळेतें. ॥ ३२
- मग तो म्हणे सुतातें, "कां स्वगृहा कुवल्याश्च आणा ना ? ।
 साधु, सखा, उपकारी, पूज्य; असें कां मनांत जाणा ना ? ॥ ३३
- निववा याचि सुदिवसीं मित्रांच्या, स्मरण धरुनि, अनयनें, ।
 प्रशाया अतितृषितें वाट पहातात, करुनि 'आ' नयनें." ॥ ३४

१. यांत दची आवृत्ति असल्यामुळे अनुप्रास. २. सर्पानो ! ३. ब्रह्मचिंतनानें. 'योगातें'—
 असाही पाठ आहे. ४. यज्ञानें. या गीतींत व्यतिरेकालंकार आहे. ५. पूर्वांचेच.
 ६. ही (स्वतःहून) अधिक योगप्रवीण अशा मुलाची माता व्हावी, हिच्या पोटी योगिराज पुत्र
 जन्मावा. ७. मधला. ८. सर्पा ! ९. मधल्या फडेपासून उत्पन्न झालेली. १०. सर्प. ११. पाताळीं.
 १२. शंकराचें दर्शन आणि मदालसेच्या प्राप्तीचा वर यांच्या लाभानें. १३. हर्षानें रोमांच
 उभे राहिले, फार आनंद झाला. १४. मधल्या फडेच्या श्वासापासून जिचा जन्म अशी.
 १५. पाही. १६. मदालसेतें. १७. कल्पवृक्षाच्या फुलांच्या माळेस. १८. सत्कार करण्यास
 योग्य. या अर्थाचा अन्वय—उपकारी, साधु सखा पूज्य (असे), असें मनांत कां जाणाना ?
 १९. मित्रांच्या आणण्यानें, मित्राला आणून. २०. पिण्यास, पहायास. २१. अति तान्हेलेलीं,
 अति उत्सुक झालेलीं. याचें विशेष्य 'नयनें.' २२. 'आ'करणे=तोड पसरणें. ही लोकोक्ति.
 २३. डोळे. हा शब्द नपुंसक योजिला आहे. या गीतीचा अन्वय—स्मरण धरुनि (ध्यानांत ठेवून,

प्रातःकाळीं भेटुनि, ते आधीं सांगती कथा भव्या, ।	
मग 'अस्मदाश्रमातें ये,' ऐसी गोष्टि काढिती नव्या. ॥	३५
नृपसुत म्हणे, 'सखे हो ! या वाक्यें फार वाटतो खेद, ।	
तुमचें हें सर्वस्व, प्रिय हो ! कां आज कल्पितां भेद ? ॥	३६
सत्य सखे हो ! माझे परम हितें तुह्मी बहिश्चर प्राण, ।	
या मज दैवहताच्या झाला हृदयांत भेद हा बाण.' ॥	३७
ऐसें वदतां, अहिमुत ते ताताज्ञा तयास कळवीती, ।	
तो नमुनि म्हणे 'झालें धन्य; कुशळ गुरुदया सकळ वीती. ॥	३८
सत्वर चला, सखे हो ! ताताज्ञाश्रुति अंतिक्रमिल कोण ? ।	
शोण न होऊं द्यावा तिळमात्रहि तांतदृष्टिचा कोण.' ॥	३९
बोलुनि असें, तयांसह नगरा बाहिर निघोनि, तो पावे ।	
हुंते गौतमीस, कां नच उशिरे ते तांतपाद कोपावे. ॥	४०
ल्या गौतमीनदींत व्याळनरेश्वरकुमार ते शिरले, ।	
जीत खातसकळजनदोष, ज्याळेंत शंभसे, जिरले. ॥	४१
मानी कुमार चित्तीं तटिनीपारीं स्वमित्रसदनातें, ।	
नेती नदींत दोघे फणिसुत ते ल्या प्रसन्नवदनातें. ॥	४२

मुद्दाम) मित्राच्या आनयनें याचि सुदिवसी (आजच) [मज] निववा; (कारण) अतितृषितें नयनें [ल्यास, ल्याच्या रूपास] प्राश्या वाट पाहतात. या गीतींत पूर्वाधीत व उत्तरार्धात कार्यकारणभाव वर्णिल्यामुळे काव्यलिंग.

१. आमच्या घरी. २. नदी. ३. भाषणानें. ४. भिन्नता. ५. हितकर्ते. ६. [देहा] बाहेर असणारे. व्यतिरेक. ७. रूपकालंकार. ८. प्रसवते. या गीतींत अर्थांतरन्यासालंकार आहे. 'गुरुदया सकळ कुशळ वीती' हें सुभाषित. ९. बापाची आज्ञा हाच वेद. १०. उलंघील. ११. लाल. १२. बापाच्या डोळ्याचा. १३. कोंपरा. वर्णनसादृश्यः—'हें क्षत्रियधैर्यतसें धैर्य तुजें, स्पष्ट सांग तूं कोण ? । शोण न अनुते व्हावे डोळे सारेहि, हे जसे कोण. ॥' (मो० शांतिपर्व २।४३.) या गीतींत अर्थांतरन्यास असून, उत्तरार्ध सुभाषित आहे. बापास राग येऊं देऊं नये, असें न म्हणतां, बापाच्या दृष्टीचा कोंपरा लाल होऊं देऊं नये, असें वर्णिल्यामुळे पर्यायोक्त. १४. लवकर. १५. गोदावरीस. १६. बापाचे (अश्वतराचे) पाय. १७. सर्प व मनुष्य यांच्या राजांचे मुलगे. १८. (गोदावरींत) खान केलेल्यां सगळ्या लोकांचीं पापें. १९. टोळासारखे. २०. विरले, नाहीसे झाले. २१. नदीच्या (=गोदावरीच्या [दुसऱ्या] तीरी. २२. आपल्या मित्रांच्या गृह्यातें.

शिरबुनि सरितेंत, वळें आकर्षुनि सर्पपुत्र मित्रास, ।	
नेती पाताळीं ते, परि पावे तो न लेशहि त्रास. ॥	४३
निजलोकीं निजरूप प्रकटिति मग ते फेणींद्रसुत दोषे, ।	
पाहुनि हर्षे हांसे, तैत्सुगुणातें गुणज्ञवर तो घे. ॥	४४
प्रेमीं न चळे, गातां जैसा नारद मेहातपा ताळीं; ।	
अश्वतरप्रासादीं गेला कुतुकें पहात पाताळीं. ॥	४५
ते त्या कथिती स्वपिता, अश्वतर व्याळपाळ दावूनी; ।	
तो कुवल्याश्व बंदी विनयें, चित्तांत तात भावूनी. ॥	४६
सुंतमित्रातें पाहुनि, तो अहि उतरे वरांसनावरुनी, ।	
भेटे, माथा हुंगी, कुरवाळि तया करास नावरुनी. ॥	४७
तो त्या म्हणे, म्हणावें साक्षात् तातें जसें, 'चिरं जीव, ।	
गुरुजनमन सुगुणांहीं बहु रंजविशी, असेंचि रंजीव. ॥	४८
सुगुण तुझे आइकतां या पुत्रांच्या मुखें, हृदय रमलें, ।	
आणविलासि पहाया वत्सा! तुज पाहतां, सुदिन गमलें. ॥	४९
जो पुरुष गुणी, त्याचें जीवितें तें श्लाघ्य होय लोकांत, ।	
जीवंतहि मृत अंगुणी, कीं बुडवी स्वजनचित्त शोकांत. ॥	५०
गुणवान् सुख वाटवितो साधुमनीं, रिपुमनांत तौपातें; ।	

१. नदीत (गोदावरीत). नदांत ओढून नेत असतांही त्रास झाला नाही असें वर्णिल्यामुळे विशेषोक्ति अलंकार. २. सर्पराजाचे (अश्वतराचे) मुलगे. ३. सर्पपुत्रांच्या गुणांस. ४. गुण जाणणाऱ्यांत श्रेष्ठ. येथें परिकर आहे. ५. मोठा तपस्वी. या गीतीचा अन्वय—जैसा गातां मेहातपा नारद ताळीं (वीण्याच्या तालांत) न चळे (कोणत्याही प्रसंगीं चुकत नाहीं) [तसा कुवल्याश्व सर्पपुत्रांच्या] प्रेमीं न चळे, [व] पाताळीं कुतुकें पहात अश्वतरप्रासादीं गेला. ६. अश्वतराच्या वाड्यांत. ७. सर्पाचा राजा अश्वतर. या अर्धाचा अन्वय—ते (सर्पपुत्र) त्या (कुवल्याश्व) अश्वतरव्याळपाळ दावूनी, [हा] स्वपिता [असें] कथिती. ८. मानून. या गीतींत 'त' आणि 'व' यांची आवृत्ति असल्यामुळे छेकानुप्रास व 'व्याळपाळ' आणि 'चित्तांत तात' हे यमक. ९. मुलांच्या मित्रास. १०. उत्तम आसनावरून, सिंहासनावरून. ११. करास नावरुनी=हात न आवरून, प्रेमानें हात पसरून. १२. पुष्कळ काळ वांच. १३. वडिलांचें मन. १४. रमव. १५. मन. १६. चांगला दिवस. येथें दिन शब्द नपुंसकीं योजिला आहे. १७. जिणें, जगणें. १८. स्तुत्य. १९. गुणहीन. २०. आपल्या आसांचें मन. ५०।५१।५२ या गीति सुभाषित आहेत. २१. दुःखातें.

पापातेर्वि अपत्या अगुणा न भजति, नसोचि बापा! तें. ॥	५१
देव, पितर, विप्र, अतिथि, अर्था, जे विकळ, मित्र, जन वा! हे ।	
गुणिजीवित चिर वांछिति, वाहे हा यांसि भाग, यश लाहे. ॥	५२
वत्सा! गुरुजनरंजनरतहृदया! भव्यगुणगणावासा! ।	
नुस्त्रिया ठार्यी जोजो, तोतोहि गुणांत गुण गणावासा.' ॥	५३
ऐसें वर्णुनि फणिवर, पुत्रांसि म्हणे, 'उठा सखा न्हाणा, ।	
आणा स्वन्न मधुं, अंशन करवा, पूजा बहिश्चरा प्राणा. ॥	५४
राहो, बोलायाची यासीं आहे कथा पुनरपि हितां, ।	
हृदयीं रहंस्यवार्ता राहों देयिल न हा सुनर पिहितां.' ॥	५५
विनयें न वदे किमपि, प्रेमें परि वाक्य मान्य तो करि तें, ।	
त्या पूर्ण करूं पाहे अहि, न असों दे समर्थ तोक रितें. ॥	५६
स्नानाशनादि करवुनि, करुनि, प्रेमें सभेत सुतसहित ।	
अश्वतर बसे, बसवुनि जवळ नृपतनय, वदावयास हित. ॥	५७

अध्याय चवथा.

रवि हर्षवृनि लावी सोडाया जेवि कुंवलया श्वास, ।
करि सुप्रसन्न फणिवर पुण्यकथा कथुनि कुवलयाश्वास. ॥ १

१. संततीस, मुलास. २. अगुण अपत्य. या गीतीचा अन्वय-गुणवान् [मनुष्य] साधुमनीं सुख, [व] रिपुमनांत तापातें वाटवितो; [जन] पापातेर्वि अगुणा अपत्या न भजति, बापा! तें नसोचि (नसावेंच). ३. याचक. ४. दुबळे, व्यंग. ५. गुणवानाचें आयुष्य. ६. दीर्घकाळ. या गीतीचा अन्वय-बा! देव, पितर, विप्र, अतिथि, अर्था, जे विकळ, मित्र, हे जन गुणिजीवित चिर वांछिति, हा (गुणी) यांसि (वर सांगितलेल्यांस) भाग (=प्राप्तीचा अंश) वाहे (=देतो) [व] यश लाहे. ७. वडिलांच्या रंजनांत रमलें आहे मन ज्याचें अशा! ८. चांगल्या गुणांच्या समुदायाचें स्थान अशा! ९. मोजावा असा. जो जो म्हणून कुवलयाश्वाच्या आंगचा गुण, तो तो त्याच्या सहवासानें चांगला गुणांत श्रेष्ठ गणण्यासारखा आहे, असा या गीत्यर्थाचा मतलब. १०. उत्तम अन्न. ११. मध. १२. सेवन. १३. शरीराबाहेर असणाऱ्या. १४. हितकारक. या अर्थाचा अन्वय-[आतां हें इतकेंच] राहो, पुनरपि यासीं हिता कथा [मला] बोलायाची आहे. १५. गुप्त गोष्ट. १६. गुप्त. १७. शक्तिमान्. १८. मूल. अहि त्या पूर्ण करूं पाहे, [कारण] समर्थ (वडील माणूस) तोक रितें न असों दे, असा अन्वय. अर्थान्तरन्यास. १९. स्नान, भोजन इत्यादि. २०. पृथ्वी किंवा कमल यास. २१. आनंदाचा श्वास.

मग राजसुतासि म्हणे, 'वत्सा ! निःशंक सांग, तैर्पावें ।	
कोणें सुपदार्यें तुज ? सुखवाया वस्तु काय अर्पावें ? ॥	२
आसन, वाहन, अंबर, आयुध किंवा सुवर्ण, मणि, कांहीं ।	
दुर्लभ वस्तु कथावें; द्यावें म्यां, जें दिजे न अणिकांहीं.' ॥	३
नमुनि ऋतुध्वज विनवी, 'पाताळीं तात तूं, महीवरि तौ, ।	
काय उणें ? सर्व सुखें जीं जीवत्पितृक तो महीं वरितो. ।	४
रत्नादि सर्व पुष्कळ त्या तातगृहीं, जगीं असेना तें; ।	
येथेंहि विपुळ, बापा ! ध्यावें द्यावें असें असे नातें. ॥	५
कार्यहि नाहीं कांहीं यांहीं, वा हीं र्थथेष्ट आहेत. ।	
अर्थी पावति नमनीं, भोगावें भूषणादि, हा हेतू. ॥	६
जें दुर्लभ वांछावें, पावाया धरुनि आदरा, जीवें, ।	
ज्ञालें प्राप्त मज, शिरें स्पर्शुनि तव भव्य पादराजीवें.' ॥	७
प्रेमें फणिवर्य म्हणे 'वत्सा ! कर्नकादि जरि नको, अस्तु; ।	
जें तव हृदयास बहु प्रीतिप्रद, तेंचि माग तूं वस्तु.' ॥	८
नृपपुत्र म्हणे, "ज्ञालें स्पर्शास तुझ्या मनुष्य मी पात्र, ।	
अंतर्वाह्य निवालें, अमृतस्नानें जसें, तसें गात्र, ॥	९

१. तुप्त करावें. २. वस्त्र. ३. हत्यार. ४. रत्ने. ५. पाठभेदः—करावें. ६. दुसऱ्या लोकांनीं. या गीतीचा अन्वय—आसन, वाहन, अंबर, आयुध, सुवर्ण किंवा मणि [इत्यादि] कांहीं दुर्लभ वस्तु [त्वां] कथावें, [कारण] जें अणिकांहीं न दिजे (=दिलें जात नाही), [तें] म्यां [तुज] द्यावें [असें मनांत आहे]. ७. शत्रुजित्. ८. ज्याचा पिता जीवंत आहे तो. या गीतींत अर्थतरन्यासालंकार आहे. सर्व सुख इत्यादि भाग सुभाषित आहे. या गीतीचा अन्वय—ऋतुध्वज [अश्वतरास] नमुनि विनवी, पाताळीं तूं तात [आहेस, व] तो महीवरि [आहे, मग मला] उणें काय ? [जो] जीवत्पितृक तो, जीं सर्व सुखें, [तीं] महीं (उत्सवानें) वरितो. ९. शत्रुजिताच्या घरीं. १०. पुष्कळ. या गीतीचा अन्वय—[जें] रत्नादि सर्व त्या तातगृहीं पुष्कळ [आहे], तें जगीं असेना; बापा! येथेंहि [तें] विपुळ [आहे], [बाकी] द्यावें ध्यावें असें नातें असे. ११. पुरेशीं. विपुल. अश्वघाटीयमक. १२. याचक. १३. अर्थाचा सार्थान्वयः—भूषणादि भोगावें हा हेतु अर्था [केवळ] नमनीं (तुला नमन केल्याबरोबर) पावती (लाभतात, साधतात). १४. हेतु, इच्छा. १५. शुभ, कल्याणकारक. १६. चरणकमलें. या गीतीचा अन्वय—जीवें आदरा धरुनि जें दुर्लभ [वस्तु] पावाया वांछावें, [तें], तव भव्य पादराजीवें शिरें स्पर्शुनि, मज प्राप्त ज्ञालें. १७. श्रेष्ठ सर्प, अश्वतर. १८. सुवर्णादि. १९. असो. २०. प्रीति उत्पन्न करणारें, प्रिय, आवडतें. २१. आंत वाहेर. २२. अमृतानें स्नान केल्यानें. २३. शरीर.

- ‘चावा अवश्य वर’ हें चिर्त्ती, तरि हेतुं सर्वशर्माचा, ।
 हृदयांतूनि न जावा माझ्या संस्कार पुण्यकर्माचा. ॥ १०
- दिव्यांगराग, रत्नें, स्त्री, सुत, संपत्ति, गीत, वाद्य, असें ।
 हें सर्व सुकृततरुफळ, जें होणें मुदित विविधभोगरसें.” ॥ ११
- सर्प म्हणे, ‘सत्य वदसि, हें तुज दिधलें, तथापि जें काहीं ।
 दुर्लभ नरलोकीं तें माग, किमपि कठिण वा ! मला नाहीं.’ ॥ १२
- या वचनें बहु कोंडे, आग्रह करितां उगाचि तो राहे; ।
 वाहे संकोचाचा भ्रंर, मित्रांच्या मुखांकडे पाहे. ॥ १३
- फणिसुत म्हणती, ‘ताता ! अहितें कथितांचि शोकेदा वार्ता, ।
 याची दयितां मेली, होवुनि अत्यंतशोकदावार्ता. ॥ १४
- गंधर्वेश्वरकन्या ती मुदितु मदालसा, तदन्या या ।
 न रुचे; हा तद्विरहें झाला तापा, जसा पद न्याया. ॥ १५
- मुक्ति मुमुक्षूस जसी, या तीच स्त्री रुचे, नको काहीं; ।
 श्रम याच्या प्राणाहीं विरहें वरिला, असा न कोकाहीं. ॥ १६
- बापा ! घडेल तरि, या तीच समपूर्ति तूं पुरीव रती, ।
 भोगवती यास नको, अलकाहि, तिच्याहि जी पुरी वरती.’ ॥ १७

१. कारण. २. सर्व सुखांचा. ३. पुण्यकारक कर्मांचा. ४. उत्तम उटी. ५. पुण्यरूप वृक्षाचें फळ. ६. आनंदित. ७. नानाप्रकारच्या भोगांच्या गोडीनें. या गीतीचा अन्वयः—
 दिव्यांगराग, रत्नें, स्त्री, सुत, संपत्ति, गीत, वाद्य, असें जें विविधभोगरसें मुदित होणें, हें सर्व
 सुकृततरुफळ. ही गीति सुभाषित आहे. ८. मृत्युलोकीं. ९. संकोचला, घोटाळला.
 १०. ओझे. ११. शत्रूनें, ताळकेतूनें. १२. दुःख देणारी. १३. प्रियपत्नी. १४. अतिशय
 शोकरूप वणव्यानें पीडलेली. १५. गंधर्वांचा राजा विश्वावसु त्याची मुलगी. १६. सुंदरी.
 १७. मदालसेच्या विरहानें. १८. स्थान. या गीतीचा अन्वय—ती गंधर्वेश्वरकन्या मदालसा सुतनु
 [होती,] तदन्या या न रुचे, जसा हा न्याया (न्यायबुद्धीला, सचोटीला) पद (=स्थान, आश्रय)
 [झाला आहे, तसा] तद्विरहें तापा (तापाचें) पद झाला. १९. मुक्तीची इच्छा करणाऱ्यास.
 २०. चक्रवाक पक्ष्यांनीं. कविजनांत दयिताविरहानें होरपळलेल्या स्थितीसंबंधें ज्यांची अत्यंत प्रसिद्धि
 आहे, अशा चक्रवाकांच्या विरहापेक्षां कुवल्याश्वाच्या विरहदुःखाचें आधिक्य वर्णिल्यामुळे
 व्यतिरेकालंकार. २१. आवड. २२. नागराजाची राजधानी. २३. कुबेराची पुरी. २४. ति-
 चाहि वरती जी पुरी=अमरावती. मदालसाच पाहिजे, अन्य नको, असें वर्णन केन्यामुळे
 परिसंख्यालंकार.

- अश्वतर म्हणे, 'सुत हो ! मृतदर्शन जें सुरांसही जड, तें ।
स्वप्नावांचुनि किंवा मायेवांचुनि कसें मळा घडतें ? ॥ १८
- नृपपुत्र भीड सोडुनि बोले, 'शोकैभिधा अल्यतातें ।
विज्ञवाया, दावावी कसितरि ती एकदा मळा तातें. ॥ १९
- दयिता मदालसा ती ताता ! मायामयीहि दाखवितां, ।
मजवरि परमानुग्रह, जेविं सुंधा अरहतासि चाखवितां.' ॥ २०
- अश्वतर म्हणे 'माझे विपुळ नसे हृदय या मंहा माया; ।
अभ्यागत बाळहि गुरु, बांछिसि, तरि तूं सुखें पहा माया.' ॥ २१
- ऐसें बोलुनि, सदनीं निजली होती मदालसा दुहिता, ।
ती आणुनि तो दावी, सुतमित्राच्या करी असा सुहितां. ॥ २२
- स्मित करुनि पुसे, 'तव मन जीच्या ठायीं सदा असे लोळें, ।
ती हे मदालसा, कीं अन्या ? वत्सा ! पहा, खरें बोल.' ॥ २३
- अवलोकितांचि, लज्जा सोडुनि, सहसा उठे, 'प्रिये ! अली !' ।
ऐसें म्हणत, तिजकडे आळिगायास धांव तो धाळी. ॥ २४
- नागेंद्र विनोदें करी, 'रे वत्सा ! मजकडे पहा, काय ।
भ्रमसी ? हे माया, कीं योग्य स्पर्शावया न हा काय. ॥ २५
- करितां स्पर्श, न राहे माया, दूरुनि मात्र वा ! पाहें; ।
आळिगनें न निवविल पळ विद्यारचितगात्र बापा ! हें.' ॥ २६
- यापरि वदुनि, निवारण करि जेव्हां पंगेंद्र तो हातें, ।
'हाय' कुवलयश्व म्हणे, तत्काळ पडे धरुनि मोहोंतें. ॥ २७
- मोहे अश्वतराचें, पुत्राच्या जेविं तातमन घातें; ।

१. मेलेल्याचें दर्शन. २. माया=जादू, गारुडी विद्या. ३. शोकनांवाच्या. ४. कोलितार्ते.
५. गारुडी विद्येनें बनविलेली. ६. मोठा प्रसाद. ७. अमृत. ८. तापानें जर्जर झालेल्यास.
९. विस्तृत. १०. आनंदास. ११. मावण्यास. हृदयआधारापेक्षां आनंदरूप अधियाचें
विपुलत्व वर्णिल्यामुळें अधिकांकार. १२. कल्पनासादृश्यः—सकळां अभ्यागतची गुरु ।
म्हणोनी उचीत आदरू । ऐसा धर्ममार्गीचा विचारू । आलियातें करावें ॥ ७४. (मुक्तेश्वरकृत
शुकरभासंवाद.) १३. जादू, गारुड. अर्थान्तरन्यास. १४. कन्या. १५. उत्तम हितास.
१६. लुब्धः १७. सुखे ! १८. धांव घाली=धांव घेई, उडी घाली. १९. सर्पाचा राजा,
अश्वतर. २०. धट्टा. २१. देह. २२. विद्येनें (मायेनें) बनविलेले शरीर. २३. सर्पाचा राजा.
२४. मूच्छेंस.

सावध करि शीत वनें, पवनें, पुत्रांसमेत अनघातें. ॥	२८
करुनि विनोद क्षणभरि, तो पन्नग सर्वसाधुराय कवी, ।	
अर्पुनि कन्या प्रेमें, वृत्त सकळ तें तयासि आयकवी. ॥	२९
कान्तेतें पावुनि, तो बहु हर्षे कुवल्याश्व, करि नमनें, ।	
प्रार्थुनि म्हणे, 'फिटाया ऋण, चरणस्मरण, निःश करिन मनें.' ॥ ३०	
मग चिंतितांचि अगळ कुवलय हँयवर, चढे तयावरि तो, ।	
ये सँस्त्रीक स्वपुरा, सुगुण जन पुन्हा महोर्दया वरितो. ॥	३१

अध्याय पांचवा.

येवुनि पुरासि, वंदुनि तातातें, सर्व वृत्त तो कळवी, ।	
पळवी शोक पळांत, स्वयशें शात्रवजनाननें मळवी. ॥	१
'वाहो देह यशासि, न मोल्यांच्या हा तसा सरा सांसू; ।	
'मुंचिर असां' म्हणति असें, शिरिं ठेवुनि हात, सासरा, सामू. ॥	२
होय पुरांत 'महोत्सव, वांटिति जन कँनक, शर्करा, जीवां; ।	
तो वाँसर बहु सुखवी ल्या पौरां, जेविं अँक रँजीवां. ॥	३
वर्णिति अश्वतरा किति, शत्रुजिता किति, ऋतुध्वजाशि कवी, ।	
त्यांतें 'मदालसात्रत, निजभाग्यहि गा' असें प्रजा शिकवी. ॥	४
मँदाकिनींत जैसा जाणे तापा महागज न कांहीं, ।	
हा नृप तैसा; वरिलें सुख इतरांच्या मँहाग जँनकांहीं. ॥	५

१. थंड पाण्यानें. २. वाऱ्यानें. ३. अन्+अघातें, निष्पापातें, पवित्रातें. पूर्वार्धांत सुंदर उपमा आहे. या गीतीचा अन्वय—जेविं तातमन पुत्राच्या घातें मोहे, तेविं अश्वतराचें मन मोहे, [तो] पुत्रासमेत शीतवनें, पवनें अनघातें सावध करी. ४. सर्व साधृत श्रेष्ठ. ५. स्त्रीतें. ६. उत्तम घोडा. ७. स्त्रीसह. ८. मोठ्या भरभराटीस. या गीतींत अर्थांतरन्यासालंकार आहे. चतुर्थचरण सुभाषित आहे. ९. शत्रूंचीं तोंडें. यश पांढरें अमून, त्यानें शत्रूंचीं तोंडें काळीं केलीं, असें वर्णिलें आहे, म्हणून विषमालंकार आहे. १०. सजीव. याचें विशेष्य 'देह'. ११. चिरकाळ. १२. मोठा उत्सव. १३. सुवर्ण. १४. लोकांस. १५. दिवस. १६. सूर्य. १७. कमळांस. १८. मदालसेचें पातिव्रत्य. १९. (स्वतःचें) दैवहि. या गीतीचा अन्वय—किति कवी अश्वतरा, किति शत्रुजिता, (किति) ऋतुध्वजासि वर्णिति; [व] त्यांतें (त्या कवीतें) 'मदालसात्रत [व] निजभाग्यहि गा' असें प्रजा शिकवी. २०. आकाशगंगेत, २१. विरल, थोडें. २२. पिलांहीं.

स्वर्गासि शत्रुजिन्टुप, परिपालुनि पुत्रवत् प्रजा, गेला; ।	
मग कुवल्याश्व राजा, पंडुनि गळां, प्रकृतिनीं बळें केला. ॥	६
पोटीं मदालसेच्या शुभलग्नीं प्रथम होय सुत राजा; ।	
संसृति, सतीसहाया, नीतिरता सर्वकाळ सुतरा, ज्या. ॥	७
प्रेमें 'विक्रान्त' असें नाम ऋतुध्वज तया सुता ठेवी, ।	
तेव्हां ती हास्य करी ज्ञानामृतनिधि मदालसा देवी. ॥	८
उल्लापनच्छळें ती ज्ञानाब्धि मदालसा स्वतोकातें ।	
बोधी, न सांपडाय़ा ईतरांपरि संसृतींत शोकातें. ॥	९
'ताता ! शुद्ध अससि तूं सर्वगत, अनादिनिधन, निर्भ्रकाम, ।	
आतांचि कल्पनेनें केलें विक्रान्त हें तुला नाम. ॥	१०
तूं नामरूपवर्जित, मायेनें विश्व कल्पनागेह, ।	
स्नेह नसे विषयांचा, पंचात्मक हा तुला नसे देह. ॥	११
अनें उदकें भूतें वाढति; तुज वृद्धि, हानि वा ! नाही; ।	
तूं एक, अविद्येनें दिसती भूतें उगीच नाना हीं. ॥	१२
स्तन पाजितां, निजवितां, हालवितां, बाळकासि खेळवितां, ।	
दे बोध, जो सुदुर्मिळ थोरांसि सहस्र कल्प मेळवितां; ॥	१३

१. मुलासारखी. यांत 'प'ची आवृत्ति असल्यामुळें अनुप्रास. २. (त्याची इच्छा नसतांही) फार गळ घालून, अत्यंत आग्रह करून. लोकोक्ति. ३. प्रजांनीं. या गीतीचा अन्वय— शत्रुजिन्टुप प्रजा पुत्रवत् परिपालुनि स्वर्गा गेला; मग प्रकृतिनीं (कुवल्याश्वान्या) गळां पडुनि, कुवल्याश्व बळें राजा केला. ४. मंगल मुहूर्तावर. ५. राजाला, कुवल्याश्वाला. ६. संसार. ७. पतिव्रता ज्यास सहाय आहे अशास. ८. नीतींत रमलेल्यास. या अर्धांचा अन्वय—ज्या सतीसहाया [ब] नीतिरता [राजाला] सर्वकाळ संसृति सुतरा (तरून जाण्यास सोपी) [होती]. ९. ज्ञानरूपी अमृताचा समुद्र. १०. संभाषणाच्या रूपाने, सहज बोलतांना. ११. ज्ञानाचा समुद्र. १२. आपल्या मुलास. १३. दुसऱ्या सामान्य लोकांप्रमाणें. या गीतीचा अन्वय—ती ज्ञानाब्धि मदालसा, इतरांपरि संसृतींत शोकातें [स्वतोक] न सांपडाय़ा, उल्लापनच्छळें स्वतोकातें बोधी. १४. सर्व पदार्थांस व्यापून असलेला. १५. जन्ममरण नाहीं असा. १६. निरिच्छ. १७. येथें विक्रान्त या नांवाचें यथार्थत्व दर्शविल्यामुळें निरुक्तिनामक अलंकार झाला आहे. १८. नाम व रूप यावेगळा. १९. विश्व हें मायेमुळें भासणारें कल्पनेचें घर (कल्पित इमारत) आहे. २०. पंच-भूतात्मक. २१. प्राणी. २२. वाढ. २३. नाश. २४. मायेनें. २५. प्राप्त होण्यास कठीण. २६. हजारों युगें. पूर्वार्थांत 'ता'ची आवृत्ति असल्यामुळें यमक. या गीतीचा अन्वय— बाळकासि स्तन पाजितां, निजवितां, हालवितां, खेळवितां [ती] बोध दे, जो [बोध] सहस्र कल्प मेळवितां (मिळविण्याची खटपट करीत असतां) थोरांसि दुर्लभ [आहे].

- जन्मापासुनि बोधुनि केला विक्रांत पुत्र सुज्ञानी, ।
 वांछीना गृहधर्म, स्तविला बहु नारदादि सुज्ञानीं ॥ १४
- त्यावरि 'सुबाहु' ऐसें नाम स्थापी द्वितीय तनयातें; ।
 हांसे मदालसा, जरि मानवती आप्त मुज्ञ जन यातें ॥ १५
- ल्यासहि बैल्यापासुनि बोध करी ती मदालसा सुसती, ।
 अहिता संसारावरि त्याचीही बुद्धि जाहली रुसती ॥ १६
- मग तिसरा सुत होतां, पुर झालें अद्भुतोत्सवा धाम; ।
 ल्यालाहि 'शत्रुमर्दन' ऐसें ठेवी पिता स्वयें नाम ॥ १७
- ल्या नामें जन हर्षे, तेव्हांही बहु मदालसा हांसे, ।
 दे आत्मबोधें ल्यासहि, जो तोडी विषयवासनाफांसे ॥ १८
- नाम चतुर्थ सुताचें जों योजी कुत्रलयाश्व, तों पाहे, ।
 ती हसितमुखी देवी बहु पहिल्याहून जाहली आहे ॥ १९
- नृपति पुसे, 'वद कारण हास्याचें, जें मना तुज्या येतें; ।
 नाम चतुर्थ सुताला ठेवावें त्वांचि आजि जांये तें ॥ २०
- नामें बरवीं केलीं विक्रांत, सुबाहु, शत्रुमर्दन, हीं ।
 राजसुतातें, 'उचितें कुशलें घालावया जनास महीं.' ॥ २१
- ती साध्वी पतिस म्हणे, 'आल्या आली मनास माज्या जी, ।
 ती तुमच्या आज्ञेनें ठेवितसें या सुतासि, राजाजी ! ॥ २२
- हा सुत अलर्कनामा या वंशीं, जेविं दीप 'ओकांत; ।
 धर्मज्ञ, साधु, सद्गुण होइल विख्यात सर्व लोकांत.' ॥ २३
- हास्य करुनि भूप म्हणे, 'सुज्ञे ! दयिते ! अलर्क हें नाम ।
 गमतें अंबद्ध, याचा वद अर्थ; सुगंध धार्य तें दाम.' ॥ २४
- राज्ञी म्हणे, "अहो जी ! 'हे व्यवहारार्थ कल्पना जाणा; ।

१. गृहस्थाश्रमधर्म. २. या अर्थांत विभावनालंकार आहे. ३. लहानपणापासून. ४. अक-
 ल्याणकारक. ५. अलौकिक उत्सवाचें. ६. घर. ७. आत्मज्ञानाचा उपदेश. ८. विषयाच्या इच्छेचे
 फांस (बंध). ९. हर्षयुक्त आहे तोंड जिचें अशी. १०. स्त्रिये. ११. योग्य. १२. क्षेमानें, कल्याण
 करून. १३. आनंदांत. या गीतीचा अन्वय—उचितें कुशलें जनास महीं घालावया, विक्रांत, सुबाहु,
 शत्रुमर्दन हीं राजसुतातें नामें बरवीं केलीं. १४. नांव. १५. गृहांत. १६. असंबद्ध, अयुक्त.
 अलर्क=पिसाळलेलें कुत्रें. १७. [जें] सुगंध (सुवासिक) [दाम], तें दाम (ती माळा) धार्य
 (अंगावर वापरण्यास योग्य). १८. माळा. १९. ही नाम ठेवण्याची कल्पना.

- युष्मत्कृतनामांची कथितें चितीं निरर्थता आणा. ॥ २५
- जे प्राज्ञ, ते म्हणति जन, 'पुरुष व्यापक, तया घडे न गती;' ।
केली 'विक्रान्त' असी आख्या जी, सार्थका कसी मग ती? ॥ २६
- पुरुष अमूर्त, तयातें काय म्हणावें 'सुवाहु'? पंडित हो ! ।
या सुविचारें दुसरें नाम सुताचें कसें न खंडितें हो? ॥ २७
- तिसरेंहि 'शत्रुमर्दन' हें नाम व्यर्थ, सर्व देहांत ।
एकचि पुरुष बहु दिसे, जैसा आदर्शजडित गेहांत. ॥ २८
- अरि कोण ? मित्र कोण ? स्वामी ! सुविचार करुनि, सांगावें; ।
सुतनाम शत्रुमर्दन हें मग 'सार्थक' म्हणोनि कां गावें ? ॥ २९
- भूतांहीं भूतांचें मर्दन तत्वज्ञ जाणतात असें, ।
पुरुष अमूर्त तयाचें मर्दन, बोला, बरें घडेल कसें ? ॥ ३०
- सिद्धघवहार घडावा, म्हणुनि असनाम कल्पिलें जातें; ।
ऐसें असतां, म्हणतां कां 'व्यर्थ,' अलर्क नाम जें या, तें ?" ॥ ३१
- त्या तथ्यवादिनीचें श्रवण करुनि वचन मॉनवेश तदा, ।
वाक्या सरस्वतीच्या चंतुरानन, तेविं मॉनवे शतदा. ॥ ३२
- जेविं तिघे सुत धाले, चवथाहि तसा अलर्क तो धाया, ।
बोधाया ती लागे, तद्विद्यामलिनहृदय शोध्याया. ॥ ३३
- क्रुद्ध कुवल्याश्व म्हणे, जीतें स्तविती समस्त संत, तितें; ।
'मूढे ! हें काय करिसि, माझ्या बुडवावयासि 'संततितें ? ॥ ३४
- मंत्प्रिय करणें हें जरि तुझिया चितीं असेल, हा तनय ।
योर्जा प्रवृत्तिमार्गी, नच होवू होंतधर्म, होंतनय. ॥ ३५

१. मुम्हीं ठेविलेल्या नांवांची. २. निष्फलता. ३. शहाणे. या गीतीचा अन्वय—जे प्राज्ञ जन, ते म्हणती, 'पुरुष व्यापक, तया गती न घडे,' मग विक्रान्त असी जी आख्या केली, ती सार्थका कसी? ४. नांव. ५. अर्थयुक्त. ६. मूर्तिमंत नव्हे असा, आकृतिहीन. ७. अयुक्त, अनुचित. ८. आरसे लाविलेल्या घरांत, आरसेमहालांत. ९. मारणें. १०. या अर्थाचा अन्वय—पुरुष अमूर्त, तयाचें मर्दन कसें बरें घडेल ? बोला (सांगा). ११. चांगलें वर्तन. १२. वाईट नांव. १३. खरें भाषण करणारीचें. १४. राजा, ऋतुध्वज. १५. ब्रह्मदेव. १६. कबूल होई, मान्य करी. १७. त्याचें अज्ञानानें मलिन झालेलें अंतःकरण. १८. शुद्ध करण्यास. १९. मुलांस. या गीतींत विषय आहे. २०. माझें प्रिय. २१. संसाराच्या मार्गांत. २२. ज्यानें धर्म टाकिला आहे असा, धर्मभ्रष्ट. २३. ज्यानें न्याय टाकिला आहे असा, नीतिभ्रष्ट.

प्ररिपालन प्रजांचें, सिक्वि अनुष्ठान सर्व धर्मांचें; । हें कारण देवांच्या, पितरांच्या, होय तुंतिशर्मांचें.' ॥	३६
ती पतिच्या आज्ञेनें तैसाचि करी सुतासि उपदेश, । 'वत्सा! पितृमन शीळें रंजिव, हो सौधुभक्त, सुपदेश. ॥	३७
मित्रांवारि उपकार, द्वेषिजनांचा करी विनाश रणी, । भूतहित प्रेमभरें, विप्रार्चन सर्वदा, देया शरणीं. ॥	३८
स्वर्माहि परैस्त्रीते न शिवे ऐसें करी अधीन मन; । गोविप्रार्थित्यांचें न चुकों घावें तुवां कधीं नमन. ॥	३९
श्रीविष्णुध्यान करी, नित्य श्रीशंकरा सँदारा ध्या; । तरसिल भर्वा, अँभेदे भजतां श्रीशा, शिवा सँदाराध्या. ॥	४०
शरणागतगोविप्रत्राणार्थ रणी शरीर सोडावें, । जोडावें पुण्य यश; ज्ञाँतिश्रुतिवच कधीं न मोडावें. ॥	४१
विधिर्वत् सर्व सँव करी, विप्रातें विपुल वित्त दे हातें; । वृद्धपर्णी सोड, वर्नी करुनि तपें शुद्ध चित्त, देहँते.' ॥	४२
यापरि उपदेश करुनि, देवीनें तो कुमार कँवि केला; । मातेच्या शिक्षेला वश होय जसा सँदश्व कँविकेला. ॥	४३
ज्ञाला प्रौढगुणी, मग अँनुरूपा करुनियां दिली मँहिला, । ती प्रसवे सुँतरनें, जीं योग्यें भूषवावया महिलीं. ॥	४४
जाणुनि धर्मनैयँज्ञ, क्षितिरक्षाक्षम, विनीत, सुँचि, तातें ।	

१. सेवन. २. संतोषाचें व सुखाचें. ३. वडिलांचें मन. ४. सुस्वभावानें. ५. साधूंचा दास. ६. उत्तम पदाचा स्वामी. ७. शत्रूंचा. ८. प्राण्यांचें कल्याण. ९. ब्राह्मणपूजन. १०. शरण आलेल्यावर कृपा. पाठभेदः—स्वयें शरणीं. ३८।४२ ह्या गीति सुभाषित आहेत. ११ अन्याच्या स्त्रीस. १२. (स्वतःला) वश. १३. गाय, ब्राह्मण व पिंपळ यांचें. १४. स्त्री (उमे) सहवर्तमान अशा. १५. स्मर, चित्त. १६. संसारीं. १७. द्रैत सोडून, दुजा भाव टाकून. १८. श्रीविष्णूस. १९. साधूंनीं आराधन करण्यास योग्य अशा. २०. शरण आलेला, गाय व ब्राह्मण यांच्या रक्षणासाठीं. २१. जात व वेद यांचें वचन. २२. शास्त्राप्रमाणें. २३. यज्ञ. २४. या अर्धांचा अन्वय—वृद्धपर्णी वर्नी तपें (तपानें) चित्त शुद्ध करुनि देहातें सोड. २५. शहाणा. २६. शासनाला. २७. चांगला घोडा. २८. लगामेला. २९. श्रेष्ठ गुणांनीं युक्त. ३०. योग्य. ३१. स्त्री. ३२. उत्तम पुत्र. ३३. पृथ्वीला. ३४. धर्म व नीति जाणणारा. ३५. पृथ्वीच्या रक्षणाविषयीं समर्थ. 'क्ष'ची आवृत्ति असल्यामुळे अनुप्रास. ३६. नम्र. ३७. पवित्र.

अभिषेक करुनि, दिधला निर्जराज्यपदाधिकार उचितातें. ॥	४५
वृद्धपर्णी सुविवेकें गमले बहुभोग ते संपक राया, ।	
जाया तपोवनातें, जायासख तो निघे तप कराया. ॥	४६
तेव्हां मदालसा ती उपदेश करी तथा सुता चरम; ।	
‘वत्सा! दुःख शैमाया तुज एक उपाय सांगत्यें परम. ॥	४७
तुज बोधाया बा! या मुद्रागर्भी असे चिटि कवीला, ।	
ती कथिल तें करावें. ताप गुरूक्तें नसेचि टिकवीला. ॥	४८
लिहिलें या मुद्रेंत व्यसनीं वत्सा! बरें पहा, वाच; ।	
तेंचि करीं; गुरुवचनीं विश्वास तुझा सदा रहावाच.’ ॥	४९
ऐसें सुतासि सांगुनि, देवुनियां कनकमुद्रिका, आशी; ।	
त्या शीलेंढ्यासि पुसुनि, गेली जोडावया तेंपोराशी. ॥	५०

अध्याय सहावा.

चिरकाळ अलर्क करी धर्मनयें कुवल्याश्वसा राज्य, ।	
प्राज्य विषय सेवुनिहि न तृप्त, अनळ जेविं भक्षितां आज्य. ॥	१
ब्रह्मज्ञ सुबाहु म्हणे, ‘यालाहि मलाहि हें नव्हे युक्त, ।	
संसृतिपाशापासुनि बंधु करावाचि सर्वथा मुक्त.’ ॥	२
ऐसें चितुनि योगी जाय शरण बंधुशत्रुतें आधीं, ।	
ल्यासि म्हणे, ‘काशिपते! यश घे, मत्कार्य तूंचि हें सार्धीं. ॥	३
राया! सुबाहुनामा मी, जाण मला मदालसातनुज, ।	

१. आपल्या राज्यपदाचा अधिकार. २. योग्यास. ३. सुविचारानें. ४. स्वादरहित, निरस. ५. स्त्री आहे सोवतीण ज्याची. ‘जाया’-‘जाया’ हें यमक. ६. शेवटल्या मुलास. ७. नष्ट व्हाया. ८. रामबाण, अचूक. ९. आंगठीच्या पोटांत. या अर्धाचा अन्वय-बा तुज कविला बोधाया या मुद्रागर्भी चिटि असे. १०. वडिलांच्या किंवा गुरूच्या वचनानें. या गीतांत अर्थांतरन्यासालंकार. चतुर्थचरण सुभाषित आहे. ११. संकटीं. १२. सोन्याची आंगठी. १३. आशीर्वाद. १४. सुस्वभावी मुलास. १५. तपाच्या राशीस. १६. धर्मनीतीनें. १७. पुष्कळ. १८. अग्नि. १९. तूप. अर्थसादृश्यः-बहु विषयसेवन जसें, स्रोत तसें मानवा न वाहवितें । न शंभे स्मर विषयांतें पावोनि, शिंखी नवा नवा हवितें. ॥ मोरोपती हरिवंश. २०. ब्रह्म जाणणारा. २१. संसारबंधापासून. २२. चित्तवृत्तीचा निरोध करून वर्तणारा सुबाहु. २३. भावाच्या शत्रूला. २४. मदालसेचा मुलगा.

आतां, राज्य करावें म्यां; जो करितो अलर्क, तो अनुज.' ॥	४
तें कार्य यशस्कर कां अभिमानी काशिराज पुरिसेना ? ।	
शरणागत राज्यपदीं स्थापाया, शीघ्र सिद्ध करि सेना. ॥	५
'दे राज्य अग्रजातें,' ऐसें सांगोनि पाठवी दूत; ।	
तो अरिशासन मानी मानी न अलर्क मनुज पुरुहूत. ॥	६
'भेटोनि अग्रजानें मजला, स्वमुखेचि राज्य मागावें; ।	
लागावें न परमतिस, म्यांही अरिशासनीं न वागावें.' ॥	७
तोहि सुबाहु म्हणे, "मी क्षत्रिय, कां 'दे' असें म्हणेन मुखे ? ।	
सांमें देत नसे तरि, देयिल 'दंडेचि सर्व राज्य मुखे.'" ॥	८
योगिवर सुबाहु बळें युद्धार्थ विरोध वाढवी, राजा ।	
जागें करावया त्या, प्राप्त अहंकार वाढी वीरा ज्या. ॥	९
चतुरंग सैन्य पुष्कळ मिळवुनि, काशीश विजय भांवुनि घे; ।	
भासे द्याया परिभव, परि भव वारावयासि, भावु निघे. ॥	१०
सामाद्युपाय योजुनि वश करि सांमंत काशिपति सर्व, ।	
अक्रमुनि राष्ट्र, पुरही, नुरवी लेशहि अलर्कनृपगर्व. ॥	११
प्रतिदिन वीरजनक्षय होय, धनक्षय, अलर्क असहाय ।	
आंत गडबडे, बाहिरमात्र म्हणों दे न वीरस 'हाय'. ॥	१२

१. धाकटा भाऊ. या गीतीचा अन्वय-राया ! मी सुबाहुनामा [आहे], मला मदालसातनुज जाण; म्यां राज्य करावें [कारण] आतां जो अलर्क राज्य करितो, तो [माझा] अनुज [आहे]. २. यश देणारें. ३. ऐकेना. ४. वडील भावातें. ५. शत्रूची आज्ञा. ६. अभिमानी. ७. जुमानी, लक्षांत घेई. ७. मनुजेन्द्र, नरश्रेष्ठ. या अर्थाचा अन्वय-तो मनुजपुरुहूत मानी अलर्क अरिशासन न मानी. ८. शत्रूच्या बुद्धीस, दुष्मानाच्या शिकवणीस. ९. शत्रूच्या कक्षांत वागावें. ह्या गीतींत अलर्कानें उलट धाडलेला निरोप आहे. १०. सामोपचारानें. ११. शिक्षेनेंच. १२. सहज. १३. श्रेष्ठ वोगी. १४. सुदाम. १५. वैर. १६. पुष्कळ, मोठा. या गीतीचा अन्वय-ज्या वीरा वाढ अहंकार प्राप्त [झाल], त्या राजा जागें करावया, योगिवर सुबाहु बळें युद्धार्थ विरोध वाढवी. १७. गजदळ, रथदळ, घोडदळ व पायदळ असें चार प्रकारचें. १८. काशिराजा. १९. मानुनि. २०. परंतु. २१. संसार. २२. सोडवावयास. २३. भाऊ. तृतीय व चतुर्थ चरणांत **दामयमक**. या अर्थांत **विरोधाभासालंकार**. २४. साम, दान, दंड व भेद हे उपाय. २५. मांडलिक राजे. २६. घेऊन, जिंकून. २७. थोडाही. २८. अलर्क राजाचा गर्व. २९. वीरलोकांचा नाश. ३०. द्रव्याचा नाश. ३१. एकटा. ३२. मनांत. ३३. क्षत्रियाचा अभिमान.

त्या परमसंकटीं तो स्मरता झाला म॑दालसामुद्रा, ।	
क्षु॑द्रा उपमा अन्या; त्या ती, गंगा॑ जसी हिता रुद्रा. ॥	१३
पू॒जी निजमातेची ती मु॑द्रारूपिणी दया सा॑ची, ।	
या॑ची अभयवराते, रोमांचि॑तदेह होय, तो वा॒ची. ॥	१४
‘संग॑ त्यागावा, जरि न त्यजवे, साधु॑सी तरि करावा; ।	
कीं संग॑चें ओखद संत, मनीं बोध हा हि॑त धरावा. ॥	१५
का॑म त्यागावा, जरि न त्यजवे सर्वथा, त॑दीयजया ।	
तरि तोचि मु॑मुक्षेप्रति करिजे, कीं तीच होय ओखद या.’ ॥	१६
हा ज्यांत अर्थ, ऐसें श्लो॑कद्वय अंगु॑लीयकीं पाहे, ।	
जाणे स्पष्ट मु॑मुक्षायोगेंचि श्रेय॑ या र्भ॑ची आहे. ॥	१७
सत्संगे॑चि मुमुक्षाप्राप्ति जना होय, हें मनीं आणी; ।	
खो॑णी त॑च्चिंताविषवृत्तीं ती म॑दालसावाणी. ॥	१८
‘ज्याच्या संगें होय प्राप्त मुमुक्षा, जिणें भवा अंत, ।	
पंतें ज्ञान॑प्रद या समयीं मज कोण भेटतो संत?’ ॥	१९
ऐसें चि॑ती जो, तों श्रीद॑त्तात्रेय संत ये ध्यानीं, ।	
ज्ञा॑नींद्रा त्या जाय क्षि॑र्ण शरण तो तयाचिया स्थानीं. ॥	२०
जी अ॑ज्ञानतमोग्री प्र॑भुदृष्टि पडे नता नृपावरि ती, ।	
श॑रणागता तयातें तत्काळचि जाहली कृपा वरिती. ॥	२१
वंदुनि म्हणे, ‘प्रभो! मी शरणागत, मुख्य तूं श॑रण्यांत; ।	
रक्षीं, दुःखीं पडलों, मृग जेविं दै॑वाकुळा अरण्यांत.’ ॥	२२

१. मदालसेची आंगठी. २. हलकट, कमदर्ज्याची, नीच. ३. मुद्रा. ४. हितकारक. ५. मुद्रारूपी. ६. खरी. ७. मागे. ८. पुलकितशरीर, ज्याच्या देहावर कांटा उभारला आहे असा. ९. संगति. १५।१६ गीती सुभाषित आहेत. १०. हितकारक. ११. इच्छा. १२. त्या कामास जिकण्यासाठी. १३. मुक्त होण्याच्या इच्छेसंबंधें. १४. दोन श्लोक. १५. आंगठींत. १६. मुक्त होण्याच्या इच्छेनें. १७. कल्याण. १८. संसारीं. १९. खणून काढी, निर्मूळ करी. २०. त्याच्या चितारूपी विषाच्या वेलीस. २१. मदालसेचें वचन. २२. पंतोजी, पंडित, गुरु. २३. ज्ञान देणारा. या गीतीचा अन्वय—जिणें भवा अंत [होय अशी] मुमुक्षा ज्याच्या संगें प्राप्त होय, [असा] ज्ञानप्रद पंत संत या समयीं मज कोण भेटतो? २४. विचार करी. २५. शाल्यांत श्रेष्ठ. २६. सत्वर. २७. अज्ञानरूप अंधाराचा नाश करणारी. २८. प्रभुदत्तात्रेयाचे नेत्र. २९. या अर्धाचा अन्वय—तयातें शरणागता कृपा तत्काळचि वरती झाली. ३०. रक्षण करणाऱ्यांत. ३१. दावासीनें व्यास अशा.

- श्रीदत्तात्रेय म्हणे “बा! वद, तूं कोण? दुःख तें काय? ।
 धाय दिसे ना देहीं, हो सावध, ऊठ, म्हणसि कां ‘हाय?’” ॥ २३
- ऐसें विश्वगुरु पुसे, चित्तांत अलर्क जों विचार करी, ।
 जाणे, ‘मी सच्चिमुख एक, इतर कोण मित्र? कोण अरी? ॥ २४
- देहादि इतर सकळें विकळें, एणें न मी सकळ विकळ, ।
 देहाभिमान नसतां, ताप उठुनही बुंधा न कळवि कळ.’ ॥ २५
- तो श्रीदत्तासि म्हणे, ‘मज दुःख बरे विचारितां नाहीं, ।
 जीव^२ असम्यग्दर्शी संसारीं सुख न पावती काहीं. ॥ २६
- पुरुषाच्या चित्ताचें जेथें जेथें म्हेंह्त्व बा! होतें, ।
 तेथुनि तेथुनि दुःखें आणुनि देतें समर्थबाहो! तें. ॥ २७
- गृहकुक्कुटासि खातां मींजारे, जेवि दुःख होय जना, ।
 तेवि न ममताशून्या चंटका कीं मूषका, स्वभक्तधना! ॥ २८
- म्हणुनि न दुःखी, न सुखी, कीं प्रकृतीहून, पोंहतां, परें मी; ।
 कळलें असें, विचारीं या आतां क्षणहि राहतां परेंमीं.’ ॥ २९
- त्यातें श्रीदत्त म्हणे “जें तूं वदलासि, सत्य तें बा! गा! ।
 दुःखाचें कारण ‘मम’, ‘न मम’ सुखाचें, नृपा! महाभागा! ॥ ३०
- हें ज्ञान मत्प्रसादें झालें तुज, साधुवृंद या गातें; ।

१. व्रण. कारण नसून, कार्य झालें असें वणिल्यामुळें विभावनालंकार. २. विश्वाचा आदि. ३. सत्, चित् (ज्ञान) व आनंद, ब्रह्मरूप. ४. शरीर इत्यादि. ५. कळा-हीन, निःसार. ६. अन्वय-एणें (या देहादिकानें) सकळ (सच्चिदानंदमय) [असा] मी विकळ न. अर्थः-माझे निर्विकार ब्रह्मस्वरूप देहादि निःसार गोष्टींनीं वास्तविक बदलें शकत नाहीं. ७. देहबुद्धि, देहाचा गर्व. ८. दुःख. ९. शहाण्यास. १०. वेदना. ११. नीट विचार केला असतां. १२. प्राणी. १३. चांगलें न पाहणारे. उत्तरार्थ सुभाषित आहे. १४. मोठेंपण. १५. समर्थ (बळवान्) आहेत बाहू ज्याचे अशा दत्ता! ‘समर्थ वाहा तें’ असा पाठभेद. १६. पुरुषाचें चित्त. ही गीति सुभाषित. १७. घरच्या कोंबळ्यास. १८. मांजरांन. १९. प्रीतिशून्या अशा. २०. चिमणीस. २१. उंदरास. २२. आपले भक्त हें धन ज्याचें अशा! २३. मायेपासून. २४. विचार केला असतां. २५. निराळा. २६. श्रेष्ठ विचारांत, थोर विवेकांत. २७. ममता, माझे. २८. ममताहीनत्व, माझे नव्हे ही बुद्धि. हें अर्थ सुभाषित आहे. याचा अन्वय-महाभागा नृपा, दुःखाचें कारण मम, [व] सुखाचें [कारण] न मम [होय]. २९. माझ्या कृपेनें.

‘मम’ हा, प्रत्ययशाल्मलितूळ उडविला सुदूर ज्या वातें. ॥	३१
सत्संगशाणनिशितें विद्यांशस्त्रेंकरूनियां ज्याहीं ।	
ममताद्रु तोडिला, बा! नाही भय या भैवीं तयां काहीं. ॥	३२
अमता ममता त्यजितां आत्मसुख प्राप्त होय, गा! राजा! ।	
लाजति, विरति, निपट सुख घाया नेणोनि सोय, गारा ज्या. ॥	३३
राजा! भूतेंद्रियमेय हें स्थूल न तूं, न मीहि, बा! समज. ॥	
क्षेत्रज्ञ क्षेत्राहुनि परें कथितों, बहु अभीष्ट दास मज. ॥	३४
शैषजळ, मेशकोदुंबर, या एकर्ती जसा पृथग्भाव, ।	
ऐसा क्षेत्रात्म्याचा जाण, अलर्का! धरीं बरा भौव.” ॥	३५
इत्यादि दत्त बोधी, शोधी मन, कथुनि साधु योगातें; ।	
शरणागतासि तारी, कैविल्ल उगेंचि काय हो! गातें? ॥	३६
श्रीदत्तात्रेयातें नमुनि म्हणे तो अलर्क रोजवर, ।	
‘गुरुजी! मी उद्धरिलों, नरकीं होतों निर्भ्रं आजवर. ॥	३७
झाला बरा पराभव, कोशंबळांच्या क्षयें परित्रास; ।	
आला हा शरण तुज त्रिंजगत्पावनमहाचरित्रास. ॥	३८

१. सत्यज्ञानरूपी सावरीचा कापूस. २. वाऱ्यानें. अन्वयः—प्रत्ययशाल्मलितूळ ज्या वातें सुदूर उडविला, [तो] हा मम (=ममता, देहादिकांचा अभिमान). ३. सत्संगतिरूप निसण्यावर घासलेल्यानें. ४. विद्यारूपी हलारानें. ५. ममतारूपी वृक्ष. ६. संसारांत. या गीतींत **रूपकालंकार** आहे. ही गीति **सुभाषित** आहे. ७. निघ, अमान्य. ८. आत्म्याचें सुख. या अर्थांत ‘ता’ची आश्रुति असल्यामुळें **यमक**. ९. विरघळतात. १०. अत्यंत. ११. जागा, अवसर. या अर्थाचा अन्वय—[लोकांस] निपट सुख घाया [आत्मसुखापुढें] सोय नेणोनि, ज्या गारा, [त्या] [आत्मसुखास] लाजति [व] निपट विरति. आत्मसुखास गारा लाजून विरून जातात असें बर्णिल्यामुळें **उत्प्रेक्षा व प्रतीपालंकार**. १२. पंचभूतें व इंद्रियें यांचें बनलेलें. १३. देहादि दृश्य व जड वस्तू. १४ क्षेत्र जाणणारा, आत्मा. १५. शरीराहून. १६. श्रेष्ठ. यांत **अर्थांतरन्यासालंकार** आहे. १७. आवडते, मान्य. १८. भक्त. १९. मासा व पाणी. २०. उंबराचें फळ व त्यांतील कीटक. २१. निराळेपणा. २२. क्षेत्र व आत्मा यांचा. २३. निष्ठा. २४. पवित्र करी. २५. संतांचा समुदाय. २६. राजांत श्रेष्ठ. २७. बुडालेला. २८. खजिना व सैन्य यांच्या. २९. नाशानें. ३०. अति दुःख. या अर्थाचा अन्वय—बरा पराभव झाला [व] कोशंबळांच्या क्षयें बरा परित्रास [झाला]. पराभव चांगला नसून चांगला मानल्यामुळें **लेशालंकार**. प्रथम व द्वितीयचरणांत कार्यकारणभाव असल्यामुळें **काव्यलिंग**. ३१. तिन्ही लोकांस पवित्र करणारें श्रेष्ठ चरित्र ज्याचें त्यास.

उपकारी काशीश्वर, अग्रज माझा सुबाहुही मोठा, । खोटा गमला जाड्यें, त्वत्संगचि लौभ, राज्य तो तोटा ॥	३९
व्यसन बहु बरें तें, कीं आलों या ज्ञानदा पैदापाशीं, । सांपडतो काळाच्या, भोगाया आपदा सदा, पाशीं ॥	४०
स्वामी ! भवत्प्रसादज्वलनें अज्ञान सर्वही जळलें, । कळलें स्वहित, नुर्मजतें, कीं मन बहु विपर्ययेवनें मळलें ॥	४१
आतां वा ! निजराज्य प्रांज्यभ्रमतापकारण त्यजिन; । अजि न व्यसनप्रद, तें हित सेविन; धन्य धरिन मी 'अजिन.' ॥	४२
दत्त म्हणे, 'भव्य तुझे नित्य असो, योजिलें बरें वा ! हें, । जा, राजा ! हो निर्मर्म, निरहंकार, प्रसन्न मी आहे.' ॥	४३
झालें ज्ञान धर्डीतचि, लावुनि चरणांबुजां शिरा ज्याच्या, । त्या गुरुसि नमुनि, गेला सत्वर शिविराशि काशिराजाच्या ॥	४४
भेटुनि बंधुसमक्षचि काशिपतिस विहितसंगकुत्स वदे, । 'वे राज्य नृपा ! हें, कीं अर्पुनि मम अग्रजासि उत्सव दे.' ॥	४५
काशिपति म्हणे, 'सहसा त्वां निजराज्य न उगेचि सोडावें, । मोडावें न क्षत्रियवृत्त, सुयश रण करुनि जोडावें.' ॥	४६
स्मित करुनि अलर्क म्हणे 'पूर्वीं माझे असेचि मन होतें, । सांप्रत विरक्त झालें, भरलें तें जेवि रिचेवेलें पोतें ॥	४७
कारण काशिपते ! मी कथितों, तें श्रवण तूं करीं साचें, । जो प्राणिग्राम असे, एक गुणत्रयचि मूळ हें याचें ॥	४८

१. वडील भाऊ. २. अज्ञानानें, मंदपणानें. ३. अन्यपाठः—लाग. यांत परिसंख्यालं-
कार आहे. ४. संकट. ५. ज्ञान देणाऱ्या. ६. पायापाशीं. व्यसनास बरें मानल्यामुळें
या अर्थात लेशालंकार. ७. विपत्ति. ८. फासांत. ९. आपल्या कृपारूप अग्नीनें.
१०. समजलें नसतें. ११. विषयांच्या उपभोगानें. १२. मोठा भ्रम व दुःख यांचें
कारण. १३. संकटांत घालणारें. १४. हरिणाजिन, मृगचर्म. १५. कल्याण. १६. ममताशून्य.
१७. गर्वरहित. १८. घटकेतच. १९. चरणकमलास. २०. सैन्याच्या तळावर. २१. भावासमो-
रच. २२. केली आहे संगीची (=जडवस्तूसंबंधी आसक्तीची) निंदा ज्यानें असा. २३. हर्ष.
२४. एकाएकीं. २५. क्षत्रियाचें व्रत, रणशूराचा बाणा. २६. आतां. २७. वैराग्ययुक्त.
२८. गच्च भरलेलें. २९. रिकामें झालें. यांत उपमा आहे. ३०. प्राण्यांचा समुदाय.
३१. तीन गुणच; सत्व, रज व तम हे तीन गुण.

स्वामी, मित्र, द्वेषी, भृत्य, असें तेधवां पहायाचें ।	
कारण कांहींच नसे, केवळ अज्ञांच हें रहायाचें. ॥	४९
तुजपासुनि मज झालें भय काशीशा ! म्होप्र भेदानें, ।	
शरण श्रीदत्तातें गेलों, होऊनि विकळ खेदानें. ॥	५०
ल्याच्या पैदप्रसादें गेलें अज्ञान सकळ विलयातें, ।	
आत्मस्वरूप कैसा तो ज्ञानादर्श न कळविल यातें ? ॥	५१
राजा ! त्वच्छत्रु न मी, मच्छत्रु न तूं, भयभ्रमा झाला; ।	
एक व्यापक आत्मा सर्वत्र प्रत्यया असा आला.' ॥	५२
ऐसें अलर्क वदतां, बहुतचि हर्षे सुवाहु तो आर्य; ।	
उठुनि म्हणे, 'काशिपते ! माझे सिद्धीस पावलें कार्य. ॥	५३
झालों कृतार्थ, आतां जातों, हो तूं सदा सुखी, राया !	
जाया आज्ञा दे; बहु हर्ष दिला, कार्य करुनियां, वा ! या.' ॥	५४
काशिपति म्हणे, "बापा ! सांग, मजकडे कशास आलास ? ।	
निर्घंपन अर्थ कोण ? स्पष्ट वद, कसा कृतार्थ झालास ? ॥	५५
वदलासि, 'मला साधुनि दे भोगितसे अलर्क मद्राज्या.' ।	
तें जिकूनि दिलें, घे, वांछित होतासि नित्य भद्रा ज्या." ॥	५६
ब्रह्मज्ञ सुवाहु म्हणे, 'राजा ! माझा अलर्क हा भ्राता, ।	
रुंयाता ज्ञानसुधेची तंतिनी देवी मदालसा माता. ॥	५७
त्या प्रीम्यभोगसक्ता ब्रह्मज्ञानें घडावया मुक्ति, ।	
वैराग्यार्थ करविली, तुज योजुनि, हे पराभवा युक्ति. ॥	५८
मातेनें कर्णांत ज्ञान दिलें, अज्ञानीं जसें स्तैन्य; ।	
धन्य तिघे सुत झालों, हा अज्ञचि राहिला जसा अन्य. ॥	५९
राहुनि मदालसेच्या गर्भी, प्रींशूनिही तिचें दुग्ध, ।	
न रहावा संसारीं साक्षात् भ्राता अलर्क हा मुग्ध. ॥	६०

१. धनी. २. चाकर. या गीतीचा अन्वय—तेधवां (=तेव्हां, म्हणून) स्वामी [किंवा] भृत्य, मित्र [किंवा] द्वेषी असें पहावयाचें कांहींच कारण नसे; केवळ अज्ञांच हें रहावयाचें [आहे]. ३. फार भयंकर. ४. पायांच्या कृपेनें. ५. आत्म्याचें रूप. ६. ज्ञानरूपी आरसा. ७. तुझा शत्रु. ८. भीतीनें उपजणारा भ्रान्तिविकार. ९. अनुभवास. १०. प्राप्त. ११. माझ्या राज्यास. १२. कल्याणास. १३. प्रसिद्ध. १४. ज्ञानरूप अमृताची. १५. नदी. १६. हलक्या भोगांच्या ठिकाणीं गढून गेलेल्यास. १७. या अर्थाचा अन्वय—वैराग्यार्थ, तुज योजुनि पराभवा (=पराभवासाठीं) हे युक्ति करविली. १८. मुखांत. १९. अंगावरचें दूध. २०. पिऊन. २१. सख्खा, प्रत्यक्ष. २२. अज्ञान.

- यास्तव उद्योग असा करवुनि, हें साधिलें महाकार्य, ।
हे पात्र ज्ञानातें गावूत तुझ्याहि कीर्तितें आर्य.' ॥ ६१
- काशिपति म्हणे, 'घडत्ये ज्या ज्ञानें गति पैरा, सुबाहो तें ! ।
सांग मजहि, अमृत उठवि सत्वातें, जें पैरासु बा ! होतें. ॥ ६२
- तूं साधु, प्रणतजनीं सर्वीही त्वां दया करावि खरी; ।
तो उगवला अमृतकर, सर्वत्रहि तो दयाकरा विखरी.' ॥ ६३
- तो ज्ञानी त्यासि म्हणे, "विश्वासें 'मर्म', 'अहं,' असा राया ! ।
त्वां प्रत्यय न करावा; याँवरि सोडुनि दे असारा याँ. ॥ ६४
- 'वृत्तिरहित अभ्यासें हो; 'न स्वामी दुजा, न दास मज, ।
आपण एक विशुद्ध ब्रह्म' असें निश्चयें सदा समज.' ॥ ६५
- ऐसा उपदेश करुनि, हरुनि भवभ्रम, सुबाहु साधु निघे, ।
काशिप, अलर्कहि सुता दे राज्य, स्वपद, भव्य साधुनि घे. ॥ ६६
- तो आपणासि पाहे साँवध, सर्वा जगा प्रमत्तातें, ।
प्रमुदित अलर्क होय ब्रह्मानुभवें भजोनि दत्तातें. ॥ ६७
- 'हा! हा! केलें राज्य, क्लेशद विषयेंत सर्वदा रमलों; ।
श्रमलों व्यर्थ, 'परम सुख योगचि' हें नुंमजलों, बहु भ्रमलों. ॥ ६८
- कैरुणासुधासमुद्रा ! श्रीदत्ता ! ब्रह्मवित्सभानाथा ! ।
माथा पर्दी वहातां उद्धरिसि,' अलर्क गाँय हे गाँथा. ॥ ६९
- राज्य सुतातें देवुनि गेला, ठेला तँपोनिधी रानीं, ।

१. मोठें काम. २. अन्वयः—हे ज्ञानातें पात्र (=ज्ञाननिधि) आर्य (=मान्य जन) तुझ्याहि कीर्तितें गावूत. ३. श्रेष्ठ. ४. प्राण्यातें. ५. जें सत्त्व, जो प्राणी. ६. मृत. या गीतींत **दृष्टान्तालंकार** आहे. अन्वय—बा, जें परासु होतें [त्या] सत्वातें अमृत उठवि (=जीवंत करी). ७. नम्रलोकीं, दासां-वर. ८. चंद्र. ९. दयारूप किरणास. यांत **रूपकालंकार** आहे. १०. पसरी. ११. सुबाहु. १२. माझें. १३. मी. १४. यापुढें. १५. निःसत्वास. या ममकारास व अहंकारास. १६. निवि-कार, निवृत्तिपर. या गीतीचा अन्वय—अभ्यासें वृत्तिरहित हो [व] मज दुजा स्वामी न, [किंवा] दास न; आपण एक विशुद्ध ब्रह्म, असें निश्चयें सदा समज. १७. संसाराची भ्रांति. १८. काशिराजा. या अर्थाचा अन्वय—काशिप [व] अलर्कहि [प्रत्येक आपापल्या] सुता राज्य दे [आणि] भव्य स्वपद (कल्याणकारक असें मुक्तिपद) साधुनि घे. १९. मोहरहित. २०. ब्रह्माच्या अनुभवानें. २१. दुःख देणाऱ्या विषयांत. २२. न समजलों. २३. कृपारूप अमृताच्या समुद्रा. २४. ब्रह्मशाच्या सभेच्या स्वामी ! ब्रह्महश्रेष्ठा ! २५. गातो. २६. गीत. २७. तपाचा साठा, महान् तपस्वी.

पावे गति ते, वरिली जी श्रुतिगीता तपोनि धीरान्नीं. ॥	७०
पावे सुबाहुबोधित, संग त्यागूनि, काशिराज गती; ।	
झांकी विरक्ति, न तसी ज्याच्या बँहुभोगदा शिरा जैगती. ॥	७१
श्रीमद्गुरुपुत्राहीं आज्ञा केली, निरोप पाठवुनी; ।	
श्रीरामसुत मयूरें लिहिलें श्रीहरिहराग्नि आठवुनी. ॥	७२
श्रीहरिहरकीर्तितसी न मुखमनांतुनि मदालसा जावी; ।	
'साधुसभेंत' रसिक हो! प्रेमें ऐकुनि वदाल, 'सांजावी.' ॥	७३
मूर्तिमती श्रीशंकरकरुणाचि मदालसा, असी अन्या ।	
धन्या कोणालाही झाली नाहीं मंहासती कन्या. ॥	७४
हें संचरित्र भावें गावें निःशेष ही अंध सराया, ।	
उच्चपदीं वेध्या, तेथुनि कल्पक्षर्यां न घसराया. ॥	७५

१. वेदांनीं बणिलेली. २. सज्जनांनीं. ३. सुबाहूनें गुरुपदेश केलेला. ४. भोग देणारी. ५. पृथ्वी. अन्वयः—विरक्ति त्याच्या शिरा झांकी, तसी बहु भोगदा जगती न [झांकी]. शिरा झांकरणे=पुष्ट करणे. ६. सदाशिव व यज्ञेश्वर. मोरोपंत पन्हाळगडीं पाध्यांकडे विद्यार्जनार्थ सुमारें २३ वर्षांचे होईपर्यंत होते. पाध्यांचे चिरंजीव सदाशिव व यज्ञेश्वर यांच्या सांगण्यावरून प्रस्तुतचें काव्य पंतांनीं लिहिलें आहे. ब्रह्मोत्तरखंडही पंतांनीं सदाशिव्याच विनंतीवरून लिहिलें. ह्या गुरुपुत्रांचा पंतांनीं गंगावकिलींत असा उल्लेख केला आहेः—मद्गुरुपुत्र सदाशिव, यज्ञेश्वर, यांसि भेट, दे यश तें, । जें शुचि; निवविसि गंगे! तूंचि स्वजना अदेयदेयशतें. ॥ ७८ ॥ पन्हाळगडकर पाध्यांचा या संबन्धापुरता दोन तीन पिढ्यांचा वंशवेल असा आहेः—

१ शंकर पाध्ये.

२ केशव (पंतांचे गुरु). २ गणेश (पंतांचे गुरु).

३ गोपाळ.

३ नारायण. ३ शंकर. ३ सदाशिव. ३ यज्ञेश्वर.

७. श्रीविष्णु व शंकर यांचे पाय. ८. तोंड व मन यांतून. ९. शोभावी. १०. मोठी पतिव्रता. ११. साधूंची कथा. १२. पाप. १३. मोक्षस्थानीं. १४. चढाया. १५. प्रलयकाळीं.

३. हरिश्चंद्राख्यान.

(गीतिवृत्त.)

अध्याय पहिला.

श्रीमान गुंणरत्नाकर भूप हरिश्चंद्र भानुच्या वंशीं, । ज्याची कीर्ति सुरनदीहुनि ऐंकीही उंणी नसे अंशीं. ॥	१
तो साम्राट् शूर वनीं गेला कुतुकें करावया मृगया, । दैवें व्यसनभरीं मन भरतां, वोढुनि दूर ने मृग या. ॥	२
ऐके 'त्रायस्व' असा करुण स्त्रीशब्द तो अरण्यांत, । हरिणातें लजुनि, म्हणे 'मां भैः', प्रख्यात जो शरण्यांत. ॥	३
तोंचि 'त्रायस्व' अशा विद्यांच्या ऐकतांचि हाकेला, । धावे विघ्नेश, म्हणे, 'हा! गौधिसुतें अनर्थ हा केला. ॥	४
सुरेदुर्लभ विद्यातें झटतो स्वतपोवळेंचि साधाया; । कैसें काय करावें? मी तों असमर्थ यास बांधाया. ॥	५
याचि हरिश्चंद्राच्या म्यां हृदयाब्जीं शिरोनि, हां आर्य । क्षुब्ध करावा, कोपें हें नच पावेल सिद्धिला कार्य.' ॥	६
ऐसें योजुनि शिरला विघ्नेश्वर नृपतिच्या हृदयभवनीं, । जें शुद्ध, सदय, सादर, सर्वार्तांच्या सदैवही अंवनीं. ॥	७
भूप म्हणे, 'स्त्रीपीडक माझ्या राज्यांत खळ असा कोण? । निविडतमाचा आश्रय, शून्यांतर्वास्तुचा जसा कोणें. ॥	८
सैजला शरीररक्ते मांसें गृध्रादिकांसि अर्पाया, ।	

१. हें प्रकरण पंतांनीं मार्कंडेय पुराणांतील (अध्याय ७-८) हरिश्चंद्राख्यानाचे आधारें रचिलें आहे. २. सद्रुणांचा सागर. ३. सूर्यांच्या. ४. गंगेहून. ५. एका रेंसानें सुद्धां, लवमात्रही. ६. कमी, हलक्या दर्जाची. ७. सार्वभौम. ८. दैवानें संकटांत मन घालितां, दैवानें त्यावर कठिण प्रसंग आणण्याचा संकल्प करितांच. ९. रक्षण कर. १०. भिऊं नकोस. ११. रक्षण करणाऱ्यांत. १२. चौदा विद्या या गणपतीच्या पत्नी मानिल्या आहेत. १३. गणपती. १४. विश्वामित्रानें. १५. देवांनाही संपादण्याला कठिण, देवांनाही दुमिळ. १६. पीडा देण्याला. १७. हा साधुश्रेष्ठ विश्वामित्र. १८. विद्या संपादण्याचें कार्य. १९. सर्व दुःखितांच्या. २०. रक्षणांत, रक्षण करण्याच्या कामीं. २१. गर्द अंधाराचा, (पक्षां) अत्यंत अज्ञानाचा. २२. ठाव, घर. २३. ज्यांत मनुष्याची वस्ती नाही अशा घराचा. २४. कोपरा. २५. तयार झाला.

तर्पाया स्वप्राणानिलदाने क्षुधितमदिषुसर्पा या.' ॥	९
नृपवचने मुनि कोपे, तों विद्या त्यजुनि वशिर्वरा गेल्या, ।	
संगे तशाचाही ज्या शुद्धा मानूनि अशिव रागेल्या. ॥	१०
प्राकृत भावुनि, धांवुनि जावुनि, नृप आश्रमांत जों पाहे, ।	
तों आपणावरि श्रीगाध्रिज मुनिराज कोपला आहे. ॥	११
पाहुनि रक्त मुनिनयनयुग, जेविं द्रवविलें शुचि स्वर्ण, ।	
नरपतिचें वपु कांपे, अश्वत्थाचें जसें नवें पर्ण. ॥	१२
नमितां, 'तिष्ठ', दुर्गत्मान्! तिष्ठ,' असें तो म्हणे, दंटावी, ती ।	
वाणी न, गमे वीजचि मुनितनुकल्पांतघनघटा वीती. ॥	१३
श्रीविश्वामित्रातें विनवी, जोडोनि कर, असें राजा, ।	
'स्वामी! अपराध नव्हे, वेदगुरुप्रोक्त धर्म हा मांजा. ॥	१४
द्यावें, युद्ध करावें, रक्षावें क्षत्रियें महामहिम्या, ।	
भगवंता! या तुमच्या तेजें कशि रक्षिली, पहा, महि म्यां.' ॥	१५
विश्वामित्र म्हणे, 'रे! द्यावें कोणासि ? कोण रक्षावें ? ।	
वद, जरि अधर्मभय तुज, कोण तुवां संगरांत लक्षावे ?' ॥	१६
भूप म्हणे, 'जे ब्राह्मण, अन्यहि केशवृत्ति जे, तयां द्यावें, ।	
भीत सकळ रक्षावे, सैदेरातीशीं न संगरीं भ्यावें.' ॥	१७

१. आपल्या प्राणवायूचें दान देऊन. २. मुकेनें खवखवलेल्या माझ्या वाणरूपी सापाला.

परंपरितरूपक. साप वायूवर निर्वाह करितात, या समजुतीवर येथें कविकटाक्ष आहे. संबंध गीर्तांत कारण प्रस्तुत असतां, कार्याच्या वर्णनानें तें केवळ सुचविलें आहे, म्हणून **अप्रस्तुतप्रशंसा.** ३. यतिश्रेष्ठाला, इंद्रियदमन करणाऱ्यांच्या शिरोमणीला. ४. अन्वयः—ज्या शुद्धा [विद्या] तशाचाही (त्या प्रकारच्या वशिर्वराचाही) संग (संगति) [तो रागाला वश झाल्यामुळे] अशिव (अपवित्र) मानूनि रागेल्या (रुसल्या). ५. साधारण मनुष्य. ६. मानून, समजून. ७. लाल. ८. ऋषींचे दोन डोळे. ९. वितळविलेले. १०. चोख, स्वच्छ. ११. सोने. १२. पिंपळाचें. कल्पनासादृश्यः—अश्वत्थपर्णसा तो मुनिवचनें दहनदेव कांपविला । (मोरोपंत, अश्वमेधपर्व, १।७९.) १३. ऊठ. १४. दुष्टा, हरामखोरा. १५. भय घाली, धमकी देई. १६. मुनीचा देह हीच प्रलयकाळची मेघमंडळी. येथें वाणीचा स्पष्ट निषेध करून, तिच्या ठिकाणीं अप्रस्तुत जी वीज तिची संभावना केली आहे, म्हणून हा **अपन्हुति** व **उत्प्रेक्षा**, यांचा संकर. १७. विते, प्रसवते. १८. वेद व गुरु यांनीं उपदेशिलेला. १९. माझा. २०. मोठ्या कीर्तीसाठीं, सुयशोर्थ. २१. पृथ्वी. २२. ज्यांचें निर्वाहाचें साधन तुटपुंजें आहे असे, याचक. २३. सज्जनांच्या शत्रूंवर; दुष्ट, पापी लोकांवर.

- गाधिज म्हणे, 'जरि असा राजा! तूं रक्षितोस धर्मातें; ।
 दे इष्ट दक्षिणा, मी करणार विवाहयज्ञकर्मातें.' ॥ १८
- या मुनिवचनें हर्षे भूप, पुनर्जात आपणा मानी, ।
 हा निज हृदयांत म्हणे, 'सुकली, होणार जी महाहानी.' ॥ १९
- राजा म्हणे, 'अदेयहि दिधलें, व्हावें अंशक वद काय? ।
 सर्वस्व, पुत्ररत्न, स्त्री किंवा स्वपुर, राज्यपद, काय? ॥ २०
- गाधिज म्हणे, 'दिलें त्वां जें, हें म्यां घेतलें नृपा ! जाण, ।
 परि राजसूय केला, त्याची दे योग्य दक्षिणा, आण.' ॥ २१
- भूप म्हणे, 'करिन तुझी मी, देउनि हेहि दक्षिणा, सेवा, ।
 ईष्टं प्रतिग्रह तुला, सांग, मदुक्तांत कोण तो? देवा!' ॥ २२
- मुनि बोले, 'किंबहुना? तूं पुत्रिकलत्रधर्मसह देहें ।
 राहोनि निराळा, भूँ, सर्वस्व, स्वपुर, राज्य, मज दे हें.' ॥ २३
- ऋषिवचन श्रवण करुनि, हर्षे, कर निर्विकारमुख जोडी, ।
 राजा 'दिलें' म्हणे, तों जाणों प्रेमाश्रु तेंचि जळ सोडी. ॥ २४
- विप्र म्हणे, 'जरि दिधल्या या राज्यपर्दी बसेन तापस मी, ।
 प्रभुता तरि कोणिकडे? वद, कीं विधेमी वसे, न ताप सीमी.' ॥ २५
- भूप म्हणे, "मुनिनाथा ! क्षिति न दिली तेधवांहि तूं स्वामी; ।
 काय नवल, आतां तुज भूपतितें 'प्रभु' म्हणेन जरि वा! मी?" ॥ २६
- गाधिज म्हणे, 'जरि प्रभु मी, न मही त्वां कदापि जोडोवी; ।

१. विवाहादि संस्कारांना व यज्ञयागादि कार्यांना. २. आपला पुनर्जन्म झाला, असें समजे; आपल्या जीवावरचीच बारी टळली, असें मानी. ३. विश्वामित्र. राजाला सत्त्वापासून ढळविण्याची व आपली तपोदानि टाळण्याची आपली युक्ति साधली, असें विश्वामित्राला वाटून त्यालाही आनंद झाला. ४. टळली. ५. व्हावयाची होती अशी. ६. देण्यास कठिण किंवा अशक्य असें मुद्दां. ७. निर्भय, भीति किंवा संकोच न धरितां. ८. देह. ९. 'राजसूय' हे एका महायज्ञाचें नांव आहे. १०. योग्य, मनाला रुचणारा. ११. आदान, दक्षिणाग्रहण. 'इष्ट प्रतिग्रह तुजला'—हा सर्वसंग्रहपाठ. १२. फार बोलण्यांत काय हंशील? थोडक्यांत. १३. मुलगा, बायको व धर्म (=क्षत्रियधर्म) यांसह. १४. पृथ्वी. १५. सर्व धन, दरोबस्त मालमत्ता. १६. ज्याच्या तोंडावर कांहींएक विकार(=दुःख, खेद वगैरे) नाही असा, तोंड वाईट न करणारा. १७. येथें उत्प्रेक्षा आहे. १८. दानसंकल्पसूचक पाणी. १९. राज्याधिकार, सत्ता, अंमल. २०. वांकड्या गोष्टीत, कुटिलतेत. २१. सरळ गोष्टीत. चरमचरणांत सुभाषित आहे. २२. जेव्हां मी तुला पृथ्वी दान दिली नव्हती, तेव्हांही तूं सर्वांचा धनीच होतास. २३. संपादावी. पाठभेदः—भोगावी.

तारि मँच्छासन जेथें, क्षिति ती त्वां आजि शीघ्र सोडावी.' ॥	२७
या वैचनवज्रपातें झाला निश्चेष्ट नृप मुहूर्तभरी; ।	
मग पावुनि संज्ञेतें, तो सुविवेकेंकरूनि धैर्य धरी. ॥	२८
निजवज्रकवच जो, तो जेळगत कुळगुरु वसिष्ठ जाणोनी, ।	
राज्यत्याग करि, मनीं क्रूरतर ब्रह्मशाप आणोनी. ॥	२९
घे वल्कलें, वपुवरुनि तो नृप वखें विभूषणें उतरी; ।	
कीं निःसृष्टहताचि हिर्ता काळीं विपमीं, नदीं जसी सुतरी. ॥	३०
वंदुनि, निरोप मुनिचा, परमानुग्रह मनांत मानुनि, घे; ।	
येउनि गृहांतुनि ससुतदार तरुणिवंशपद्मभानु निघे. ॥	३१
तां त्या महीपतिपुढें प्रकटोन तपोनेदें क्षणामाजी, ।	
'कोठें जातोस ?' म्हणे, 'नापून जैपोन दक्षणा मांजी.' ॥	३२
नृपति म्हणे, 'निष्कटंक राजश्री तुज समर्पिली वा ! हे; ।	
अवशिष्ट शिष्टंवर्या ! देहत्रयमात्र राहिलें आहे.' ॥	३३
मुनिवर म्हणे, 'सुशीला ! सर्वस्व दिलें जरी, तथापि कैवी ।	
तूं देऊं केलें दे; देयें, न देतां, बहु व्यथा पिकवी.' ॥	३४
भूप म्हणे, 'वा ! नाहीं धन संप्रति, काय मी करूं आतां ? ।	
मज दक्षिणार्पणीं बळ येइल सैमयांतरां, तुलां गांतां.' ॥	३५
विप्र म्हणे, 'दानावधि सांग खरा, यां मुलांसि पांवि कैसा, ।	
वदतां असत्य, माझा शाप तुला करिल भस्म पांवि कसा.' ॥	३६

१. माझा अधिकार. २. भाषणरूपी वज्राच्या तडाख्यानें. ३. शुद्धीला. ४. आपलें वज्राचें वनविलेलें चिलखत, आपलें अभेद्य चिलखत. ५. पाण्यांत किंवा वरुणगृहीं गेलेला. ६. स्मरून, आठवून. ७. निलोभता, निरिच्छपणा. ८. हितकर. ९. वांकड्या वेळीं, कठिण प्रसंगीं. १०. नदांत. स्वसंग्रहपाठः—नदी. या गीतांत 'विपम' हा शब्द शिष्ट आहे, व त्याचा नदाशीं अन्वय करितांना 'तरून जाण्यास कठीण' असा अर्थ करावा. ११. चांगली होडी. हें गीत्यर्थ सुभाषित आहे. १२. अत्यंत कृपा, मोठी मेहेरवानी. १३. सूर्यवंशरूपी कमळाला [आनंदविणारा व फुलविणारा] सूर्य. परंपरितरूपक. १४. तपाचा मोठा प्रवाह, बडा तपस्वी. १५. न देऊन. १६. काळजीपूर्वक, आस्थेनें. १७. माझी. १८. निवेंध, जीस शत्रू नाहीं अशी. १९. बाकी, शिलक. २०. महाजनश्रेष्ठा, पूज्यवरा ! २१. मी, बायको व मुलगा ही तिकलमात्र. २२. शाहाणा. २३. देऊं केलें. २४. दुःख. २५. उत्पन्न करितें, पसरितें. अर्थान्तरन्यास. २६. कालान्तरानें, कालक्रमानें. २७. तुझें स्मरण ठेविलें असतां, तुझ्याच प्रभावानें. २८. दान देण्याचा वायदा. २९. या बालकावर, तूं आपल्या दीन रोहिताश्वावर, कृपा कर. ३०. विस्तवाप्रमाणें.

- राजा म्हणे, 'प्रभो ! ते देइ न मी दक्षिणा तुला मांसें,' ।
 विप्र म्हणे, 'जा, धन किति ? द्यावीं कीर्त्यर्थ आपलीं मांसें.' ॥ ३७
 पार्यांच निघे, शिशुतें घेउनि, नृप, चालवीत राणीतें; ।
 पाणी, तेंवि न मरणहि, जननयनीं व्यसन जेविं आणी तें. ३८
 'पळभरि तरि पाहों दे मुख,' म्हणति संशोक लोक 'हा !' करिती; ।
 राहे उभा, तयांची करिल कसा तो दयालु हाक रिती ? ॥ ३९
 तों मुनि येउनि सहसा, धिक्कार करुनि, म्हणे, 'रहातोस, ।
 मंत्र करिशि पौरांशीं, राज्य दिलें ध्यावया पहातोस ? ॥ ४०
 वद, रे ! जें दान दिलें, बुध हरिती काय पुनरपि तयातें ? ।
 अवमानितोसि मज तूं, वृद्धपणीं जेविं कुंनर पितयातें.' ॥ ४१
 नमुनि नृप म्हणे, 'जातो,' शैव्येतें कर धरुनि आंकणीं, ।
 मुनि तीस दंड हाणी, 'हा' म्हणती नारदादि नांकणीं. ॥ ४२

अध्याय दुसरा.

- वाराणसीस गेला, कीं ती न मनुष्यनाथपरिभुक्ता; ।
 विश्वेशराजधानी सर्वासि वसावयासि बहु युक्ता. ॥ १
 वाराणसीप्रवेशीं मुनि भेटे, त्यासि भूप तो वंदी, ।
 बंदीसीं स्तवन करी, होय तेंदादेशशंभुचा नंदी. ॥ २
 अंजलि करुनि प्रार्थी, 'हा सुत, हे स्त्री, तसेचि हे प्राण, ।
 धे, जेणें कृत्य तुझें; वद अन्यहि कार्य, सत्य हें जाण.' ॥ ३
 विश्वामित्र म्हणे, 'रे ! झाला, जो अवधि मास, तो पूर्ण; ।
 स्मरण असेल जरि तुला, तरि दे ती दक्षिणा मला 'तूर्ण.' ॥ ४

१. एक महिन्यानें, एका महिन्याच्या अंती. २. पैशाची ती पर्वा काय ? काव्यार्थापत्ति.
 ३. अंगाचें मांस, शरीराचे कातळे. हें गीत्यर्थ सुभाषित आहे. ४. संकट. ५. दुःखानें
 गहिवरलेले. ६. सर्वसंग्रहपाठः—हाकरिती. ७. निष्कळ, वांया. 'दयालु' हें विशेषण साभिप्राय
 असल्यामुळें परिकर. ८. एकदम. ९. वाईट मनुष्य. १०. तारामतीला. ११. ओढी. १२. देवघो.
 येथें तारामतीला काठी मारिली व नारदादि 'हा' म्हणतात म्हणून असंगति. १३. कोणत्याही
 राजानें न भोगलेली, पृथ्वीपतीच्या सत्तेबाहेरील. १४. योग्य. १५. भाटाप्रमाणें. १६. त्याची आशा
 हाच शंकर त्याचा. परंपरितरूपक. १७. ज्याशीं तुझें कर्तव्य असेल, जें तुला पाहिजे.
 १८. वायदा. १९. लौकर.

- भूप म्हणे, 'मुनितिलका ! अम्लानतपोबळा ! प्रभो ! वा ! गा ! ।
दिवसार्ध शेष आहे, तों मज अवकाश दे, महाभाग !' ॥ ५
- गाधिज म्हणे, 'बहु बरें; जातों; येतों फिरोनि; आजि मला, ।
जरि दक्षिणा न देशिल, शापिन; मग मी नृपा ! नव्हेचि भला.' ॥ ६
- ऋषि जातां, भूप म्हणे, 'आतां कोठोनि वित्त ओपावें ? ।
देऊं करुनि, न देतां, मजवरि मुनिचित्त कां न कोपावें ? ॥ ७
- संपन्न मित्र असतें, तरि येंतें संकटांत कामा तें; ।
दैवें अहा ! अकस्मात् त्यजिलें दुःखार्णवांत कां मातें ? ॥ ८
- मरणचि उचित गमे, परि सद्दंशज पुरुष उचित न क्लैब्या; ।
हेही बाळापत्या मजवांचुनि वांचती कशी शैब्या ? ॥ ९
- मुनि शापील, अतिक्रम करितां जोत्युग तो न कां चावे ? ।
जावेचि प्राण, न हे चिंतीपाशांत पडुनि कांचावे. ॥ १०
- सुब्राह्मणासि देऊं केलें जें, तें न वारितां मेलों, ।
केलों अकीर्तिनें पति, मी निःसंशय अंधोगतिस गेलों. ॥ ११
- अथवा प्रेक्ष्यंचि व्हावें; जैसें कोणी हया, ईर्भा विकिती, ।
तैसा स्वविक्रय बरा; न कळे, मज गांजणार भांवि किती !' ॥ १२
- ऐसें बोलुनि राजा दीन अंधोमुख वसे, तया आर्या ।
प्रार्थुनि चिंतेंत, वदे यापरि शैब्या महासती भार्या. ॥ १३
- 'राया ! या संसारीं बुध, संरक्षावयासि सत्य, जिती; ।
सर्वस्व त्यजिती, परि सत्य स्वर्गीहि साधु न त्यजिती. ॥ १४
- सत्यैवहिष्कृत नर जो, पितृवैन सम सर्वर्जनीयता पावे; ।

१. मुनिश्रेष्ठा ! २. ज्याच्या तपाचें सामर्थ्य कधीही हीनत्व पावलें नाही अशा ! ३. उदारा, थोर मनाच्या पुरुषा ! ४. पाठ भेदः—जातो ५. घावें. ६. श्रीमन्त. ७. उपयोगी पडतें. ८. कुलीन. ९. लंडीपणाला, नामर्दपणाला. **परिसंख्या व अप्रस्तुतप्रशंसा.** १०. लहान आहे मूल जिचें अशी. ११. उलंघन. १२. जातिवंत साप. **दृष्टान्त.** १३. चित्तेच्या फासांत. १४. करकचून जावे, जाचांत सांपडावे. १५. फेडतां, देतां. १६. अधःपतनास, नरकवासाला. १७. चाकर. १८. हत्तीला. १९. होणार, होष्यमाण, दैव. २०. खालीं मान घातलेला. २१. काळजींत पडलेला असतां. 'पाडुनि चिंतेंत' असा पाठ अधिक सरळ झाला असता. २२. वांचतात. २३. एकंदर मालमत्ता. या गीतींत सामान्य सांगून, विशेष सुचविल्यामुळे **अप्रस्तुतप्रशंसा. सुभाषित.** २४. सत्यानें वार्द्धीत टाकलेला, सत्याचा ज्याला गंधही नाही असा. २५. स्मशानासारखा. २६. त्याज्यता.

- पूर्वज सर्व निवावे सयें, अ०नृतेकरूनि तापावे. ॥ १५
- हैयमेधसप्तकासह ज्यास सैविधि राजसूयही घडला, ।
सैत्यच्युत कृतिरात स्वर्गापासुनि तसाहि तो पडला. ॥ १६
- झालें अपत्य मजला,—' ऐसें बोलुनि रडावया लागे; ।
राजा म्हणे, “न भ्यावें, हा बाळ तुझा असे, महाभागे! ॥ १७
- वद, जें वदावयाचें; निववाया, सूक्त आयकों, देहा; ।
या तापांतहि माझा त्वत्सूक्तिमुखेचि काय कोंदे हा.” ॥ १८
- “झालें अपत्य मजला, इच्छुनि फळ हेंचि, करिति बुध भार्या; ।
म्हणुनि मज विकुनि, घेउनि धन, द्यावी दक्षिणा तया आर्या.” ॥ १९
- ऐसें राज्ञी वदतां, पावे तत्काळ भूप मोहांतें, ।
परिसां, संज्ञा पावुनि, साश्रु वदे जें म्हणोनि तो 'हा', तें. ॥ २०
- “'देयिते! असें कसें गे! अ०श्राव्य, अ०वाच्य वाक्य वदलीस? ।
कर्पूर जीस व्हावा, झाला ग०रे त्या तशाहि क०दलीस? ॥ २१
- कर्णी, मुखीं, मनीं नच यावें; करवेल तें कसें कर्म? ।
'न०र्मस्मितसंज्ञापस्मृति नाहीं, कीं मला नसे धर्म?” ॥ २२
- इत्यादि विलाप करुनि राजा मूर्च्छित पडे, करिल काय? ।
शैव्या रडे, विलोकुनि भूवरि संमर्चकावरिल कांय. ॥ २३
- देवी म्हणे, “सखि! धरणि! कांत पडुनि धूळिउपरि मळला गे! ।
त्या देहा लागावे र०ज, नवनव ज्यासि सु०परिमळ लागे! ॥ २४

१. संतुष्ट व्हावे. २. असल्यानें. **अप्रस्तुतप्रशंसा. सुभाषित.** ३. सात अश्वमेधांमकट.
४. यथाविधि, शास्त्रोक्त. ५. सत्यापासून ढळलेला. ६. नहुष. **अप्रस्तुतप्रशंसा. सुभाषित.**
७. 'मला आतां मूल झालें आहे; व लोक प्रजोत्पत्तीकरितांच पत्नी करितात. तरी मी आतां
आपल्याला निरुपयोगी आहे. तेव्हां मला विकारें व आपण त्या विक्रयधनानें ब्राह्मणक्राणांतून
मोकळे व्हावें' असें तारामती बोलणार होती. परंतु तिच्यानें तें बोलवेना व ती अर्धवटच वाक्य
उच्चारून मध्येच थबकली. हें वाक्य तारामतीनें पुढें १९ व्या गीतींत पुनें केलें आहे. ८. शरीराला.
हें 'निववाया' याचें कर्म. सर्वसंग्रहाचा 'दे हा' असा पाठ असून, 'हा' वर 'बाळ' अशी टीप
आहे. ९. मूर्च्छिला. १०. पेका. ११. शुद्धी. १२. प्रिये! १३. श्रुतिकटु, न ऐकण्याजोगें.
१४. बोलण्यास अयोग्य असें. १५. विष. १६. केळीला. केळीपासून कापूर उत्पन्न होतो असा
समज आहे. या गीतींत **दृष्टान्त** व **विषम** हे अलंकार आहेत. १७. तुझा विनोद, मृदु हंसणें
व मधुर संभाषण यांची आठवण. १८. उत्तम पलंगावरचा, सुंदर पलंगावर वावरणारा. १९. देह.
विषम, २०. पति. २१. धूळीचे कण. २२. सुगंधि पदार्थ. **विषम**.

- हे तद्दशा, मणिकनकसदनीं जरि म्हणति बुध 'नको,' टिकवी; ।
बहु ज्यापासुनि पावत होते बहुमान सुधन कोटि कवी." ॥ २५
- करुनि बहु विलाप असे, जेविं हरिश्रंद्र, ती सतीहि पडे; ।
तों भोजन मागे शिशु, शुष्कमुख, क्षुधित, रोहिताश्व रडे. ॥ २६
- दैवें उठोनि राजा, राज्ञी, उघडोनि दृष्टि जों पाहे, ।
तों तो पुढेंचि मुनिवर मागाया दक्षिणा उभा आहे. ॥ २७
- मुनिसि पहातां, त्रासें मूर्च्छा आली पुन्हाहि दोघांस; ।
शापत्रास खवळवी मोहांस, जसाचि मेघ ओघांस. ॥ २८
- पाहुनि दीनावस्था, होउनि चित्तांत भीत, तो यांतें ।
मृदु वचनें बोध करी, उठवी प्रौक्षूनि शीत तोयांतें. ॥ २९
- आप्यायित होय, जळ प्रोक्षी जेव्हां मुनींद्र तो हातें; ।
उठुनि हरिश्रंद्र पुन्हा पावे, पाहुनि तयासि, मोहातें. ॥ ३०
- मुनि कोपोनि म्हणे, "रे! दे माझी दक्षिणा अगा! राया! ।
रक्षीं सत्या सद्गतिस्तकीर्तिसुखांचिया अंगारा या. ॥ ३१
- संत्यें हा रवि तपतो, सत्यें भूमि प्रीतिष्ठिता जाण, ।
सत्यांत पुंमर्थ सकळ, सत्यचि जीवासि पवितनुत्राण, ॥ ३२
- अथवा चुकलों मीच स्पष्ट, न तूं पात्र नष्ट सीमास, ।
न वळे खळ, 'पळचि' म्हणे, जरि झाले अर्थिकष्ट सीं मांस. ॥ ३३
- तुज मी अलब्धदक्षिण, रवि मावळतांचि, निज यशा पीनं ।

१. रलें व सोनें यांनीं बनविलेल्या वाड्यांत. २. गीतीचा अन्वयः—हे तद्दशा (=त्याची अवस्था), [जो] जरि बुध (=शाहाणे लोक) 'नको' म्हणति [तरि, आग्रहानें त्यांना] मणिकनकसदनीं टिकवी (=राहवी, नांदवी), [व] ज्यापासुनि बहु कोटि कवी बहुमान [व] बहुधन पावत (=लाभत) होते. **विषय.** ३. सुकलें आहे तोंड ज्याचें असा. ४. शापाचें भय. ५. मूर्च्छनेला, घेरीला. ६. जलप्रवाहांस, ओढ्यांस. ७. शिंपून. ८. ताजातवाना. ९. मोक्ष, कीर्ति व सुख यांचें माहेर अशा. हा 'सत्या' शब्दाचा उदेश. १०. **अप्रस्तुतप्रशंसा. सुभाषित.** ११. स्थिर केलेली, सांवरलेली. १२. पुरुषार्थ; धर्म, अर्थ, काम व मोक्ष. १३. वज्रकंवच, अभेद्य चिलखत, आत्मरक्षणाचें साधन. १४. दुष्ट. १५. सामोपचारास. १६. याचकाला होणारे सायास, भिक्षुकाचे श्रम. १७. सहा महिने. **काव्यालिंग.** उत्तरार्धांत **सुभाषित.** १८. ज्याला दक्षिणा लाभली नाही असा. १९. पुष्ट, विस्तृत.

- करिन, सुतप्त तपाचा व्हाया विश्वांत विजय, शापीन." ॥ ३४
 गेला यापरि गाधिज आधिजलधिमाजि भूप बुडवून, ।
 ने शापभीतिवात्या तद्वैर्यतृणासि दूर उडवून. ॥ ३५
 शैब्या म्हणे, "विनविलें जें, सुखवाया बुधा, करा हो! तें; ।
 संत्यप्रतिपालनभव सुयश व्रीडद सुंधाकरा होतें. ॥ ३६
 प्रभुनें नरकीं मजसह तुज म्हणवाया न 'हाय' शापावें; ।
 रक्षीं स्वपूर्वजांच्या अंतुला, शुद्धा, महायशा; 'पावें." ॥ ३७
 भूप म्हणे, "सति ! जातों निर्लज्ज, कृतघ्न, तुज विकायाला, ।
 राक्षस, पिशाच येतिल मजपाशीं कंठिणपण शिकायाला. ॥ ३८
 वाटे, नेईलें मज, 'ध्या स्त्री' म्हणतां, हाचि बोल विलैयातें; ।
 अथवा खळविधिवळ, कीं त्या प्रभुचें तेज, बोलविल या तें." ॥ ३९
 यापरि बोलुनि, जाय त्रीविश्वेश्वरपुरींत सत्वर हा, ।
 ज्यांच्या प्राणांसि म्हणे दुःख, 'निधा, प्रतिपदीं ससत्व रहा.' ॥ ४०
 वदतां बहु गंहिवरला 'महिवर लाजे, म्हणे, 'सुधीर मला ।
 हंसतिल; धैर्य धरावें, कीं सैत्वीं सर्वही सुधी रमला.' ॥ ४१
 मोठ्यानें भूप म्हणे, "पुरजन हो ! वचन आयका माजें, ।

१. चांगल्या प्रकारें (=मोठे कष्ट सहून) तपलेल्या. २. याचें कर्म 'तुज'-गीतीचा अन्वयः—
 अलम्बदक्षिण मी, रवि मावळतांचि, निज यशा पीन करिन [व] सुतप्त तपाचा विश्वांत विजय
 व्हाया तुज शापीन. ३. चितेच्या सागरांत. ४. शापाचें भय हीच वाहुटळ. ५. त्याचें
 धैर्य हेंच गवत त्यास. **परंपरितरूपक.** ६. अन्वय—शैब्या म्हणे, हो! [मीं] जें विनविलें,
 तें बुधा सुखवाया (=शाहण्यांस संतुष्ट करण्यासाठीं) करा. ७. सत्याच्या रक्षणापामुन उद्भवणारें.
 ८. लाजविणारें. ९. चंद्राला. या गीतींत **अर्थान्तरन्यास** अलंकार असून, उत्तरार्धांत
प्रतीप आहे. उत्तरार्ध **सुभाषित** आहे. १०. आपला स्वामी जो ब्राह्मण त्यानें. ११. याचा
 संबंध 'शापावें' कडे. १२. निरुपम अशा. १३. कृपा कर, प्रसन्न हो. १४. निर्दयता.
प्रतीप. १५. नष्ट करील, नाशाप्रत नेईल. १६. अन्वयः—अथवा तें (=सुप्रसिद्ध) खळविधिवळ
 (=दुष्ट दैवाचें साहाय्य) कीं (किंवा) तें (=तें प्रसिद्ध असें) त्या प्रभुचें (=त्या ब्राम्हणाचें) तेज या
 [मला] बोलवील. १७. अन्वयः—ज्याच्या प्राणांसि दुःख म्हणे, 'निधा (=बाहेर निघून जा)
 [किंवा] ससत्त्व (=सत्व न सोडतां; सत्य, धर्म वगैरेंची हेळसांड न करितां) प्रतिपदीं रहा.
 'सुसत्व' व 'प्राणांसि' असे पाठभेद. १८. पृथ्वीपति, राजा. १९. सत्य, कर्तव्य, धर्म,
 इत्यादिकांच्या रक्षणांत. हा चरण **सुभाषित** आहे. **अर्थान्तरन्यास.**

‘कोण’ असें पुसतां, तरि पुशिजे येईल काय कामा जें. ॥	४२
स्पष्ट नृशंस, अमानुष, राक्षस, त्यांहूनि पापतर आहे; ।	
स्त्रीतें धनार्थ विकितों, जो मी न मरें, हिताहित न पाहें. ॥	४३
ज्या कोणाला दासी व्हावी कार्ये करावया गेहीं, ।	
तो येउनि घेवो हे, जोंवरि आहेत मंदसु या देहीं. ॥	४४
ऐसें ऐकुनि, आला वृद्ध ब्राम्हण म्हणे, “गृहीं कार्या ।	
न शके करावया बहु सुकुमारी मम मनःप्रिया भार्या. ॥	४५
व्हावी मज दासी;” हें वदुनि धन उदंड दे, करी संवदा, ।	
हर ! हर ! दुष्कर तो स्त्रीविक्रय असुविक्रयापरीस वदा. ॥	४६
न वदे, न करि कर पुढें, होय हरिश्चंद्र शोकहंतचित्त, ।	
तद्वल्कलांचलीं तो बांधी आपणचि भूमिसुर वित्त. ॥	४७
मग ‘चाल, चाल,’ म्हणतां, सोडुनि पतिपुत्र न निघतां क्षिप्रें, ।	
केश धरुनि राजीतें स्वगृहा वोढीत चालवी विप्र. ॥	४८
विप्रें ओढुनि नेतां, शिशु शोकें म्हणुनि ‘अंब’ ! अंब’ !’ रडे, ।	
झोंबे वस्त्रासि, मनीं फोडी ती मायगाय हंबरडे. ॥	४९
राज्ञी विप्रासि म्हणे, ‘बापा ! पळमात्र, सोड, राहों दे; ।	
मग मज दुर्लभ होइल शिशुचें मुख; पोर्ट’ भरुनि पाहों दे.’ ॥	५०
शैब्या पुसोनि नेत्रें, पाहे परतोनि रोहिताश्वास; ।	
अत्युष्ण दीर्घ सोडी, तो पतिला होय मोहितीं श्वास. ॥	५१
‘ये, वा ! दूरनिच पहा; राजसुता ! आंतळें न आंगातें, ।	
झालें दासी मी कीं; नातें पहिलेंच धरिसि कां गा ! तें ?’ ॥	५२

१. अन्वयः—[जरि तुझीं मला] ‘तू कोण’ असें पुसतां, तरि [मी म्हणतो कीं] जें काय (=जें कांही) कामा येईल (=उपयोगी पडेल, अवश्य असेल) [तेंच] पुशिजे (=पुसावें, पुशिलें जावें). मी कोण, कुठला वगैरे भाकड प्रश्नांत कांहीं अर्थ नाही, हा हरिश्चंद्राचा भाव. २. दुष्ट. ३. माणुसकी ज्यास नाही असा. ४. अधिक पापी किंवा दुष्ट. ५. माझे प्राण. जोंवरि मंदसु या देहीं आहेत=जोंपर्यंत या माझ्या कुडींत प्राण आहे. ६. आवडती. ७. पुष्कळ. ८. खरेदी, व्यवहार. ९. स्वतःच्या प्राणाच्या विक्रीपेक्षां. **व्यतिरेक.** १०. शोकानें व्याकुळ आहे अंतरंग ज्याचें असा. ११. त्याच्या वल्कलाच्या पदरीं. १२. ब्राह्मण. १३. लौकर. १४. आई ! आई ! १५. ही लोकोक्ति आहे. १६. तो उसासा नवऱ्याला घेरी आणिता झाला. येथे दीर्घ व उष्ण सुस्कारा टाकितो एक, बेशुद्ध पडतो दुसराच, असा वर्णनप्रकार असल्यामुळे असंगति. १७. शिवः.

द्विज केश धरुनि ओढी, ओढी तो शिशुहि वस्त्र कवळून; । खवळून पदें हाणी विप्र, परि नव्हेचि दूर जवळून. ॥	५३
जरि ताडिला, तरिहि तो 'अंब्रां व !' म्हणून शिशु मिठी घाली, । न्हाली धर्माश्रुजळें, वंदुनि विप्रास विनविती झाली. ॥	५४
'बा ! घेतली जशी हे मी दासी, हाहि बाळ घे दास; । तव कार्यसाधिका कसि ? जरि या होईन पात्र खेदास. ॥	५५
गाईशीं वत्स जसा, मँजशीं हें शिंशु तसा कॅरीं युक्त; । बापा ! प्रसन्न हो, या दासीचें हेंचि चालवीं उक्त.' ॥	५६
द्विज तो, त्याहि शिशूचें जें झालें मूल्य धर्मशास्त्रमते, । बांधोनि नृपतिला दे घेऊनि तँदुत्तरीय वल्कल तें. ॥	५७
विप्रें केली, ज्याची व्हावी धनदासही खरेदी न; । विधिं° फिरतां, होती, जे प्रँमुचे जन दासही, खरे दीन. ॥	५८
स्त्रीसुत घेउनि गेला द्विज झाला जेधवां दिसेनासा, । नृप रडुनि म्हणे, 'भँज हे अँद्यापि तँशीच कीं दिसे नाँसा. ॥	५९
रविनें न निरखिली जे, स्पर्शलि वातें विशंकें न रँयजनें, । अवलोकिली 'पुरीं' १६ ती ओढुनि नेतां असंख्य नँथ्य जनें. ॥	६०
ज्यावरि करीत होत्या बहुतचि दाया दया सदा, रँर्वच । जीचें सौँध्वीशतमत, तीचें दाँयाद यँस दासत्व ! ॥	६१
१६कें रँयँचि कृतघ्नै बुडविलि दुःखार्णवांत मँज्याया, ।	

१. संतप्त होऊन. २. घाम व आसवे यांच्या पाण्यानें. ३. कामकाज आटोपणारी, घरकाज पाहणारी. ४. माझा व या मुलाचा सहवास असू दे, आम्हांस एकत्र राहू दे. ५. विनंति मान्य कर. ६. धर्म व शास्त्र यांच्या नियमांनीं. ७. त्याच्या अंगावरील वल्कल, त्यानें उपरण्यासारखें घेतलेलें वल्कल. उत्तरीय=वरील वस्त्र, उपरणें. ८. रोहिदासाची. ९. कुबेरालासुद्धां. **विरोध**. १०. दैव. ११. देवाचे भक्तसुद्धां. या गीतींत **अर्थोन्तरन्यास** आहे. १२. अजून माझें नाक नेहमींप्रमाणें मला दिसतेंच आहे, मी अजून जीवंतच आहे. मरणोन्मुख झालेल्या मनुष्यास स्वतःच्या नाकाची बोंडी दिसत नाही, या लौकिक समजुतीस अनुलक्षण हें वर्णन आहे. या गीतींत **विशेषोक्ति** आहे. १३. निर्भय. १४. पंख्यानें. १५. शहरांत. १६. शैब्या, तारामती. १७. परक्या. या गीतींत **विषम** आहे. १८. पवित्र आचरण. १९. शेकडों साध्वीना (=पतिव्रतांना) मान्य. २०. त्या तारामतीच्या पुत्राला. **विषम**. २१. या गीतींत **परिसंख्या** आहे. २२. माझी पत्नी.

केलें नच साध्वीनें, नच त्या शिशुनेंही पाप मज्जाया. ॥	६२
सति! विकुनि घेतलें त्वां, गुर्वर्थ तुवांही वा ! शिशो ! भौवें; ।	
जेविं यशें, मुक्तांचा तेविं न वाहोनि राशि शोभावें. ॥	६३
धिकार मला ! कधीं सुकलत्र, तसेंचि लोटिलें मुल तें; ।	
शतकोटिसारघटितचि हें माझें हृदय, अन्यथा उलतें. ॥	६४
हा ! सति ! हासतिरस्कृतचंद्रे ! तुज विकुनिही न घामेलों; ।	
हा ! तनय ! हांतनय मी जोडुनिहि न या महा अंधा मेलों.' ॥	६५
ऐसे विद्याप करितां, गाधिज येऊन दक्षिणा मागे; ।	
फिरफिरुनि येरझारा करि, परि भगवान् न लेशही भागे. ॥	६६
सुतदारविक्रयार्जित धन जें, दे त्यास भूप पद नमुनी; ।	
अल्प म्हणुनि बहु कोपे, कठिण वदे 'दुर्निरीक्ष्यवदन मुनी. ॥	६७
'अधमा ! योग्य अशा या इतुक्याशा दक्षिणेसि तापस हा ? ।	
पात्रापात्र न करिशी, तरि लेश पहा प्रताप, ताँप सहा.' ॥	६८
कांपे भूप, म्हणे, 'वा ! अन्या देईन दक्षिणा, आर्या ! ।	
भार्यासुत विकुनि दिलें हें धन, अवकाश दे मला कार्या.' ॥	६९
विश्वामित्र म्हणे, 'अवकाश दिनेचतुर्थभाग दिधलाहे; ।	
समज स्पष्ट ब्रह्मक्षोभें जन ताप नैकविध' लाहे.' ॥	७०
जाय हरिश्चंद्रातें यापरि मुनिराज तो दटाऊन, ।	

१. बुडण्याला. २. बापासाठी. ३. मोठ्या भक्तीनें, निष्ठेनें. ४. अन्वयः—जेविं यशें शोभावें (=शोभा यावी), तेविं मुक्तांचा (=मोत्यांचा) राशि (=भारा) [अंगावर] वाहून (घालून, लेवून) न शोभावें. या गीतींत **अर्थान्तरन्यास** आहे. उत्तरार्ध **सुभाषित**. ५. चांगली पत्नी. ६. वज्रांच्या सत्वानें बनविलेलेंच, वज्रमयच. ७. तडकतें, ताडकन् फुटतें. **अनुमान**. ८. हंसण्यानें (=हास्याच्या शुभ्र प्रभेनें) धिक्कारिला आहे चंद्र जिनें, अशा ! **प्रतीप**. 'हा सति ! हासति (रस्कृत०)' हें **यमक**. ९. घामानें डबडबलों, विटलों. १०. त्यक्तनय, अनीतिमान्. **यमक**. ११. पापाला. या गीतीच्या दोन्ही अर्थांत कार्यक्षम कारणें असूनही कार्योत्पत्ति झाली नाही, असें वर्णन असल्यामुळें **विशेषोक्ति**. १२. बायको व मुलगा यांच्या विक्रीनें कमावलेलें. १३. ज्याच्या तोंडाकडे पाहवत नाही असा. दुर्निरीक्ष्य=मोठ्या कष्टानें पाहण्याजोगें. १४. सर्वसंग्रहपाठः—प्रतापताप. १५. एक प्रहर. १६. ब्राह्मणाच्या कोपानें. १७. नाना परींचा. उत्तरार्धांत **अप्रस्तुतप्रशंसा. सुभाषित**. १८. धमकावून.

- ज्या विघ्नस्मरण तसें, जेविं तपनकांतगिरितटा ऊन. ॥ ७१
- भूप मनांत म्हणे, 'जे दैयितेतें सूनूतें विकायाते ।
केले धैर्य, करावे म्यां आपुलियाहि तेविं काया ते. ॥ ७२
- मज, दक्षिणा न देतां, नेइल शापूनि यावरि लयाते ।
प्रभु हा; प्रसन्न, आज्ञा न करूनि, कवण कृती करिल याते?' ॥ ७३
- करुनि विचार असा, तो साधु करायासि पावला विकरा; ।
'ध्या मज कोणी' ऐसें पौरांच्या स्पष्ट ऐकवी निरकरा. ॥ ७४
- ऐसी संसाराची होतां दैवेंकरुनि बंडाळ, ।
ये विकत हरिश्चंद्रप्रभुला ध्यायासि उग्रं चंडाळ. ॥ ७५
- चांडाळरूप धर्मप्रभु, परि समजे न तेंच भूपा तें; ।
'कोण' असें त्यासि पुसे, बहु कंटाळुनि तेंद्रुप्र रूपते. ॥ ७६
- सांगे, "मृतकंबलहर मी चांडाल, 'प्रवीर' या नावें; ।
घेतों विकत तुज धनें स्वल्पे विपुलेहि, सत्य मानावें." ॥ ७७
- भूपति म्हणे, 'करीं ना मी हें चांडालदासतापाप; ।
जा परतोनि, शतगुणे याहूनि बरा महर्षिचा शाप.' ॥ ७८
- ऐसें नृपति वदे, तों ये मुनि, कोपोनि लोचनें फिरवी, ।
विरवी मनहि नृपाचें ऐसें अत्युग्र तेज तो मिरवी. ॥ ७९
- नृपतिस म्हणे, "विपुल धन देतो चंडाल हा, तेंदादान ।
कां न करिसि ? म्हणतें मंनं तुज 'करं, दंडं लंहा, तदा दानं ?' ॥ ८०

१. अन्वयः—ज्या [मुनिराजा] विघ्नस्मरण तसें [तेज आणणारे, चैव आणणारे], जेविं (=जसें) तपनकांतगिरितटा (=सूर्यकांतमण्याच्या डोंगराच्या कड्याला) ऊन. सूर्यप्रकाशांत सूर्यकांताला चैव येऊन, तो जसा ज्वाळा ओकूं लागतो, तसा विश्वामित्रालाही छळ करण्याचें स्मरण होऊन, तो चैवला व दुःशब्द ओकूं लागला—हा भाव. विश्वामित्राच्या वर्तनाचें द्वितीयाधीत कारण दर्शविल्यामुळे काव्यलिङ्ग. २. प्रिय पत्नीला. ३. मुलाला. ४. शरीराला. ५. आज्ञा न पाडून, हुकुमाचें उलंघन करून. ६. कर्तृत्वी पुरुष, कसवी, चतुर. ७. विक्री. ८. नागरिकांच्या समूहाला. ९. वाताहत. १०. भयंकर, अक्राळविक्राळ. ११. मांग. १२. यम. १३. बर्म, गुप्त गोष्ट, गूज. १४. त्याच्या विक्राळ चेहऱ्याचा किडस येऊन. १५. प्रेतावरील कांबळे (किंवा इतर वस्त्र) घेणारा. १६. सर्वसंग्रहपाठः—हे चांडालदासता पाप. १७. शेंकडों-पटीनी. १८. वितळवी. १९. त्या धनाचा स्वीकार. २०. अन्वयः—'दंडा लंहा, तदा दान कर' [असें] [तुझे] मन तुज [कां] ह्यागते ? अर्थ—'जेव्हां चांगली अद्दल घडेल, तेव्हांच कबूल केलेले देणें दे' असें तुझी बुद्धि तुला कां सांगते ?

भूप म्हणे, 'भगवंता ! केवळ ठेवूनि दृष्टि विचितांत, । येईल रेविकुलजाच्या कैसें चांडालदास्य चिचितांत ?' ॥	८१
विप्र म्हणे, 'धन, घेउनि यापासूनि स्वविक्रयें, जरि न । क्षिप्र मला देशिल, तरि शापुनि तुज आजि भस्म मी करिन.' ॥	८२
पाय धरुनि राय म्हणे, 'हाय ! कसें मायबाप हें वदशी ? । दास्यार्थ तूंचि मज घे, स्वीकारी चंद्र काय गा ! न दॅशी ? ॥	८३
धनशेषें दास तुझा झालों मी; हो प्रसन्न भूदेवा ! । दे वात्सल्यें शरणागत दीना अभयदान, घे सेवा.' ॥	८४
विश्वामित्र म्हणे, 'तू जरि माझा दास, तरि तुज स्वामी । या चांडाळा देतो, घेउनि विचितांबुद, स्वयें हा मी.' ॥	८५
ऐसें वदतां राजा जरि नमुनि वदे, 'नको कंडकडों, वा !' । तरि अर्बुद धन घे, दे त्यास, म्हणे, 'दास ने कंडक, डोंबा !' ॥	८६
बांधुनि, ताडुनि, ओढुनि, नेति, न देउनि रडों पडों बकरें; । तैसेंचि ने नृपातें, दंडें उगारुनि, उग्र डोंब करें. ॥	८७
स्वस्थानातें नेला बांधुनि पति भूमिचा करकरून, । तो स्थापिला स्मशानीं सांगुनि अधिकार, चाकर करून. ॥	८८

अध्याय तिसरा.

राजा वसे स्मशानीं, घे शिवकर, विधिपुढें उपाय नसे; । जेथें परासु नेती बहु काळा अर्पिले उपायनसे. ॥	१
'हा ! हा !' असें, स्मरोनि स्त्रीमुत, सांकेत, सचिव, पौर, वदे; । तो पितृघनवास तथा दुःसहतर ताप, जेविं रौरवें, दे. ॥	२

१. द्रव्यावर नजर ठेवून, द्रव्यदृष्टि बनून. २. सूर्यकुळांत जन्मलेल्याच्या. ३. मनास येईल, आवडेल, रुचेल. ४. वस्त्राची झिरमिळी. शुद्ध बीजेला चंद्रदर्शन घेऊन भाविक लोक त्याला अंगावरील वस्त्राची दशी दान करितात, या गोष्टीवर कवीचें लक्ष्य आहे. **दृष्टान्त.** पूर्वाधीत **अश्वधाटी यमक** आहे. ५. दक्षिणेची जी बाकी राहिली आहे तिनें. ६. ब्राह्मणा. ७. प्रेमानें. ८. दहा हजार नाणीं. ९. कहर करूं नको, गहजब करूं नको. १०. तडक. ११. चांडाळा ! १२. सोटा. १३. राजा. १४. गच्च. या गीतींत **विषम** आहे. १५. प्रेत जाळण्याबद्दलची पट्टी. १६. दैवापुढें. **अर्थान्तरन्यास.** १७. ज्या स्मशानांत. १८. मेल्ले. १९. नजराभ्यासारखे. २०. अयोध्या. २१. स्मशानांतील रहिवास. २२. नरक.

ज्ञाला तदा पितृवनीं धूमभसितधारणं मलिन काय, । होय हरिश्चंद्र प्रभु वेद, विपत्काल तो कलि न काय ? ॥	३
होउनि पुंल्कसदास द्वादश मास क्षितीश तो राहे; । पाहे स्वप्न तयावरि, तें हें संक्षिप्त वर्णिलें आहे. ॥	४
शैवमूल्याकरितां तो नरवर पितृकाननीं बहु भ्रमला; । घे क्षोर्पे शोपडीत स्त्रीसुतचित्तेंकरूनिहि श्रमला, ॥	५
पाहे स्वप्न असें कीं, “गुरुला गुरुदक्षिणा दिली कांहीं, । परि ती, होउनि हर्षे रोमांचित, संविधि अर्पिली नाहीं. ॥	६
त्या दोषे आयुःक्षय होतां आपण मंहागदें मेलें; । गर्भात पुंल्कसीच्या भोगाया नरकयातना गेलें. ॥	७
तेथुनि सुटतां, जाया दुःकृत, पावावयासि शर्मते, । होइन गुरुदेवचरणशरणागत, मी करीन धर्माते. ॥	८
होतां निर्गमं त्या अनुतापाचा विसर तत्क्षणीं पडला; । शैवमूल्यग्रहणाचा लोभ शिशुपर्णीच मानसीं जडला. ॥	९
संक्षिप्त वर्षीं वसतां प्रेतस्थानीं स्ववृत्ति पाळाया, । शव आणिलें अंधनगुणिविप्राचें पितृवनांत जाळाया. ॥	१०
शवमूल्यास्तव केला बहु दाहनिरोध, म्हणुनि तापाला । पावुनि, देते झाले क्रुद्ध द्विज नरकहेतु शापाला. ॥	११
तत्काळचि काळाच्या दूतांनीं आंवळून पाशांनीं, । पीडुनि आपणाला नेलें, मीनास जेविं दाशांनीं. ॥	१२
सकळ नरक शत वर्षे भोगविले, पौपयोनि मग नाना, । पाहे, हें श्रोत्यांच्या तैद्विस्तर तापवील बहु काना. ॥	१३

१. धूर व राख हीं लागल्यामुळे. २. देह. विषम. ३. संकटकाल. परंपरितरूपक.
४. चांडाळाचा नोकर. ५. बारा. ६. राजा. ७. प्रेतावरील करासाठी. ८. स्मशानांत.
९. यमक. १०. यथाशास्त्र, योग्यसंस्कारपूर्वक. ११. महाव्याधीनें १२. मांगिणीच्या.
१३. पाप निरसावें झणून. १४. सुखाला. १५. गर्भवासांतून सुटका, जन्म. १६. पश्चात्तापाचा.
१७. प्रेतावरील कर घेण्याचा. १८. सातव्या. १९. आपला धंदा. २०. दरिद्री परंतु गुणवान्
ब्राह्मणाचें. २१. दहनाला अटकाव, जाळण्याला हरकत. २२. नरकवासाचें कारण. ह्या ‘शापाला’
या शब्दाचा उद्देश. २३. धीवरांनीं, कोळ्यांनीं. २४. नीच जन्म. २५. त्यांचें विस्तृत वर्णन.
वर्णनसंकोच करण्याची पंतांची ह्या एक नेहमींचीच सवब आहे—(विनायकमाहात्म्य ३।१,
विराटपर्व ४।१७ व मंत्रभागवत ५।६४ पहा.)

- द्यूतें हारविलें निज राज्यपदकलत्रमुत असें, पाहे; ।
 ऐंकाकी विर्जन वनीं मन चिंताशोक आपुलें वाहे. ॥ १४
- श्रमतां भ्रमतां विपिनीं, तों धांवे आपणासि हरि खाया, ।
 परि तो शरभें सहसा वधिला, जोडा नसेचि हरिखा या. ॥ १५
- तों तो पाहे, आपण पडलों स्त्रीपुत्ररत्नशोकांत; ।
 हारविलें सर्वस्व द्यूतें, झाली अकीर्ति लोकांत. ॥ १६
- ‘धांव, हरिश्रंद्रा! ये, रक्षीं, तूं मुख्य कीं शरण्यांत;’ ।
 ऐशी श्रवणीं शिरली शैब्येची हाक त्या अरण्यांत. ॥ १७
- बहु शोधिलें वनीं, परि न कलत्र, न पुत्ररत्न आढळलें; ।
 धैर्यसह अश्रु तेव्हां, म्हणतां शोकेंकरुनि ‘हा,’ ढळलें. ॥ १८
- स्वर्गीं आपण आहे, ऐसें स्वप्नांत भूप तो पाहे; ।
 तेथें यमभटकृष्टा शैब्या देखे, न ती दशा साहे. ॥ १९
- तुटले हार, कंच शिरीं सुटले; फुटले चुंडे, वसैन फिटलें; ।
 ती दुर्दशा प्रियेची पाहुनि; नृपचित्त जीवितीं विटलें. ॥ २०
- प्रियदारदुर्दशेतें पाहुनि, बहु गंहिवरें गळा दाटे, ।
 तों आपणाहि नेलें यमदूतांनीं, असें नृपा वाटे. ॥ २१
- पांशनिबद्ध, रगतप्रभ, राहुमुखीं जेविं पतित रवि, पत्ती ।
 आपण तेविं अनुभवी ऐसी स्वप्नांत अंतितर विपत्ती. ॥ २२
- यमधर्म म्हणे, ‘मजला त्वां लींवावा न शब्द वा! राजा! ।
 तुज त्या विपत्ति गाधिजकोपें सर्वाहि, अब्द वारा ज्या. ॥ २३
- देइल यावरिहि तुला पुत्रमरण शोक, जाण हें साचें; ।
 परि संत्वकवच असतां, वरें नें होईल अग्र केसाचें. ॥ २४
- नें मुनि, हरिश्रंद्रा! त्वां मानावा स्वविधि हेतु शोकातें.’ ।

१. जुगार खेळून. २. एकटा. ३. मनुष्यहीन. ४. रानांत. ५. सिंह. ६. हें एक आठ पायांचें कविकल्पित जनावर आहे. हें सिंहाहून बलिष्ठ मानिलें आहे. ७. उपमा. ८. आनंदाला. ९. रक्षणकर्त्यांत. १०. कानांत. ११. सहोक्ति. १२. केश. १३. बांगड्या. १४. वस्त्र. समुच्चय व स्वभावोक्ति. १५. जीवाला कंटाळलें. १६. सर्वसंग्रहपाठः—गंहिवरे. १७. दोन्यांनीं जखडलेला. १८. फिकट. १९. पादचारी. २०. अत्यंत. २१. दोष घावा. २२. वर्षें. २३. सुशील-रूपी चिलखत. २४. केसाचें अग्र वक्र न होईल=कांहीं एक वांकडें होणार नाही. लोकोक्ति. २५. अन्वयः—हरिश्रंद्रा! त्वां शोकातें हेतु (=कारण) स्वविधि (=आपलें दैव) मानावें, मुनि न [मानावा].

दूतांसि म्हणे, 'सोडा, जाऊं घा हा मनुष्यलोकातें.' ॥	२५
दूतांहीं यमलोकीं हूनि ढकलितां, घडे तळीं पतन; ।	
वाटे, देवें केलें दुःखातें भोगवावया जेतन ! ॥	२६
स्वप्नी पाहोनि असें पतन, भयें भूप जाहला जागा; ।	
गडबडुनि, दृष्टि उघडुनि पाहे, तों आपुलाचि तो जागा. ॥	२७
भूप म्हणे, 'शिव! शिव! हा स्वप्नांत अनर्थ पाहिला काय ! ।	
सैयचि असें म्हणावें, कैसा दुःखांत राहिला काय ? ॥	२८
स्वप्न म्हणावा, तरि कसि आली आधींत झोंप ? डिखळाची ।	
अशनिपुढें स्थिति मांडिल न प्रकृतिच, काय झोंपडि खळाची ? ॥	२९
सहवासिपुलकसांतें, अनुभविला द्वादशाब्द जो ताप, ।	
तो सांगुनि, 'सत्यचि हा किंवा मिथ्या ?' असें पुसे दैमाप. ॥	३०
कोणी म्हणती, 'मूढा! हा स्वप्न स्पष्ट, कां खरा गमला ?' ।	
कोणी चांडाळ म्हणति, 'सत्य हरिश्चंद्र तों बहु भ्रमला.' ॥	३१
बहुदुःसह दुःख, क्षत घातलिया त्यांत जेवि खारा, तें; ।	
त्या स्वप्ना अत्यद्भुत उग्रत्व, स्वल्प जें विखारातें. ॥	३२
अंत्यात हरिश्चंद्रें आठविला देव कैनकपट, ज्याला ।	
प्रणतभव सुदुस्तरही जेवि जलधि तुच्छ निपटें घटजाला. ॥	३३
धर्मबृहस्पतिशक्रप्रमुख सुरांतेंहि हस्त जोडून, ।	
स्त्रीपुत्रत्राणार्थ प्रार्थी निर्ध्वास दीर्घ सोडून. ॥	३४

१. वांचविलें, राखिलें. हेतूत्प्रेक्षा. २. हा शब्द स्त्रीलिंगी तसा पुल्लिंगीही आहे. ३. जर हें खरें म्हणावें तर एवढ्या भयंकर विपत्तीच्या तडाख्यांतून हा देह तगला तरी कसा ?
आक्षेप. ४. अन्वयार्थः—प्रकृति च (मुळीं स्वाभाविक परिस्थितीच) डिखळाची अशनिपुढें स्थिति न मांडिल (वजापुढें मातीच्या ढेकळाला टिकूं देणार नाही), [मग] खळाची झोंपडी काय (मग ही चांडाळाची खोंपडी तसें काय करूं शकणार ?). **अप्रस्तुतप्रशंसा व काव्यार्थापत्ति.** ५. बरोबरच्या चांडाळांस. ६. बारा वर्षें. ७. क्षमा+प=पृथ्वीपति, राजा. ८. अन्वयः—त्यांत (=क्षतांत) खारा (=क्षारा, मिठातें) घातलिया, जेवि क्षत (=जखम) [बहु दुःसह], [तेवि] तें दुःख बहु दुःसह. ९. सापाला. **व्यतिरेक.** १०. अत्यंत व्याकुळ, अतिकष्टी. ११. सोनेरी आहे वरुज्याचें असा, पीतांबरधारी. १२. ज्या देवाला. १३. नम्रांचा (=भक्तांचा) संसारत्रास. १४. अत्यंत. १५. अगस्तीला. अन्वयः—ज्या [देवा] सुदुस्तरही प्रणतभव [तेवि] निपट तुच्छ], जेवि घटजाला दुस्तरही जलधि निपट तुच्छ. १६. उसासा.

नमुनि विधिला, भवाला, त्या त्या अग्र्यादि लोकांपाळाला, ।	
करि, आला शैवमृत्युग्रहणव्यवहार जो कपाळाला. ॥	३५
तां शैव्या, अहिहत सुत घेउनि, आली स्मशानदेशाला, ।	
कविस शचीशालेच्या जीची वर्णू यशा न दे शाला. ॥	३६
ती रडत म्हणे, 'झाली राजसुता! हे कशी भवदवस्था? ।	
हेंही नवल परासु न झालें, जी मी अशी भवदवस्था.' ॥	३७
दूरुनि विलाप परिसुनि, जाय हरिश्चंद्र राय लवकरि तो, ।	
ज्या शवकर अतिलोभी, दायादा जेवि दायलव करितो. ॥	३८
कातें कांता, याही कांतेनें वळखिला न हा कांत, ।	
यास्तव करीत होती आर्थी ती एकलीच आकांत. ॥	३९
अहिविपहत मृगपलक्षणसंपन्न कुमार नीट पाहोनी, ।	
राहोनि स्तब्ध क्षण, 'करि चिंती, शोकभार वाहोनी. ॥	४०
राजा म्हणे, 'अहा! हा! कोणां एका मर्हामहीपतिचा, ।	
बाळक काळकवळ हा; नाही परिहार मृत्युच्या गतिचा. ॥	४१
स्मरला पुत्र, असावें व्यक्त वयें एवढेंचि त्या बाळें, ।	
जरि कवळिलें नसेल क्रूरतरें सर्वभक्षकें काळें.' ॥	४२
ऐसें चिंती नृप, तां शोक सुताच्या जिला दिला पातें, ।	
तीच्या ऐके, ज्यांत स्वस्वसुताख्या, अशा विलापातें. ॥	४३
“सांग वसिष्ठा! सोडू कितिक सदा नव पुरोहिता! श्वास? ।	

१. अग्निप्रमुख अष्ट दिक्पाळांना. २. वांट्याला आला, नशीबीं आला. ३. प्रेतावरोल मसणपट्टी वसूल करण्याचा धंदा. ४. सापानें मारलेला. ५. मसणवटीला. ६. इंद्राणीच्या महालाच्या. अन्वयः—जिची (=शैव्येची) शाला शचीशालेच्या यशा कविस वर्णू न दे. **व्यतिरेक.** ७. भवत्+अवस्था=तुझी स्थिति. ८. मृत. ९. भव+दव+स्था=संसाराच्या वणव्यांत सांपडलेली. **विशेषोक्ति.** १०. भाऊवंदाला. ११. वडिलाजित मिळकतीचा लहानसा हिस्सा. भाऊवंदकीच्या चिकाटीसंबंधें उल्लेख पंतांच्या काव्यांत वारंवार आढळतात. अन्वयः—जेवि दायादा दायलव [अतिलोभी] करितो, [तेवि] ज्या शवकर अतिलोभी [करी]. १२. सर्पविषानें मेल्लेला. १३. राजचिन्हांनीं युक्त. हों शरीरावरील सामुद्रिक चिन्हें होत. १४. विचारांत पडला. १५. कोणातरी. १६. मोठ्या राजाचा. १७. मृत्यूनें कवळलेला; काळाचा घास. १८. निवारण. **अर्थान्त-रन्यास.** १९. स्पष्ट. २०. मुलाच्या मरणानें. २१. आपलें व आपल्या मुलाचें नांव.

बा! या द्यावें काय द्रवुनि न दान वपु रोहिताश्वास ? ॥	४४
हाय! हरिश्रंद्रा! मन अंवनीं रंगो, नसे तुजा तौकीं ।	
प्रेमा स्वल्प, भैवीचा हा! हा! भंगोन सेतुं जातो कीं. ॥	४५
‘शैब्या बहु भाग्यवती’ ऐसैं जीस प्रजासभा गाती, ।	
प्रसवोनि पुत्र, वंध्या झालें, दासीहि, मी अंभागा ती!” ॥	४६
भार्येसि ओळखे नृप, परिसुनि सहसा अशा विलापाला, ।	
‘हा! हा!’ म्हणोनि मूर्च्छित तो पडतां, तीहि त्या ईलापाला. ॥	४७
शैब्याहि, श्वपचासम पतिची पाहोनि दुर्दशा, रडली; ।	
‘घडली अशी कशी गति तुज ?’ ऐसैं म्हणुनि मूर्च्छिता पडली. ॥	४८
‘हा! हा!’ म्हणत नृप उठे, राझीही; ओतुं ओखुला धरितो, ।	
क्षण सोडितो, जनाला मोहहि तैसेंचि कौतुकें करितो. ॥	४९
भूप म्हणे, ‘हा, वत्सा! विनवीं, श्रुतिमंजु मात वद, शेला ।	
मळिव पंदरजें येउनि, न उंलो पाहोनि हीं तव दशेला. ॥	५०
विकलासि वंछसा, परि करि जें काहीं कुकर्म कुपिता, तें ।	
नाठवि सुपुत्र; बा! गा! पंदर पंसरितों तुज प्रकुपितातें.’ ॥	५१
बहुविध असें वदे, मग आळिगुनि बाळकासि तो रडला; ।	
जाणों अहिदष्टसुतस्पर्शें मूर्च्छित विपानळें पडला. ॥	५२
सुतशोक ल्यजुनि क्षण, शैब्या, पाहोनि पतिकडेचि, रडे; ।	
‘हाय!’ म्हणे, ‘कोसळले दुःखाचे उग्रगति कडे, चिरडें. ॥	५३

१. अन्वयः—बा! द्रवुनि (=दयेनें विरघडून) [त्वां] या रोहिताश्वास वपु (=शरीर) दान न द्यावें काय? अर्थः—दयेनें पाझरून तू या निर्जाव शरीराचा रोहिताश्वाच्या आत्म्याशीं संबंध जोडून, त्यास पुन्हां जीवंत करूं नये काय? सर्वसंग्रहपाठः—वाया द्यावें काय इ०. २. रक्षणांत. ३. मुलावर. ४. संसार तरून जाण्याचा पूल. (म्हणजे मोक्षलाभ करून देऊन, जन्ममरणाच्या फेर्यांतून सोडविणारा मुलगा). ५. प्रजांचा समूह. ६. विरोध. ७. फुटक्या नशिवाची, कम दैवाची. ८. राजाला. हें ‘ओळखे’ या क्रियापदाचें कर्म. ९. चांडालासारखी. १०. मांजर. ११. उंदराला. या गीतींतील उपमा फार मार्मिक आहे. १२. कानास गोड लागणारी. १३. भाषण. १४. पायाच्या धूळीनें. १५. तडको, फुटो. १६. मी, हरिश्रंद्र. १७. [तुझा] कापडाप्रमाणें विक्रा केला. १८. चांगला सुशील मुलगा. येथें अप्रस्तुतप्रशंसा आहे. १९. तुझी क्षमा मागतीं, मला माफ कर. ही लोकोक्ति आहे. २०. अतिशय रागावलेल्यास. २१. सापानें दंश केलेल्या मुलास शिवल्यामुळें. २२. विषाच्या आगीनें. हेतुप्रेक्षा. २३. भयंकर आहे वेग ज्यांचा असे. २४. पर्वताचे सुळके.

- मुकविचकोरप्रियकरचंद्र हरिश्चंद्र राय हा धन्य; ।
 नासा, वदन, रदन, मुज, तेचि प्रिय निश्चये, नव्हे अन्य. ॥ ५४
 या दर्शनीं मनाचा, सधनाच्या जेविं दीनकाम सर्णी, ।
 पुरतो; पुर तो सोडुनि, यावा परि गुणनदीन कां मसर्णी ? ॥ ५५
 तो श्वपचाचा जैसा, पतिचा तैसाचि दंड पाहे ती, ।
 मूर्च्छित पाडी तीच्या देहा, जसि जातिमंडपा हैती. ॥ ५६
 उठुनि म्हणे, 'हे गुण हो ! स्वाश्रयसर्वाहितासि खंडाल, ।
 असतां तुम्ही असे, हा कैसा झाला नरेन्द्र चंडाल ? ॥ ५७
 राजा ! जन्मापासुनि, जाणुनि हितहेतु^१, सेविलीं धर्म ।
 वैर्म न झाला; वाटे केलें यज्ञादि तें वृथा कर्म. ॥ ५८
 कोठें तें सिंहासन ? केलीं स्वच्छत्रचामरें काय ? ।
 केला कसा अमंगळवेप, जसा पतितपामरें, काय ? ॥ ५९
 रे ! निर्दया विधे ! त्वां विस्पष्ट विविध विलाप शिकवीले; ।
 हरिलें सर्वस्व, दिला स्वजनविरह, पुत्रदार विकवीले. ॥ ६०
 शेखीं केला, जो शंतमखसख, तो पुण्यकीर्ति पुल्कससा; ।
 गुरु तो गुरु, लघु तो लघु; सिंह नव्हे तोडितां हि शुल्क ससा.' ॥ ६१
 यापरि रडुनि, पडुनि पतिकंठीं, साध्वी म्हणे, 'मला अंकीं ।
 वेडुनि न सांविशी कां ? काढावी गाय कष्टतां^२ पंकीं. ॥ ६२
 राया ! स्वस्त्री ऐसें, कीं कैसें मानितोसि ? सांग, मला; ।
 वद, सद्या ! सर्वज्ञा ! संशय माजाचि कठिण कां गमला ? ॥ ६३

१. शाहणे लोक हेच चकोर, त्यांचा आवडता चंद्र. परं० रूपक. २. खास. ३. अन्य:-
 जेविं सधनाच्या (=श्रीमंताच्या) सर्णी (=उत्सवांत) दीनकाम (=गरीबाची इच्छा) पुरतो (=पुरा
 होतो), [तेवीं] या दर्शनीं (=हरिश्चंद्राच्या दर्शनानें) [माझ्या] मनाचा [काम=इच्छा] पुरतो;
 परि तो गुणनदीन पुर (=नगर) सोडुनि मसर्णी कां यावा? ४. गुणांचा सागर. इन=नाथ,
 पति. ५. सोडा. ६. जाईच्या मांडवाला. ७. हत्यार; सुरी, कोयता, तरवार वगैरे.
 ८. आपल्या आसऱ्याला असणान्या सर्वांच्या दुःखाला. ९. तोडाल, नाहीसें कराल. १०. अ-
 न्वय:-असे तुम्ही [गुण] असतां, हा नरेन्द्र (=राजा हरिश्चंद्र) चंडालकसा झाला? विभावना.
 ११. कल्याणाचें कारण. १२. स्वीकारिलेला. १३. चिलखत, रक्षणाचें साधन. १४. अशुभ व
 वागेरडा ओहे वेष ज्याचा असा. १५. पापकर्मांत पडलेल्या नीच मनुष्यानें. १६. शरीर, देह.
 १७. मुलगा व बायको. १८. अखेर. १९. इंद्राचा मित्र, इंद्रासारखा. २०. किंमत कमी केली
 असतांही. शुल्क=मोल, किंमत. अर्थान्तरन्यास. २१. चिखलांत. दृष्टान्त. २२. शंका, प्रश्न.
 १० मो० स्फु० भा० च०

- राजा सविस्तर कथी त्या दयितेतें श्वपाकता आली, ।
 वैतरणीची, माळा घालाया आपणा, जशी आली. ॥ ६४
- तीहि रडोनि, सविस्तर पुत्रमरणवृत्त पतिस आयकवी, ।
 नायक वीरांचा तो नृपचि न, अद्यापि म्हणति 'हाय' कवी. ॥ ६५
- भूपति म्हणे, 'प्रिये! या दीर्घ क्लेशांत वांचणें खोटे, ।
 सोडावें वपु, तरि मी परतंत्र, पहा, अभाग्य हें मोटे. ॥ ६६
- चांडालाज्ञा नसतां होमावा पांवकांत जरि कांय, ।
 चांडालदास व्हावें लागेलचि; फळे जळोनि तरि कांय ? ॥ ६७
- नीट न दिसे विचारें लजितां दहनांत भूपनरकाया; ।
 जावें नैर्को, उवंगुनि म्यां एका दस्यूरूपनरका या. ॥ ६८
- जें स्वामिवाक्यलंघन, तें सकळांगांत होय अल्याग; ।
 परि दुःखाब्धिनिमग्ना तनुचा त्यागचि वरा, न अल्याग. ॥ ६९
- जो वंशतंतु एकचि होता सुत तोहि भक्षिला कालें; ।
 देईलचि हें मन्मुख मुहदांच्या दुःख अक्षिला कालें. ॥ ७०
- परि हरि! हरि! हरि! दयिते! देवि! मरावें कसें परोधीनें ? ।
 अथवा अल्यार्ताच्या बहु दोषहि मानिजे वंश धीनें. ॥ ७१
- तिर्यग्जन्मांत नसे, त्या वैतरणीनर्दांतही नाहीं, ।
 असिपत्रवर्णाहि न तें, सति! मुतनिधनांत दुःख जें काहीं. ॥ ७२

१. प्रियेला, पत्नीला. २. मांगाची स्थिति. ३. आलेली. ४. नरकांतील नदीची सखी.
 ५. वरण्याला. ६. जणू काय. ७. या अर्थाचा अर्थ:—तो वीरश्रेष्ठ राजा, हरिश्चंद्रच केवळ
 दुःखानें 'हाय! हाय! म्हणाला असें नाहीं, तर [ही गोष्ट नुसती ऐकूनच] शाहाणे लोक
 अजूनही 'हाय! हाय!' म्हणतात. ८. वाईट, दुःखद. ९. जाळावा. १०. अग्नींत. ११. देह.
 १२. मग स्वताला जाडून घेण्यांत तरी फायदा कोणता? १३. राजपद पावलेल्या मनुष्याचा
 देह. १४. न+एका=अनेकांना, अनेक नरकांना. १५. एका परतंत्रतारूपी नरकाला कंयाडून.
 १६. धन्याची आज्ञा न जुमानणें. १७. सर्व अपराधांत. १८. फार मोठा अपराध. १९. दुःखसागरांत
 बुडालेल्यास. २०. अ+त्याग=ग्रहण. **अप्रस्तुतप्रशंसा.** २१. कुलांकुर, कुळाचें नांव चालविणारा.
 २२. डोळ्याला. २३. मळकें, अपकीर्तीच्या मशीनें भरलेलें. २४. हे राणी! २५. बंधा नोकरांन.
 २६. दुःखानें गांजलेल्याच्या. २७. धीनें=बुद्धीनें, मनानें. 'वराधीनें' (=मोठ्या दुःखावेगानें)—
 असा पाठभेद. **आक्षेप.** २८. पशुपध्यादिकांच्या नीच बोनींत. २९. नरकांतील नर्दांत.
 ३०. तरवारीसारख्या ज्यांच्या [तीत्र धारेच्या] पाल्या आहेत अशा झाडांच्या अरण्यांत, उंसासारख्या
 झाडांच्या झाडींत. ३१. मुलाच्या मरणांत. **व्यतिरेक व अप्रस्तुतप्रशंसा.**

शोक न साहे, या सुततनुसह दहनांत काय होमीने; ।	
जीवनविरही 'जीवनविरहचि,' न म्हणेल काय, 'हो' मीन ? ॥	७३
देवि ! क्षमा करावी त्यां, तुज विकिलें कुकर्म हें माजें; ।	
साध्वि ! गुणकरचि, तांडनदाहच्छेदादिसहन हेमा जें. ॥	७४
आज्ञा दिधली, आतां त्या विप्रस्वामिच्याचि जा गेहा; ।	
निज धर्म उपासावा प्रेमें, स्वाश्रितहितार्थ जागे हा . ॥	७५
स्वर्गा भेटशिलच तूं, भेटेलचि मज तसाचि हा तनय; ।	
हात न यज्ञीं दानीं योजुनि, जरि मी नसेन हातनय. ॥	७६
जरि विस्मरण नसेल स्वर्गीहि मना दिलें गुरुपदांनीं; ।	
आली असेल, पाहुनि अधिकाधिक याचका, हुरूप दानीं; ॥	७७
तरि हे घडेल नाकीं, आम्हांशीं भूमिवरि समागम तों ।	
सरला; तरला मर्त्य न काळा, या मृगचि हरिसमा गर्मतो. ॥	७८
देवि ! क्षमा करीं तें, जें बदलों ग्राम्य, याचितों, दे हें; ।	
जो अविनयपरिमार्जन, वरिला स्वविनाश याचि तो देहें. ॥	७९
नृपपत्नी या गवें अवमानावा न विप्र तो धर्मी, ।	
कामीं दासीनें त्यां रावावें, सेव्य शंभूचा स्वामी.' ॥	८०
राज्ञी प्रार्थी, 'मींही किति, वाहुनि दुःखभार, चिरडावें ? ।	
देहंनीं शिरेन, देवी ! राहुनि याहूनि फारचि रडावें. ॥	८१

१. देह. २. जाळीन. ३. या अर्थाचा अन्वयः—जीवनविरही (=पाण्याचा वियोग झाला असतां), 'जीवनविरहचि (=प्राणनाशच) हो (=होवो)' [असें] मीन (=मासा) न म्हणेल काय? **दृष्टान्त.** ४. गुणावह, कल्याणकारक. ५. टोकणें, तावणें, तोडणें वगैरे अपक्रिया सहणें. ६. सोन्याला. **अप्रस्तुतप्रशंसा.** ७. आपला आसरा घेणारांच्या कल्याणासाठी. ८. धर्म. **अर्थान्तर-न्यास.** ९. गीतीचा अन्वयः— यज्ञीं [व] दानीं हात न योजुनी (=हातानें यज्ञ न करून व दानें न देऊन), जरि मी हातनय (=त्यक्तनय, अनीतिमान) [झालों] नसेन, [तरि] तूं मज स्वर्गां भेटशीलचि, तसाचि हा तनय मज भेटेलचि. १०. हात+नय=त्यक्त+नीति, नीतिभ्रष्ट. ११. पूर्वा-धान्वयः—जरि स्वर्गीही गुरुपदांनीं [माझ्या] मना विस्मरण दिलें नसेल. १२. उत्साह, हौस. १३. भेट घडणें. १४. अन्वयः—काळा (=यमाला) मर्त्य (=मनुष्य) न तरला, [तो=मर्त्य] हरिसमा (सिंहासारख्या) या [काळा] मृगचि गमतो (वाडतो). १५. गांवढळ, असभ्य. १६. असभ्यपणाचें निराकरण. उत्तरार्थान्वयः—जो अविनयपरिमार्जन, तो स्वनाश (=आत्महत्या) याचि देहें वरिला. पाठभेदः—जो अविनय.....तो देहें. १७. घरीं. १८. सेवा करण्यास योग्य. १९. शंभूलाहि जो पूज्य आहे, असा विप्र. २०. अर्थांत. २१. राया !

भोगूं स्वर्गां सुख, कीं सहितचि निरयांत यातना दोधें; ।	
कुदशा पाहुनि, साहुनि, राहुनि फळ कोण जीवितें मोधें? ॥	८२
भूप म्हणे, 'उद्धरिशिल, तुज सोडूं कां? पतिव्रते! जाये! ।	
कीं साध्वीच्या, धरितो यम पाहुनि कांप, तीव्रतेजा; ये.' ॥	८३
मग आपण स्मशानीं शीघ्र हरिश्चंद्र भूप थोर चिता ।	
करुनि, धरुनि धैर्यातें, पुत्रातें तीत होय तो रंचिता. ॥	८४
त्यावरि आर्य संभार्य प्रांजलि होऊनि शेषशयनातें ।	
चिंती, प्रणतविपच्छतशमनातें, पुंडरीकनयनातें. ॥	८५

अध्याय चवथा.

सौक्ष्मी करुणाब्धि प्रभुवर जेव्हां संकटांत आठविला, ।	
तेणें ब्रह्मादि सकळ सुरजन तत्सान्वनार्थ पाठविला. ॥	१
गगनीं अगणित भरले द्याया उत्पूर्वसत्र सुरविमान, ।	
करिति नृपाचा बहुतचि लोकपति ससाध्य सवसुरवि मान. ॥	२
ते म्हणति, 'हरिश्चंद्रा! आलों सुर सांदिगुरु महाबाहो! ।	
नेत्रें उघडोनि पहा, निर्जसुकृतें पात्र गुरू मंहा वा! हो. ॥	३
मित्र कराया भगवान् विश्वेहि अशक्य जो, मंहाभागा! ।	
हा गाधिज तव मैत्री, ईष्टे करायासि, इच्छितो वा! गा! ॥	४
मग धर्म म्हणे, "साधो! सौहस कांहीं करूं नको, वापा! ।	
मी साक्षात् धर्म, पहा, आलों वारावया तुझ्या तापा. ॥	५

१. नरकांत. २. अश्वघाटीयमक. ३. निष्कळ जीवितानें, व्यर्थ प्राणानें. ४. [माझा] उद्धार करिशील. ५. हें विशेषण साभिप्राय असल्यामुळें परिकर. ६. उत्तरार्धान्वयः—ये (माझ्याबरोबर अभिप्रवेश कर), कीं (=कारण) साध्वीच्या तीव्र तेजा पाहुनि यम कांप धरितो. सुभाषित. ७. ठेविता. ८. सशचारी [हरिश्चंद्र]. ९. स्त्रीसह. १०. अंजलि जोडली आहे ज्यानें असा, हात जोडून. ११. विष्णूला. १२. प्रणत+विपत्+शत+शमनातें= नम्र झालेल्यांच्या शेकडों प्रकारच्या विपत्ति नाहीशा करणाऱ्यातें. १३. कमलनयनाला. १४. [सर्व गोष्टी] पाहणारा. १५. उत्सव, आनंद. १६- देवांचीं विमानें. 'विमान' हा शब्द येशें पुलिंगी योजिलेला आहे. १७. ब्रह्मदेवासह. आदिगुरु=ब्रह्मा. १८. आपल्या पुण्याईनें. १९. मोठ्या. २०. आनंदाला. २१. भाग्यवंता! २२. तुझे मनोरथ पुरविण्याच्या हेतूनें. २३. यमधर्म, यम. २४. अविचाराची गोष्ट, आत्महत्या.

तव र्दमसत्यतितिक्षाप्रमुख गुणाहीं प्रसन्न मी झालों, ।	
‘घालों मुखें,’ असें मी तुजला म्हणवावया स्वयें आलों.” ॥	६
इंद्र म्हणे, ‘राजेन्द्रा! आलों मी शक्र तुज पहायाला, ।	
स्वर्गासि वहायाला, कुसुमाञ्जलि तव शिरीं वहायाला. ॥	७
वा ! जिकिलें स्वमुक्तें लोकें सनातन तुवां सभार्यानें, ।	
याहि तुझ्या वाळानें वृद्धतपोधनमहासभार्यानें. ॥	८
सांबाची धनद जशी, तव पूजा तशि सँदार करुं; चाल; ।	
जेविं चकोरां विधुंकर, देवासि तुम्ही सँदारक रुचाल.’ ॥	९
ऐशीं आधीं श्रवणीं वर्षे वँचनें मँनःप्रहर्षकरें; ।	
मग त्या शिशुवरि हरि करि अँपमृत्युविनाशि अँमृतवर्षे करें. ॥	१०
तों सोडिली सुरांहीं दिव्येंद्रुमपुष्पवृष्टिहि तशी ते; ।	
जो स्पर्शें, त्या पवनें केलें मँदेंहि सृष्टिहित शीतें. ॥	११
दुर्लभ अँमृतसुरकुसुमवर्षे जरि, अमंगळा परि चिता तें ।	
पावे, कीं मिळतें यश दुष्टाही साधुच्या परिचितातें. ॥	१२
वाजविती वाद्यातें, नादेंचि दिशा दहाहि गाजविती; ।	
साजविती व्योमातें देवी, विद्युंलुतांशि लँजविती. ॥	१३
शय्येवरुनि उठावें चिरकाळ जसें निजूनियां सहसा, ।	
तेविं कुमार उटे, तो सर्वहि हरि ताप मूर्तिमान् मँहसा. ॥	१४
सौंश्रु हरिश्चंद्र मुता आलिंगुनि, सुचिर मस्तकीं हुंगी; ।	

१. इंद्रियनिग्रह, सत्य, क्षमा वर्गेरे. २. शाश्वत पद, अक्षय्य लोक. ३. या अर्थाचा अन्वयः— याहि वृद्धतपोधन महासभार्यानें तुझ्या वाळानें [सनातन लोक जिकिले]. या गीतींत व्यतिरेक आहे. ४. न्हातारे तपस्व्यांच्या मोठ्या मोठ्या सभानाही पूज्य अशा. ६. पत्नीसह. ७. चंद्राचे किरण. ८. पुत्रासह. ९. चित्ताला अत्यंत आनंद देणारी भाषणें. १०. अकाल मरणाला नाहीसें करणारा. ११. अमृताचा वर्षाव. १२. हातानें. १३. स्वर्गातील कल्पवृक्षांच्या फुलांचा वर्षाव. १४. संथ, मृदु; [पक्षीं] जड, मूर्ख. येथे ‘मंदानें सुद्धां हित केलें’ या वर्णनांत श्लेषमूलक विरोधाभास. १५. अमृताचा व कल्पवृक्षांच्या फुलांचा वर्षाव. १६. सोबल्यातें. गीतीचा अन्वयः— जरि अमृतसुरकुसुमवर्षे दुर्लभ, परि तें अमंगळा चिता पावे, कीं [=कारण] साधुच्या परिचितातें दुष्टाहि यश मिळतें. रोहिताश्रावर जें अमृत शिपिलें व जीं दिव्य फुलें उधळिलीं, तीं त्याच्या अमंगळ चितेलाही लाभलीं, हें सत्संगाचें फळ होय;—हा भाव. सुभाषित. १७. आकाशाला. १८. देवस्त्रिया. १९. [आपल्या अंगकांतीनें] विजांना लाजवीत होत्या. व्यतिरेक. २०. आनंदासारखा. २१. ज्याच्या डोळ्यांत आसवें आहेत असा.

न सुटे मिठी तयाची, सुमधुरसीं जेविं गुंतली मुंगी. ॥	१५
ती माय दिसे जडली त्या माशी काय पां ! गुळाला हे; । तव्यूनचि तो, जो जन अंध नयन, पाय पांगुळा, लाहे. ॥	१६
झाले दिव्याम्बरधर भूपणसंपन्न देह ते, ज्यांचें । दर्शन हर्ष नवनवचि दे नयना, जरिहि गेह तेजांचें. ॥	१७
सोडूनि जाय कुदशा, सुदशा ये, उग्र भोग तो सरतां, । साधु हरिश्चंद्रातें, चंद्रातें जेविं राहु ओसरतां. ॥	१८
शक्र म्हणे, 'स्वर्गातें सखीक सपुत्र चाल; सामोरा । आलों तुज निववाया, यावा घन जेविं सालसा मोरा.' ॥	१९
भूप म्हणे, 'देवेन्द्रा ! मत्स्वामी श्वपच संकटीं त्राण । करिता झाला, देउनि धन माझे; म्हणुनि राहिले प्राण. ॥	२०
त्याचें न वारिलें तें ऋण, आज्ञा घेतली नसे त्याची; । स्वर्गासि न येइन मी, तुज कोप न यो, मंदुक्ति हे साची.' ॥	२१
तेव्हां श्रीधर्म म्हणे, 'वा ! माझे कपट जाण भूपा ! तें; । केंचा श्वपाक ? घेता झालों मीच श्वपाकरूपातें.' ॥	२२
शक्र म्हणे, 'चाल कसा वालकसाध्वीसमेत; नाकातें । श्रीदे तव वरुं सुवृत्त, स्त्रीच्या मौक्तिक जसेचि नाकातें.' ॥	२३
सुरपतिस म्हणे, 'देवा ! विनयें करितों तुला, पहा, नमन; । धर्म त्यागुनि, विपयाकरितां न करीन मी लहान मन. ॥	२४
मजकरितां सांकेतीं बहुदुःखी जन, तयासि सोडून, । स्वर्ग रुचेल मज कसा ? भक्त्यागें मंहाग जोडून. ॥	२५
ब्रह्मवध, स्त्रीवध, गुरुवध, गोवध, यांसमान अत्याग ।	

१. उत्तम मधाच्या रसाचे ठायीं. २. अन्वयः—पां ! (=वा !) ती माय [जणूं] काय हे माशी त्या (=रोहिताश्रुरूपी) गुळाला जडली दिसे, जो अंध जन नयन लाहे, [किंवा] जो पांगुळा [जन] पाय लाहे, तो [आनंदानुभवासंबंधें] तव्यूनचि (=तिच्याहून खालच्या पायरीचाच) [होय.] ३. तेजस्वी वस्त्रें व सुंदर अलंकार यांनी युक्त. ४. ज्या देहांचें. जरी ते देह तेजांनें दिपवून टाकणारे होते, तरी ते डोळ्यांना त्रास न देतां, उलट आनंदच देते झाले. हा उत्तरार्धाचा भाव. ५. आळशी, निरुत्साह. ६. चांडाळ, मांग. ७. वांचले. ८. फेडिलें. ९. देणें, कर्ज. १०. माझे भाषण. ११. खरी. १२. स्वर्गाला. १३. शोभा देणारें. १४. शरीर. १५. (शरीरपक्षी) चांगलें आहे वर्तन ज्याचें असें, सुशील; (मौक्तिकपक्षी) वाटोळें, गोळीवंद. श्लेष. १६. क्षुद्र, हलकें. १७. अयोध्येत. १८. मोठें पाप.

भक्तल्यागं घडतें; स्वजनाचा म्हणुनि योग्य अल्याग. ॥	२६
स्वर्गासि जरि तैयाचें, माझे होइल तरीच आगमन; ।	
करितों टुंराग्रह, असें मानूनि तुझे धरो न आग मन. ॥	२७
स्वजनसह सुखी स्वर्गी होइन, कीं जाउनि श्रीमी नरकीं; ।	
भक्तल्याग करावा कैसा ? धर्मज्ञ कुलज मी नर कीं.' ॥	२८
शक्र म्हणे, 'जन आले कर्म अशुभें शुभें करित नाना, ।	
ज्यांच्या हृदयीं कैरिती कामादि समस्तही अरि तनाना. ॥	२९
सर्व जन सैम स्वर्गस्थितितें होइल कसा उचित ? राया ! ।	
सद्गतितें पावाया संसारीं एक तूं शुचितरा ! या.' ॥	३०
नरवर म्हणे, 'कुटुंबी जे कोणी लोक, तत्प्रभावानें ।	
भोगितसे राज्यातें राजा, नच केवळ स्वभावानें. ॥	३१
करितो प्रजाप्रभावे, जें पूर्तमखादि कर्म, देवा ! तें; ।	
धनसंचयें नृपाळा जन, जेविं व्यंजन शर्म दे वातें. ॥	३२
तें म्यां जनप्रसादें शक्रा ! सर्वहि अनुष्ठिलें कर्म, ।	
उपकारी न त्यजिन, स्वर्गी वांढुनि तयांविना शर्म. ॥	३३
जें तप दानमखसुकृत माझे, त्याचेंहि, वा ! असो सम तें; ।	
गमतें समुचित मज हें सुकृतज्ञमतें, न केवळ स्वमतें. ॥	३४
देवा ! मज कर्माचें बहुकाल असेल सुफल जें भोग्य, ।	
तें एकहि दिवस असो त्यांसह मज, हेंचि निश्चयें योग्य. ॥	३५
प्रिय मज ते, त्यांस प्रिय मी आहे; मान सत्य; जीनातें ।	
सुत, मातें जन; नातें जें वा ! हें, मानस त्यजीना तें.' ॥	३६
ऐसें ऐकुनि, धर्मप्रमुखसुरसमूहसहित बहु डोले, ।	
'राजा ! म्हणतोस तसें होइल,' यापरि सहर्ष हंरि बोलें. ॥	३७
नवल नव्हे, श्रीगाधिज तेव्हां होय प्रसन्नचेता, तें; ।	

१. स्त्रीकार, सांभाळ. २. माझ्या प्रजाजनाचें. ३. येणें. ४. हट्ट. ५. संताप, राग. ६. मूर काढिती, गोंधळ घालतात. ७. एकाच प्रकारच्या स्वर्गसुखाच्या अवस्थेला. ८. त्यांच्या गुणानें, पराक्रमानें. ९. आपल्या स्वतःच्या अंगच्या हिंमतीनें. १०. पूर्त (=वापीतडागादि जनहिताचीं कामें), यज्ञ वगैरे. ११. पंखा. १२. सुख. १३. आचरिलें, केलें. १४. उपकार करते. १५. उपकार करणाऱ्यांवंगळें. १६. दानधर्म, यज्ञ इत्यादिकांनीं कमाविलेलें पुण्य. १७. पुण्यकर्माचें ज्यांस ज्ञान आहे, अशांच्या मतानें. १८. माझ्या प्रजाजनांसह. १९. म्हातान्याला [बळ देणारे] मुलगे, [व] मला हे प्रजाजन होत. २०. विष्णु.

हर्षकरचि जे केले गुरुनें, कीं काय जाच जे तातें. ॥	३८
भूप म्हणे, 'ज्ञान नरा द्याया, वैलास कल्पनग, रमलां । येथें, कीं कष्टचि हें लजितां कैलासकल्प नगर मला.' ॥	३९
मग सुर साकेतातें घेउनि गेले नृपाशि मिरवीत, । गुरु नवरीस वेंरांकीं, तत्कर्णीं तेंविं नुतिस शिरवीत. ॥	४०
प्राण हरिश्चंद्र प्रभु, त्याला पावे तनू अयोध्या ती; । उपमार्थ कविमनीं कीं चंद्रातें कुमुदिनीच यो ध्याती. ॥	४१
त्या साकेतजनातें शक्र म्हणे, 'सर्व लोक! परिसा रे! । स्वर्गासि चला; ध्या प्रिय गुरु, बंधु, कलत्र, तोकें परि सारे.' ॥	४२
आलीं दिव्य विमानें बहुलक्ष, पहा, तुम्हां वहायाला; । अमर हरिश्चन्द्रासह होउनि, नाकीं चला रहायाला. ॥	४३
झाले स्वर्गमनोत्सुक निजजनसह नर; विमान वासव दे; । त्यां न्यून आपणाहुनि तेजें तिळ न रवि मानवांस वदे. ॥	४४
राज्याभिषेक करुनी स्वपदीं सुत रोहिताश्व चढवीला, ।	

१. उत्तरार्थान्वयः—जे काय (=कांहीं) जाच गुरुनें केले, कीं (किंवा) जे काय जाच तातें केले, [ते] हर्षकरचि. **सुभाषित.** या गीतांत **अर्थान्तरन्यास** आहे. २. अन्वयः—भूप म्हणे, [तुम्हीं] येथें (या जगां) नरा ज्ञान द्याया [व] वैलास (दीन पशंस) कल्पनग (कल्पतरु) द्याया रमलां (हौशीनें झटत आहां), कीं (कारण) [नाहीं तर] हें कैलासकल्प (कैलासाच्या बरोबरीचें) नगर लजितां मल कष्टचि [प्राप्त झाले असते]. परंतु आतां माझे सर्व प्रजाजन ज्या अर्थां मजबरोबरच स्वर्गां येणार, त्या अर्थां नगरवियोगाचे कष्ट राहिले नाहींत. ३. अयोध्याला. ४. वडील माणसें. ५. नवऱ्या मुलाच्या मांडीवर. ६. स्तुतीला. ७. ज्याप्रमाणें वडील मनुष्यें शिकस्तीचा आग्रह करून नवरीला नवऱ्या मुलाच्या मांडीवर बसविताना, त्याप्रमाणें देव हरिश्चंद्राच्या स्तुतीला त्याच्या कानांत बसवीत होते. नवरानवरीला परस्पर-योग जरी प्रिय असला, तरी तो लाजवटपणा उत्पन्न करणारा होतो, तद्वत् हरिश्चंद्र व त्याची स्तुति ह्यांचा योग जरी हरिश्चंद्राला फार प्रिय असला, तरी त्याच्या योगानें त्याच्या मनांत संकोच उत्पन्न होऊन, तो त्या स्तुतीचा संकटांनैच स्वीकार करित होता. **उपमा** फारच सुंदर आहे. ८. अर्थसादृश्यः—धर्म कुरुपुर पावे, बहु अकें जेवि तोख राजीव; । करितां प्रवेश, वाटे तें नृपगृह देह, तो खरा जीव. ॥ (शांतिपर्व, ५।१७.) ९. या अर्थाचा अन्वयः—कीं (किंवा) चंद्रातें ध्याती (=चित्तगारी) कुमुदिनीच कविमनीं उपमार्थ (=उपमेसाठीं; अयोध्येशीं गुणसादृश्यास्तव) यो (=येवो). १०. मुलें. ११. स्वर्गास जाण्यासाठीं उतावीळ. स्वर=स्वर्ग. १२. इंद्र. १३. या अर्थाचा अन्वयः—त्यां मानवांस रवि आपणाहुनि तेजें तिळ[हि] न्यून न वदे. **व्यतिरेक.**

हरिगुरुविप्रभजन निज धर्म तथा सन्मतीस पढवीला. ॥	४५
दासी दास विमानीं चढले, मग राहतील कां दाया ? ।	
शक्र म्हणे, 'सुखरूप स्वर्गी निःशंक सर्व नांदा, या.' ॥	४६
सखीक हरिश्चन्द्र प्रभु वंदुनि पाय दे वैर विमानीं; ।	
बहु धन्य आपणातें रोमांचितकाय देव रेंवि मानी. ॥	४७
दुंदुभि, वीणा, दैरवर, वेणु, अमित वाजले मुर्रज नाकीं; ।	
जाय हरिश्चन्द्र प्रभु, सह नेउनि आदरें पुरजना कीं. ॥	४८
बसवुनि पौर, विमांनीं बसला जो पुण्यकीर्ति कामगर्मी, ।	
श्रीरामपूर्वजा त्या गाऊं परमादरें न का मग मी ? ॥	४९

अध्याय पांचवा.

गंगेतूनि मुनि निघे द्वादशवर्षे करूनि सुतपातें, ।	
परिसुनि सौधुनृपपरिक्षेश 'क्षोभे, न तेवि सुतेपातें. ॥	१
कोपोनि वसिष्ठ म्हणे, 'त्यजितों क्षण, आइक, क्षमे! रूस, ।	
साधुच्छळ सोसेना, मानितसें आइ कैक्ष मेरूस. ॥	२
करितों दंड धरे! मी त्वल्पालकपीडकासि हरिकांते! ।	
सोसावा अपराध स्वांतिक्रमरूप एक, मम शांते! ॥	३
गाधिसुता! बक हो, घे, हें अयशोविषचि हा! हेताशा! पी.' ।	

१. बुद्धिवानास. २. चांगल्या. ३. ज्याच्या अंगावर [आनंदानें] कांटा उभा राहिला आहे असा. ४. सूर्याला आनंद होण्याचें कारण असें, कीं हरिश्चंद्र हा त्याचेच वंशांत (सूर्यवंशांत) जन्मला होता व हरिश्चंद्राच्या पुण्याईनें तो सर्व वंश पावन झाला. ५. भेरी, नगारे. ६. उत्तम शंख. ७. असंख्य. ८. मृदंग, पखवाज. ९. नगरवासी जन. १०. कामगति विमानांत, [बसणाऱ्याच्या] इच्छेस येईल तसें चालणाऱ्या विमानांत. ११. रामचंद्राचा पूर्वज जो हरिश्चंद्र त्याला. येथें हें नाम विशेष हेतूनें योजिलें आहे. हरिश्चंद्राप्रमाणेंच रामचंद्रानें अवतारसमाप्तीच्या वेळीं सर्व पुरजनांना आपल्या बरोबर वैकुंठास नेलें. तेव्हां 'रामपूर्वज' ही पदवी या रविकुलोत्पन्न हरिश्चंद्रास अगदीं साजेशीच आहे. **परिकरांकुर.** १२. वसिष्ठ. विश्वामित्र हरिश्चंद्राचा छळ करित होता, त्या वेळीं वसिष्ठ गंगाजळांत ध्यानस्थ होता. यावरून मागें दुसऱ्या अध्यायांतील एकुणतिसाव्या गीतींतल्या 'जळगत' शब्दाचा अर्थ स्पष्ट होईल. १३. सुशील राजाचा छळ. १४. कोपे. १५. पुत्रांच्या मरणानें. वसिष्ठाचे शंभर मुलगे विश्वामित्रानें मारिले, या गोष्टीवर येथें कटाक्ष आहे. १६. गवत. **दृष्टान्त.** १७. हे पृथ्वि! १८. तुझा पाळक जो हरिश्चंद्र त्याचा छळ करणाऱ्यास. १९. हे विष्णुपति पृथ्वि! २०. आपलें (=शांतीचें) उलंघन हाच अपराध. २१. दुदैव्या!

ऐसें शांतिसमुद्रहि तो सुतशतशोक साहता शापी. ॥	४
ऐकुनि वसिष्ठमुनिवरदत्त महातापजनक शापातें, ।	
गाधिजमन बहु तापे, जैसें जात्यश्वमन कैशापातें. ॥	५
प्रतिशाप गाधिजहि दे, प्रौकृतजन ताडिल्या जसा ताडी; ।	
कोपें म्हणे, 'वसिष्ठा! मच्छापें करुनि तूंही हो आडी.' ॥	६
ते तिर्यग्भावातें तत्काळचि पावले म्हातेजे, ।	
युद्ध करिति, सर्वत्र ब्रह्मातें अनुभवे पहाते जे. ॥	७
तो 'उच्छ्रितप्रमाणें वक तीन' संहस्र षण्णवति गांवे; ।	
द्विसंहस्रयोजनोच्छ्रित आडि खंगहि चित्रें तच्चरित गावें. ॥	८
गगनीं खंग नीरंदेसे उडती, अन्योन्यदृष्टि वंचूनी; ।	
ताडिति परस्परांतें ते पक्षी पक्षचरणचंचूनीं. ॥	९
तेपक्षपवनवेगें उडति नंग नभीं, ल्यजूनि जगतीतें; ।	
स्त्रीतें मत्तं विटं तसे, कांपविती वर पडोनि मग तीतें. ॥	१०
क्षोभुनि, मर्यादेतें लंघाया लागला नैदनदीन; ।	
नेगभीत सौधि झाले जन ऊर्ध्ववदन, अधोवदन दीन. ॥	११
एकें पार्श्वें लागे, अर्धा होऊनि, भूमि मैजाया; ।	
तैं जन न म्हणे, मद्रूह, मद्दन, मत्पुत्रभूमि, मैजाया. ॥	१२
तेव्हां सुरर्षिसहित ब्रह्मा येउनि म्हणे, 'अहो! मुनि हो! ।	

१. या अर्धात **विरोधाभास** आहे. २. जातिवंत घोड्याचें मन, तेजस्वी घोड्याचें मन. ३. चाबुकाच्या फटकान्यानें. ४. उलट शाप. ५. साधारण, अज्ञ मनुष्य. ६. पक्षिनाम. ७. पक्षांच्या रूपाळा. ८. मोठा आहे प्रभाव ज्यांचा असे. ९. या अर्धाचा अन्वयः—जे अनुभवे (प्रत्यक्ष ज्ञानानें) ब्रह्मातें सर्वत्र पहाते (=पाहणारे) [=सर्व ठिकाणीं एकच ब्रह्म आहे असा ज्यांस अनुभव आला होता], [ते] युद्ध करिती. **विरोधाभास**. १०. उंचीच्या मापानें, उंचीनें. ११. तीन हजार शहाण्णव गांवे. गांव=चार कोस, एक योजन. १२. दोन हजार योजनें उंच १३. पक्षी. १४. विलक्षण. १५. मेघाप्रमाणें. १६. टाळून, चकवून. १७. पंख, पाय (=नखें) व चोंची यांनीं. १८. त्यांच्या पंखांच्या वाऱ्याच्या सोसाट्यानें. १९. पर्वत. २०. झिंगलेले. २१. जार, ठोले. २२. पृथ्वीतें. हा दाखला बराच **अस्तील** आहे. २३. नद+नदी+इन= समुद्र. इन=पति, नाथ. २४. [वर उडणाऱ्या] पर्वतांच्या योगानें घाबरलेले. २५. क्लेशयुक्त. २६. वर वळविलेले आहे तोंड ज्यांचे असे, वर पाहणारे. २७. स्वर्गी पाहणारे लोक [त्या खवळलेल्या व मर्यादा उल्लंघू पाहणाऱ्या समुद्राला पाहून] दीन झाले, २८. वाजूनें. २९. व्याकुळ. ३०. बुडायला. ३१. माझी स्त्री.

तुमचा प्रलयानलसख कोप मुखी विश्व हें न होमुनि हो.' ॥	१३
विनवी त्रिजगद्गुरु, परि करिती सुतपस्विपाळ सैमरचि ते, ।	
झाले अत्युग्रत्वे भय विश्वमनांत काळसम रचिते. ॥	१४
तेव्हां भगवान् त्यांच्या त्या तिर्यग्भावरूप शापातें ।	
वारी, रवि तिमिरातें, किंवा जैसा सुधांशु तापातें. ॥	१५
तामिसभाव उडविला, आपुलिया प्रकटुनि प्रभावातें, ।	
वाढविली शांति पुन्हा विधिनें, जैशी शिखिप्रभा वातें. ॥	१६
सुरमुनि वंदुनि, करितां तत्काळ स्वच्छ विप्र, यीं गाती; ।	
म्हणती, 'भजतां येती, गेली जी स्वच्छवि, प्रयागा ती.' ॥	१७
ब्रह्मा म्हणे, 'वसिष्ठा! गाधिसुता! वत्स हो! अहा! काय, ।	
क्रोधें अनर्थ केला? उचित क्षोभासि या न हा काय. ॥	१८
स्वीकारिला कसा हो? क्रोध न कोणाहि तापसा मान्य, ।	
तिर्यग्भाव तुम्हांला, कवि हो! हा काय ताप सामान्य? ॥	१९
हा होय विपाक हरिश्चंद्ररचितराजसूययज्ञाचा, ।	
सर्वज्ञ असोनि, तुम्हीं केला व्यवहार काय अज्ञाचा? ॥	२०
आतां तुम्हीं कर्वांनीं त्यजुनि स्वक्रोधताप, सैमजावें; ।	
सुविवेकें हृदयींचें हें वैर असेंचि पापसम जावें. ॥	२१
स्वर्गप्रद कौशिक हा त्या राजाचा, नव्हेचि अपराधी; ।	
मैत्र या सत्पुरुषाची विदित असे जेविं, तेविं न परा, धी. ॥	२२

१. प्रळयाग्नीचा सोबती. २. न होवो. या अर्थाचा अन्वयः—तुमचा कोप हें विश्व [आपल्या] मुखी होमुनि (=भस्म करून) प्रलयानलसख न हो. ३. ब्रह्मा. ४. तापसश्रेष्ठ. ५. भांडण. ६. या अर्थाचा अन्वय—[ते] अत्युग्रत्वे विश्वमनांत काळसम भय रचिते झाले. ७. ब्रह्मा. ८. पक्ष्याचें रूप ज्यानें प्राप्त झालें होतें, अशा शापाला. ९. चंद्र. १०. तमोगुणी प्रकृति, राग. ११. नाहींसा केला. १२. अग्नीची कांति. १३. ब्रह्मदेवाला. १४. अर्थाचा अन्वयः—म्हणती, 'जी स्वच्छवि (=आपलें तेज) गेली, ती प्रयागा भजतां येती.' १५. देह. १६. पक्ष्यांचें रूप. १७. त्रास, छेद. १८. साधारण. १९. परिणाम. पाठभेदः—विलाप. २०. हरिश्चंद्रानें केलेल्या राजसूय यज्ञाचा. २१. मूर्खांचा आचार. २२. शाहाण्यांनीं. २३. समजुतीला यावें, बळणीस यावें. २४. ताबडतोब. 'तूं जरा थांब, मी असाच परत येतो' या वाक्यांत 'असाच' ह्या शब्दाचा प्रयोग 'झटकन्' या अर्थीच आहे. २५. स्वर्गवसतीचा लाभ करून देणारा. २६. अर्थाचा अन्वयः—या सत्पुरुषाची धी(=बुद्धि, मनोवृत्ति) जेविं मला विदित असे, तेविं परा(=दुसऱ्यास) न [असे].

ज्या शाणवर्षणादिक संस्कार, चेढे गुणासि तोचि मणी; ।	
यश संगरेंचि पावे; पंजरबद्धाहि काय हो! चिमणी? ॥	२३
कामक्रोध तपाचे नाशक, या भिउनि अंतरायातें, ।	
जे सावधान वर्तति, धन्यपण तयांचि संतरायातें. ॥	२४
हें ब्रह्मकर्म दुष्कर, संरक्षण तों सुदुष्करचि आहे, ।	
कीं यांत च्छळ पुष्कळ, जो सावध, तोचि शुद्ध यश लाहे.' ॥	२५
एवंविध विधिबोधें बहु तापसराज लाजले हो! ते; ।	
अमृतें झाले स्वस्थ, दुर्मवरचि देवांत भाजले होते. ॥	२६
कारिती, अन्योन्यातें आलिगुनि, ते क्षमापन ज्ञानी; ।	
कीं अयशोर्थ दुराग्रह धरिजेतो, न समजोनि, अज्ञानीं. ॥	२७
रक्षी यापरि भगवान् सर्वांचा मायबाप ^१ तोकातें; ।	
व्यसन न हरील कैसा? बाधों देईल तोंप तो कां तें? ॥	२८
गाधिज, वसिष्ठ नमिती; स्तविती, स्तुति रचुनि बहुविधा, त्यातें; ।	
जें सर्जनें, तयाहुनि यश झालें प्राप्त बहु विधात्यातें. ॥	२९
कौशिक, वसिष्ठ, भिजवुनि अन्योन्य प्रेमवाष्पवर्षानें, ।	
स्वस्वाश्रमासि गेले, भेटूनि पुन्हा, पुसोनि हर्षानें. ॥	३०
मग जैगंदाच प्रभु तो गेला सुरसंस्तुत स्वलोकातें, ।	
परिहरुनि त्रिजगाच्या दुष्परिहर दुःसहोप्र शोकातें. ॥	३१
श्रीरामसुत मयूरें लिहुनि अशी सुकृतिजनकथा, बुद्धी ।	
पुण्यश्लोका वाहिलि, बहु ज्याच्या होय पूजनें शुद्धी. ॥	३२

१. सहाणेवर घासणें वगैरे. २. गुणांनीं श्रेष्ठ होतो. ३. विघ्नाना. ४. सावधपणानें, हुशारीनें. ५. वागतात. गीति २३ व २४ यांत अप्रस्तुत प्रशंसासंस्कार असून त्या सुभाषितरूप आहेत. ६. भगवद्गीतेंत ब्रह्मकर्माची व्याख्या अशी केली आहे:—'शमो दमस्तपः शौचं क्षांतिराज्ज-
वमेव च । ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्यं ब्रह्मकर्म स्वभावजम्' ॥ (१८।४२). ७. पाण्यानें. ८. मोठे वृक्ष. ९. वणव्यांत. उत्प्रेक्षा. १०. [परस्परांची] क्षमा मागणें. ११. केवळ अपकीर्ति मिळविण्यासाठी. १२. मूर्खीकडून धरिला जातो. सुभाषित. १३. मुलांना. १४. त्रिताप, आधिदैविक, आधिभौ-
तिक, व आध्यात्मिक. या तीन तापांचें वर्णन समर्थ रामदासांनीं आपल्या दासबोधांत अगदीं सविस्तर केले आहे. १५. सृष्टि निर्माण केल्यानें. १६. प्रेमाश्रूंच्या वर्षावानें. १७. ब्रह्मा. १८. दे-
वांनीं स्तविलेला. १९. आपल्या स्थानाला, सत्यलोकाला. २०. ज्याचें निवारण कष्टसाध्य आहे अशा. २१. पुण्यवान् लोकांची कथा. २२. पवित्र आहे कीर्ति ज्याची अशा विष्णूस.

४. अंबरीषाख्यान.

(साकीछंद.)

यश भुवनवनवसंतांचें । गावें नव नव संतांचें. ॥ ध्रु० ॥

रविवंशीं अंबरीष राजा होता भगवद्भक्त, ।	
विषयविरक्त, द्विजदेवचरणपरिचरणीं आसक्त. ॥	१
तो 'साधनद्वादशी' नामें व्रत आरंभी नेमें; ।	
आचरला भगवत्प्रीत्यर्थी नृप वर्षभरि प्रेमें. ॥	२
विहितव्रतावसानीं भगवान् दुर्वासा मुनि आला, ।	
'जेवुनि धन्य करा मज,' ऐसें राजा विनवी त्याला. ॥	३
मान्य करोनि स्नान कराया यमुनातीर्थी गेला, ।	
अंधमर्षणीं बृहद्दधानपरें तें विलंब केला. ॥	४
निर्यतैपारणासमयलंघनें हानि व्रतास होय, ।	
यास्तव तेव्हां तो नृप सेवी श्रुतिसाधुमतें तोर्य. ॥	५
जलपानीं निर्जलंघन मानुनि, तो मुनि कोपा पेटे; ।	
कोप नव्हे, तो साक्षान्मारुत या दर्वदहना भेटे. ॥	६

१. याच आख्यानावर पंतांनीं 'भक्तभूषण' नांवाचें दुसरें एक विस्तृत व अत्यंत मधुर काव्य विविधवृत्तांत रचिल्लें आहे. तें काव्यसंग्रहांत मोरोपंती स्फुटकाव्यांच्या दुसऱ्या भागांत छापिल्लें आहे. २. साकीच्या प्रत्येक अर्धांत, चार मात्रांचा एक गण, असे सात गण म्हणजे २८ मात्रा असतात. चवथ्या गणाच्या अंतीं म्हणजे सोळाव्या मात्रेवर यति असतो. हा नियम पंतांनीं काळजीपूर्वक पाळिला आहे. परंतु साकी सरळ सुलभतेनें म्हणतां येण्याला, दुसऱ्या गणाच्या अंतीं म्हणजे आठव्या मात्रेवरही यति बहुतेक अवश्यच आहे; तो न साधल्यामुळें साकी म्हणायाला कशी जड जाते, हें या प्रकरणांतील २,४,३३,३५,३९,४० इत्यादि सात्र्यांवरून स्पष्ट होईल. ३. विश्वरूप अरण्यास (सुखदानानें) फुलविणाऱ्या वसंतांचें. याचा संबंध 'संतांचें' या पदाशीं. ४. ब्राह्मण व देव यांच्या पादसेवेंत. ५. गढलेला, रमलेला. ६. दशमीस एकवेळ हविष्यान्नभक्षण, एकादशीस निश्चक्र व द्वादशीस सूर्योदयीं भोजन, हीं या व्रतास अवश्य आहेत. ७. ईश्वरप्रसाद व्हावा अशी इच्छा धरणारा. ८. व्रताच्या योग्यसमाप्तीच्या वेळीं, पारणें सोडण्याच्या सुमारास. ९. यमुनेच्या पाण्यांत. १०. पापक्षालनविधींत, जपकर्मांत. ११. ब्रह्मचितनांत गढलेल्यानें. १२. पारण्याचा नेमलेला वेळ टळल्यानें. १३. वेदशास्त्र व सज्जन यांच्या अनुमतानें (=सहयानें). १४. पाणी. १५. आपला अतिक्रम, उपमर्द, अपमान. १६. प्रत्यक्ष बारा. या अर्धांत अपहृति व रूपक यांचा संकर आहे. १७. वणव्याला.

द्रंढाहत अहिंसा तो उष्ण श्वास महात्मा सोडी, ।	
भस्म नृपासि कराया स्वजटा कोपावेशें तोडी. ॥	७
त्या मुनिराजजटेची झाली परम भयंकर कृत्या, ।	
धांवे भस्म कराया भुजगी तैशी श्रीहरिभृत्या. ॥	८
तों प्रभुभक्तत्राणानलस प्रभुचें धांवे चक्र, ।	
भस्म करी कृत्येला, पाहे जी साधुकडे वक्र. ॥	९
कृत्येची गति पाहुनि तो मुनि घेउनि धाक पळाला, ।	
लागे मागें चक्र, प्रभुमत विप्र म्हणुनि न जळाला. ॥	१०
धांवे चक्रभयें प्राणार्थी मुनि, होउनि हंतदर्प, ।	
जैसा गरुडभयानें गरुडापत्यागस्कर सर्प. ॥	११
लोकत्रयीं शरैष्य न भेटे, मग विधिसमीप गेला, ।	
‘शरैणागतमव मामीश!’ असें प्रार्थुनि, वंदुनि ठेला. ॥	१२
दुहिण म्हणे, ‘तुज चक्रापासुनि रक्षायामि न शकें, ।	
शैशकें सिंह कसा वारावा? कीं पक्षीश्वर मशकें?’ ॥	१३
शरणागतही हरिर्जनवैरी विधिनें त्यजिला स्पष्ट, ।	
नष्टप्रज्ञ ब्राह्मण तेव्हां पुष्कळ पावे कष्ट. ॥	१४
मग तो मुनि कैलासीं जावुनि, काळाच्या काळाला, ।	
‘शरणागतमव मामीश!’ म्हणे भूतप्रतिपाळाला. ॥	१५
मृत्युंजयहि म्हणे, ‘वाराया दुर्बळ मी यों अरिला, ।	
याहुनि अन्या वारीन तुझ्या काळात्युग्रा अरिलों.’ ॥	१६

१. दांडक्यानें बडविलेल्या. २. राक्षसी. ३. नागिणीप्रमाणें. ४. विष्णुभक्ताला. ५. विष्णूच्या (=देवाच्या) दासाचें रक्षण करण्याविषयीं अगदीं निराळशीं असें. हे चक्राचें विशेषण. ६. विष्णूचें सुदर्शन. ७. ब्राह्मण विष्णूला प्रिय आहेत, म्हणूनच दुर्वासा जडून खाक झाला नाही. ८. जीव वांचवूं इच्छिणारा. ९. ज्याचा दर्प (=मान, गर्व) गळाला आहे असा. १०. गरुडाच्या पित्यांची खोड काढणारा. ११. आसरा देणारा, आधार, रक्षणकर्ता. १२. ब्रह्माजवळ. १३. हे ईश ! शरणागतं माम् (=शरण आलेल्या मला) अव (=तार). १४. ब्रह्मा. १५. सजानें. १६. गरुड. १७. चिलटानें; घुंगुड्यानें. दृष्टान्त. १८. विष्णुभक्तांचा शत्रू. १९. ज्याची बुद्धि नाहीशी झाली आहे असा, भांबावलेला, वेडावलेला, वैतागलेला. २०. सर्व जीवकोटीचें रक्षण करणाऱ्याला; किंवा पिशाचपति शंकराला. भूत=उत्पन्न झालेली वस्तू; किंवा पिशाच. २१. काळास जिकणारा शंकर. हे नांव सहेतुक योजिलें आहे, म्हणून परिकरांकुर. २२. चक्राला. २३. यमाहून भयंकर अशा. २४. शत्रूला.

केली स्पष्ट उपेक्षा त्याची जैशी पद्मभवानें, ।	
परि भ्रूवरोगचिकित्सकपतिचें कथिलें सैन्न भ्रवानें. ॥	१७
वैकुंठी जाउनि, जोडुनि कर, मुनि वैकुंठासि म्हणे, ।	
‘शरणागतमव मामीश ! हरे ! सकृप ! वरदमूर्धमणे !’ ॥	१८
शरणागतवत्सलहि, प्रभुहि, ब्रह्मण्यहि, परि हरि तो ।	
सिंच्छलकासि उपेक्षी, जरि निर्जरिपुभवही परिहरितो. ॥	१९
विष्णु म्हणे, ‘म्यां काय करावें येथें ताप सराया ? ।	
तांप सरा यांदा ऐकं, तसा तुज मज, तापसराया ! ॥	२०
शरणागत रक्षावा उचितचि, परि म्यां भक्ताधीनं ।	
व्रतंप्रमुत्वहि भक्तांसि दिलें स्वीकृतभक्ताधीनं. ॥	२१
विश्वाचे, माझे, प्रभु संतचि; मजवरि त्यांची सत्ता, ।	
सत्ता नसती, तरि सोसवती कशि संतांची लत्ता ? ॥	२२
मजवरि माझी सत्ता नाही; कैची चक्रावरि ती ? ।	
सिद्धता सत्कीर्ति मज, हरा, ब्रह्मा, शक्रा वरिती. ॥	२३
मज वहुमत संतचि; न हर, न विधि, न बहुमता हे कर्मला; ।	
किंबहुना न बहुमता माझी मज हे मूर्तिहि अमला. ॥	२४

१. ब्रह्मयानें. २. संसाररूपरोग नाहीसा करणाऱ्या श्रेष्ठ वैद्याचें, विष्णूचें. पाठभेद—‘परिभ्रूवरोग-चिकित्सक पतिचें.’ ३. घर. ४. शंकरानें. ५. विष्णूला. ६. वर देणाऱ्यांच्या शिरोमणे ! वरदात्यांतील श्रेष्ठा ! ७. ब्राह्मणास मान देणारा. या साकीत कार्यक्षम अशीं अनेक कारणें असतांही कार्यात्पत्ति झालेली नाही, क्षणन समुच्चय व विशेषोक्ति असे दोन अलंकार झाले आहेत. ८. सज्जनांचा छळ करणाऱ्यास. ९. आपल्या शत्रूचा सुद्धां संसारबंध. ज्या शत्रूंचा विष्णूच्या हातून अंत झाला, ते मोक्षपद लाभून संसारचक्रांतून सुटले, या गोष्टीकडे येथें लक्ष्य आहे. १०. सरा यादा एक ताप= सरोवराचा व त्यांतील जलचरांचा ताप एकच; सरोवराला ताप झाला म्हणजे तो त्या सरोवरांतील मत्स्यादिकांनाही झाला म्हणावयाचा. **दामयमक.** ११. भक्तांच्या कथांत असणारा जो त्यानं. १२. शरणागतांचें रक्षण करण्याचें जें ब्रीद, त्याचा अधिकार सुद्धां. १३. भक्तांचें दुःख ज्यानं आपल्यावर ओढून घेतलें आहे त्यानं, दासांच्या दुःखांचा भार ज्यानं पतकरिला आहे त्यानं. १४. विष्णूचें सत्व पाहण्यासाठीं भृगूनं त्याच्या छातींत लथ मारिली व विष्णूनं न रागावतां उलट भृगूचे पाय चेपले, या कथेवर येथें अनुसंधान आहे. (मोरोपंतकृत स्फुट प्रकरणें, भाग २ रा, भृगुचरित्र. पहा.) १५. **काव्यार्थापत्ति** नामक अलंकार. १६. योग्य मार्गानें जाणाऱ्या, सुवर्तन ठेवणाऱ्या. १७. मान्य, प्रिय. १८. लक्ष्मी. १९. निर्मळ, शुद्ध. या साकीत **सार** नामक अलंकार आहे; कारण हरविधिप्रभृति वस्तूंत गुणांची क्रमाक्रमानें चढती कडी आहे.

शरणागतरक्षणदक्ष प्रभु संतचि हरिती तापा; ।	
संत क्षमादयाशांतीचे सागर विनवीं, बापा! ॥	२५
जनतापा अमृतकरद्वारा तैपनाचा कैर हरितो, ।	
माझा प्रसाद साधुद्वारा तैसा, लाभे जरि तो. ॥	२६
मदैतिक्रम चक्रक्षोभाचा कीं सँदतिक्रम हेतू? ।	
जैथें भेटल जल, बांधावा प्राज्ञें तेथें सेतू.' ॥	२७
श्रवण करुनि भगवद्वचन असें मुनि वैकुंठीं न टिके, ।	
'संतचि सत्य शरण्य' म्हणे तो, 'तदितर सर्वहि लटिके.' ॥	२८
शरणार्थी संवत्सरभरि तो मुनि सर्वत्र भ्रमला, ।	
गेली साधुप्रति नौदंडांप्रति खग तैसा गमला. ॥	२९
'शरणागतमव मामार्य!' असें वदत, नृपाच्या जवळी ।	
जाय पाय वंदाया, 'तों नृप त्यासि भुजांनीं कँवळी. ॥	३०
बसवुनि वरासनीं मुनिला, नृप चक्राला कर जोडी; ।	
पीडित पाहुनि, पीडा पावे बहु संतचि, तो थोडी! ॥	३१
भूप म्हणे, 'सासूचें धरिती जैसें सुमति सुना 'भें, ।	

१. चंद्राच्या मार्फत. चंद्राला सूर्य प्रकाशित करितो, ही गोष्ट पंतांस पूर्णपणें ठाऊक होती, हें यावरून अगदीं उघड आहे. (मोरोपंती स्फुट प्रकरणें भाग २ रा, भक्तभूषण, श्लोक १०० पहा.) २. सूर्याचा. ३. किरण. ४. ही उपमा फारच सुंदर आहे. ५. माझा उपमर्द, अपमान; माझी अवहेलना. ६. चक्राचे रागाचें कारण. ७. सज्जनाचा—सद्भक्ताचा—अपराध, उपमर्द. ८. 'ज्या ठिकाणीं मार्गांत पाणी लागेल, त्या ठिकाणींच शाहण्यानें पूल बांधावा. इतरत्र पूल बांधून काय फायदा? तसेंच, जर या चक्राच्या रागाचें कारण सद्भक्ताचा उपमर्द आहे, तर त्या भक्ताचें आराधन करणेंच योग्य. उगीच माझ्याजवळ तोंड वेंगाडून काय होणार?' हा विष्णूचा मतलब. **दृष्टान्त.** ९. धारे, उभा राही. १०. डोलकाठीवर. काव्येतिहाससंग्रहांत 'वल्हावर' अशी टीप आहे. ही उपमा फारच सुरेख आहे. भरसमुद्रांत एकाद्या तारवांतून सोडलेला पक्षी ज्याप्रमाणें अफाट सागरावर आश्रय मिळविण्यासाठीं बराच वेळ सारखी भ्रमंती करून, अखेर त्याच तारवाच्या डोलकाठीवर विश्रांतीसाठीं येऊन बसतो, त्याप्रमाणेंच दुर्वासानें प्राणत्राणार्थ सर्व त्रिभुवनांत पायपिटी करून, तो अखेर मूळ ठिकाणीं म्हणजे अंबरीषाकडेच आश्रयार्थ परत येऊन ठेपला. ११. काव्येतिहाससंग्रहाचा पाठः—तो. १२. मिठी मारी, आलिंगी. १३. सज्जन, अंबरीष. १४. पीडित, दुर्वासा. हें पद्यार्थ सुभाषित असून, यांत असंगति-नामक अलंकार आहे, कारण पीडित एक व अत्यंत वेदना भोगणारा दुसराच असें वर्णन आहे. १५. भीति, भय. या अर्थातील 'सुमति' हें विशेषण हेतुगर्भ असल्यामुळें परिकरालंकार झाला आहे.

तैसें द्विज भय जरि धरित असे, द्यावें अभय सुनाभें. ॥	३२
मजपर्यंत रविकुलज नृप जरि धर्मन्यायाचरणीं ।	
चुकले नसतील स्वप्नीही गुरुविप्रांच्या चरणीं, ॥	३३
श्रुतिसाधूदित शक्य विहित म्यां केलें असेल कार्य, ।	
तरि त्या पुण्यें सुदर्शना! त्यां रक्षावा हा आर्य. ॥	३४
प्रणताभयदमुकुंदबहुमता! चक्रा! द्विज रक्षावा; ।	
हें जरि करणें नसेल, आर्धां अंवरीप भक्षावा. ॥	३५
स्वापत्यावरि हितकाम पिता किंवा माता क्षोभे ? ।	
तदधिककृप नृप त्यासि दंडितां, तो न सुनाभा! शोभे.' ॥	३६
ऐसें 'प्रांजलि सज्जन वदतां, चक्र प्रभुचें शमलें, ।	
झालें शान्त सुदर्शन सद्भागमूर्तेचि, असें गमलें. ॥	३७
पायें, अव्यें, स्नानें, वस्त्रें, गंधें, दीपें, धूपें, ।	
पूजुनि, जेवविला मुनि, केलें भोजन मग त्या भूपें. ॥	३८
मुनि हेंचुं धरुनि म्हणे, "हें सद्यश लोकीं संतत राहो, ।	
तारुनि जड जीव भवांत तुम्ही सुकृती संत तरा हो!" ॥	३९
भक्त मधूर, देव करुणाघन दासाचा अभिमानी, ।	
स्वातिक्रमापरीस स्वैजनातिक्रम दुःसह मानी. ॥	४०

१. काव्ये० संग्रहपाठ—असो. २. सुदर्शनचक्रानें. 'सुनाभ' हा बहुव्रीहि समास आहे; सु=सुंदर आहे नाभि (=मध्य, तुंबा) ज्याचा असें, हा त्याचा विग्रह. ३. गुरुजी व ब्राह्मण यांच्या चरणीं (=चरणसेवेंत). ४. श्रुति (=वेदशास्त्र) व साधु यांनीं सांगितलेलें. ५. योग्य. ६. शरण आलेल्यास अभय देणारा जो विष्णू, त्याच्या आवडत्या! हें विशेषण हेतुगर्भ असल्यामुळें परिकर. ७. काव्ये० संग्रहपाठ:—अंवरिषत्त्रि. ८. सुद आपल्या स्वतःच्या मुलावर. ९. (मुलाचें) हित व्हावें अशी ज्याची इच्छा आहे असा. १०. आईवापांहूनही अधिक आहे कृपा ज्याची असा, मातापितरांहून जास्त दयाळू. ११. जोडली आहे अंजली ज्यानें असा, हात जोडलेला, सविनय, नम्र. १२. सज्जनाचें भाषण हेंच अमृत, त्यानें. १३. काव्ये० संग्रहपाठ:—धूपें दीपें. १४. हनुवटी धरणें हें प्रेमाचें, लडिवारूपणाचें व प्रसन्नतेचें चिन्ह आहे. 'दाढीस हात लाविणें' हें मात्र मिन्नतवारीचें व गयावया आल्याचें लक्षण आहे. १५. संसारांत. १६. सत्कृत्य करणारे, सदाचारी. १७. मोर; (पक्षीं) मोरोपंत. या अर्थात परं० रूपक आहे. १८. स्वतःच्या उपमदापेक्षां. १९. आपल्या भक्तांचा उपमर्द.

५. दत्तचरित्र.

(साकीवृत्त.)

- महिमा साध्वीचा पैरिसा, गातां उद्धरितो हॅरिसा. ॥ ध्रु० ॥
 होता कौशिक विप्र क्रोधी, अतिवृद्ध, गॅलितकुष्ठी, ।
 तँन्मन सती धराया न शके, पाऱ्याला जसि मुँष्टी. ॥ १
 निर्धिला लुब्ध तसी फार जपे, परि तो उगाचि 'गांजी. ।
 चिर्तीहि सती न म्हणे, 'छळितां दोर्पावांचुनि कां? जी!' ॥ २
 बहुवीर्भैसहि साध्वीला दे पतिचें न वँपुं त्रास. ।
 प्रेमभरें प्रतिपाळी जैसी जँननी नँध पुत्रास. ॥ ३
 तो स्त्रीस म्हणे, 'मार्गी जातां आजि निरखिली 'गणिका, ।
 ती मँदनाग्निज्वाला झाली, माझी 'धृति धृंतकणिका. ॥ ४
 त्वँत्कर तिच्या प्रँसादार्थ तिला तँत्प्रिय बहुविध वँहो, ।
 नाही तरि आतांचि मला जँळ 'सोडुनि, तू विधवा हो.' ॥ ५
 त्या संकटीं तिचें तीस म्हणे त्रँतपुण्य, 'न कांपो हँ.' ।
 वुँडल्याहि जँडा वाहुनि, नौकाँ जँलधींत न कां पोहे? ॥ ६

१. हें प्रकरण मार्कंडेय पुराणांतील 'दत्तात्रेयमाहात्म्य'नामक सोळाव्या अध्यायाच्या पूर्वार्धा-
 वरून पंतांनीं रचिलें आहे. २. पतिव्रतेचा. ३. ऐका. ४. त्रिभूणसारखा. ५. ओली रक्तपिती
 ज्याच्या अंगावर आहे असा, महारोगी. ६. कौशिकाचें मन. मन धरणें=मन संतुष्ट ठेविणें, मन-
 धरणी करणें, मर्जां संभाळणें. ७. मूठ. ८. द्रव्याच्या ठेव्याला. ९. लोभी मनुष्य. १०. पीडा देई.
 ११. मनांतहि. १२. अन्यायावांचून. या अर्थाचा भावार्थ—अन्याय केला नसतां उगीच कां पी-
 डतां, असें ती मनांतही आगीत नसे. १३. रोगामुळें अत्यंत किळसवाणें व हिडीस झालेलेंही.
 १४. शरीर. येथें कारणसामग्री असूनही कार्योंत्पत्ति झाली नाही, असें वर्णन आहे, म्हणून **वि-
 शेषोक्ति.** १५. पालन करी. १६. माता. १७. नूतन. १८. वेदया. १९. मदनरूप अग्नीची
 ज्वाला. २०. धैर्य. २१. तुपाचा कण. अग्निज्वालेंत तुपाचा कण जसा तेव्हांच खाक होतो, तद्वत्
 तिला पाहून माझें धैर्य अगदीं बेचिराख झालें आहे, हा भाव. **परं० रूपक.** २२. तुझा हात.
 २३. कृपेस्तव. २४. तिचे आवडते (पदार्थ). या अर्थाचा अन्वय—तिच्या प्रसादार्थ त्वत्कर तिला
 बहुविध तत्प्रिय वाहो. याचा भावार्थ—त्या वेदयेला तिचे आवडते पदार्थ तूं आपल्या हातानें देऊन,
 तिला प्रसन्न करून घे. २५. देवो. २६. जळ सोडणें=तिलांजलि देणें, उत्तरक्रिया करणें, जीवाची
 आशा सोडणें. **लोकोक्ति.** संबंध गीतींत **विकल्प.** २७. पातिव्रत्याचें पुण्य. २८. ही सती.
 २९. नुडणाऱ्यालाही. ३०. जड—भारदस्त—पदार्थांला. ३१. नाव. ३२. समुद्रांत. **प्रति-
 वस्तूपमा.**

स्कंधीं स्थापुनि पतिला, मैथां वाहुनि अर्थ, निघाली, ।	
निःशंक तैर्मां साध्वी जैसी तैत्पतिबुद्धि रिघाली. ॥	७
लागे पाय तयाचा शूलप्रोता मांडव्याला ।	
जेविं अकस्माद् आसन्नमरणकरगत कांडे' व्याला. ॥	८
‘जेणें चौळविलें मज शूळीं, जो निर्दय बहु पापी, ।	
सूर्योदय होतांचि मरो तो.’ मुनिपति ऐसें शापी. ॥	९
मुनिच्या शापें कांपे साध्वी जैसी वीतें कंदली, ।	
‘पाहों वरें, कसा रंवि उदया येतो.’ ऐसें वदली. ॥	१०
उगवेनाचि सतीच्या तेजें देव तंपन कांपविला, ।	
मग भंगील अशा साध्वीचें दिव्यं तैप न कां पविलें? ॥	११
व्याकुळ करी महासंकट तें गुरुतें संशतमखातें. ।	

१. खांद्यावर. २. बसवून. ३. मस्तकावर. ४. द्रव्य. ५. न भितां. ६. काळोखांत, (पतिबुद्धिपक्षी) पातकांत. **श्लेष.** ७. तिच्या पतीची (कौशिकाची) बुद्धि. ८. शिरली. येथें ‘रिघाली’ या क्रियेचा ‘साध्वी’ व ‘बुद्धि’ या पदार्थांशीं अन्वय करणें अमृत, हे दोन्ही पदार्थ प्रस्तुत आहेत, म्हणून **तुल्ययोगिता.** ९. शूळावर चढविलेल्याला. १०. ऋषिविशेष. हा ऋषि एकदा आपल्या आश्रमासन्निध वृक्षाखालीं तप करीत असतां, कांहीं चोर द्रव्य चोरून पळत तेथें आले. त्यांच्या मागून राजाचे द्रव्यरक्षक आले, तेव्हां ते चोर तेथेंच द्रव्य टाकून आश्रमांत लपून राहिले. ते रक्षक आल्यावर, त्यांनीं मांडव्यास चोर कोठें गेले? म्हणून विचारिलें, पण त्यानें कांहीं उत्तर दिलें नाहीं. म्हणून आश्रम शोधून पहातां, तें द्रव्य व चोर त्यांस तेथेंच आढळले. मग राजपुरुषांनीं त्या द्रव्यासह चोर व मांडव्य यांस बांधून राजापुढें नेऊन उभे केलें. तेव्हां राजानें त्या सर्वास सुद्धीं देण्याचा हुकूम केला. त्याप्रमाणें सर्वास सुद्धीं देण्यांत आलें; परंतु त्या सुळावरही मांडव्य तप करूं लागला. तेव्हां तेथें अन्य ऋषींनीं येऊन त्यांस विचारिलें कीं, ‘तुम्हीं असें दुःख कां सोशितां?’ तेव्हां मांडव्यानें, ‘म्हटलें मी कोणालाही दोष देत नाहीं. मी पूर्वजन्मीं पोरवयांत एका किड्याला कांट्यानें बोचवोचून असेंच दुखविलें होतें. तें प्राक्तन दुष्कर्मच मला आतां कष्टवीत आहे. तेव्हां चोरी न करितांही जरी मला शिक्षा झाली आहे, तरी त्याचा दोष मी इतरांस देऊं शकत नाहीं.’ ही सर्व हकीकत रक्षकांनीं राजास जाऊन सांगितली, तेव्हां राजा मंत्र्यांसह तेथें आला व ऋषीची क्षमा मागूं लागला. तेव्हां ऋषि प्रसन्न झाला. मग राजानें त्यास सुळासुद्धां खालीं काढविलें व सूरु ओढून काढवीत असतां निघेना, म्हणून तो तोडून काढविला. परंतु सुळाचा अंश पोटांत राहिला; तरी मोठें तप करून मांडव्यानें उत्तम लोक मिळविला. यापुढें त्यास अणिमांडव्य म्हणूं लागले. ११. ज्याचें मरण जवळ ओढविलें आहे, अशाच्या हातांतील दांडा. १२. सर्पास. १३. त्रास दिला. १४. मुनिश्रेष्ठ मांडव्य. १५. वान्यानें. १६. केळ. १७. सूर्य. १८. उगवला नाहींच. १९. भिविलेला. २०. अद्भुत. २१. तेज, पुण्यप्रताप. २२. वज्राला. **काव्यार्थापत्ति.** २३. विव्हल. २४. बृहस्पतीतें. २५. इंद्रासह. याचें विशेष्य ‘गुरुतें.’

मुनिहि म्हणे, 'भी न जगा बुडवो, रवितें सश तम खातें.' ॥	१२
विधिल्ले विनवुनि शक्र म्हणे, 'हा न घडो प्रलय अकार्ळी, ।	
व्हावीं आम्हां लोकपतींचीं अयशें मुखें न कार्ळी.' ॥	१३
ब्रह्मा म्हणे, 'अमर हो ! तेजें तेज, तपें तप शमते; ।	
मग तें भय वारिल अनुसूया निर्जसुकृतें विश्वमते.' ॥	१४
कर्जज, हरि, हर सकळ दिगीश्वर, झाले मुनि एकवट, ।	
सुरंगण मार्कडेयचि, अत्रिपरिग्रह तो एक वट. ॥	१५
सर्वांतही पूजुनि सुखवी, जैसी भगवल्लीला; ।	
देइल देवांच्यो लाज न कां बहु ती मग वल्लीला? ॥	१६
अनुसूया बोले, 'न मला गौ, निर्जेकरुणा परेमा गौ; ।	
आलां ज्याकरितां, तो, सोडुनि शंकेला, वर मागा.' ॥	१७
देव म्हणति, 'सूर्योदय व्हावा, आम्हां दे हाच वर; ।	
शोभउ तुझ्या व्रतां येश, जैसें संप्रभुदेहा चंवर. ॥	१८
'समजाउनि कौशिकपत्नीतें, करिलें तुमच्या कार्या.' ।	
कथुनि असें, स्वपतिमतें भेटे शीघ्रें तिलीं ती आर्या. ॥	१९
मातेनें सुखवावी, अर्पुनि निर्जेसर्वस्वा, दुहिता, ।	
अनुसूयेनें तसि तोपविली, कथुनि कथा स्वाहुं हित्ता. ॥	२०

१. अन्वयार्थ—भी (भीति, भय) जगा न बुडवो [=कसें तरी जगाचें संकटापासून रक्षण होवो], [कारण] तम (अंधकार) रवितें सश (स+श=सह+सुख, सुखासह) खातें [अंधार सूर्यालाच गळितो, इतकेंच नाही, तर सर्व प्रकारच्या सुखांनाही तो गिळून टाकीत आहे].
 २. ब्रह्मदेवाला. ३. इंद्र. ४. कल्पांत. ५. अयोग्य वेळीं. ६. इंद्रादि लोकपाळांचीं. लोकपाळांचीं नांवां—इंद्रो वग्निः पितृपतिर्नैऋतो वरुणो मरुत् । कुवेर ईशः पतयः पूर्वादीनां दिशां क्रमात् ॥ १ ॥
 ७. अकीर्तानें. ८. मलिन. ९. देवहो. १०. तेव्हां, म्हणून. ११. अत्रिस्त्री. १२. आपल्या पुण्यानें. १३. सर्वांना मान्य, पूज्य अशा (पुण्यानें). १४. ब्रह्मदेव. १५. दिक्पाळ. १६. एकत्र. १७. देवसमुदाय. १८. ऋषिविशेष. १९. अत्रीची स्त्री, अनसूया. येथें 'प' वर यति आल्यामुळे यतिभंग झाला आहे. २०. वड. एकदा प्रलयकालीं जगवूड झाली असतां, मार्कडेय ऋषि एका वटवृक्षाचा आश्रय करून राहिले होते, अशी कथा आहे. तीवर कटाक्ष ठेवून, येथें कवीनें परंपरितरूपक साधिलें आहे. २१. भगवंताचें चरित्र. २२. कल्पलतेस. प्रतीप. २३. स्तवा, प्रशंसा. २४. आपली कृपा. २५. मोठी. २६. सतीव्रताला, पातिव्रत्यास. २७. कीर्ति. २८. चांगल्या राजाच्या शरीरास. २९. चवरी. ३०. कौशिकाच्या स्त्रीतें. ३१. त्वरित. ३२. कौशिकस्त्रीस. ३३. अनसूया. ३४. आपल्या सर्व द्रव्यास. ३५. कन्या. ३६. गोष्टी. ३७. गोड, मधुर. ३८. हितकारक. यानें विशेष्य 'कथा.'

- तीस पुसे, 'होतें कीं पतिमुख सुखद सदा नवनवसें? ।
 नैमिपनंदेन पतिपदचि, वरुनि इतर कदा न वन वसें. ॥ २१
- सकळांही देवांहुनि अधिकचि मानिसि कीं तूं पतितें? ।
 पतिसेवा जें काहीं देती, नेदीं सुरभी सति! तें. ॥ २२
- सुकृतार्थ सुखें पदरा, भजतां पतिपदसारस, येते; ।
 पतिपदभजनेतर जे, न म्हणसि कीं तूं सारें सये! ते? ॥ २३
- पतिसेवेचा अद्भुत महिमा, मज आला अनुभव हो! ।
 जीवा, जो पति, तो तो बाई! साक्षात् नरेतनु भव हो! ॥ २४
- ऐसें परिमुनि, ती विप्रस्त्री बहु सुख पावे, डोले; ।
 ओले प्रेमाश्रुभरें गळुस्तन करुनि, असें बोले. ॥ २५
- 'माते! वाढविली त्वां माझी श्रद्धा, झालें धन्या; ।
 स्त्रीला या लोकीं परलोकीं गति पतिच, नसे अन्या. ॥ २६
- आर्ये! कवणा कौर्येदेशें आलीस? महाभागे! ।
 काय करूं? वद, अतिथिभजनरत मंदेह न हा भागे.' ॥ २७
- ती तीस म्हणे, "हे ब्रह्मादिक देव मजकडे आले, ।
 दिनेयज्ञव्यवहारविलोपें सर्व व्याकुळ झाले. ॥ २८
- म्हणुनि तुजकडे आलें, चालो व्यवहार जसा पहिला; ।
 लोक तैमाला भ्याले, दुर्दुरमूपक जैसे अहिला.' ॥ २९
- विप्रवधू वदली, 'माझे धन, जीवन, सर्व स्वामी; ।

१. सुख देणारें. २. नैमिषारण्य व नंदनवन. ३. पतिचरणच. ४. सेवून. या अर्थाचा अन्वय—पतिपदचि नैमिषनंदन (होत). इतर वन वरुनि कदा न वसें. येथें 'वरुनि' ऐवजी 'विवरुनि' असा पाठभेद आढळतो. परंतु त्यांत, छंदोभंग असून, अर्थस्वारस्यही नाही. ५. देत नाही. ६. कामधेनु. व्यतिरेक. ७. पुण्यरूपी अर्थ. ८. सहज. ९. पदरा येणें=लाभणें, मिळणें. १०. पतीचे चरणकमल. या अर्थाचा अन्वय—पतिपदसारस भजतां, सुकृतार्थ पदरा सुखें येते (येणारे होतात). ११. पतिचरणाच्या सेवेहून अन्य. १२. उत्तम. १३. सखे. १४. पत्नीच्या लदयाला. १५. नरदेहधारी. १६. शिव. येथें पति व भव यांतील साधर्म्य दर्शवून, 'नरतनु' शब्दानें वैधर्म्यही सुचविलें आहे; म्हणून व्यतिरेक. १७. होवो. १८. कौशिकाची स्त्री. १९. आनंदाश्रुंच्या विपुलतेनें. २०. गाल व स्तन. २१. स्वर्गलोकीं. २२. परिणाम, आधार, आसरा. २३. कार्याच्या हेतूनें. २४. अतिथींच्या सेवेच्या ठायीं आसक्त. २५. माझे शरीर. २६. अनुसूया. २७. सूर्योपासना, संध्यावंदन इत्यादि आन्धिक कृत्यें व यज्ञकर्म हीं वंद पडल्यामुळे. २८. काळोखाला. २९. वेडूक व उंदीर. ३०. सपीला.

शापें भस्म न व्हाया वेचिंन तेंनुसह सर्वस्वा मी. ॥	३०
‘रविच्या उदयीं मरशील’ असा मांडव्याचा शाप ।	
प्राण हरिल, न चुकेलचि, बाई! जेविं दुखविला साप.’ ॥	३१
अनुसूया तीस म्हणे, ‘मी हें कार्य तुझे पथकरितें, ।	
तुझिया सौभाग्या भय कांहीं नाहींच; शपथ करितें. ॥	३२
मैंतिमति! सति! पति अतिविश्वासें माझ्या हातीं दे हा; ।	
विसरतिल लवों निल्य निरखितां याच्या पातीं देहा. ॥	३३
उगवो रत्रि, पावो पावोनि त्रास तिमिरं विलंयातें; ।	
जग रक्षुनि, यश साधिं; सत्सभा [मग] सति! मिरविल यातें. ॥	३४
दे आज्ञा रविला, न उगवतां गेले याम अशीती.’ ।	
धरुनि हेंनुं, करि अत्रिवधू बहु मानें सौम अशी ती. ॥	३५
आज्ञा दे, स्वस्थ वसे, होतां अनुसूया जामीन, ।	
गंगेनें कर देतां, कां न म्हणेल भया ‘जा’ मीनें ? ॥	३६
होतां अभय, चढे उदयशिरी, आक्रमुनि नैभा, संत्रिता, ।	
साधु म्हणति, ‘विश्वोस सतीमहिमाचि, रत्रि न भौसत्रिता.’ ॥	३७
पावे त्रिशंकुसा तो रविच्या उदयीं सहसा पतन; ।	
न पडों दे अनुसूया, गांधिजट्टि जसी, करि जतन. ॥	३८

१. कामीं लावीन, खर्चीन. २. देहासह. ३. सर्व संपत्तीस. ४. बुद्धियुक्ते, शाहण्या. **अश्वधाटीयमक.** ५. हातीं देणें=स्वाधीन करणें. ६. पाहतां. ७. पापण्या. ८. शरी-
 रास. या अर्थाचा भावार्थ—अनन्या कौशिकस्त्रीस म्हणते, तुझ्या पतीच्या शरीराकडे मी
 एकसारखी पहात असतां, माझ्या पापण्या लवण्याचेंसुद्धां विसरून जातील, ह्मणजे मी
 तुझ्या नवऱ्याची फार काळजी घेईन. **चेतनोक्ति व पर्यायोक्ति.** ९. काळोख. १०. नाशातें.
 ११. साधूंची सभा. १२. तुझ्या यशातें. १३. प्रहर. १४. पेशीं. १५. हनुवटी. १६. अत्रिस्त्री.
 १७. समजूत, सांवन. १८. शांत, निश्चित. १९. कर देणें=हात देणें, मदत (किंवा आश्रय) देणें.
 २०. मासा. या अर्थात **यतिभंग** आहे. **प्रतिवस्तूपमा**, कारण पूर्वार्थातील ‘स्वस्थ बसणें’ व
 उत्तरार्थातील ‘भय जा कां न ह्मणे’ हे धर्म अभिन्न आहेत. २१. निर्भय. २२. उदयाचलाच्या
 शिखरावर. २३. आकाशास. २४. सूर्य. २५. जगास. २६. पतिव्रतेचें माहात्म्यच. येथेही **यतिभंग**
 आहे. २७. प्रकाश देणारे. येथे **परिसंख्या** नामक अलंकार आहे. २८. कौशिक ब्राह्मण.
 २९. एकाएकी. ३०. विश्वामित्राची वृष्टि. इक्ष्वाकुवंशांत सत्यव्रत नांवाचा राजपुत्र होता. कांहीं
 अपराधामुळे त्यास हद्दपार केले होते. एकदा देशांत वारा वर्षे अवर्षण पडले. त्या वेळीं विश्वा-
 मित्रानें आपले कुटुंब सत्यव्रताच्या वनांत जवळ आणून सोडिलें. सत्यव्रत श्रापेंदे मारून त्याच्या
 आश्रमाजवळ ठेवी व तें कुटुंब त्यावर निर्वाह करी. इकडे सत्यव्रताचा पिता त्रयारुण वनांत गेला,

त्या समर्थी अत्रिकलत्र म्हणे, 'पति अधिक, न इतर मला; ।	
माझा आत्मा जाणुनि पतिपदभजनीं बहु हित रमला; ॥	३९
हें जरि सत्य, तरि न हा कौशिक विप्र मरो, 'हो रूचिर; ।	
शुचि रत्नाकर पुण्यगणांचा स्त्रीसह नांदो सुचिर.' ॥	४०
यापरि अनुसूयेनें करितां बहु सुकृतामृतवृष्टी, ।	
ब्राह्मण उठला, 'दुंतिनें मोही देवांच्याही दृष्टी. ॥	४१
केली सुंकुसुमवृष्टि सुरांनीं, वाजविलीं बहु वाघें; ।	
स्तविली सकल त्रिदेशांहीं, त्या सर्वांच्याही आघें. ॥	४२
देव प्रसन्न होउनि म्हणती, 'अनुसूये! वर मागे, ।	
कोणाचेंहि असें नायकिलें यश विस्मयकर भागें.' ॥	४३
त्यांसि म्हणे अनुसूया, 'म्हणतां जरि मजला वर सति! घे; ।	
विधिहरिहर! हो! या मज, होउनि मसुत, सुख सरस तिघे.' ॥४४	
ते प्रभु विधिहरिहर, 'मागितला तुज दिधला वर' म्हणती. ।	
ऐसी गुरुता दाउनि जातां, कां न करितिल प्रणती? ॥	४५
ती अनुसूयेसि म्हणे, 'कन्या मी, कौशिक जामाता; ।	
सत्या तूं, त्या दाय्या झाल्या, असतिल मज ज्या माता.' ॥	४६

तेव्हां वसिष्ठ राज्य करूं लागला. तें ऐकून सत्यव्रतास राग आला. एके दिवशीं त्याला स्वतःच्या व विश्वामित्राच्या कुटुंबाच्या निर्वाहार्थ श्वापद मिळालें नाहीं, तेव्हां त्यानें रागानें व क्षुधेनें वसिष्ठाची गाय मारिली. यास्तव त्यास अमेथ्य मांसाशन, गुरुधेनूचा नाश व गुरूचा असंतोष, हीं तीन पापें लागलीं. यामुळे सत्यव्रतास त्रिशंकु नांव पडलें. दुष्काळांत त्रिशंकूनें आपल्या कुटुंबाचें पालनपोषण केलें, हें स्मरून विश्वामित्रानें दुष्काळानंतर त्रिशंकूला स्वर्गप्राप्ति व्हावी म्हणून यज्ञ आरंभिला. परंतु यज्ञदेवताच हविर्भाग घेण्याला येईनात. तेव्हां क्रोधाविष्ट होऊन विश्वामित्रानें आपल्या स्वतःच्या तपोबलानें त्रिशंकूस स्वर्गां धाडिलें. परंतु इंद्रानें त्याला तेथून खालीं लोटून दिलें. परंतु विश्वामित्रानें केवळ आपल्या तेजस्वी दृष्टीनें त्रिशंकूची अधोगति बंद केली व तो अंतराळींच लटकत राहिला. या सुप्रसिद्ध प्रतापशाली तेजस्वी विश्वामित्रदृष्टीवर येथें कविकटाक्ष आहे.

१. अत्रिकली अनसूया. २. पतिचरणाच्या सेवनीं. ३. होवो. ४. सुंदर. ५. पवित्र. ६. समुद्र. ७. पुण्यसमुदायांचा. ८. फार काळ. ९. पुण्यरूप अमृताचा वर्षाव. १०. तेजानें. ११. नेत्र. १२. चांगल्या पुष्पांचा वर्षाव. १३. देवांनीं. १४. देवांहीं. १५. सर्वां(देवां)च्या आघें=शिवानें. १६. आश्चर्यकारक. १७. पूर्वीं. १८. माझे पुत्र. १९. उत्तम. २०. मोठेपणा. २१. नमन. २२. कौशिकस्त्री. २३. खरी. या अर्थाचा भावार्थ—कौशिकस्त्री ह्मणते, हे अनसूये! तूंच माझी खरी आई, ज्या माझ्या माता असतील, त्या आज खरोखर दाय्याच ठरत आहेत; कारण त्यांनीं जरो, मला जन्म देऊन, माझें पालनपोषण केलें असलें, तरी आज मला चुडदान देऊन तूं जें खरें खरें मातृवात्सल्य दाखविलें आहेस, तें त्यांच्या हातून दाखविलें जाणें शक्य नाहीं. **प्रतीप.**

कौशिकहि, करुनि वंदन, ऐसैं मागे मुख वासून, । 'बाई! पुत्रचि मानुनि जन हा, हेही सुखवा सून.' ॥	४७
सुखवुनि त्या दोघांसि, सती ती स्वाश्रमपदासि आली; । विश्वसृग्विश्वभरविश्वेश्वरजननि मग ती झाली. ॥	४८
चंद्र चतुर्मुख, दत्त दानवांतक, धूर्जटि दुर्वासा; । कविर्गणगणपतिशिरीं कीर्तिसह पंचं मूर्ति दुर्वासां. ॥	४९
मोहें ^३ ग्रासित होता ज्याला अर्कासि दुजा राहू, । केला मुक्त अलर्क प्रभूनें, अर्जुन दशशतबाहू. ॥	५०
जैसा सेतु समुद्रीं केला प्रख्यात श्रीरामें, । तैसा योगपंथ श्रीदत्तें स्वंपदाश्रितहितकामें. ॥	५१
तो तो गुरु गणिला, योगोर्चितं गुण जेथें आढळला; ।	

१. मुख वासून=दीनमुद्रेण (किंवा नम्रोत्तेन) याचना करून. 'तोंड पसरणें' ह्या शब्दसमूहाचा प्रयोगही याच अर्थी होतो. २. अनसूया. ३. आपल्या आश्रमस्थानास. ४. ब्रह्मदेव, विष्णु व शिव यांची माता. येथें 'विश्वेश्वर०' या शब्दांतील 'श्व'वर यति आल्यामुळे यतिभंग दोष झाला आहे. शिवाय हें अर्थ म्हणण्यालाही चांगलीशी गोड व सुलभ चाल लागत नाही. ५. ब्रह्मदेव. ६. दानवांचा नाशकर्ता, विष्णु. ७. शिव. ८. ब्रह्मा, विष्णु व महेश यांच्या अंशानें अनुसूयेल्या चंद्र, दत्तात्रेय व दुर्वासा असे अनुक्रमें तीन मुलगे झाले. पैकीं ब्रह्मांश चंद्र हा रजोगुणी, विष्णूचा अंश दत्त हा सत्वगुणी व महेशांश दुर्वासा हा तमोगुणी होय. या तीन मुलांच्या वृत्ती पुढील श्लोकांत उत्तम प्रकारें वर्णिल्या आहेत:—सोमो ब्रह्मा भवद्विष्णुर्दत्तात्रेयोभ्यजायत । दुर्वासाः शंक्रो जज्ञे वरदानादिवौकसाम् ॥ सोमः स्वरश्मिभिः शीतैर्विरुदौषधिमानवान् । अप्याययन्सदा स्वर्गे वर्तते स प्रजापतिः ॥ दत्तात्रेयः प्रजाः पाति दुष्टदैत्यनिबर्हणात् । शिष्टानुग्रहकृद्योगी ज्ञेयश्चांशः स वैष्णवः ॥ निर्देहल्यवमन्तारं दुर्वासा भगवानजः । रौद्रभावं समाश्रित्य वृद्धमनोवाग्भिरुद्धतः ॥ सोमत्वं भगवानत्रिः पुनश्चक्रे प्रजापतिः । दत्तात्रेयोपि विषयान्योगस्थो ददृशे हरिः ॥ दुर्वासाः पितरं त्यक्त्वा मातरं चोत्तमं व्रतम् । उन्मत्ताख्यं समाश्रित्य परिवभ्राम मेदिनीम् ॥ ६० (मार्कंडेयपुराण, अ० १६). ९. कविसमुदायरूप गणपतीच्या मस्तकीं. १०. चंद्र, दत्त, दुर्वासा, अत्रि व अनुसूया या पांच मूर्ति. ११. सहा. १२. अज्ञान. १३. सूर्यास. या अर्थाचा अन्वयः—ज्याला अर्कासि (ज्या अलर्करूप व सहस्रार्जुनरूप सूर्यास) मोह दुजा राहू (अज्ञानरूप नवीनच राहू) ग्रासित (गिळीत) होता, [तो] अलर्क व दशशतबाहु, अर्जुन प्रभुनें (दत्तात्रेयानें) मुक्त केला. १४. सहस्र आहेत बाहू ज्याला तो, कार्तवीर्य अर्जुन. १५. योगमार्ग. १६. आपल्या चरणाच्या सेवकांच्या हिताची इच्छा ज्यास, त्यानें. याचें विशेष्य 'श्रीदत्तें.' १७. योगाला योग्य. जगामध्ये पशु, पक्षी, वृक्ष, लता इत्यादि सर्व स्थावरजंगमांत जो जो सद्गुण दिसेल, तो तो शिष्यभावानें स्वीकारावा, असा दत्तात्रेयाचा सर्व योग्यांना उपदेश आहे. (मार्कंडेयपुराण, अ० ४०).

ज्याचा दास न कल्पांतीही, पावुनि सुपदा, ढळला. ॥	५२
भजती भोळे भाविक भावें श्रीमद्दत्ताला जे, ।	
काळहि किंकरसा दावाया त्यांला संता लाजे. ॥	५३
नित्यत्वे निर्गमहि दत्ताच्या दासांसचि मानवले; ।	
मानव, लेख, इतर सारेही काळाचे कानवले. ॥	५४
उपसंहार.	
भक्तमयूरमुदिर दत्तानें केला ज्या उपदेश, ।	
त्या मानवले मानव, लेख, ब्रह्मादिहि सुपदेश. ॥	५५

६. नारदाभ्युदय.

(गीतिवृत्त.)

^{१३} देवर्षि म्हणे, “ ^{१४} व्यासा! श्रीहरिजनसंगती निकाम हिर्मा; ।	
अनुभविला, तुज कथितों, तूं त्यांचा ऐक तो निर्का ^{१५} र्महिमा. ॥	१
ज्यांच्या बुद्धीत सुनय शोभति, ^{१६} मणिदीप जेवि संभयांत; ।	
त्या ब्रह्मज्ञांचा मी दासीसुत ^{१७} पूर्वकल्पसमयांत. ॥	२
तेथें चातुर्मास्य श्रीहरिचे भक्त राहिले होते, ।	
^{१८} मंज्जननीस्वामीनीं ^{१९} भगवद्भवेचि पाहिले हो! ते. ॥	३
मातेच्या स्वामीनीं त्यांच्या सेवेसि योजिलों वा! मी, ।	
दास्य ^{२०} यथाशक्ति करित होतों अंचपळ तयांचिया धामी. ॥	४
तद्भाषणास ^{२१} मुल्लों, ^{२२} सुमधुरगीतध्वनीस हरिणतसा; ।	
जरि मी ^{२३} अपक्व, ज्ञालों ^{२४} सैत्सहवासैकरूनि ^{२५} परिणतसा. ॥	५

१. प्रलयकाळींही. २. मोक्षास. ३. यम. ४. चाकरासारखा लाजतो. ५. अधिकार. ६. वेद. ७. दासांना मान देतात. ८. मनुष्ये. ९. देव. १०. करंज्या, पकात्रविशेष. ११. भक्तरूप मोराचा मेघ अशा. १२. उत्तमपदाचे स्वामी. ५४ व ५५ या दोन साक्यांत ‘मानवले’ व ‘मानवले[ख]’ हे **यमक**. १३. नारद. नारदानें हा स्ववृत्तांत व्यासास सांगितला आहे. (श्रीमद्भगवत प्रथमस्कंध, अ० ५, ६.) १४. श्रीविष्णुभक्तांचे सहवास. १५. अत्यंत. १६. शीतळ, सुखविणारी. १७. खरा. १८. माहात्म्य. १९. सुनीति. २०. रत्नाचे दीप. २१. समई=पितळेचें किंवा इतर धातूचें उंच दिवाठणें. २२. दासीपुत्र. २३. पूर्वकल्पाच्या वेळीं. २४. माझ्या मातेच्या यजमानांनीं. २५. ईश्वराच्या भावनेनें. २६. कर्मणिरूप आहे. अशीं प्रथमपुरुधी कर्मणिरूपे गद्यांत येत नाहींत. २७. सेवा. २८. शक्यनुरूप. २९. स्थिर. ३०. घरीं. ३१. लुब्ध ज्ञालों. ३२. अत्यंत गोड गाण्याच्या आवाजास. ३३. कचा, लहान. ३४. साधुसंगतीनें. ३५. पकासारखा; वृद्धासारखा.

मज सदय साधु देती, राहे जें अन्न भक्षितां पात्री; । तसेवेनें हळु हळु आली माझ्या पवित्रता गात्रीं ॥	६
भागवतधर्मभगवत्कीर्तिश्रवणींच लागली गोडी, । सोडी न मन पळभरी; वाटे बहु ऐकिली कथा थोडी ॥	७
करितां नित्य हरिकथाश्रवण, न वाटेचि अन्य रंचिर मला; । श्रीकृष्णींच मंदात्मा, व्यासमुनिवरा! धरुनि रंचि, रमला ॥	८
कृष्णकथांच्या श्रवणें माझी कृष्णीं प्रवर्तली भक्ती, । अत्यद्भुता अशीच श्रीकृष्णाच्या सुकीर्तिची शंक्ती ॥	९
मग भगवदुक्त गुह्य ज्ञान मला त्या दयालुनीं कथिलें, । जेणें ब्रह्मचि व्हावें, बा! रंजित जसें रसेंकरुनि कथिलें ॥	१०
प्रथम म्हत्सेवा, मग त्या सेवेनें म्हत्कृपा होती, ।	
मग तद्धर्मी श्रद्धा, करवी भगवत्कथा श्रवण हो ती; ॥	११
ल्यावरि भगवंतीं रंति, त्या रतिनें देह्युगविवेक घडे, । त्या सुविवेके अंतःकरणींचा क्षिप्र सर्व मोह झडे; ॥	१२
मग होय ज्ञान विमळ, त्या ज्ञानें ईश्वरी दृढा भक्ती, । मग भगवत्तत्वाच्या ज्ञानाची होतसे अभिव्यक्ती; ॥	१३
भगवत्कृपेंकरुनि मग सर्वज्ञत्वादि अंतुल जे सारे, । ते भगवंताचे गुण होतात प्रकट मुनिवरा! बा! रे! ॥	१४
करुनि कृपा मजवरि, मुनि चातुर्मास्य क्रमूनियां गेले. । केले उपदेश तिहीं मच्चितीं जांगरूक ते ठेले ॥	१५
मातेचें प्रेम मला होतें अत्यंत सुदृढ बंधन गा! ।	

१. देहीं. २. भागवतधर्म व ईशयज्ञ हीं ऐकण्यांत. ३. भगवत्कथेचें श्रवण. ४. गोड. ५. माझे मन. ६. मुनिश्रेष्ठा व्यासा. ७. गोडी, आवड. ८. बळली, फिरली. ९. फार आश्चर्यकारक. १०. सामर्थ्य. ११. भगवंतानें सांगितलेले. १२. गहन, गुप्त. १३. रूपें. १४. (वनस्पतीच्या) रसानें. हें किमयाच्या कृतीस अनुलक्षून लिहिलें आहे. १५. कथील नांवाच्या धातुविशेषानें. १६. साधूंची सेवा. १७. साधूंची दया. १८. त्यांच्या धर्माच्या ठिकाणीं. १९. श्रद्धा. २०. प्रीति. २१. स्थूल व सूक्ष्म देहांचा विचार. २२. चिचींचा. २३. त्वरित. २४. अज्ञान. २५. शुद्ध. २६. अचल. २७. ब्रह्मरहस्याच्या. २८. स्पष्टता, उलगाडा. २९. ज्यांस तुलना नाही असे, अप्रतिम. ३०. ऋषिश्रेष्ठा व्यासा! गीति ११-१४ यांत कारणमाला नांवाचा अलंकार आहे. ३१. माझ्या मनांत. ३२. जागते, जागृत. ३३. फार बळकट.

- त्यासि विलंघुनि जाऊं न शकें मी, जेविं पंगुं अंधें नेंगा. ॥ १६
- जातां दोहार्थ पॅथीं रात्रीं मातेसि उँग्र साप डसे; ।
गेले देहांतुनि असु, गेहांतुनि शीघ्रं पुरुष तीपडसे. ॥ १७
- मातेचा मृत्यु मना भँगवदनुग्रहचि वाटला; गेहो ।
त्यजुनि, वनीं हरिभजना, आँयकिली धरुनि वाट, लागे हा. ॥ १८
- पिंपळमूळीं बसलों मी, जावुनि निर्जनीं अरण्यातें; ।
ध्याता झालों, झांकुनि नेत्रें, श्रीशां महाशरण्यातें. ॥ १९
- पांचा वर्षांचा मी दासीसुत काय ! विश्वंगुरु काय ! ।
ध्यातां हळु हळु हृदयीं स्फुरला सच्चित्सुखैकमयकाय. ॥ २०
- थोरीतेंसाच दावी देव देयानिधि अँनुग्रह लहानीं, ।
काय लघूचि क्षेत्रीं न करी, होउनि अँनुग्रह हँळ हानी ? ॥ २१
- आलें फळ तें, जें वी कोट्यधिकहि परि अँनुग्रह हँव्यासा. ।
या वर्षू एक मुखें काय प्रभुचा अनुग्रह ? व्यासा ! ॥ २२
- हृदयीं, होतांचि प्रभुदर्शन, वा ! दास हों परम हँर्षे; ।

१. अतिक्रमून. २. पांगळा. ३. आंधळा. ४. पर्वतास. ५. दूध काढण्यास. ६. मार्गांत.
७. भयंकर. ८. प्राण. ९. घरांतून. १०. त्वरेनें. ११. तापट असे, संतापी, जमदग्नीचे अवतार,
शेंडीत राख घालणारे. १२. मनास. १३. भगवत्कृपाच. दोषांचे गुणरूपानें वर्णन केल्यामुळे
लेश. १४. घरास. १५. ऐकलेली. या गीतीचा अन्वयः—मातेचा मृत्यु (माझ्या) मना भगवदनु-
ग्रहचि वाटला; गेहा त्यजुनि, [भागवतांच्या तोंडून] आयकिली वाट धरुनि, हा (नारद)
हरिभजना लागे. १६. मनुष्यरहित. याचें विशेष्य 'अरण्यातें.' १७. डोळे. १८. लक्ष्मीच्या
स्वामीला, श्रीविष्णूला. १९. श्रेष्ठ आश्रयदात्याला. याचें विशेष्य 'श्रीशा.' २०. विश्वाचा स्वामी.
विषम. २१. चित्तांत. २२. प्रकटला. २३. सत्य, ज्ञान व आनंद यांनीं भरलेलें
आहे शरीर ज्याचें असा (म्ह०—ईश्वर). २४. मोठ्याप्रमाणेंच. २५. दयेचा ठेवा. २६. कृपा.
२७. लहानाचे ठायीं. २८. शेतांत. २९. शांत. ३०. नांगर. या गीतीचा अन्वय—हळ
अनुग्रह होउनी लघुच क्षेत्रीं हानि न करी काय ? अर्थः—नांगर आपला तीक्ष्णपणा टाकून लहान
शेतांना खणीत नाही, असें घडतें काय ? शेत लहान असो वा मोठें असो, तो सगळ्याशीं सार-
खाच वागतो. त्याप्रमाणेंच परमेश्वरही आपल्या भक्तांत लहान व मोठे असा पंक्तिप्रपंच करीत
नाहीं. तो सर्वांवर सारखीच कृपा करितो. येथें 'लहान थोरांशीं सारखें वागणें' या गोष्टीपुरतेंच
दृष्टान्तदार्ष्टान्तंमध्ये साधर्म्य व्यावयाचें आहे. ३१. कोटीपेक्षां अधिक. ३२. शीतळ, सुखकर.
३३. इच्छेस. या गीतीचा अन्वय—तें फळ आलें, जें कोट्यधिकहि परि अनुग्रह हँव्यासा वी.
'जेवीं कोट्याधिकहि ह०' असा पाठभेद आहे, ३४. हा दास=नारद. ३५. आनंदित झाला.

- झालों धन्य जर्गी; या स्वस्तुतपादा सहा पर महर्षे ! ॥ २३
- जीच्या चरणीं, करुनी व्रत तीर्थ, सुतीव्र तप, रमा लवली; ।
- श्रीमूर्ति स्फुरली ती राहों दे ताप न, पर मालवली. ॥ २४
- मोठ्या पाप्यासहि दे जीचें उच्चरितांचि नाम गंती; ।
- ध्यान धरुनि पाहें, परि हृदयीं मूर्ति स्फुरेचिना मग ती. ॥ २५
- जे सत्कवि, दृष्टांतीं आतां योजुनि मत्समा, ते तें ।
- मदुःख वर्णितिल कीं, 'चुकला विपिनांतें वत्स मातेतें.' ॥ २६
- किंवा तीप ग्रीष्मीं गंगीविरहेंकरुनि यांदास, ।
- झाला होता तेव्हां हा दृष्टांतांत योग्य यां दास. ॥ २७
- लोभी पुरुष तळमळे, होतां सर्वाहि जेविं हानि धेना; ।
- तळमळला तेविं, म्हणे, 'परम हित जिण्यापरीस' हा निधेना. ॥ २८
- मी तेविं, जसा राजा शोक करी, हारवूनि पेंदें, लाजे; ।
- एक, अदृश्य दैत्यानिधि तेव्हां बहु मधुर शब्द वदला जे. ॥ २९
- 'रे! वत्सा! या जन्मीं तूं योग्य नससि पहावयास मज; ।
- मी त्या अदृश्य, ज्याचे दैर्घ्य न कामादि दोष वा! समज. ॥ ३०

१. या स्वस्तुतपादा (आपल्या स्वतःच्याच चरणाची स्तुति करणाऱ्या या मला, आत्मप्रौढी मिरविणाऱ्या या मला) सहा (सहन कर, क्षमा कर). २. परंतु. ३. हे महामुनि व्यासा ! पाठभेदः—स्वःस्तुत पादा सहापर महर्षे. हा सर्वसंग्रहाचा पाठ आहे, व त्यावर 'स्वर्ग लोकीं स्तविलेले पाय ज्याचे अशाशीं (ईर्ष्यापरायण)' अशी टीप आहे. ४. अतितीक्ष्ण. ५. नम्र झाली. ६. भगवन्मूर्ति. ७. दुःख. ८. परंतु. ९. अंतर्धान पावली. अन्वय—सुतीव्र तप करुनि जीच्या चरणीं रमा लवली, ती स्फुरली श्रीमूर्ति ताप न राहों दे, पर (परंतु) [ती तत्क्षणींच] मालवली. अर्थ—अतितीक्ष्ण तप करून जिच्या पायांच्या ठायीं लक्ष्मी नम्र झाली, अशा त्या [माझ्या मनांत] प्रकट झालेल्या भगवंताच्या मूर्तिनें थोडेंसुद्धां दुःख राहूं दिलें नाहीं; परंतु ती [लागलीच] अंतर्धान पावली (गुप्त झाली). १०. मोक्ष. ११. प्रकटेना. १२. दृष्टांतांत, दाखल्यांत. १३. माझ्यासारख्यास. १४. वनांत. १५. बालक. अन्वय—जे सत्कवि, ते आतां मत्समा दृष्टांतीं योजून, मदुःख वर्णितिल कीं, विपिनांत वत्स मातेतें चुकला. अर्थ—जे उत्तम कवि आहेत, ते माझ्याशीं ज्याचें पूर्ण साम्य आहे अशाला दृष्टांतांत योजून, वर्णन करितिल कीं, अरण्यांत बालक (आपल्या) आईस चुकला. अतिशयोक्ति. १६. दुःख. १७. ग्रीष्मऋतूंत. १८. गंगेच्या (नदीच्या) वियोगानें. १९. जलजंतूस. २०. पूर्वार्धांत वर्णिलेल्या तापाला पात्र. २१. द्रव्यास. २२. जगण्यापेक्षां. २३. मरणास. अन्वयः—हा निधना जिण्यापरीस परम हित म्हणे. व्यतिरेक व लेश. २४. राज्यपद. २५. गुप्त. २६. दयेचा ठेवा, भगवंत. २७. गोड. २८. जळलेले. २९. कामप्रमुख.

तुज रूप एकदा म्यां दाखविलें, मँदनुराग वाढाया; ।	
क्षेम सर्वा कैामांतुनि पुरुषातें हेंचि होय काढाया. ॥	३१
वाळा ! तुज या जन्मी सँत्सेवा थोडकीच जी घडली, ।	
तीणें मँद्रूपीं तव मँति, मँधुपी सँारसीं, तसी जडली. ॥	३२
या निंघा देहातें सोडुनि, तूं पावशील मँजंनता, ।	
यापरि माझ्या प्रँज्यस्मरणामृतसागरांत मँज्ज, नँता ! ॥	३३
सँर्गीं, प्रँलैयींही, हे मँन्निष्टा मति न खँड पावेल; ।	
बहु वाढेल प्रैर्मी हा, गेलीं जेवि मंडपा वेल. ॥	३४
मँदनुप्रहँकरुनि नच विसरसिल कदापि यँउपर मातें. ।	
व्यासा ! पावे पँवन, ऐसें बोलेनियां, उँपरमातें. ॥	३५
या दीनेवँधुच्या मी करिता झालों पँदा शिरें नमन, ।	
शिरलेंचि म्हणत होतें जें, 'दाँसजनीं कदा शिरेंन ? मन. ॥	३६
विमँद, विमँसर, निस्पृह, निखँप, होऊनि वा ! तँनानाचा, ।	
होतो करीत, गाउनि, यश ये, चुकतांचि यँतना, नाचा. ॥	३७
प्रभुचीं नामें गात प्रेमभरें, अँदरीत नँटनातें, ।	
प्रँरब्ध सरे, तोंवरि होतो क्षितिवरि करीत अँटनातें. ॥	३८

१. माझ्या वरील प्रेमा. २. समर्थ. ३. विषयवासनांतून. ४. भगवत्प्रेमा. ५. साधूची सेवा. ६. माझ्या रूपाच्या ठायीं. ७. बुद्धि. ८. भ्रमरी. ९. कमलाच्या ठायीं. १०. माझें भक्तमंडळ. ११. अखण्ड स्मरणरूप अमृतसागरांत. १२. बुडी मार. १३. नता ! = हे नम्रा ! १४. (पृथ्वीच्या) उत्पत्तिकालीं. १५. कल्पान्तीं. १६. माझ्या ठिकाणीं निष्ठा (भाव, स्थिरता) जिची अशी. १७. खंड पावणें = छिन्न होणें, नाश पावणें. १८. प्रेम. १९. गेलेला, पोचलेला. २०. माझ्या कृपेनें. २१. यापुढें. २२. पवित्र करणारा. २३. शांतीतें; अंतर्धानाला. २४. दीनांच्या आप्ताच्या. २५. पाठभेद :- पदाशि रें ! २६. भक्तांचे मंडळांत. या अर्धाचा अन्वय-जें मन 'दासजनीं कदा शिरेंन' (असें) म्हणत होतें, (तें) शिरलेंचि. अर्थ:-दासजनांत शिरण्यास उत्सुक झालेलें मन (एकदाचें इष्टस्थानीं) शिरलेंच. वर्णनसादृश्य :- वदतां असें प्रसादें, प्रभुच्या केलें पदा शिरें नमन, । झालों मग्न स्तवनीं, म्हणतचि होतें सदा 'शिरेंन' मन. ॥ (अनुशासन ० ५।५०). २७. गर्वरहित. २८. द्वेषहीन. २९. निर्लोभी. ३०. निर्लज्ज. ३१. गाण्याचा, ताना मारण्याचा, ताना मारण्यांत. ३२. क्लेश. या गीतीचा अन्वय-वा (मी) विमद, विमत्सर, निस्पृह (व) तनानाचा निखप (=भगवद्भजनांत ताना मारण्यांत संकोच व लज्जा यांनीं अगदीं रहित असत) होऊनि, गाउनी, नाचा करीत होतो, (कारण) यातना (=मनाचे संशय व क्लेश) चुकतांचि (हरीचें) यश [तोडाला] ये. ३३. स्वीकारीत, करीत. ३४. नृत्यातें. ३५. दैव. ३६. पृथ्वीवर. ३७. फिरण्यातें.

- मग देहपात झाला, सरतां प्रारब्धकर्म सारेंच; ।
 न अविद्येचा उतरी दुसरा भागवत धर्मसा रेंचें ॥ ३९
- दासीसुत होतो, तो पापद झालों वरें दयानिधिच्या; ।
 मग कैलापांतीं शिरलों निश्वासासहचि अंतरीं विधिंच्या ॥ ४०
- एकार्णवांत बा ! या विश्वातें स्वांतरीं करुनि गुप्त, ।
 नारायणीं प्रवेशुनि, होता ब्रह्मा रथासमय सुप्त ॥ ४१
- उठुनि संहस्रयुगांतीं, पुनरपि संजन करावया संजला, ।
 जेविं मरीचिप्रमुखां, विधिपासुनि जन्म जाहलें मजला ॥ ४२
- अंब्याहतगति फिरतो या तीं लोकांत आंत बाहेर; ।
 अनुकूल विश्व हें ममं मंतिस, सुकन्येस जेविं माहेर ॥ ४३
- बा ! देवेश्वरदत्ता जेविं सुधा स्वैरस मधुर चाखविती, ।
 हे सुस्वर वीणींरी वीणीं रीती तशाच दाखविती ॥ ४४
- प्रभुनें, अनुग्रह करुनि बहुतचि, हा दास सुखविला सांचा; ।
 कीं मजपुढें फिका रस बा ! शंकाच्याहि सुखविलासाचा ॥ ४५
- अत्यद्भुत लाभ मला झाला या प्रभुयशाचिया गानीं; ।
 इतरां योगांनीं, गति द्यावी तशि परैवशाचि यागानीं ॥ ४६

उपसंहार.

- लक्ष्मीचा कांत अमृतघन परम उदार निल्य वर्षतसे, ।
 हा भक्तमयूर करी बहु तांडव, कीं सदैव हर्षतसे ॥ ४७

१. देहाचा नाश. २. पूर्वजन्मीं केलेलें व या जन्मीं भोगावयाचें कर्म. ३. अज्ञानाचा. ४. रेंच उतरणें=गर्वहरण करणें, खोड मोडणें. लोकोक्ति. ५. देवासन्निध राहणारा भक्त. ६. दयेच्या ठेव्याच्या, प्रभूच्या. ७. प्रलयकाळीं. ८. श्वासाबरोबर. ९. विधिच्या अंतरीं=ब्रह्म-देवाच्या पोटांत. १०. प्रलयकाळीं सर्वत्र पसरलेल्या समुद्रांत. ११. आपल्या पोटांत. १२. योग्याकाळीं. १३. निजलेला. १४. हजार युगांच्या शेवटीं. १५. उत्पत्ति. १६. तयार झाला. १७. मरीचि इत्यादिक ऋषींस. हे ऋषि सात आहेत—मरीचि, अत्रि, अंगिरस, पुलस्त्य, पुलह, क्रतु व वसिष्ठ. १८. अप्रतिबंध गति ज्याची असा. १९. स्वर्ग, मृत्यु व पाताळ या तीन लोकांत. २०. माझ्या बुद्धीस. २१. इंद्रां दिलेली. २२. अमृत. २३. आपली रुचि. २४. मधुर सूर उत्पन्न करणारी. २५. या नारदाच्या वीणेचें नांव महती. दामयमक. २६. खरोखर. २७. इंद्राच्या. २८. पेशआरामांचा. प्रतीप. २९. दुसऱ्याच्या अधीन. येथे प्रभुयशोगीत व योगयाग यांमधील साधर्म्य व वैधर्म्यही दाखवून, प्रभुयशोगीताचें श्रेष्ठत्व सिद्ध केल्यामुळे व्यतिरेकालंकार. ३०. अमृताचा मेघ. ३१. वर्षाव करितो. ३२. एक प्रकारचें नृत्य. परं० रूपक.

७. अनंतव्रतकथा.

(गीतिवृत्त.)

‘श्रीमदनंतप्रभुची गावी प्रेमेंकरुनि पुण्य कथा,’ ।	
भाष्यें संदेशे असा आला हरिजनमुखें स्वकर्णपथा. ॥	१
भगवन्महिमा गातां होताहे कायवाचनःशुद्धी, ।	
यास्तव भगवद्भक्तप्रेरित मी गातसें यथाबुद्धी. ॥	२
धर्म म्हणे ‘श्रीकृष्णा ! मी घूतें जाहलों पदंभ्रष्ट, ।	
स्पष्ट नरक निर्धनेता; माझे सरतील हे कसे कष्ट?’ ॥	३
श्रीकृष्ण म्हणे, ‘धर्मा ! ताप अनंतव्रतें अखिलें सरतो, ।	
करुनि चतुर्दश वर्षे, जीवें विपत्तीसागरीं सकळ तरतो.’ ॥	४
धर्म म्हणे, ‘व्रत ज्याचें, तो कोण अनंत देव ? कळिव मला; ।	
त्वद्वचन सेव्य दासा; पदें मेधु पाजिलें न अळि वेमला.’ ॥	५
कृष्ण स्मित करुनि म्हणे, “कथितों तुज धर्मनंदना ! सत्य, ।	
बापा ! मीच अनंत श्रितभवरोगकंदनासत्य.’ ॥	६
कुरुपति म्हणे, ‘मुकुंदा ! कोणीं केलें, कधीं, कसें, व्रत ? ती ।	
सांग कथा; त्वंदसना तैर्पू, जसि नंदनीं रसें व्रतती.’ ॥	७
यदुपति म्हणे, ‘कुरुपते ! कथितों संव्रतकथा, परिस राया ! ।	
राज्यपदच्युतिरूपा जरिहि दुर्ंत व्यथा, परि सराया. ॥	८
होता विप्र कृतयुगीं सुतपा, ज्ञानी, ‘सुमंत’ या नावें; ।	
वांनावें येश ज्याचें, साधूंनीं ज्यास फार मानावें. ॥	९

१. पवित्र चरित्र. पांडव वनांत असतां, ही कथा श्रीकृष्णांनीं धर्मराजास सांगितली. २. निरोप. ३. प्रभूच्या दासांच्या मुखानें; हरिदासांकडून. पंतांनीं अनेक आख्यानें व काव्यें हरिदासांच्या (कीर्तनकारांच्या) सांगण्यावरून रचलेलीं आहेत. ४. माझ्या कर्णमार्गावर. ५. होत आहे, होते. ६. शरीर, वाणी व मन यांची शुद्धि. ७. ईश्वराच्या दासानें प्रेरणा केलेला. ८. बुद्ध्यनुरूप. ९. जुगारानें. १०. राज्यपदापासून च्युत. ११. दारिद्र्य. १२. दुःखें. १३. अनंतदेवाच्या व्रतानें. १४. सर्व. १५. चवदा. १६. प्राणी. १७. संकटरूप समुद्रांत. १८. तुझें भाषण. १९. कमलानें. २०. मध, पुष्परस. २१. भ्रमर. २२. ओकला. **प्रतिवस्तूपमा.** २३. यमपुत्रा, धर्मराजा ! २४. आपल्या आश्रितांच्या संसाररूप रोगांच्या कांघाचा (नाशकर्ता) अश्विनीकुमार. हे अश्विनीकुमार देवांचे वैद्य होत. २५. तुझी जिहा. २६. वृत्त करो. २७. नंदनवनांत. २८. (कल्प)लता. २९. श्रीकृष्ण. ३०. चांगल्या (अनंत) व्रताची कथा. ३१. राज्यपदापासून झालेलें पतन हीच (व्यथा). ३२. जिला अंत नाही अशी. ३३. पीडा. ३४. मोठा तपस्वी. ३५. वर्णावें. ३६. कीर्ति.

- तद्द्वार्या भृगुकन्या, साध्वी 'दीक्षा' असें तिचें नाम; ।
 वा! मैर्येशा! शोभे स्त्रीनें श्रीनें, तसेंचि तें, धाम. ॥ १०
 तीच्या पोटीं झाली कन्या, नामें धरावरा! 'शीला; ।
 जैसी सुगुणमणीच्या ती पात्र, तशी परा न, राशीला. ॥ ११
 पावे पंचत्वातें दैवें दीक्षा, सुमंत तो विप्र ।
 दुसरी स्त्री संपादी, धर्मातें चालवावया क्षिप्र. ॥ १२
 स्त्री केली दुसरी जी, तीचें अन्वर्थ 'कर्कशा' नाम; ।
 तापें सुमंतदेह स्वेदाद्र, जेलाद्र घट जसा आम. ॥ १३
 पितृगृहभित्तीवरि ती नाना चित्रें लिही सदा शीला, ।
 त्या शिल्पें वृद्धाच्या होय नृपा! पात्र ती सदाशीला. ॥ १४
 देहीं यौर्वने दिसतां, तातें शीलंभिधा निर्जा कन्या ।
 सुमुहूर्ती सुविधानें कौंडिन्याख्य द्विजां दिली धन्या. ॥ १५
 शीलेसह कौंडिन्य स्वंगृहाप्रति जावया निघे, धर्मा! ।
 स्त्रीस सुमंत म्हणे, 'दे आंदण पार्थेय कैन्यकाशर्मा.' ॥ १६
 सांगे ऐसें ध्यार्या, ध्यार्यासि सुमंत हा यश स्त्रीतें, ।
 परि कर्कशा करी, जें करि म्हणवायासि 'हाय' शैस्त्री, तें. ॥ १७
 धर्मा! दुःखंगृहाचा संसारी सुदृढ कर्कशा पाया. ।

१. त्याची स्त्री. २. भृगुनामक ब्राह्मणाची कन्या. ३. राजा! ४. लक्ष्मीनें. ५. गृह.
 ६. पृथ्वीपते! राजा! ७. उत्तम गुणरूप रत्नांच्या. ८. योग्य. ९. दुसरी. या अर्थाचा अन्वय—जैसी
 ती सुगुणमणीच्या राशीला पात्र, तशी परा न. भावार्थ—तिच्या सारखी उत्तम गुणवती दुसरी
 कोणीच नव्हती. १०. पंचत्वातें पावे=पंच महाभूतांत मिळून गेली, मरण पावली. ११. अर्थास
 अनुसरून, सार्थ. येथें 'कर्कशा आपल्या नांवाप्रमाणेंच कर्कश (=कठिण, भांडखोर व निर्दय)
 होती,' असें वर्णन करून, कर्कशा नांवाचें अनुरूपत्व सिद्ध केलें आहे; म्हणून, निरुक्तिनामक
 अलंकार झाला आहे. १२. सुमंताचें शरीर. १३. धामानें ओला. १४. पाण्यानें ओला.
 १५. कच्चा. १६. बापाच्या घराच्या भित्तीवर. १७. कलेनें, कुशलपणानें. १८. चांगल्या
 आशीर्वादाला. १९. तारुण्य. २०. शीला नांवाची. २१. आपली. २२. चांगल्या मुहूर्तावर.
 २३. उत्तम विधीनें, योग्य संस्कारानें. २४. कौंडिन्य नांवाच्या ब्राह्मणास. २५. आपल्या घरास.
 २६. प्रवासाची सामग्री. २७. मुलीच्या सुखार्थ. २८. यांचें कर्म 'यश'. २९. शस्त्रयुक्त मनुष्य.
 हत्यारबंद मनुष्य इतरांस वार करून जसे अत्यंत दुःख देतो, त्याप्रमाणेंच कर्कशेनें दुर्वर्तन व निष्ठुर
 कृत्य करून, सर्वास दुःख दिलें, हा भाव. ३०. दुःखरूप गृहाचा. ३१. अत्यंत बळकट.

तेजस्वीही तापें लागे छायेसि अर्क शापाया. ॥	१८
भिंतीवरल्या काढी चित्रांच्या खरवडोनि ती खंपल्या, ।	
मंजुपेंत भरुनि दे आंदण; ऐशा न कुंछिया खंपल्या. ॥	१९
पेटान्यांत भरुनि ती वा ! पाथेयार्थ अन्न दे उष्टें. ।	
दुष्टें अशा कळत्रें लजा सुकुलासि बहु, जशी कुंष्टें. ॥	२०
भोजनसमयीं उतरे मथ्यान्हीं ती नंदीतटीं शीला, ।	
लीला जेवि शिवाची, छत्र किमपि ठाउकें नसे जीला. ॥	२१
ती तेथें देवार्चनसक्ता, भक्ता, बहु छिया पाहे; ।	
त्यांसि पुसे, 'आर्या! हो! सांगा, कोण प्रसंग हा आहे?' ॥	२२
वदल्या छिया, 'मुशीले! शीले! लीलेंकरुनि विश्वास ।	
जो प्रभु अनंत रचितो, त्या पूजितसों धरुनि विश्वास. ॥	२३
व्रत, शुक्ला भाद्रपदीं मासीं येतां चतुर्दशी, भावें ।	
ध्यावें; भव्य अनंतव्रत हें पूजुनि, विष्णुतें ध्यावें. ॥	२४
ग्रंथि चतुर्दश देउनि, पूजुनि दोरकें, करींत बांधावा; ।	
प्रभुला अर्पायास्तव घृतपाचित संपदार्थ रांधावा. ॥	२५
करेवद्द रम्य दोरक थोर करी भव्य नित्य धरिल्यांचे; ।	

१. सूर्य. उत्तरार्धाचा अर्थ-तेजस्वीही (स्वतः तेजस्वी असतांही) अर्क (सूर्य) तापें (त्रासानें, छळांन उबून) छायेसि (आपली कपटी कर्कशा पली जी छाया, तीस) शापाया लागे. सूर्याची खरी पली संशा. ती सूर्याच्या न कळत माहेरी गेली व तिच्या (संज्ञेच्या) वेपानें छाया ही पली-भावानें सूर्याजवळ राहिली. सूर्याला कांहीं काळपर्यंत हें कपट उमगलें नाहीं. छायेच्या पोटीच सूर्यास शनि व सावर्णि, हे मुलगे व तपनी ही मुलगी झाली. अर्थान्तरन्यास. २ खवळ्या. ३. पेटांत. ४. वाईट छिया. ५. संपल्या. पंत म्हणतात, 'अशा दुष्ट छिया अजूनही जगांत दुमिळ झालेल्या नाहींत.' ६. प्रवासाच्या सामग्रीसाठीं. ७. स्त्रीनें. ८. चांगल्या कुळास. ९. कोडांन. हा रोग आनुवंशिक असलेला वारंवार आढळतो; तेव्हां तो कुलाला एक प्रकारचा दोष आहे. १०. नदीच्या तीरावर. ११. शिवाची 'भोळा सांव' म्हणून प्रसिद्धि आहेच. १२. कपट. १३. किंचितही. उत्तरार्धाचा भावार्थ-शिवाची वृत्ति जसी भोळी, तशी जी भोळी होती. शिवाच्या रीतींत कपटाचा लेशही असत नाहीं म्हणजे भक्तांन कांहींही मागितलें तरी तो त्यास देतो, भक्ताच्या मागण्यांत कांहीं कपट असेल, असें मनांत आणीत नाहीं; त्याप्रमाणें जिला थोडेंसुद्धां कपट माहीत नाहीं. १४. देवपूजेविषयीं आसक्त. याचें विशेष्य छिया. १५. जगास. १६. भरंवसा. १७. गांठी १८. चवदा. १९. दौरा. २०. हातांत. २१. तुपांत शिजविलेला. २२. चांगलें अन्न. २३. हातांत बांधलेला. २४. सुंदर. २५. कल्याण. २६. धारण करणाराचें.

हरि त्याचें हित साधी सदनंतव्रतसुमार्ग वरिल्याचें. ॥	२६
सार्ध्वीनीं कथिलें जें, शीला सुव्रत वरी यथाविधि तें, ।	
गेली शरण प्रभुतें बापा! धर्मा! नृपा! कृपानिधितें. ॥	२७
विप्राला द्याया ती उघडुनि पाथेय जों नृपा! पाहे, ।	
तों त्या व्रतप्रभावे अद्भुत दिव्यान्न जाहलें आहे. ॥	२८
त्या चित्रांच्या खपल्या दिव्य विभूपा कुरूत्तमा! झाल्या, ।	
व्रत तीस म्हणे, 'यांतें, महिमा व्हाया प्रसिद्ध माझा, ल्या.' ॥	२९
वा! त्या दिव्यान्नाचें वाणक विप्रासि आदरें अर्पी, ।	
मग आपणही भक्षी, आधीं तेणें पतीसही तैर्पी. ॥	३०
वैसोनि गोरंथावरि, गेली, पावुनि मंहा, धरौ शीला. ।	
देतें पुण्य अनंतव्रत हें, नाशुनि मंहाघराशीला. ॥	३१
व्रत झालें तेंदेही गोर्धनेधनधान्यसंपदा रचितें, ।	
वा! उघडलें म्हणाया श्रीचें दुर्गतिस 'संप' दारचि तें. ॥	३२
एका समयीं स्वैस्त्रीवामकरीं दोरकासि तो पाहे, ।	
वाहे मनांत शंका, दैवें कौडिन्य न प्रंभो! साहे. ॥	३३
तीस म्हणे, 'तुज कुस्त्रीमत हितें वैश्यप्रयोग कां गमला ? ।	
कोणें दुष्ट जनें हा कथिला ? मूढे! येंथार्थ सांग मला.' ॥	३४
शीला म्हणे, 'शिवशिव! स्वामी! दोरक अनंत हा धरिला, ।	
सार्ध्वींच्या उपदेशें केल्याणप्रद म्हणोनि आदरिला. ॥	३४
हा श्रितकल्पतरु प्रभु दे धनधान्यादिसंपदा सांचा; ।	
याचा प्रसाद नुरवी संसारत्रासकंप दासाचा. ॥	३६

१. खन्या अनंतव्रताचा सुमार्ग स्वीकारणान्याचें. २. स्वीकारी. ३. कृपेच्या सांख्यातें, अनंताला. ४. उत्तम अन्न. ५. दागिने, भूषणें. ६. धर्मा! ७. (शरीरावर) घाला. चेतनोक्ति. ८. वाण. ९. तृप्त करी. १०. बैल जोडलेल्या गाडीवर. ११. आनंदास. १२. घरास. १३. मोठ्या पातकराशीला. १४. तिच्या (शीलेच्या) घरीं. १५. गाई (=युरें डोरें), द्रव्य, धान्य यांची विपुलता. १६ रचितें झालें=सांठवितें झालें. १७. लक्ष्मीचें. १८. वाईट अवस्थेस. ह्या अर्धाचा अन्वय—वा! (धर्मा!) दुर्गतिस 'संप' म्हणाया तें (व्रत) श्रीचें दारचि उघडलें. उत्प्रेक्षा. १९. आपल्या स्त्रीच्या डाव्या हातांत. २०. धर्मा! २१. वाईट स्त्रीस मान्य असलेला. २२. हितकारक. २३. मंत्रतंत्र, जादूरोणा, इत्यादि. २४. खरें. सर्वसंग्रहाचा 'कथिला मूढे यथार्थ' असा पाठ आहे. २५. हितकर. २६. स्वीकारिला. २७. भक्तांचा कल्पवृक्ष. २८. 'हे' असा पाठ आढळतो. २९. खरा. ३०. कृपा. ३१. न उरवी. ३२. संसारदुःखापामून होणारी भीति.

- ऐकुनि असें, विवेकं, स्त्रीकरगत दोरकहि, वळें सोडी; ।
तोडी, देहनीं टाकी; ऐसें देवें अमद्र तो जोडी ॥ ३७
- ‘हा! हा!’ म्हणोनि, शीला, काडुनि, दुग्धांत दोर ती घाली; ।
झाली खिन्ना, रडली; गेली संपत्ति, आपदा आली ॥ ३८
- त्या अपराधें गोधन, धन, धान्य, सैमस्त पांडवा ! गेलें; ।
नेलें चोरांहीं वा ! उरलें, गृह दग्ध अग्निनें केलें ॥ ३९
- वा ! त्या कौडिन्याची पांठ पुरविली सदैव कलहानीं; ।
न लहानीं, थोरींही, स्नेह उरे; होय देहंवलहानी ॥ ४०
- कौडिन्य म्हणे, ‘झालों दुर्गतितें पात्र, जेविं कीलेतें; ।
नुमजे मज, वद, कारण तर्कें जें या देशेसि, शीले ! तें.’ ॥ ४१
- शीला म्हणे, ‘अनंतप्रभुलंघनरूप मंतुचें फल हें; ।
होतें दुःख प्रतिदिन दारिद्र्यें, बंधुजनकृते कलहें ॥ ४२
- होय अनंतप्रभुचा पुनरपि जेणें प्रसाद, तो यत्र ।
निश्चय करुनि करावा; हारविलें हातिचें मंहरात्र !’ ॥ ४३
- धारिलें संत्युक्त मनीं; सैदनीं बहु पोळला, जसा देहनीं, ।
म्हणत, ‘अनंत ! अनंतचि !’ वा ! शिरला क्षिप्र विप्र तो गंहनीं ॥ ४४
- ‘भेटेल अनंत कधीं ? करिन अनंतासि मी कधीं नमन ?’ ।
ऐसें म्हणत, फिरे तो, ज्याचें स्मृतिच्या सदा अधीन मन ॥ ४५
- निरंशेन फिरे, म्हणे, ‘मी चुकलोंचि, अनंतदोरका ! पावें; ।
‘चुकलों’ म्हणतां, नमितां, अपराधीही न पोर कांपावें.’ ॥ ४६

१. विचार २. स्त्रीच्या हातांत असलेला. अन्वयः—असें ऐकुनि (तो) (आपला) विवेक (व) स्त्रीकरगत दोरकहि (हे दोन्ही) वळें सोडी. भावार्थ—त्यानें विवेक सोडला व दोराहि सोडला. तुल्ययोगिता.
३. अर्शीत. ४. अकल्याण, पातक. ५. दुर्दशा. ६. सर्व. ७. पाठ पुरविणें=पुरेपुरेसं करणें, श्रासविणें. लोकोक्ति. ८. भांडणांनीं. ९. शरीरशक्तीचा नाश. १०. वाईट अवस्थेस.
११. ज्वालें. १२. अवस्थेस. १३. अनंतप्रभूची अवज्ञा हाच अपराध त्याचें. १४. प्रत्येक दिवशीं, दररोज. १५. आपांनीं केलेल्या. याचें विशेष्य ‘कलहें.’ १६. मोठें रत्न. रूपकाति-
शयोक्तिः १७. सती+उक्त=पतिव्रतेनें (शीलेनें) सांगितलेलें. १८. घरीं. १९. अर्शीत.
उत्प्रेक्षा. २०. अरण्यांत. २१. (अनंतनामाच्या) स्मरणाच्या. ज्याचें मन सदा स्मृतिच्या अधीन म्हणजे ज्याचें मन सदोदित अनंतनामस्मरणांत गडून गेलें होतें. २२. उपाशी.
२३. दोषी. अर्थान्तरन्यास.

अवलोकिला रसालद्रुम विप्रें काननांत पिक्कला हो ! ।	
ज्याच्या घेति, रसातें न समर्पुनि आननांत, पिक्क लाहो. ॥	४७
त्यासि पुसे तो, जेणें श्रेष्ठहि तृणतुल्य लेखिला कांय, ।	
‘वा! चूता! सांग मला, त्वां देव अनंत देखिला काय?’ ॥	४८
मौकंद म्हणे, ‘विप्रा! मज देव अनंत तो न आढळला.’ ।	
शोध करित जाय वनीं, त्याचा निश्चय न लेश ^३ वा! ढळला. ॥	४९
स्वंपय प्राशी ऐसी विप्रें विपिनांत ^४ पाहिली गाय; ।	
पाय नमुनि, तीस पुसे, ‘त्वां देव अनंत देखिला काय?’ ॥	५०
तीहि तसेंच वदे, मग कौडिन्य क्षोणिसुर ^५ म्हणे ‘हाय!’, ।	
तो शौद्रलीं विलोकी गोवृ ^६ ध, त्यासहि पुसावया जाय. ॥	५१
पुसतां तो वृपहि म्हणे, ‘स्वामी! न अनंतदेव मी जाणें, ।	
खाणेंमात्र मज कळे; शोधीत, पुसत, असेंच वा! जाणें.’ ॥	५२
पुष्करिणीद्वय पाहे, ज्यांच्या अन्योन्य मिसळल्या लाटा; ।	
त्यातें म्हणे, ‘बहु हिता पांथातें मायमावसी वाटां. ॥	५३
प्रार्थी, पुष्करिणी हो! विदितें जर अनंतदेव, सांगावा; ।	
उपकार श्रेष्ठ न, तरि कविनीं होऊनि मुदित कां गावा?’ ॥	५४
पुष्करिणी त्या वदल्या, ‘आम्हांसि अनंत ठावका नाही, ।	
आम्हीं आयकिलाही त्याचा न स्पष्ट ठाव कानाहीं.’ ॥	५५
त्यांउपरि पुढें जातां, द्विज पाहे गर्दभास गा! राया! ।	
त्यातेंहि तसेंच पुसे, त्या दुःखीं आपणासि ताराया. ॥	५६

१. पाहिला. २. आम्रवृक्ष. ३. वनांत. ४. पिकलेला. ५. मुखांत. ६. कोकिळ. ७. लाभ. या अर्थाचा अन्वय—ज्याच्या रसातें आननांत समर्पुनि पिक लाहो न घेति. ८. गवतासारखा. ९. मानिला. १०. देह. ११. आम्रवृक्षा! १२. आम्रवृक्ष. १३. थोडाही. १४. आपलें दुग्ध. १५. वनांत. १६. ब्राह्मण. १७. कुरणांत. १८. वैल. १९. जावें. क्रियावाचक धातुसाधित नामें विध्यर्थी क्रियापदाऐवजीं योजितात. उ० कळावें बहुत काय लिहिणें हे विनंति. या वाक्यांत ‘लिहिणें’ हें ‘लिहावें’ या शब्दाऐवजीं योजिलें आहे. २०. दोन लहान तळीं. २१. परस्पर. २२. प्रवाशास. २३. माता. या गीतीचा अन्वय—ज्याच्या लाटा अन्योन्य मिसळल्या (असें) पुष्करिणीद्वय (कौडिन्य) पाहे (व) त्यातें म्हणे, (तुम्ही) पांथातें बहुहिता मायमावसी वाटां. भावार्थ—ज्यांच्या लाटा परस्परांत मिसळत होत्या अशा दोन पुष्करिणी कौडिन्यानें पाहिल्या व तो त्यांस म्हणाला तुम्ही प्रवाशांस फार हितकारक अशा आई व मावशीच वाटातं म्हणजे आईनें किंवा मावशीनें जसें मनुष्यास सुख द्यावें, तसें तुम्ही प्रवाशांस फार सुख देतां. २४. माहीत. २५. आनंदित. अर्थान्तरन्यास. हें अर्ध सुभाषितरूप आहे. २६. ठिकाण. २७. त्यानंतर.

प्रमुदित काय करिल हो! तो करुनि अनंतकथन रासभ या? ।	
नेणे स्वयेचि, कैसा दाविल भयरहित पथ नरा सभया? ॥	५७
अवलोकिळा तैयावरि मोठा गज काननीं, अनंतर तें ।	
पुसिलें, इतरांला जें, त्याप्रतिही त्या द्विजें अनंतरतें. ॥	५८
जो नित्य मँदांध वनीं गुरुतरवररम्यकुंज रगडीतो, ।	
सांगुनि अनंत, होइल विप्राचा काय कुंजर गंडी तो? ॥	५९
होउनि निराश दुःखित, निजला, भिजला निर्जाश्रुनीरांनीं, ।	
आला अनंत वृद्धद्विजरूपें द्रँउनियां मनीं रानीं. ॥	६०
उठवी कौडिन्यातें कैरुणावरुणालय स्वये वा! गा! ।	
‘मागा वर’ म्हणता जो शैरेणागतरक्षणीं सदा जागा. ॥	६१
बोले ‘अनंत तुज, ये, दाखवितों; लजुनि कानना, चाल.’ ।	
राँजाजी! साधु तुम्ही ऐकुनि हें नवल, कां न नाचाल? ॥	६२
दक्षिणकरीं धरुनि, तो वृद्धें नेला गुहेंत शीलेश; ।	
श्रम, वाल्मीकिकृति जशी, शिरतां नुरवीच तीं तशी लेश. ॥	६३
शिरतां गुहेंत, झाली सुंपुरी निववावया मना दिसती; ।	
सकळां पुरींत मुख्या जी, स्त्रीमध्ये जसी अँनादिसती. ॥	६४
तींत मँणिप्रासादीं विप्रासि अनंतदेव दाखविला ।	
त्या वृद्धें, रुँणातें जेवि सुँधारणवतरंग चाखविला. ॥	६५
विप्र अनंतप्रभुस प्रेक्षी, जैसा मँर्यूर वँनँदास; ।	
नमुनि, स्तवुनि, समर्पी तँच्चरणीं शिर, तसेंचि मन, दँस. ॥	६६
पोटीं घँलावा त्वां, जोडँ माझ्या नसेचि अपराधा; ।	

१. हषित. २. गर्दभ. ३. भययुक्तास. हें अर्थ सुभाषितरूप आहे; अर्थान्तरन्यास. ४. त्यानंतर. ५. नंतर. ६. अनंताच्या ठायीं आसक्तानें, अनंतावर ज्याचा अत्यंत भाव आहे अशानें. ७. गर्वांनं अंधळा. ८. मोठे वृक्ष व सुंदर वेलींच्या जाळ्या. ९. हत्ती. १०. मित्र. ११. निज+अश्रु+नीरांनीं=आपल्या आसवांनीं. १२. दया येऊन. १३. कृपासागर. १४. म्हणणारा. १५. शरण आलेल्याच्या रक्षणाविषयी. पर्यायोक्ति. १६. धर्मराजा! १७. उजव्या हातांत. १८. शीलेशाचा पति, कौडिन्य. १९. वाल्मीकीचें काव्य, रामायण. २०. गुहा. २१. उत्तम नगर. या अर्थाचा अज्य-गुहेंत शिरतां, मना निववाया सुपुरी दिसती झाली. २२. पावती. २३. रत्नांच्या राजवाड्यांत. २४. रोग्यातें. २५. अमृतसागराची लाट. २६. मोर. २७. मेघास. २८. अनंतप्रभूच्या पदीं. २९. भक्त कौडिन्य. तुल्ययोगिता. ३०. पोटीं घालणें=क्षमा करणें. लोकोक्ति. ३१. उपमा. असम.

त्वत्सम तूचि प्रभु, वा ! त्वदितर अमृतं म्हणेल न पैरा धा. ॥	६७
शरणागतवत्सल तूं शरणागत मी, म्हणोनि रक्ष मला; ।	
जगदीश्वरा ! अनंता ! त्वदितर दीनां वनास न क्षमला.' ॥	६८
ऐसें कौंडिन्य वदे; स्मित करुनि, म्हणे अनंत विनंतातें, ।	
'प्रेम नतीं करितों मी, तैसें करिजेल लेशहि न तातें. ॥	६९
भय न धरीं विप्रा ! तूं, जें तव हृदयीं असेल तें बोल; ।	
हो लब्धेप्सित, बापा ! प्रीणतीं मच्चित्त सर्वदा लोल.' ॥	७०
विप्र म्हणे, 'म्यां दोरक तोडुनि दहनांत टाकिला रोपें, ।	
मज सोडुनि गेली श्री, स्वजनाची प्रीतिही, तया दोपें. ॥	७१
त्या दोपाची शांति प्रभुवर्या ! सांग या, अवन तातें ।	
सुज्ञाचेंहि करावें, उद्धरि ती कां गया अवनतातें ? ॥	७२
त्यासि अनंत म्हणे, "जरि आम्हांसि, म्हणासि, 'उपाय हाच वदा,' ।	
तरि तूं करीं अनंतत्रत भक्तिकरुनि अंबद वा ! चवदा. ॥	७३
भोगिसिल संपदेतें, पुनरपि तूं पावसील संततितें, ।	
नृप वर्णितिल, तसेचि प्रेमं श्रीनारदादि संत, तितें. ॥	७४
भोगूनि भोगें पुष्कळ, माझी स्मृति पावसील तूं अंतीं, ।	
परमगतिप्रति वरिसिल, मागावी मज भजोनि जी संतीं. ॥	७५
ऐकेल हे कथा जो, हें सद्गत जो करील, तोहि तमीं ।	
न बुडेल, तुला वर घे देतों हा भक्तिशीलमोहित मी; ॥	७६
जा राज्य करीं, विप्रा ! कौंडिन्या ! पावसील तूं मजला; ।	
संजला वैकुंठा तो जाया, जो भक्तिनें मला भजला.' ॥	७७
वंदुनि कौंडिन्य पुसे, 'चूतद्रुम कोण ? कोण ती गाय ? ।	
वृषे, पुंकारिणीद्वय, खर, गजवर, जे मार्गदृष्ट, ते काय ?' ॥	७८

१. अनन्वय. २. तुझ्याहून अन्य. ३. दुसऱ्यास. ४. तृप्त हो, व्यतिरेक. ५. दीनांच्या रक्षणास. ६. समर्थ झाला. ७. नम्रातें. ८. हें 'कर' धातूचें भविष्यकाळीं तृतीय पुरुषाचें कर्मणि-रूप आहे. व्यतिरेक. ९. लब्ध+ईप्सित=ज्याचे मनोरथ पूर्ण झाले आहेत असा. १०. नम्राच्या ठायीं. ११. उत्सुक. काव्यलिंग. १२. संपत्ति. १३. रक्षण. १४. नम्रातें. अन्वयार्थः— तातें सुज्ञाचेंही अवन करावें; [मग अज्ञाचें तर केलेंच पाहिजे]; [असें नसेल, तर] गया अवनतातें कां उद्धरी ? दृष्टान्त. १५. वषे. १६. संततितें. १७. सुखें, विषय. १८. स्मरणः १९. मोक्षपदास. २०. साधूनीं. २१. अज्ञानांत. २२. भक्ति हेंच शील ज्यांचें त्यांस लुब्ध, भक्तांना वश झालेला. २३. तयार झाला. २४. आम्रवृक्ष. २५. बैल. २६. पोखरणाची जोडी. २७. हस्ति-श्रेष्ठ. २८. मार्गांत पाहिलेले.

- देव म्हणे, 'पूर्व भवीं विद्याधन असुनि बहु, न दे कवडी;।
 झाला असेव्य चूत, प्रात सुगतितें अनादरें दवडी ॥ ७९
- मग गाय देखिली त्वां, ती वसुधा वीज पेरिलें भक्षी,।
 प्रसवुनि विविधें सस्यें, त्या स्वरसें न प्रजांसि जी रक्षी ॥ ८०
- जो वृष, तो दांभिकवरधर्म, असें त्वां यथार्थ जाणावें;।
 मत्प्राप्ति तशा धर्म नाहीं, हें त्वन्मनांत वाणावें ॥ ८१
- पुष्करिणी त्या भगिनी, अन्योन्यचि देत घेत होत्या गा!।
 मत्पर जो जन त्याचें वंश तैशीं त्यां न चेत' हो त्यांगा ॥ ८२
- खर जो, तो क्रोध समज; वा! मद जो, मूर्त जाण तो गज, गा!।
 ज्यांच्या योगें होतो नानाविधनरकभोग रोग जगा ॥ ८३
- कौण्डिन्या! जो वृद्धब्राह्मण, तो मी अनंत वा! समज;।
 मदेनुग्रहेचि पावे मन्त्रितनरत विरक्त दास मज ॥ ८४
- जी पाहिली गुहा त्वां, ती संसृति, तत्व हें तुला समजो.।
 तो मत्प्रिय, मातेसम मज मानी, आपणा मुलासम, जो ॥ ८५
- जा स्वगृहातें, व्रत घे चवदा वर्षे, करीं सदाचरण;।
 मज पावसिल मुखें; हे माझे हृदयीं धरीं सदा चरण ॥ ८६
- सांग व्रत उद्यापनविधिनें; न करीं कदापि आळस त्या;।
 येऊं द्यावी न चुकी, स्पर्शा देती जसी न आळ सत्या.' ॥ ८७
- 'ब्राह्मण आधीं चुकला, परि आला शरण, मुक्तिपद लोहो,'।
 यापरि मनांत आणुनि भेटुनि, ऐसें अनंत वदला हो! ॥ ८८

१. पूर्वजन्मीं. २. सेवण्यास अयोग्य असा आम्रवृक्ष. ३. चांगल्या अवस्थेला. ४. हे लनेनें. ५. पृथ्वी. ६. बीं. ७. विविधें सस्यें=पुष्कळ प्रकारचीं धान्यें. ८. लोंगी लोकांत श्रेष्ठ अशांचा दिखाऊ धर्म; भक्तीचें बेमालूम सोंग आणणाऱ्यांचा वेगडी धर्माचार. ९. माझ्या ठिकाणीं तत्पर. १०. अधीन. ११. चित्त. १२. होवो. १३. त्या प्रकारच्या दानास. १४. नानाप्रकारच्या नरकांचे आहेत भोग ज्यांमध्ये. याचें विशेष्य 'रोग.' १५. माझ्या कृपेनेंच. १६. माझ्या स्मरणाच्या ठायीं आसक्त. १७. वैराग्ययुक्त. १८. संसार. १९. या अर्थाचा अन्वय—जो आपणा मुलासम (व) मज मातेसम मानी, तो मत्प्रिय. २०. यथास्थित. २१. व्रत संपूर्ण करण्याच्या विधीनें. २२. (पातिव्रत्याविषयीं) आरोप. २३. पतिव्रता. २४. मोक्ष. २५. लाभो. द्वितीय चरणाचा अन्वय—परि शरण आला (म्हणून) मुक्तिपद लाहो.

- मग अंतर्हित झाला, स्वप्न क्षणभरि मनांत वाटविला; ।
 प्रभुच्या प्रसादघटजे शरणागतशोकसिंधु आटविला. ॥ ८९
- कौंडिन्य द्विज आला, होउनि अत्यंत हृष्ट, सदनातें. ।
 समजे प्रसाद शीला पतिच्या अवलोकितांचि वदनातें. ॥ ९०
- शीलेतें कौंडिन्य प्रभुदर्शनवृत्त सर्व आयकवी; ।
 सांगे, “विलोकिला म्यां तो, ज्याचे चिंतितात पाय कवी. ॥ ९१
- शीले! धन्ये! सुव्रत वरिलें त्वां माझियां स्व उद्दारा; ।
 शुद्धा रामा तुजसम तूंचि; तुझी शीलरीति मुद्दारा. ॥ ९२
- सत्य ‘अनंतप्रभुतें’ कवि ‘चितुन’ म्हणति जें ‘निवे दून’ ।
 शीले! प्रसादभाजन झालों, अपराध मी निवेदून. ॥ ९३
- शक्य जेज्जन्मस्थितिलयकल्पनगान देववेदा न. ।
 प्रभुचरणरेणु दे जें, तें कल्पनगा न देववे दान.” ॥ ९४
- श्रीकृष्ण म्हणे, “राजा! आयकिली कीं कथा मुखें माज्या? ।
 पावसिल व्रत करितां त्या भव्या, वांछितोसि तूं वा! ज्या. ॥ ९५
- दोरक बांधोनि करीं म्हणति ‘गुरूंजनीं’ महाकवि ‘नटावें.’ ।
 श्रीमदनंतपदाब्जीं, संतीं देतां न हांक, विनंटावें. ॥ ९६
- धर्मा! या व्रतराजें अगणित तरले, पुढेंहि तरतील; ।
 सरतील श्रम सारे, प्राणी जन्मुनि पुन्हा न मरतील.” ॥ ९७

उपसंहार.

- क्षुधिता जसें म्हणावें, ताटीं वाढूनियां सुंपायस, ‘खा;’ ।
 तेवि विपत्तींत कथी धर्माला जिष्णुचा उपाय सखा. ॥ ९८

१. सुप्त. २. हा शब्द येथे पुढिली आहे. ३. कृपारूप अगस्तिकधीनें. अगस्तिकधीनें समुद्र शोषून टाकला, अशी कथा आहे. ४. शरण आलेल्याचा शोकरूप समुद्र. ५. माझा व तुझा स्वतःचा उद्धार होण्यासाठीं. ६. स्त्री. अनन्वय. ७. स्वभाव व चाल. ८. आनंदाची धार. ९. संतप्त. या अर्थाचा अन्वय—अनंतप्रभुतें चितुनि दून निवे, (असें) जें कवि म्हणति, (तें) सत्य (आहे). १०. कृपेचें पात्र. ११. सांगून. १२. विश्वाची उत्पत्ति, स्थिति व लय हीं घडविणाऱ्याचें वर्णन. १३. अनंतदेवाच्या चरणाचा रजःकण. १४. कल्पवृक्षास. व्यतिरेक. १५. कल्याणास. १६. मोठ्या लोकांत. १७. हाक न देतां=साह्य न करितां. १८. रममाण व्हावें. १९. व्रतश्रेष्ठानें. २०. उत्तम क्षीर. २१. अर्जुनाचा मित्र श्रीकृष्ण.

सांगे स्वयें अनंत प्रभुसत्तम कृष्ण असि कथा राया ।	
श्रीरामसुतमयूरें लिहिली हरिभक्त, रसिक थाराया ॥	९९
श्रीमद्वनंतकथा हे श्रीमद्वनंतांप्रिपंकजीं भावें ।	
वाहिलि भक्तमयूरें, प्रभुचें यश निल्य आदरें गावें ॥	१००
कवि म्हणति, 'कीर्तनें या कलिमाजि अनंतराय सव घडतो, ।	
यश गातां, आयकितां, होतोचि अनंतराय सवघड तो.' ॥	१०१
रसिक श्रीहरिभक्त श्रीहरिच, करुनि तयांस मी नमन, ।	
मागतसें, 'हें व्हावें श्रीरामयशोर्णवांत मीनें मन ॥	१०२
जो सुरसिक हरिजन, तो भगवच्चरितींच देखिला रमला, ।	
म्हणतो 'हरिकीर्तन जें, तें सुरभीचें न दे खिलार मला.' ॥	१०३

८ निंदकपंचक.

(विविधवृत्त.)

दानस्नानजपोपवासनियमं पापासि जें वारितें,
 देतें पुण्य जनासि, 'तीर्थ' म्हणुनी सन्मानिसी वारि तें ।
 जो ऐतन्निरपेक्ष निंदक, गुणें तैसांचि पापापहा,
 त्याला साधु न कां मना ! म्हणसि ? रे ! सन्मार्ग बापा ! पैहा. ॥ १
 पापाचे बहुदाट कांटा चढले फारा दिसांचे लया
 नेत्ये सर्व, मना पुन्हा मेळवितां तैसें न सांचेल या, ।
 दे आम्हां कुतुकें, परेष्टेकरणोद्योगीं फुका जी भरे,
 सन्मान्या, चिरंजीविनी, तुझि असो ती निंदका ! जीभ रे ! ॥ २

१. विभुश्रेष्ठ, परमेश्वर. २. रामचंद्रसुत मोरोपंत त्यानें. ३. स्थिर व्हावा म्हणून, भक्तिरसांत रंगून जावा म्हणून. ४. श्रीमत् अनंतचरणकमली. ५. निर्विघ्न. ६. यज्ञ. अन्वय—कवि म्हणती, या कलिमाजि [प्रभुनांवाच्या] कीर्तनें अनंतराय सव घडतो. ७. सुलभ, सोपा. ८. श्रीराम+यशः—अर्णव=श्रीरामाच्या कीर्तिरूप समुद्रांत. ९. मासा. १०. रमलेला. ११. कामधेनुचें. १२. कळप. या गीतीचा अन्वय—जो सुरसिक हरिजन तो भगवच्चरितींच रमला देखिला; (तो) म्हणतो, जें [सुख] हरिकीर्तन मला दे, तें सुरभीचें खिलार न (दे). **व्यतिरेक.** १३. हे मना ! तूं पूज्य समजतेंस. अन्वयः—तें वारि (पाणी) तीर्थ म्हणुनी (त्याला तीर्थ हें नांव देऊन) सन्मानिसी. १४. दानस्नानादिकांची ज्याला मुळीच अपेक्षा नाहीं असा. १५. तीर्थांप्रमाणेंच. १६. पापहर. १७. **शार्दूलविक्रीडित** वृत्त. १८. कलंक, मळ. १९. यांचा कर्ता 'जी (जीभ)'. २०. 'मेळवितां' असा पाठ आढळतो. २१. परोपकाराच्या उद्योगांत. २२. हीं 'जीभे'चीं विधिविशेषणें.
 १५ मो० स्फु० भा० च०

‘घेनी माथां परांचा दुरितभर बळें, तुल्य थोरीं लहानीं,

देती पुण्यें मुकष्टेंकरुनि मिळविलीं, मानिती ही न हानीं, ।

एवं ज्यांची परार्थ स्थिति, सदुपकृती सज्जना सोयरी ती,

साजे निंदा तिला ही. अजि! कविजनहो! हे वरी होय रीती. ॥ ३

आम्हां श्रीरामभक्तां अजितनुतिविणें स्वस्तुती तों न अर्हा;

पांपत्री, पुण्यदात्री, करिशिल जरि तूं, निंदका! होय गर्हा. ।

मानूं तोषा न रोपा, परि म्हणति तुम्हां निंदकां वेद, ‘वाटे

स्वर्गाच्या चूकले हे पडतिल नरकीं,’ हा मना खेद वाटे. ॥ ४

सुमार्गांही हेतु स्वलनपतना जेंवि खळगा, ।

प्रमादी जे, त्यांला अचुकचि मना! तेंवि खळ, गा! ।

न काटे, धोंडेही, करिति गतिचा रोध डवरे

तयांच्या, जे आंगें कुशळपद चालें धड वरे. ॥ ५

१. यांचा कर्ता ‘निंदक’ अध्याहृत आहे. २. या अर्थातील क्रिया सज्जनाला सरळ रीतीने व निंदकाला औपरोधिक रीतीने लागू करावयाच्या. ३. अशा प्रकारें ज्या निंदकांची ती राहणी व हितकर क्रिया साधु लोकांची सोयरी (संबंधी, नातेवाईक) आहे. ४. स्वधरावृत्त. ५. ईशस्तुती-वांचून. ६. योग्य. ७. हीं ‘गहें’चीं विधिविशेषणें आहेत. ८. निंदा. ९. उत्तरार्धाचा अन्वयः—जे आंगें (स्वतः) चालें (चालण्याला, चालण्याच्या कामांत) धड वरे कुशळपद, तयांच्या गतिचा रोध डवरे, काटे, धोंडेही न करिति. शार्दूलविक्रीडितवृत्त. या प्रकरणांतील पहिल्या चार श्लोकांत निंदकांची व्याजस्तुति म्हणजे दिसण्यांत स्तुति, परंतु वास्तविक निंदा, आहे. या प्रकरणावरून पंतांची औपरोधिक खोंचदार भाषाशैली चांगलीच प्रत्ययास येते. या प्रकरणाशीं पुढील तुकारामी अभंग ताडून पाहण्यासारखा आहेः—“निंदक तो परउपकारी, । काय वर्णू त्याची थोरी? । तो रजकाहुनी भला, । परी सर्व गुणें आगळा. ॥१०. नेधे मोल, धुतो फुका । पाप वरच्या वरी, देखा; । करितसे साधका । शुद्ध सर तिन्हीं लोकीं ॥११. मुखसंदवणी सांगातें, । अवधें सांडविलें तेंधें; । जिव्हा सावण निरते । दोष काढी जन्माचे. ॥१२. तथा ठाव यमपुरीं, । वास करणें अधोरीं, । त्यासी दंडण करी । तुका म्हणे न्हाणी ते. ॥१३.” तसेंच पुढील एकनाथी रामायणातील उताराही आदरणीय आहेः—“कथा निदिती, वंदिती, जनीं । ते माउली माझे दोनी; । तो निंदक सखी जननी । मजलागुनी कृपाळू. ॥२१. जैसे जननीचे करतळ । वरीवरी क्षाळिती बाह्य मळ; । निंदक सबाह्य कळिमळ । करी निर्मळ निजवदनें. ॥ २२. यालागीं निंदकची तत्वता । साह्य सखा परमार्था, । त्या निंदकातें निदितां, । दोषी सर्वथा रव्यें होय. ॥२३. निंदक म्हणजे परमामृत, । निर्द्वंद्व सुखस्वार्थ; । निंदक न पाहे निजस्वार्थ, । अतिसमर्थ परोपकारी. ॥२४. जेथें निंदा सुस्वरूप समाय, । तेथें मस्तकीं वडूं पाय; । धन्य धन्य त्याची माय । जो निंदा साहे निर्द्वंद. ॥२५. (भावार्थरामायण कां० १, अ० १).

९ भस्मासुराख्यान.

(विविधवृत्त.)

जो समर्थ भव मोक्षक राया ! साधु गाति भवमोक्ष कराया; ।
 तत्पदे नमुनि, सादर सौरा कीर्ति गा; हरिं असा देर सौरा. ॥ १
 पूर्वी होता अमर्त्येतर शकुनिमुत क्रूर, त्याची वृकाव्हा
 हिंस्रत्वे निर्दयत्वे 'त्यजुनि मद' म्हणे 'दूर' सिंहा, वृका 'व्हा.' ।
 ऐसा अन्वर्थनामा, असुर, खळमणी, तो पथी नारदास,
 प्रेक्षी, वंदी, प्रवृद्धांजलि विनवि, जणों तैपदाधार दीस. ॥ २
 देवर्षीस म्हणे, "स्वंपादविनतस्वांतप्रमोदावहा !
 तूतें या भुवनांत सर्व म्हणती, 'पौपाटवीदाव हा.' ।

१. भस्मासुराची कथा निरनिराळ्या ग्रंथांत निरनिराळ्या प्रकारांने सांगितली आहे. त्यांतील एक कथा 'विनायकमाहात्म्या'वरील टीपांत आली आहे. (मोरोपंती स्फुट प्रकरणें भाग ३ रा, वि० मा० अ० १ गी० ५.) दुसरी कथा अशी आहे कीं भस्मासुराला 'ज्याच्या मस्तकावर हात ठेविशील तो भस्मरूप होईल' असा शंकरांने वर दिल्यावर, एक दिवस शिवदर्शनार्थ तो गेला असतां पार्वती त्याच्या नजरेस पडली. तिच्या सौंदर्यास भुलून, तिच्या प्राप्तीस्तव शंकराच्याच डोक्यावर हात ठेवून त्यास भस्म करण्यास तो कृतम्र असुर सिद्ध झाला. तेव्हां विष्णूने मोहिनीरूप धरून शिवाची त्या संकटांतून सुटका केली. प्रस्तुत प्रकरणांतील कथा या दोन्ही कथांहून भिन्न आहे. हीच कथा मोरोपंतांनी मंत्रभागवतांत दशम स्कंधांत(गी० १०६९-१०८९)प्रणिनी आहे. २. शंकर. ३. भव+मोक्ष=संसारापासून सुटका; जन्ममरणाचा अंत. ४. उत्तम. 'कीर्ती'चें विशेषण. ५. सर्व भीति. **स्वागतावृत्त.** ६. देवांहून अन्य, दैत्य, दानव. ७. 'वृक' हें नांव. हा 'म्हणे' या क्रियापदाचा कर्ता. ८. लांडग्याला. अन्वयः—त्याची वृकाव्हा हिंस्रत्वे [व] निर्दयत्वे सिंहा [आणि] वृका म्हणे, "मद त्यजुनि, दूर व्हा." येथे 'सिंहा!' आणि 'वृका!' हीं दोन्ही संबोधनें मानिलीं असतांही चालतील; हा **प्रतीपालंकार** आहे. ९. यथार्थ आहे नांव ज्याचें असा, नांवाप्रमाणें करणी करणारा. १०. विनायकमा० अ० २ गी० १६ टीप पहा. ११. अंजलि जोडला आहे ज्यानें असा, हात जोडून. १२. त्याच्या पायाचा आश्रय ज्याला आहे असा सेवक. **स्रग्धरावृत्त.** या श्लोकाच्या शेवटच्या दोन चरणांत **विरोध** व **उत्प्रेक्षा** असे दोन अलंकार आहेत. १३. स्व+पाद+विनत+स्वान्त+प्रमोदावहा ! = आपल्या चरणीं नम्र झालेल्याच्या मनास आनंद देणाऱ्या ! स्वांत= अंतःकरण, मन. हें विशेषण हेतुगर्भ आहे म्हणून हा **परिकर** झाला. १४. पाप+अटवी+दाव=पापरूपी अरण्याचा वणवा, पापाचा शत्रु. हें **परंपरितरूपक** आहे.

सर्वज्ञा! हरितोसि संशय पळें, तो पाहिला आजि तूं.
 आम्ही वांछितसों, तुझ्या सुवचनें संदेहवृंदां जितूं. ॥ ३
 देवर्षिंप्रवरा! असें पुसतसें कीं, विष्टपाचे धणी
 ब्रह्मशाच्युत हे तिघे स्वभजकां देती सुखाची धणी. ।
 यांमध्ये परि आशुतोष सुर तो कोण? प्रभो! हें तुमी
 सांगा, जी! भवदंत्रिला समजलों कामात्तिचा हेतुं मी." ॥ ४
 वृकासुर असें पुसे, नमुनि, जोडुनीयां शैया,
 क्षणांत समजे मनीं सुरमुनी तदीर्यांशया. ।
 म्हणे मग तयासि तो, "शकुनिनंदना! हा बरा
 विचार पुसिला, तरी भज सुखार्थ आशांबरा. ॥ ५
 होतो तुष्ट महेश अल्पचि गुणें तत्काळ दासांवरी.
 भक्तांला स्वकरें सुतासम शिवांजानि स्वयें सांवरी. ।
 कोपेही प्रभु हा तसाचि सहसा स्वल्पाहि दोषास्तव,
 याच्या होय न कीर्तिचा तिळ संहसास्येहि शेषा स्तव. ॥ ६
 बंदीच्यां पैरि रावणें निशिचरें केला पदाचा स्तव,
 भोळा शंकर हा प्रसन्नचि तदा जाला तया यास्तव, ।

१. तो तूं [म्यां] आजि पाहिला. कर्मणि प्रयोग. २. संशयसमूहाला. ३. जिकूं, दूर करूं.
 शार्दूलविक्रीडितवृत्त. येथें तृतीय व चतुर्थ पादांत कारणकार्यभाव स्पष्ट असून, 'कारण,'
 'म्हणून' असा शब्द योजिला नाही, म्हणून हा काव्यलिङ्गालंकार आहे ४. हे देवर्षिश्रेष्ठा
 नारदा ! ५. जग, विश्व. काव्येतिहाससंग्रहांत यावर 'स्वर्ग' अशी टीप आहे. परंतु विष्टप
 याचा आम्हीं दिल्याप्रमाणें अधिक विस्तृत अर्थ होतो. 'त्रिचथो जगती लोको विष्टपं भुवनं जगत्।' (अमरसार). ६. विपुलता. ७. तत्काळ संतुष्ट होणारा. आशु=लवकर. ८. तुमच्या चरणांला.
 ९. मनोरथसिद्धीचा. १०. कारण, साधन. ११. हातांना. १२. त्याचें मनोगत. १३. हे शकु-
 निपुत्रा वृका! श्लोक २ पहा. १४. आशा+अंबर!=दिग्+वस्त्र, दिशा आहे वस्त्र ज्याचें त्यास,
 दिगंबरास, शंकरास. पृथ्वीवृत्त. १५. शिवा (=पार्वती) आहे जाया ज्याची तो शिवाजानि
 (बहुव्रीहिसमास), शंकर. १६. हजार मुखानीं. शेषाला हजार मुखें असूनही शिवकीर्तींचा
 अल्पांशही स्तव त्याला होत नाही, इतकी शिवकीर्ति अगाध आहे. येथें कारण असूनही काव्यो-
 त्पत्ति होत नाही, असें वर्णन आहे, म्हणून ही विशेषोक्ति झाली. शार्दूलविक्रीडित
 वृत्त. १७. भाटाप्रमाणें. १८. राक्षसानें. राक्षस रात्रीचे भटकतात, म्हणून त्यास 'निशिचर'
 'नक्तचर' 'रात्रिचर' इत्यादि नावें आहेत.

वाणेंही, स्तवुनि, प्रहृष्ट करुनी, मागीतला हा वर,
 'स्वामिन्! मत्पुर रक्ष, हेंच मज दे, हो सिद्ध, पाहा वर.' ॥ ७

बाणाचें पुर रक्षिलें पुरहरें, विश्वेश्वरें, श्रीहरें,
 केलें तें वरदानवाक्यहि खरें त्या चंद्रैमःशेखरें, ।

तो दिक्तुंडहि पुंड खंडपरशुस्थानाचलोत्पाटनीं
 झाला सज्ज, परंतु देव निजला होता क्षेमापाटनीं. ॥ ८

भक्ताला अंतितूर्ण शंकर सुधापूर्णेक्षणें पाहतो,
 तद्वांछावर द्यावया, वरंद तो त्याच्या पुढें राहतो, ।

त्याचा भार समस्तही स्मरहर स्वामी स्वयें वाहतो,
 त्यांपासूनि सुसंकटें घडति जीं, त्यांला सुखें साहतो. ॥ ९

१. बाणासुर हा बळीचा मुलगा व कृष्णाचा नातू जो अनिरुद्ध त्याचा सासरा. यानें शिवास प्रसन्न केलें व जसा 'तूं माझे द्वारपालत्व स्वीकार' म्हणून बळीनें विष्णूजवळ वर मागितला, तसा बाणानें 'तूं माझे पुररक्षण कर' असा वर शिवाजवळ मागितला. २. तारकासुराच्या वधानंतर त्याच्या तीन मुलांनीं तपश्चरणानें शिवास व ब्रह्मदेवास प्रसन्न केलें आणि अंतरिक्षगामी तीन पुरें मिळविलीं. नंतर त्यांनीं देवमानवांस अगदीं त्रासवून सोडिलें. तेव्हां देवांच्या प्रार्थनेवरून शंकरानें पृथ्वीचा रथ केला व मेरु, शेष आणि विष्णू यांची अनुक्रमें धनुष्य, ज्या व शर यांच्या ठिकाणीं योजना केली व पाशुपतास्त्राची स्थापना करून विष्णुबाण सोडिला व त्रिपुरांचा नाश केला. म्हणून शंकरास 'पुरहर' 'त्रिपुरांतक' इत्यादि नांवें पडलीं. येथें **विरोधाभास** असून, 'पुरहर' 'विश्वेश्वर' इ० विशेषणें साभिप्राय असल्यामुळें **परिकर** ही आहे. ३. चंद्र आहे कपाळावर ज्याच्या त्यांनें, शंकरानें. हालाहल विष शंकरानें प्राशन केल्यावर, दाहशमनार्थ जे पदार्थ अंगावर धारण केले, त्यांत चंद्र हा एक होता. शंकरानें चंद्र भालप्रदेशीं धारण केला म्हणून त्यास भालचंद्रही म्हणतात. ४. खंडपरशु+स्थान+अचल+उत्पाटनीं=शंकर+निवास+पर्वत+उचलण्यांत=शिवाचा कैलासपर्वत हालविण्याच्या कामांत. खंडपरशु=शंकर. 'भूतेशः खंडपरशुगिरीशो गिरिशो मृडः । (अमरसार). दिक्तुंड=दिक्+तुंड=दशमुख, रावण. दिक् (=दिशा) हा शब्द संस्कृतांत दशसंख्या-दशक योजिला जातो. ५. क्षमानगरांत. येथें 'शिव रागवला नाही' ही गोष्ट वळसा घेऊन सांगितली आहे, म्हणून हें **पर्यायोक्त** झालें. ६. अमृतपूर्ण नयनानें, शांत व प्रेमळ दृष्टीनें. ७. वर देणारा शिव. येथें **काव्यालिंग** आहे. ८. मदनांतक. स्मर=मदन. हिमाचलावर शिवध्यानस्थ असतांना, शिवपार्वतीचें ऐक्य व्हावें या हेतूनें देवांनीं शंकराला कामविह्वल करण्याकरितां मदनाला धाडिलें. तेव्हां समाधिभंगानें क्रोधयुक्त होऊन, शिवानें तृतीय नेत्र उघडून मदनाकडे पाहिलें. त्या डोळ्याच्या तेजानें मदन तत्क्षणीं जडून खाक झाला. तेव्हांपासून 'स्मरहर' 'मदनांतक' 'कामरिपु' इ० नांवें शंकरास पडलीं. ९. भक्तांना वर देऊन, ते पुरे करण्यांत कितीही संकटें आलीं, तरी तो भक्तवत्सल प्रभु संतोषानें सहन करितो. शिवाचे गुण व भोळा

त्या शाकुनेया ! विभुला भजावे, घडेल हो सत्वर लाभ, जावे.' ।
सांगोनि ऐसें हित त्या वृकास, गेला स्वये नारद सावकास. ॥ १०
केदारीं जाउनीयां मग असुर वृक स्वांगमासासि होमी;
भेटेना देव तेव्हां, 'निज शिरहि' म्हणे, 'छेदितों आज हो ! मी' ।
खंडाया मस्तकातें, स्वधितिस दिवसीं सातव्या घे करानें,
कुंडापासूनि तेव्हां प्रकटुनि, सहसा वारिला शंकरानें. ॥ ११
ज्या काळीं कैरुणाब्धिधूर्जटिकरस्पर्शामृता लाभला,
तेव्हां तो परिपूर्णदेह पहिल्याहूनीहि जाला भला, ।
होता केवळ अस्थिशेष, हवनीं कापूनि घेतां पंळा,
तो केला क्षंतहीनकाय वरदे, लागों न देतां पंळा. ॥ १२
मूर्धच्छेदनसाहसांतुनि वळें बाहेर तो काढिला,
मांसाच्या परिकर्तनें करुनियां होताचि जो का ढिल्लों, ।
श्रीकंठे, त्रिर्जगच्छरण्य, वरद, प्रीतिप्रसन्नेक्षण,
श्रीमच्छंकर हें वदे, करुनियां तत्प्राणसंरक्षण. ॥ १३
'होतों मी वरद प्रसन्न सदैयस्वांत प्रपन्नावरी,
देतों शीघ्र वरासि धांवुनि सुखें, जो ज्याचि कामा वरी, ।

स्वभाव पंतांनीं अनेक ठिकाणीं वर्णिले आहेत. 'तुज 'भोळानाथ' असें म्हणती; कीं मुक्त करिसि अमितांतें । जें शत अपराधाचें, घालिशि पोटांत, पाय नमितां तें ॥ न पहासि आशुतोषा ! दोषा, दोषाकरा वहाशि शिरीं । तव लीला सर्व जना, जेंवि रविद्युति सुखावहा शिशिरीं॥' (विश्वेशस्तुति.) तसेंच 'शंकरस्तव' व 'केकावलींतील ६८, ६९ व ७० या केका यासंबंधें वाचणें इष्ट आहे.

१. शकुनिपुत्रा ! २. उपजातिवृत्त. ३. बद्रीकेदारीं. हें स्थान हिमालयावर आहे. ४. अग्निकुंडांत शिवाला आहुति म्हणून टाकी. ५. कुन्हाडीला. 'द्वयोः कुठारः स्वधितिः परशुश्च परश्वधः ।' अमरसार. ६. शिरच्छेदापासून त्याचें निवारण केलें. स्रग्धरावृत्त. ७. दयाघन जो धूर्जटी (=शंकर) त्याच्या हस्तस्पर्शरूप अमृताला. ८. अस्थि (=हाडें) आहेत शेष ज्याचा असा; नुसता हाडांचा सांपळा. ९. मांसाला. १०. क्षत+हीन+काय=क्षतरहित-देह; ज्याच्या देहावरील जखमा नाहींशा झाल्या आहेत असा. ११. क्षणा. शार्दूलविक्रीडित वृत्त. १२. शिरच्छेदाच्या भयंकर कर्मांतून. १३. छेदानें, कापण्यानें. १४. निःशक्त. १५. शंकर. १६. जगन्नाथाचा आधार. येथील सर्व विशेषणें हेतुगर्भ आहेत, म्हणून येथें परिकर असून, शिवाय समुच्चयही आहे. १७. दयाळु आहे अंतःकरण ज्याचें असा. १८. शरणागतवर. १९. इच्छेस वरी(=वरी, घेई). या अर्थात काव्यालिंग आहे.

मांस च्छेदुनि होमिलें शिखिंमुखीं, हें काय भक्ता वरें ?

आत्मा व्यर्थचि पीडिला, मजहि तां केलें वहू घाँवरें. ॥ १४

सँकृन्नामोच्चारेंकरुनि, अथवा केवळ जळें,

फळें, पत्रें, पुष्पें, स्तवननमनें, कीं स्मृतिवळें,।

भवांभोधीमध्ये मँदुपनत तो भाविक तरे;

किती घेती भावें मज विगंतलोभा विकत रे ! ॥ १५

जो कांहीं असुलभ होय यांहिमागें, आतांही, पुढतिहि, तू तयाहि मांगें.।

हें माझें वचन मनांत मान साचें; सांगावें 'अभिमत जें स्वैमानसाचें.' ॥१६

श्रवण करुनि ऐसें वाक्य, तो पंकराशी

असुर वृक म्हणे त्या दुर्लभा शंकराशी, ।

'खकर शिरिं जयाच्या मीचि ठेवीन लोकीं,

लव उशिर न होतां, तो मरात्रा त्रिलोकीं.' ॥ १७

लोकक्षयावह, भयावह, त्या खळानें

मागीतला वर असाचि विशुर्वळानें; ।

हांसोनियां, शिव 'तथास्तु' असें वदे तो,

जाणों सुधा विपंधराप्रति देव देतो ! ॥ १८

पीती यथेष्ट अमृतासि, तथापि नीकी,

जाले भयार्त विमनाचि, तथा पिनीकी. ।

१. अग्निमुखांत. २. त्वां. 'त्वां'च्या ऐवजीं 'तां' पंतांनीं अनेक वेळां योजिला आहे. 'जिणें गरळ पाजिलें, अमृत पाजिलें तीस तां' (केकावली, ९१). ३. येथें वृकासुरानें आपला आत्मा पीडिला, पण शंकर झाला घाबरा, म्हणून ही असंगति होय. ४. एकदांच नामाचा उच्चार करून. ५. माझ्याजवळ नम्र झालेला. ६. एकनिष्ठ भक्त. ७. निर्लोभ, लोभरहित. येथें परिवृत्ति आहे. ८. शिखरिणीवृत्त. सुदामचरितांतही पंतांनीं भक्तिमाहात्म्य असेंच वर्णिलें आहे. 'तिळभुरि जरि भक्तें आपिलें वस्तु कांहीं। बहुतचि मज होतें प्रेमभावेंचि पाहीं ॥ बहुतहि दिधलें कीं भक्तिहीनें मला जें । अणुचि गमतसें तें चित्त तोपे न माजें ॥ पत्रपुष्प फल तोयहि जो कीं । भक्तिनेचि मज दे जन लोकीं ॥ तें स्वभक्त्युपहताखिल सेवीं । मी, सुतुप्तहि सुधारस जेवीं ॥ (स्फुट काव्यें भाग २ रा). ९. याच्या पूर्वीही १०. त्या बराला. ११. माग. १२. इष्ट, आवडतें. १३. प्रहर्षिणीवृत्त. १४. पापराशि. मालिनीवृत्त. १५. लोकक्षयकारक. १६. उन्मत्तानें. १७. सर्पाला. येथें उपेक्षा व निदर्शना यांचा संकर आहे. १८. वसंततिलकावृत्त. १९. देव. अमृत पिणारे देव अजरामर होत, परंतु तेही भ्याले. येथें विभावना आहे. २०. दुःखी, कष्टी. २१. शिव.

हर्षे सुंदुर्मति वृकासुर कामलाभे,

‘नाहीं’ म्हणे, ‘सुरमृगैकैवृका मला भे.’ ॥

१९

ऐसा तो पापरूपी, वृक, असुर, बरे वंचुनी लोकराया,
योजी तत्काळ चिर्ती सैमधिगतवराची परीक्षा कराया, ।

केला संकल्प लोकत्रयसुभग शिंवारत्न त्याचे हराया,
धावे ठेवावया तो स्वकर शिरिं, तदा भीति जाली हरा या. ॥ २०

जाळावा जरि लोचंनानळकणे, दुष्कीर्ति भक्तक्षये.

देयादेय नसे वदान्यगुरुला श्रीशंभुला निश्चये. ।

दासापासुनियां परीभव बरा, मानूनि ऐसें, स्वये
तो मृत्युंजय मन्मथांतक पळे जाणों तयाच्या भये. ॥ २१

न सावरति सर्वथा दर्शभुजांहि देवा जटा;

वृधैसहित राहिल्या चरण पादुका रजटा; ।

शिरःस्रजहि धावतां त्वरित भंगे पांवे, गळे;

गळोनि पडले फणी पथि भुजंगपावेगळे. ॥ २२

१. अत्यंत दुष्ट बुद्धि ज्याची असा. २. इच्छापूर्तीनें, इष्टसिद्धीनें. ३. देवरूप मृगांच्या (=मृगांस मारणाऱ्या) अद्वितीय लांडग्याला. हे परंपरित रूपक आहे. ४. भीति. ५. वृकासुरास हा वर प्राप्त झाल्यावर त्याला भरमासुर हें नांव पडलें. ६. प्राप्त झालेल्या वराची. येथें यतिभंग दोष आहे. ७. त्रैलोक्यांतही सुंदर, अप्रतिम सुंदर. ८. पार्वती हेंच रत्न. ९. स्मग्धरावृत्त. १०. [तृतीय]नेत्रांतील अग्नीच्या ठिणगीनें. येथें ‘कण’ शब्द योजून, लोचनानळाचें अद्भुत प्रखरत्व दाखविलें आहे. ११. देण्यासारखें आणि न देण्यासारखें. १२. उदारश्रेष्ठाला. विष्णूचें वर्णन करितांना केकावलींत हेच शब्द योजिले आहेत:—‘वदान्यजनसद्गुरो!’ येथें ‘वदान्यगुरुत्व’ व ‘देया-देय नसणें’ यांत कारणकार्यभाव आहे, म्हणून हा काव्यलिंगालंकार. १३. अनिष्ट गोष्टही बरी म्हणून पत्करिली आहे, तेव्हां ही अनुज्ञा होय. ह्याचें लक्षण:—दोषस्वैवार्धनानुज्ञा तत्रैव गुणदर्शनात् । मम दारिद्र्यमेवास्तु याचको यत्र बाधते. १४. मृत्युस जिंकणारा, शंकर. परमशिवभक्त मार्कंडेय ऋषीला अकाल मृत्यूपासून मुक्त करण्यासाठीं, शिवानें त्रिशूलाचा प्रहार यमावर केला व त्यास जिंकिलें. त्यावरून त्यास प्रस्तुतचें नांव पडलें. १५. श्लोक ९ पहा. येथें शंकराचीं दोन्ही विशेषणें हेतुगर्भ आहेत म्हणून परिकर झाला, आणि संभावनादर्शक ‘जाणों’ शब्द उत्प्रेक्षा दाखवितो. शार्दूलविक्रीडितवृत्त. १६. दहा हातांनीं. ‘दशभुजांहि देवा’ असा पाठ घेतला, तर ‘दहा हात ज्याला आहेत अशाहि देवाला’.—असा अर्थ होईल. येथें विशेषोक्ति आहे; कारण साधनसामग्री असूनही कार्याची अनुत्पत्ति वर्णिली आहे. १७. नंदीसहित. १८. चटचट वाजणाऱ्या. १९. डोक्यावरील माळ. २०. तुटे. २१. [अंगावर] भुजंग पाळणाऱ्यापासून निराळे, शंकरापासून वियुक्त होऊन, पृथ्वीवृत्त.

गळाल्या गळांतून रुद्राक्षमाला, नसे निर्भयस्थान रुद्रा क्षमाला. †

पळे विष्टपी ऊघडा नागवा, जी ! । पेंदालाचि मानी प्रभू नागवाजी! २३

कांष्टांचे नाथ सारे निरखुनि म्हणती, “हत्तमार्च्या अहर्षा !

बोलावें काय आम्हीं ? अजि अमृत कसें पाजितां दुष्ट सर्पा ? ।

ज्यातें देतां वरांतें, खळमति धरिती ते महापाप दर्पा,

त्याचें कांहींच नाहीं स्मरण, आणि पुन्हां दुर्जनालाचि तर्पा. ॥ २४

नाहीं दुष्कीर्ति कांहीं, अलिकडगनळें जाळितां दैत्यटोळा,

केला कीं या खळानें सुविमळमहिमा सर्वही आज गोळीं. ।

ध्यानावांचूनि कीं हो न उघडि ईलुंसा कांमदाहोप्र डोळा;

या औदार्यें सुरांचें धरें बुडवितसे हा महाराज भोळा. ॥ २५

याणें देऊनि पूर्वीं प्रवरवर, जनीं तर्पिला पंक्तितुंड,

तो अंतीं श्रीमदानें निशिचर कुमती माजला फार पुंड. ।

कैलासाच्याचि जाला स्वभुजबळमदें सिद्ध उन्मूळनाला,

घाली हस्तासि जैसा समद गेजपती पद्मिनीमूळनाला. ॥ २६

१. शंकराला. २. समथाला. ३. विश्वांत. मागें श्लोक ४ पहा. ४. त्या ईश्वरानें आपल्या पायांनाच हत्तिघोडे मानिलें; पायांचेच हत्तिघोडे केले; येथें विषमालंकार आहे. श्लोक २२ व २३ हे स्वभावोक्तीचीं सुंदर उदाहरणें आहेत. भुजंगप्रयातवृत्त. ५. दिशांचे पति, अष्ट दिक्पाल. ६. त्दयांतील अज्ञानमोहरूप अंधकाराच्या (=अंधकाराचा नाश करणाऱ्या) सूर्या ! अहर्षा ! = अहर् + पा ! = दिन + ईशा ! = सूर्या ! ७. ही निदर्शना आहे. ८. 'देवा' असा काव्येतिहाससंग्रहाचा पाठ आहे. परंतु तो असाधु दिसतो. ९. गर्वाला, उन्मत्तलेला. १०. संतुष्ट करितां, वर देतां. स्मधरावृत्त. ११. भालनेत्रांतील अग्निनें. अलिक = कपाळ. १२. दैत्यरूप टोळाला. हें निरंगरूपक. १३. कारण. १४. गोळा केला = गुंडाळला, नाहीसा केला. ही लोकोक्ति आहे. या दोन पादांत हेतु नांवाचा अलंकार आहे. याचें लक्षण:—कार्येण साकं हेतोश्चेद्दर्शनं हेतुरुच्यते । १५. एवढासा, किंचित्. १६. मदनदाहांत उग्र, मदनाला जाळण्याइतका प्रखर. १७. घर बुडविणें = नाश करणें. ही लोकोक्ति आहे. येथें औदार्यानें घर बुडतें, म्हणजे इष्ट कारणापासून अनिष्ट कार्याची उत्पत्ति होते असें वर्णन आहे, म्हणून हें एक प्रकारचें विषम होय. लक्षण:—इष्टार्थोद्यमतोऽनिष्टप्राप्तिश्च विषमं मतन् ॥ १८. उत्तम वर. १९. दशमुख, रावण. पंक्ति = दश, दहा. २०. लक्ष्मीपासून उत्पन्न झालेल्या मस्तीनें. २१. आपल्या बाहुबळाच्या गर्वानें. काव्येतिहाससंग्रहाचा 'स्वभुजमळमदें' असा पाठ आहे, पण तो अपपाठ दिसतो. २२. उपटण्याला (मागें श्लोक ८ पहा). २३. सोंडेला. २४. माजलेला हत्ती. २५. कमलाच्या आधारभूत देंडाला. येथें वाक्योपमा आहे.

हा तैसाचि स्वपादस्तवरतनमनें थैयतथेय नाचे.

जाला वाणासुराही वरद, पुरविलें इष्ट त्याच्या मनाचें ।

पाळावें लागलें तत्पुर, मग सुटला स्वीय कैलासवास.

सांगावें स्पष्ट कोणीं हित अहित असे या जगद्वासवास ?" ॥ २७

असें देव स्वांतीं वदति, मनि कोपेचि जळती,

जयीं भोळेनाथ त्रिनयन महाराज पळती, ।

सुचेना ती युक्ति, द्रुत हरिल जी संकट; पंती

दिशांचे ते तूष्णीं संभयदय सांशंक टपती. ॥ २८

निर्भीकस्थानकामें पुरंहर भुवनें हिंडला सर्व, आशा

नाहीं संपूर्ण झाली, म्हणउनि निरखी घाबरा सर्व आशा. ।

श्वेतद्वीपासि गेला मग निर्गमनुत ईयक्ष तो, भागला जो.

भक्तापासूनि जाला परिभव, म्हणुनी कां महांभाग लाजो ? ॥ २९.

आला धांवत तूर्ण तेथहि महा उरपातकारी वृक,

जैसा वारणमारणस्पृह हरी, किंवा मृगारी वृक. ।

तां वेगें बटुवेश शेषशयन श्रीकांत ये आडवा,

जो दुष्टां यम, सज्जनांस दसरा, दीपावळी, पाडवा. ॥ ३०

१. आपल्या (=शिवाच्या) पायाचें जें स्तवन त्यांत गढलेल्या भक्तानें केलेल्या नमनानें. काव्येतिहाससंग्रहांतील 'स्वपादस्तवनतनमनें' हा पाठ घेतल्यास 'आपल्या पायाचें स्तवन व नताचें (=भक्तानें केलेलें) नमन यांनीं.' असा अर्थ होईल. २. थैथै. हा अनुकरणवाचक शब्द आहे. ३. आपला. ४. जगत्+वासवास=जगदिद्रास, विश्वेश्वरास. काव्येतिहाससंग्रहाचा 'जगद्वास खास' असा पाठ आहे. परंतु अर्थ व यमक या दोहोंवरून, तो अपपाठ असावा, असें स्पष्ट दिसतें. ५. मनांत. ६. कोपानें कडती, रागानें चरफडती. ७. येथें विरोधाभास आहे. ८. लवकर. ९. दिशांचे पति=दिकपाल. १०. स्वस्थ, निमूट. ११. भय वाटून, व शिवाविषयीं मनांत कींव येऊन. १२. संशययुक्त. १३. लक्ष्य लावून [काय होतें तें] पहात बसले. शिखरिणीवृत्त. १४. निर्भीक+स्थान+कामें=निर्भय+स्थल+इच्छेनें. १५. मागे श्लोक ८ पहा. १६. दिशा. १७. वेदस्तुत. १८. त्रिनयन, शिव. १९. श्रेष्ठजन. भाग=भाग्य. स्रग्धरावृत्त. २०. लवकर. २१. अनर्थ करणारा. २२. वारणाच्या (=हत्तीच्या) मारणाची स्पृहा (=इच्छा) आहे ज्याला असा, हत्तीला मारूं इच्छिणारा. २३. मागे श्लोक १९ वरील टीप पहा. २४. जो दुष्टांना मृत्यू देतो व सज्जनांस महोत्सव देतो. या पादांत उल्लेखालंकार आहे. लक्षणः—अनेकधोळेखनं तु विषयैर्वा ग्रहीवृभिः । एकस्य वस्तुनोऽनेकैरुल्लेखालंकारमिर्माता ॥ म्हणजे एकाच वस्तूचा अनेक प्रकारें उल्लेख केला असेल, किंवा निरनिराळ्या प्रेक्षकांस ती वस्तू निर-

अजिनदंडकमंडलुमेखळाकुशधर द्विजवाळ गमे खळा ।

पैथि तयाशि करूनि 'नमो' हरी मधुरवाक्पटु तो, मन मोहरी ॥ ३१

“वैसावें शाकुनेया ! क्षणभरि, परमश्रांत जालासि, वाटे.

कां जालें दूर येणें ? बहुत लगवगां चालिलां फार वाटे ।

आत्मा सर्वार्थ दाता सकळबुधमतें पूरुपाला निँकाम,

साधावें सर्वे काहीं, अनुदिन चतुरें यासि रक्षुनि, काम ॥ ३२

आलां अत्यंत दूर, श्रमउनि तनुला ज्या स्वकार्यानिमित्त,

सांगावें, हो ! विभो ! तें, श्रंवाणिं जरि मला योग्य मानील चित्त ।

प्रायः स्वार्थासिसाठीं वरिति निपुण ते लोक आंसा सहाया.

वाळाच्या भाषणातें, नैयपथनिपुणा ! प्रार्थितों मी, सहा या.” ॥ ३३

हैरही वंचाया बहुगति जया पाठ कवि तो

असाही जो कीं, त्या प्रभु कपटिभूपा ठकवितो ।

हरीनें युक्तीनें पथि शकुनिचा पैक वैळिला.

मैहापाशा विस्तारुनि कपटरूपों, कैवळिला ॥ ३४

निराळी भासली असें वर्णन असेल, तर उल्लेखालंकार होतो. उदाहरणें:—“वाणीस तो गुरु, रिपुप्रति उग्र रुद्र, । अर्थास देवतरु, चक्षुंस चंद्र भद्र, ॥ रूपीं मनोज धृतदेह, घनाभ कृष्ण, । प्रेमें जयास भजतात मुनी वितृष्ण. ॥” “तो शत्रुजनां गमला काल अदय, कामिनीगणां काम, । नृपति प्रजेस, अर्थिस कल्पतरु निखिल पुरविता काम. ॥” शार्दूलविक्रीडितवृत्त.

१. अजिन=मृगचर्म. मेखळा=कटिसूत्र. २. अन्वयः—तो मधुरवाक्पटु (=गोड बोलण्यांत पटाईत) हरी पथि तयाशि (=भस्मासुरास) ‘नमो’ करून (=नमोनमः म्हणून, नमस्कार करून) मन मोहरी (=आकर्षी, हरण करी). द्रुतविलंबितवृत्त. ३. शकुनिनंदना ! वृका ! ४. अत्यंत. ५. प्रतिदिवस, नेहमीं. ६. कार्य, इच्छा. हें श्लोकार्थ उत्तम सुभाषित आहे. ‘शरीरमाघं खलु सर्वसाधनम्’ हें संस्कृत वचन याशीं समानार्थक आहे. शार्दूलविक्रीडितवृत्त. अर्थान्तरन्यासालंकार. ७. जर तें ऐकण्यास मी योग्य आहे असें तुमच्या मनाला वाटत असेल तर. ८. आपला इष्ट हेतू साधण्याकरितां. ९. व्यवहारचतुर, सुज्ञ. १०. सगेसोयरे व इष्ट-मित्र यांना. हा चरण सुंदर सुभाषित असून, येथें अर्थान्तरन्यास आहे. ११. नीति-मार्गचतुरा ! हे नीतिमंता ! १२. जो तो (=वृक) असाही कवि (=शाहणा, हुशार), कीं जया [वृकाला] हराही (=शिवालासुद्धां) वंचाया (=फसविण्या) बहु गति पाठ (=अनेक युक्ती पूर्ण अवगत होत्या), त्या कपटिभूपा (=वंचकश्रेष्ठाला, अत्यंत कपट्याला, वृकाला) प्रभु ठकवितो (=फसवितो). १३. मुलगा. पोतः पाकोऽर्भको डिंभः पृथुकः शावकः शिशुः । (अमरसार). १४. फिरविला, त्याची बुद्धि वळविली. काव्येतिहाससंग्रहांत येथें ‘अडिविला’ अशी टीप आहे. १५. मायावी व लाघवी शब्दांनीं मोहाचें जाळें पसरून. १६. पकडला, गोंवला, अडकविला. शिखरिणीवृत्त.

पीयूषवर्षिवचनें परिसोनि काने, होऊनियां श्रमविवर्जित, त्या वृकाने ।
 सांगीतलें सकळ वृत्त बटुप्रती तें, जो ओपिला वर हरे भुवनप्रतीतें. ३५
 सारें ऐकोनि वृत्त, स्मित करुनि, म्हणे, “दक्षशापें पिंसाची
 जाला, वाचा तयाची निजमनिं गणितां काय अद्यापि साची ? ।
 राहे प्रेतीं, पिशाचीं; गतविभव वसे नित्य नग्न स्मशानीं.
 त्याचा विश्वास कैसा तुम्हि दृढ धरिला शाहण्यांनीं अशानीं ? ॥ ३६
 आहे विश्वगुरुत्रिनेत्रवचनीं विश्वास तूजा जरी,
 टेवावा स्वशिरीं तरी कर; परीक्षा हे करीं साजरी. ।
 होतां वाक्य मृपा, वृपासन रणीं त्वां दानवेदें तदा
 जिंकावा; भ्रंजकप्रतारक पुढें बोले न मिथ्या कदा.” ॥ ३७
 ऐसे भ्रामक रम्य बोल बटुचे तयोर्गमायाबळें
 हातोहातचि बुद्धिला भ्रमविती त्या दानवाच्या पळें. ।
 मोहे, मानुनि तें खरें, सुरगुरुद्रोही महापातकी,
 टेवी हस्त शिरींच, होय कुमती तो आपुला घातकी. ॥ ३८
 हस्तस्पर्शविभिन्नमस्तकहि तो दे भीति लोका; पवि-
 च्छिन्नप्रोच्चनगासमान पडतां, सारी धरा कांपवी. ।
 आनंदें सुर पुष्पवृष्टि करिती श्रीर्जाणिच्या मस्तकीं,
 गाती, नाचति, वर्णिती यश, पदें वंदूनियां हस्तकीं. ॥ ३९

१. अमृताचा वर्षाव करणारे शब्द, अत्यंत गोड व मोहक शब्द. २. श्रमवियुक्त. ३. विश्ववर्षे.
 प्रतीत=पूज्य, वंध. वसंततिलकवृत्त. ४. दक्षानें दिलेल्या शापानें वेडाच झालेला. दक्ष हा
 ब्रह्मपुत्र सतीचा पिता व शिवाचा सासरा होय. एकदा तो शिवाकडे आला असतां, शिवानें उठून
 त्याला नमन केलें नाहीं. तेव्हां त्याला दक्षानें रागावून शाप दिला. पुढें एकदा दक्षानें एक यज्ञ केला
 असतां शिवास आमंत्रण दिलें नाहीं. परंतु सती आमंत्रण नसतांही आली, व दक्षमुखानें शिवाची
 निंदा ऐकून तिनें रागानें अग्निकुंडांत उडी घेतली. हें ऐकतांच शिव क्रोधसंतप्त झाला व आपल्या
 जटेंतून भैरव उत्पन्न करून, त्याच्या हातून शिवानें दक्षयज्ञनाश व दक्षशिरश्छेद करविला.
 ५. खरी. ६. येथें व्याजस्तुति व समुच्चय असे दोन अलंकार आहेत. स्रग्धरावृत्त.
 ७. खोटें. ८. वृषभवाहन, शिव. ९. दानवराजांन. १०. [मग] भजकप्रतारक (=भक्तवंचक,
 दासांस फसविणारा) [शिव] पुढें कदा [ही] मिथ्या न बोले. शार्दूलविक्रीडितवृत्त. ११. अम
 उत्पन्न करणारे. १२. त्याच्या (=विष्णूच्या) योगशक्तीच्या जादूनें. १३. बोलबोलतां, देखतांदिखत.
 १४. देव व बडिल आणि पूज्य जन यांचा शत्रू. १५. [स्वतःच्या] हस्तरपर्शानें चिरलें आहे मस्तक
 ज्याचे असा. १६. येथें विभावना आहे. १७. वज्रानें फुटलेल्या उंच पर्वताप्रमाणें.
 १८. प्राणिमात्रास धरते ती, पृथ्वी. १९. विष्णूच्या. ६ व्या श्लोकांतील 'शिवाजानी' शब्द पहा.

ऐसें संकट वारिलें, मग हरी गेला महेशाकडे.

हें बोले, “जन जे विभो! विचरती पूज्यापुढें वांकडे, ।
ते होती निर्जमद्रजीवनयशस्त्रेहक्षर्यां कांकडे.

सर्वज्ञ प्रभुजी! तुम्ही हॅगिरडे घेतां असे कां कडे?” ॥ ४०

उपसंहार.

महेशाचें देवें त्वरित हरिलें संकट बटु-

स्वरूपें, हे लीला मधुर; अमृताचा रस कैटू. ।

रसन्यूनाधिक्यग्रहणविषयीं जे जन पैटू,

पिती श्रोत्रास्थें ते हरिजन सुधेला घटुघटू. ॥ ४१

श्रीशानें संकटातें हरुनि सकरुणें, मुक्त केला गिरित्र;

संसारारातिभीतिप्रति परिहरितें हें हरीचें चरित्र. ।

गातां आकर्णितांही भवभय शमवी, यास्तव स्वीदरानें

भावार्थ गाइलें, हो! संदुदितरत जो, त्या मयूरेश्वरानें. ॥ ४२

१० दत्तदयोदय.

(गीतिवृत्त.)

दत्तात्रेयस्वामी! नमितों मी, दीनबांधवा! देवा! ।

तुमचें स्तवन कराया किति माझ्या मंदबुद्धिचा केवों? ॥ १

तूं या संसारवनीं भ्रांतां जीवांसि लाविसी वांटे, ।

दुःखित दीन पहातां, करुणासिंधो! तुझा गळा दाटे. ॥ २

त्वां तारिले असंख्य प्राणी संसारसागरीं, दत्ता! ।

लोकत्रयांत नांदे, देवा! अव्याहता तुझी सत्ता. ॥ ३

१. वागतात. २. आपलें हित, जीवित आणि यश हेंच स्नेह (=तैल) त्याचा नाश करण्यांत.

परंपरितरूपक. ३. मलयुक्त, पापमय. ४. कडेवर. येथें द्वितीय व तृतीय चरण सुभा-

षितरूप आहेत. येथें सामान्य गोष्ट सांगून, प्रस्तुत विशिष्ट गोष्ट सूचविली आहे, म्हणून ही

अप्रस्तुतप्रशंसा. ५. कडू. प्रतीपालंकार. ६. रसाचें न्यून व आधिक्य (कमी-

अधिकपणा) जाणण्यांत जे पट्ट(=हुशार, कुशल); जे खरे रसज्ञ. ७. कर्णरूप मुखानें. रूपक.

८. घटाघट. अनुकरणवाचक शब्द. शिखरिणीवृत्त. ९. शिव. १०. संसाररूप अरातीची

(=शत्रूपासून होणारी) भीति, तिला. ११. सु (=चांगल्या, मोठ्या) आदरानें. १२. अत्यंत

भाविकपणानें. १३. संतांच्या वचनांत रमलेला. १४. मोरोपंत कवीनें. स्वग्धरावृत्त. १५. शक्ति,

माहार. १६. वाटेला. १७. अगदीं मोकळी, अप्रतिहत, अनियंत्रित.

तू तीर्थांचें तीर्थ, ज्ञान्यांचें ज्ञान, योग योग्यांचा; ।
 धार्मिक, सद्य, चिकित्सक दुःसहसंसाररोगरोग्यांचा ॥ ४
 जे जे लोकां पुत्री, त्यांमध्ये धन्य तव पिता अत्री; ।
 कीं त्वां नित्य उभविळी ब्रह्मांडशिरीं स्वकीर्तिसुच्छत्री ॥ ५
 अनसूयेचा कुक्षि क्षीरधिहुनि कोटिगुण गुणें मंहित, ।
 कीं तज्ज अमृतकर तू जाड्यकलंकक्षयादिकीं रहित ॥ ६
 जें अनसूया पावे सुख, विधिची शंभुचीहि न वधू तें, ।
 जेननीजनकसुहृन्मन हर्षविलें वा ! तुवांचि अवधूतें ॥ ७
 एक गुणग्राहक तू, सारग्राही दुजा नसेचि कवी, ।
 अंगनगखगादिकां गुरु कोण म्हणे ? स्वहित कोण हें शिकवी ? ॥ ८

१. गीतेंत श्रीकृष्णांनीं असेंच ह्मटलें आहे:—“आद्यंत तत्त्व सृष्टीचा तेव्हां मध्यहि मीच कीं । अध्यात्मविद्या विद्यांत, तत्त्ववेत्त्यांत तत्त्व मी ॥” (वा० पं० समशेकी. अ० १० श्लो० ३२).
 २. वैद्य. ३. संसाररूप असह्य रोगानें पीडिलेल्या रोग्यांचा. येथें परंपरितरूपक आहे.
 ४. ज्यांना मुलगे आहेत असे बाप. ५. अत्रि हे सप्तर्षीपैकीं एक आहेत. दत्तात्रेय यांचा पुत्र. (मागें दत्तचरित्र पहा). ६. उभारिली. ७. आपली [शुद्ध पांढरी] कीर्ति हीच [ब्रह्मांडाचा ताप हरण करणारी] छत्री. निरंगरूपक. ८. अत्रिपत्नीचा. ९. कुसवा. या गीतीशीं समानार्थक गीति:—मुनि कैलासी जाउनि दुर्गेसि म्हणे, ‘यशें उमे ! रुचिर । क्षीरधिहुनि कुक्षि तुझा, गाश्ल तव कीर्तितें सुमेरु चिर.’ ॥ (विनायकमाहात्म्य ४।२४). १०. स्तुत, प्रसिद्ध. ११. त्या (कुक्षी)पासून जन्मलेला. १२. अमृताचे [=मुक्तिप्रद; (पक्षीं) सुधापूर्ण] आहेत कर [=हस्त; (पक्षीं) किरण] ज्याचे तो. दत्त, (पक्षीं) चंद्र. १३. जाड्य=जडत्व, बुद्धिमंदत्व. चंद्रपक्षीं ‘ड’ आणि ‘ल’ यांचा अभेद समजून, ‘जाड्य’ म्हणजे ‘शीतत्व’ ध्यावें. कलंक=पाप, (पक्षीं) चंद्रावरील डाग. क्षय=रोग, नाश; (पक्षीं) चंद्राच्या बिंबाचा संकोच. ‘आदि’ शब्दानें कुटिलत्व, दोषाकरत्व, नक्तंकरत्व, हे गुण घ्यावयाचे. १४. येथें श्लेषमूलक व्यतिरेक आहे. १५. पत्नी. व्यतिरेक. १६. आईबाप व मित्र यांचें चित्त. येथें दोन अर्थांत कार्यकारणभाव अमून, ‘म्हणून’ शब्द अध्याहृत आहे. तेव्हां हा काव्यलिंगालंकार होय. १७. विराग्यानें, (=दत्तानें). ‘तुवांचि अवधूतें’ म्हणण्याचें कारण असें कीं, वैराग्य घेऊनही ज्यानें आपल्या आईबापांना आनंदित ठेविलें आहे, असा पुत्र आढळत नाही. पुत्राचें वैराग्य-घरदारांचा त्याग-आईबापांना अत्यंत शोककारक होतो. परंतु दत्ताची गोष्ट याला अपवाद आहे. अवधूत शब्दाची व्याख्या अशी करितात:—यो विलंध्याश्रमा-न्वर्णानात्मन्येव स्थितः पुमान् । अतिवर्णाश्रमी योगी अवधूतः स उच्यते ॥ या शब्दाची अशीही व्युत्पत्ति देतात:—अक्षरत्वाद्वरेष्यत्वाद्भुतसंसारबंधनात् । तत्त्वमस्यर्थसिद्धत्वाद् अवधूतोऽभिधीयते ॥ १८. सत्य समजणारा, सत्तत्त्व जाणणारा. येथें असमालंकार आहे. १९. वृक्ष, पर्वत, पक्षी इत्यादिकांस. स्थावरजंगमात्मक सर्व सृष्टीपासून आपल्याला पुष्कळ धर्मतत्त्वे शिकण्यासारखीं आहेत, हें दत्तात्रेयांचें मत. (मागें दत्तचरित्र पान ९६, साकी ५२ व टीप १७ पहा.)

तूं लोकसंग्रहार्थचि योगाचा करिसि नित्य अभ्यास, ।	
तुज अन्य काम कोण स्वलाभपूर्णास भक्तिलभ्यास ? ॥	९
एकांततीर्थभिक्षासेवन जैनसंग्रहार्थ करितोस, ।	
चरितें सुकीर्तिभरितें निर्मुनि, वा ! लोकशोक हरितोस. ॥	१०
भजला अर्जुन भावें, त्यावरि केली दयासुधावृष्टि, ।	
शरणागतीं अलकीं वत्सीं सुरधेनु होय तव दृष्टि. ॥	११
दिधले बहु वर देवद्रुमदर्पण त्वंदंघ्रिकंजरजे, ।	
होतां प्रसन्न, होतें शरणागतदीनवज्रपंजर जें ॥	१२
देवा ! दयासमुद्रा ! दत्ता ! दासांसि देसि अपवर्ग, ।	
तुजला भजोनि, जाले कृतकृत्य असंख्य विप्रनृपवर्ग. ॥	१३
यां विषयवासना विप्रलिप्ता, तप्ता, सुदुःखदा, जाणो ।	
मन सूया; अनसूयापुत्रा ! वैराग्य चांगलें बाणो. ॥	१४
अर्जुनहि भ्रम पावे जेणें, देऊं नकोचि दत्ता ! तें; ।	
कीं त्वत्प्रियजन दूर त्यागिति त्या भांग्यमद्यमत्तातें. ॥	१५
सत्कीर्ति पावलाचि स्तुत्य सहस्रार्जुन त्वदीय जन, ।	
सद्गति कसी घडेना, भावें केल्या तुझ्या पर्दां यज्जन ? ॥	१६

१. लोकांना नीट वळण लागवें म्हणून; लोकरहाटीकरितां. २. 'योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः' म्हणजे मनोवृत्ति आवरणें हाच योग, अशी पतंजलीची व्याख्या आहे. 'समस्त्वं योग उच्यते' व 'योगः कर्मसु कौशलम्' असें श्रीकृष्णांनीं गीतेंत म्हटलें आहे (अ०२). ३. इच्छा. ४. ज्याला आत्मज्ञानाचा श्रेष्ठ लाभ पूर्णपणें झाला आहे अशास. ५. भक्तीला मिळणारा जो तूं त्यास. ६. सुयशानें थबथबलेलीं. ७. सहस्रार्जुन, कार्तवीर्य. सहस्रार्जुन, अलकं नृप व यदु हे दत्तात्रेयाची सेवा करून त्याचा प्रसाद मिळविते झाले. पुढें गी० २५ पहा. 'अपि च कृतं खलु दशशतभुजमर्जुनभूपम् । श्रुत्वा लकं च सक्त्रमनात्सुखरूपम् । भजति जनस्त्वां सिंधुं मुक्त्वा न्यं कूपम् । शूलं वोधं त्यक्त्वा सौवर्णं यूपम् ॥ (मोरोपंतकृत दत्तात्रेयाची आरती). ८. वांसरावर. येथें परंपरितरूपक आहे. ९. कल्पवृक्षाचा [दातृत्वाविषयीं चा] गर्व हरण करणाऱ्या. प्रतीपालंकार. १०. तुझ्या पादकमलाच्या धूलीकणानें. रज=मातीचा कण, (पक्षीं) पराग. ११. अंग्रिकंजरज. १२. मोक्ष. या गीत्यर्थातील अनु-प्रास उघड आहे. १३. ब्राह्मण व क्षत्रिय यांचे समुदाय. १४. अन्वयः—मन या विषयवासना (=इंद्रियभोगांच्या इच्छा) विप्रलिप्ता (=विषाणें माखलेल्या), तप्ता, सुदुःखदा, सूया जाणो (समजो); [आणि मग अशा रीतीनें] हे अनसूयापुत्रा ! वैराग्य (=ऐहिक सुखाविषयीं पराङ्मुखत्व) चांगलें बाणो. येथें रूपक व समुच्चय आहेत. १५. ऐश्वर्य, भाग्य. दत्तवारिणें ऐश्वर्य प्राप्त झाल्यावर सहस्रार्जुन मत्त होऊन, दुसऱ्यास पीडा करूं लागला, या गोष्टीवर येथें कटाक्ष आहे. १६. ऐश्वर्यरूप मद्यानें माजलेल्या सहस्रार्जुनास. या गीतींत हेत्वलंकार आहे. १७. पूजन. येथें प्रश्न व काव्यलिंग आहे.

शरणागतीं अलर्कीं प्रसाद जो, तोचि सज्जना रुचला, । कृतवीर्यनंदनींचा विषयविरक्तांसि भासला कुंचला ॥	१७
वैराग्य, योगभाग्य, श्रेष्ठ, प्रौढप्रिय, प्रभो! साचें, । ईक्षुक्षेत्र उपेक्षुनि, कोण रसिक वन वरील भोसांचें? ॥	१८
जे वरिति विषयभोगा, योगाभ्यासप्रसंग ज्यां न रुचे, । ते सुरस इक्षुचेहि त्यागुनि सुग्रास, चोखिती बरुचे ॥	१९
दत्ता! त्वत्पदपद्मच्छाया तापत्रयार्तविश्रांति; । तत्काळ अलर्काची गेली शोकप्रदा भवभ्रांति ॥	२०
दत्ता! सत्तापघ्ना! बहु शरणागतजनांसि वागविसी; । बोधकरें संसारस्वप्नभ्रमपरवशांसि जागविसी ॥	२१
दत्तात्रेया! तुमचा नाशाय दीनताप कर वीर, । भेटा मला, हरील क्षणपाणिस्पर्श पाप करवीर ॥	२२
पडतांचि दृष्टि तुमची, होइन निष्पाप, ताप हा लटिका, । संसारभ्रम जाया नलगे, त्वच्चरण पाहतां, घटिका ॥	२३
सुविशुद्ध, बुद्ध, मुक्त, क्षणमात्रें तो अलर्क नृप झाला, । तुमचा प्रसाद होतां, बोधांच्या क्षण नकोचि उरिजाला ॥	२४

१. मागें मदालसोपाख्यान, अध्याय ६ पहा. २. कृतवीर्यपुत्राचा, सहस्राजुंनाचा. ३. विराग्यांस. ४. कडू काजरा. या गीतींत **विरुद्धगुणन्यास** आहे. ५. हीं वैराग्याचीं विशेषणें. ६. उसांचें शेत. ७. भोस नांवाच्या बोरुचें. हें सुंदर **सुभाषित** असून, येथें **अप्रस्तुतप्रशंसा** आहे. ८. बोरुचे. ही **निदर्शना** आहे. ९. तापत्रयानें त्रासलेल्यास श्रम हरून संतोष देणारी. मनुष्याला जगांत होणारे ताप (=दुःखें) तीन प्रकारचे आहेत. (१) आधिदैविक; विद्युत्पात, ग्रह-पीडा, भूतबाधा इ० (२) आध्यात्मिक; खरूज, ताप, भूक, शोक इ० (३) आधिभौतिक; भूकंप, अतिवृष्टि, समुद्रमर्यादोलंघन इ०. १०. संसारापासून होणारा भ्रम, मोह. येथें **काव्यलिंगालंकार** आहे. ११. सज्जनांचा ताप हरण करणाऱ्या! १२. संसाररूप स्वप्नांतील भ्रमांत गुंतून जे दुर्बळ झाले आहेत, त्यांस तूं उपदेशरूप हातानें [हालवून] जागे करितोस. हें **रूपक** आहे. १३. क्षणमात्र झालेला आपल्या हाताचा स्पर्श. १४. तरवार. आपल्या हाताचा **नुसता स्पर्श** हीच तरवार माझें पाप नाहीसें करील, मग मी निष्पाप होईन. 'क्षणपापिस्पर्शपाप करवीर' असा काव्येतिहाससंग्रहाचा पाठ आहे. १५. बोधाच्या उत्पत्तीला, ज्ञान होण्याला. येथें **काव्यलिंगालंकार** आहे.

भक्त अलर्कार्जुनयदु इत्यादि असंख्य तारिले, दत्ता ! । त्वत्पदबळेंचि मुनिनीं संसृतिऋत्येसि मारिली लैत्ता ॥	२५
म्हणुनि तुला कर जोडुनि, देवा ! मी दीन विनवितों भावें ; । घन जेंवि चातकाला, कैरुणौदार्यव्रतीश्वरा ! पावें ॥	२६
सोडवितें भवपाशापासुनि निजदास्य सौदरा जीवा, । म्हणवुनि मुमुक्षु भावें विनविति तुझियाचि पाँदराजीवा ॥	२७
‘बा ! गा ! मागा, देतों,’ हे तों वाणी निघे तुझ्याचि मुखें, । अभयार्थिऋपणशरणागतकटकें त्वां न पाहिलीं विमुखें ॥	२८
त्वां भक्तांसि निजात्मा दिधला, आतां तुझी नसे सत्ता, । दत्ताख्याचि वदे हें, सत्यव्रत, सत्यसंध, तूं दत्ता ! ॥	२९
तम नाशी, ताप हरी, कळानिधी, अमृतकर, महेशमत, । श्रम तत्काळ निवारी, जन्हि जगदवना असे सदा भ्रमत; ॥	३०
तन्हि न बघे मन तुमच्या जगदाल्हादप्रदोदया भावा; । भाँवानें हें वदतों; भाँवाल मलाचि मूढ, तरि भाँवा ॥	३१

१. संसाररूप कृतेला; संसाररूप पिशाचीला. २. या गीतींत दत्ताच्या पदबळानें मुनि लथ मारतात, म्हणजे एकाच्या पायांत बळ व लथ मारितो दुसराच, असें वर्णन आहे, म्हणून ही असंगति होय. ३. दया व औदार्य हेंच ज्यांचें ब्रीद आहे, अशा लोकांतील श्रेष्ठा ! ४. आपली सेवा. ५. आदरपूर्णा, भाविका. ६. मुक्तीची इच्छा धरणारे. ७. चरण-कमलाला. या गीतींत हेत्वलंकार आहे. ८. अभय मागणाऱ्या, दीन व आश्रयार्थ आलेल्या लोकांच्या टोळ्या. कटकें=टोळ्या, समूह. ९. फिरविली आहेत तोंडें ज्यांनीं अशीं, परत फिरलेलीं, हताश, हिरमोड झालेलीं. १०. दत्त हें नांव. येथें, तूं आपला आत्माहि भक्तांना दिला, म्हणूनच तुला ‘दत्त’ हें नांव पडलें, असें वर्णन आहे, म्हणून हें निरुक्ति नांवाच्या अलंकाराचें उदाहरण आहे. याचें लक्षणः—हेतुना येन केनापि योगेनान्वर्थता यदि । नाम्ना चेत्कल्प्यते यत्र निरुक्तिस्तत्र कीर्तिता ॥ म्हणजे कोणत्याही हेतूनें एकाद्या वस्तूचें नांव यथार्थ आहे असें वर्णन असलें म्हणजे निरुक्ति हा अलंकार होतो. ११. सत्य आहे संधा ज्याची तो, सत्यप्रतिज्ञ. १२. गीति ३० व ३१ यांचें युग्म आहे. अन्वयः—जन्हि कळानिधी [व] महे-शमत [असा] अमृतकर (=चंद्र) तम नाशी, ताप हरी, श्रम तत्काळ निवारी [आणि] जगदवना (=विश्वरक्षणार्थ) सदा भ्रमत असे, तन्हि माझें मन [त्या चंद्राचे ठिकाणीं] तुमच्या जगदाल्हाद-प्रदोदया (=सर्व विश्वास उल्हास देणारा आहे उदय ज्याचा अशा) भावा (=गुणा) न बघे (=पाहात नाही). तुमचे सर्व गुण त्याच्यांत दिसत नाहीत, हा भावार्थ. व्यतिरेकालंकार. १३. खरेपणानें; पूर्ण विश्वासानें. १४. मानाल. १५. माना. येथें अनुज्ञा आहे.

मूढ. कसा मी? स्वामी! कांति तयाची असो निकाम हिमा, ।	
भूतपति शिरिं धरूं द्या; तुमचा विधुला न ये निंका महिमा. ॥ ३२	
न गुहागत तम नाशे चंद्रकरांहीं, न तापही सर्व, ।	
माथां पिशाचपतिनें धरिलें, म्हणऊनि कां वृथा गर्व? ॥ ३३	
अमृतकर कळानिधि तो कैसा? न हरी निर्जक्षयव्याधी, ।	
बंधू कसा तो? ज्याची गुरुदाराधर्षणीं अभव्या धी. ॥ ३४	
स्वामी! क्षमा करा; हा निंदक, पापी, असें न मानावें; ।	
घेतों तुमचीं शुद्धें पुण्यश्लोकोत्तमोत्तमा! नावें. ॥ ३५	
श्रीदुर्वासा भगवान् बंधु तुझा, सर्ववरदगुरु दक्ष, ।	
त्रिभुवनबंधुपदांबुज; वर देउनि दास सुखविले लक्ष. ॥ ३६	
हें विश्वाला ठावें, वेदपुराणप्रसिद्ध परि कोपी, ।	
तो पीतपट प्रभुला वळला, तद्भक्ति न इतरा सोपी. ॥ ३७	

१. पुढील तीन गीतींत श्लेषाचा अंगीकार करून, वरील गीतीतील दत्ताचें चंद्रावरील श्रेष्ठत्व स्पष्ट दाखवून, कवि व्यतिरेकसिद्धि करितात. २. अत्यंत. ३. थंड. ४. शिव. ५. चंद्राला. ६. चांगला. ७. भूतपति शंकरानें. हें पद श्लिष्ट असून सहेतुक आहे, म्हणून येथें परिकरांकुर आहे. ८. अमृताचे किरण ज्याचे तो चंद्र, (पक्षी) अमृत हातांत ज्याच्या तो. ९. कळांचा (=बिंबाकृतिभेदाचा) निधि=चंद्र. (पक्षी) कलाकौशल्य ज्याला माहित आहे असा. येथें हीं दोन्हीं विशेषणें सहेतुक असल्यामुळें परिकर झाला. १०. आपला क्षयरोग. ११. या गीतींत प्रश्न व काव्यलिंग आहेत. १२. गुरूच्या पत्नीशीं दुर्वृत्तपणानें वागण्यांत. धर्षण=दांडगेपणा. देवगुरु बृहस्पति ह्याची पत्नी तारा हिला चंद्रानें एकदा पळविली; व गुरूनें तिला परत करण्याविषयीं सांगितलें असतां, चंद्रानें तसें करण्याचें नाकारलें. तेव्हां त्यांचे मोठें युद्ध झालें; शेवटीं ब्रह्मदेवानें मध्यस्थी करून, तारेला गुरूकडे धाडून दिली. चंद्रसंबंधानें तारेला बुध नांवाचा मुलगा झाला. हाच चंद्रवंशाचा आदिपुरुष होय. १३. अकल्याणकर, पापी. १४. बुद्धि. १५. पुण्य आहे श्लोक (=कीर्ति) ज्याचा तो पुण्यश्लोक. हे पुण्यश्लोकश्रेष्ठश्रेष्ठा! या गीतींत काव्यलिंग आहे. १६. दुर्वासा हा अत्रि आणि अनसूया यांचा मुलगा, आणि म्हणून दत्तात्रेयाचा बंधु. हा फार कोपित असून, याची मजीं संभाळणें परम दुर्धर असे. त्यानें हजारों स्त्रीपुरुषांना शाप देऊन धुळीस मिळविलें, परंतु कृष्ण, द्रौपदी, अंबरीष इत्यादि ज्या मनुष्यांनीं आपलें सत्त्व राखून त्याची एकनिष्ठ सेवा केली, त्यांवर सुप्रसन्न होऊन, त्यांस ईप्सित वर देऊन सुखी केले. जमदग्नीप्रमाणें हाही रागाविषयीं लोकप्रसिद्ध आहे. (मागें दत्तचरित्र साकी ४९ वरील टीप पहा). १७. उदारश्रेष्ठ. १८. त्रिजगानें वंदन करण्यास योग्य आहे चरणकमल ज्याचें असा. १९. पीतांबरधारी कृष्णाला. ही कथा मोरोपंतांनीं मंत्रभागवतांत, महाभारतांत (अनुशासनपर्व, अ० ७) व एका स्वतंत्र ओवीवद्ध स्फुट प्रकरणांत वर्णिली आहे. एकदा दुर्वासा द्वारकेंत येऊन कृष्णसत्त्वपरीक्षार्थ त्याच्याकडे चार महिने राहिला. कृष्णानें व रुक्मिणीनें त्याची एकनिष्ठपणें सेवा करून

भुष्टींत धरिल कोणी तरि, जरि दुर्धर असे, असो, पारा, !	
परि हा सुदुर्धर प्रभु, इंद्रप्रभुंवांसही न सोपारा. ॥	३८
आराध्या त्याच्या अमरद्रुमगर्वहरपदासि कसी ।	
सामर्थ्ये पुरतीं ? वा ! कैसा उतरेल दीन दास कैसी ? ॥	३९
सोसाया त्याचे छळ, वळ कैचें आज पोमरा मातें ? ।	
कांपे हृदय, पुराणीं आइकतां चरित रामरामा ! तें. ॥	४०
जोडुनि रथीं सेंदार प्रभुसि, पुरीं चालवि प्रंतोदानें, ।	
छळितो, परि बहु देतो इष्टार्थींचीं सुविप्र तो दानें. ॥	४१
तो श्रीमदंबरीप च्छळिला, तें व्यसन केव्हढें भारी ! ।	
करितां श्रवण, थरारां कांपे अद्यापि सत्सभा सारी. ॥	४२
वनवासव्यसनांत च्छळकाम धरी; परंतु पांचाळी ।	
गेली शरण प्रभुला, तोचि अकालक्षयासि त्या टाळी. ॥	४३
छळितो, परंतु सद्यश वाढवितो; ज्यासि चाटितो दहन, ।	
तें पहिल्याहुनि पावे, पुष्कळ संपत्ति मालतीगहन. ॥	४४
छळ साहतां, गुरुकृपें पाप जळे, होय भद्र बहु मोटें, ।	
हें मृदुयलें घडतां, चतुरें व्हावें जनांत कां खोटें ? ॥	४५
‘छळ न करितां, नव्हे शिवें दासांचें,’ जरि म्हणाल जी ! स्वामी ! ।	
छळिला अलर्क केव्हां ? हें पुसतो तुज निर्जाश्रितस्वा मी. ॥	४६

कांहीं एक उणें पट्टें दिलें नाहीं. अखेरच्या दिवशीं त्यांना चांगलें कसोटीस लाविण्याकरितां दुर्वास्यानें त्यांस रथास जोडिलें व रथ राजमार्गानें धांवत काढिला. वाटेंत थकून रुक्मिणी पडली, तेव्हां मुनिराज रागवून जाऊं लागले. कृष्ण व रुक्मिणी त्यास समजावण्याकरितां त्याच्या मागें धांवत जाऊन, त्यांनीं त्याचे पाय धरिले. तेव्हां दुर्वासा प्रसन्न झाला. ही कथा या पुढील पांच गीतींत अनुसंधेय आहे.

१. मुष्टींत. २. [धरण्यास, वळविण्यास] सोपा. येथें श्लेषमूलक व्यतिरेक आहे. ३. कल्पवृक्षाचा [औदार्यासंबंधी] गर्व हरणाऱ्या पायाला. ४. कसोटीस उतरेल, परीक्षेंत टिकेल. ५. सत्वहीन दुर्बळाला. ६. शिवशिव ! हरहर ! ७. पत्नीसह, रुक्मिणीसह. ८. चावुकानें. ९. मागें साकीबद्ध अंबरीपारख्यान पहा. १०. पांचाळ राजाची कन्या द्रौपदी. पांडव वनवासांत असतां, दुयोंधनाच्या सांगण्यावरून दुर्वासा एकदम हजारों ब्राह्मण बरोबर घेऊन रात्रीचा भोजनार्थ आला. या संकटांत द्रौपदीनें कृष्णाचाधावा केला. तेव्हां कृष्ण आला व द्रौपदीनें घांसून ठेविलेल्या पाकस्थाळींतील चुकून राहिलेलें एकच शाखदल सेवून प्रसन्न झाला व आपल्या मायेनें सर्व ऋषींना पुरेसें अन्न त्यानें उत्पन्न केलें. (महाभारत वनपर्व). ११. मालतीलतावन. येथें दृष्टांत व विरोधाभास असे दोन अलंकार आहेत. १२. कल्याण. १३. आपल्या आश्रितांचें (=दासांचें) धन जो (तूं) त्याला.

छूळ न करितां कराळ प्रभुजी ! जी, तीच मज दया मोटी, । अपमान, श्रम नसतां, जें जोडे स्वल्प, तेंचि धन कोटी. ॥	४७
असतां अंबहर गंगोहूद, शिखिंकुंडीं शिरेल कोण कवी ? । आरोग्य शर्करा दे, तरि केंटुकीची न वे रसज्ञ चवी. ॥	४८
तूं भक्तवत्सल प्रभु, करुणालय, शुद्धसत्वमयकाय; । तुजलाचि आठवीतां, मजला संसारदुःखभय काय ? ॥	४९
भंगवंताला त्याला करितों दूरुनि भीरु मी नमनें, । दुग्धाब्धिकीर्ति परिसो, परि सोडी मानसा न मीन मनें. ॥	५०
लक्ष्मण काय विचक्षण नव्हता सत्पात्रही प्रसादास ? । त्याहि दुराराध्य मुनी; मग आराधील हों कसा दास ? ॥	५१
ज्यांज्यांवरि सेवेनें झाला मुनि सुप्रसन्न, ते धन्य । तरले सिंधु भुजांहीं, दैवें संप्रति नसे तसा अन्य. ॥	५२

१. या गीतींत **अर्थान्तरन्यास** आहे. २. पापनाशक. ३. गंगाडोह. ४. अग्निकुंडांत. ५. एक काज्न्यासारखी कट्ट वनस्पती. ही गीति व वरील गीत्यर्थ हीं सुरेख **सुभाषितें** आहेत. प्रस्तुत गीतींत **अप्रस्तुतप्रशंसा** आहे. ६. निर्मळ सत्वगुणानें भरलेला आहे देह ज्याचा असा. या गीतींत **काव्यलिंगालंकार** आहे. ७. दुर्वास्याला. ८. ही **लोकोक्ति** आहे. ९. क्षीरसागराची कीर्ति. १०. मानस सरोवराला. 'मानसा' हा अपपाठ असावा असें वाटते. कारण जशी हंसाची मानसप्रीति प्रसिद्ध आहे, तशी माशाची नाही. 'मानस' याचा अर्थ 'कोणतेंही सरोवर' असा घेतला, तरीही अडचण आहेच, कारण मासे सरोवरापेक्षां समुद्रांतच जावती असतात. कदाचित् 'सागरा' असा मूळचा पाठ असावा. शिवाय 'सागरा' हा शब्द 'दुग्धाब्धि' शब्दाशीं सुसंगत दिसतो. येथें **प्रतिवस्तूपमा** आहे. ११. लक्ष्मणछात्राची कथा अशी आहे:—रामावताराची समाप्ति जेव्हां जवळ आली, तेव्हां रामाला समाप्तिकालाची सूचना देण्यासाठीं प्रत्यक्ष काळ ब्राह्मणरूपानें आला. राम एकांतांत त्याची भेट घेत असतां, लक्ष्मण पहान्यावर होता. तेव्हां 'आतां कोणीही—लक्ष्मणानेही—आंत येतां कामा नये. येईल त्याला देहांत शिक्षा करीन;' असें रामानें ब्राह्मणास वचन दिलें होतें. असो. लक्ष्मण पहान्यावर असतां, दुर्वास ऋषीची स्वारी रामाच्या भेटीला आली. लक्ष्मणानें एकंदर हकीकत सांगून त्यास भेट होणें शक्य नाही म्हणून सुचविलें. परंतु या शीघ्रकोपी ऋषीस तें पटेना व त्यानें लक्ष्मणाला आपलीं वदीं लावण्यास आंत धाडलेंच. रामानें दुर्वास्याची भेट घेतली, परंतु 'इतःपर तुझे मुखावलोकन नको,' असें त्यानें लक्ष्मणास बजाविलें. तेव्हां लक्ष्मण वैतागानें अयोध्येतून निघाला व त्यानें आपला देह सरयूंत अर्पण केला. (वाल्मी० रामायण. ३० कांड). १२. मी, मोरोपंत. १३. संसारसागर. ही **रूपकातिशयोक्ति** आहे.

तुमचें होतें, त्याचें दुर्लभ कळिमाजि दर्शनचि आधीं, ।	
त्यांत दुराराध्य, तसें उग्रत्व नसे हरीं, भृंगव्याधीं. ॥	५३
श्रीमन्नारदबावा तेहि कळीमाजि भेटती न जना, ।	
कलहप्रिय म्हणति म्हणुनि भी मन, परि पाय योग्य ते भैजना. ॥	५४
न टिके मुहूर्तभरिहि कंचित् कथंचिदपि, तत्पद भ्रमती, ।	
दर्शन घडतें, तरि ते करितेचि दया गुरू अंदभ्रमती. ॥	५५
वाल्मीकिव्यासशुकप्रल्हादध्रुवमुखांसि तो तारी, ।	
हरिभक्तिज्ञानरसें ओती जो शिष्यमूर्ति ओतींरी. ॥	५६
कंटाळे मायहि बहु, हरितां शिशुचाहि बाह्य मळ हातें, ।	
बाह्यांतर नतमळ तो गुरुवर हरि, करि शिर्वार्थ कळहातें. ॥	५७
वाल्मीकिचें दुरित किति होतें हो ! तें, 'तरी न धरि वीट, ।	
स्वकरें हरि; 'हरिहुनि मुनिसिंह प्रणताघकरिवधीं धीट. ॥	५८
या गुरुराजें अगणित जीव भैवदवानळांत वांचविले, ।	
सोडविले बहुत, जिहीं ममतापार्शीं स्वकंठ 'कांचविले. ॥	५९
भैवकारागृहमुक्त प्राणी करितो, 'हंठेचि हरि ताप, ।	
वाप प्रेम खरें तें, बद्धविमोक्षीं सुखेंचि वरि शाप. ॥	६०

१. तुमचें (दत्ताचें) दर्शन. २. दुर्वास्याचें. ३. सिंहांत. ४. श्वापदे मारणारा शिकारी, पारधी, त्यांत. येथें **व्यतिरेक** आहे. शिवाय दर्शनदुर्लभत्व, दुराराध्यत्व व उग्रत्व असे एकाहून एक वरचढ गुण दाखविले आहेत, म्हणून हा **सारालंकार** आहे. लक्षणः—उत्तरोत्तरमुक्तर्षः सारालंकार उच्यते । उत्तरोत्तरमश्राध्यगुणोत्कर्षोऽप्यसौमतः. ॥ ५. मागें 'नारदाभ्युदय' पहा. ६. कलियुगांत. ७. सेवेला. नारदासंबंधें मोरोपंतकृत महद्विशापनेंतील गीति ४८-६८ वाचनीय आहेत. ८. कोठेही. ९. कसेंही. १०. उदारमति. अदभ्र=विपुल, विशाल. ११. धातूचें ओतीव काम करणारा. येथें **श्लेषमूलक रूपक** आहे. १२. मूत्र, विष्टा इत्यादि. १३. नम्रांचा (=दासांचा, शरण आलेल्यांचा) दरोबस्त पापरूप मळ. येथें **श्लेषमूलक व्यतिरेक** आहे. १४. कल्याणासाठीं (वि० मा० अ० ४ गी० ३ पहा). येथें **विरोधाभास** आहे. १५. येथें **विशेषोक्ति** आहे. १६. सार्थान्वयः—मुनिसिंह (=मुनिश्रेष्ठ नारद) प्रणताघकरिवधीं (=नम्र दासांचें जें पाप तोच हत्ती त्याला मारण्यांत) हरिहुनि (=सिंहापक्षांही) [अधिक] धीट (=शूर). येथें 'मुनिसिंह'—मुनिश्रेष्ठ, व मुनिरूप सिंह, असे दोन्हीही अर्थ इष्ट आहेत. हें **रूपक** असून यांत **व्यतिरेकही** आहे. १७. संसाररूपी वणव्यांत. १८. आवडून घेतले. १९. संसाररूप नुरंगांनून भेकळे. 'करितो' 'हरि' या क्रियापदांचा कर्ता 'गुरुराज नारद' अध्याहृत. २०. [पापी मनुष्य 'नको नको' म्हणत असतांही] हट्टानें. २१. अन्वयः—[जें] बद्धविमोक्षीं (=जखडलेल्यास सोडविण्याच्या कामीं) सुखेंचि शाप वरी, तें खरें प्रेम वाप [होय]. हें सुंदर **सुभाषित** आहे. येथें **अर्थान्तरन्यास** असून 'बद्धविमोक्षीं शाप वरी' यांत एक प्रकारचें **विपम** आहे.

कोटेंहि आढळेना मुनि तो, भ्याला असेल या कळिला, ।	
कीं अद्भुत सँच्छिष्यप्रेमगणांहीं बळेंचि आकळिला. ॥	६१
भ्याला म्हणतो, त्वद्यश जरि कीं त्याच्या मनीं सदा नसतें, ।	
भवभयहर भवदंघ्रिध्यानहि न विशुद्ध मानसीं ठसतें. ॥	६२
काय नृसिंहोपासक कीं शैरभमनुज्ञ भील वेताळा? ।	
जंभें उगारिल्या कीं वँज्रकर स्वर्पती लवे ताळा? ॥	६३
येंदनुग्रहें अनळविधु ज्या दुःसह, त्याहि अंधकारा ती ।	
धाकेल चंडकररुचि? किंवा कामासि अंधकाराति? ॥	६४
सदृत्तीस खळाच्या धाकें न कदापि साधु सोडील, ।	
चोरभयास्तव लोभी जन कोण वरें धनें न जोडील? ॥	६५
धरिलें नसेचि चित्तीं कळिचें भय एँकवल्ह भांगवतें, ।	
जिकावें केविं कधीं स्वाहेच्या प्राणवल्हभा गवतें? ॥	६६

१. पापमय कलियुगाला. येथें अनुमान आहे. २. किंवा. ३. व्यासप्रल्हादध्रुवप्रभृति चिरं-जीव सच्छिष्यांनीं. ४. येथें आक्षेपालंकार आहे. लक्षणः—‘आक्षेपः स्वयमुक्तस्य प्रतिपेधो विचारणात् । म्हणजे एकदा एका गोष्टीचें विधान करून, पुन्हां विचारपूर्वक आपणच ती खोडून टाकितों, तेव्हां आक्षेपालंकार होतो. मोरोपंतकृत संशयरत्नमालेंत हा अलंकार पदोपदीं आढळतो. ५. जर नारद तुमची कीर्ति निरंतर स्मरत नसता, व अभय देणाऱ्या तुमच्या चरणाचें चिंतन त्याच्या हृदयांत बिंबलें नसतें, तर तो कलीला भ्याला असें मी म्हणतो (=मला म्हणतां आलें असतें). ६. नृसिंहाचा भक्त. ७. शरभासारखा [व म्हणून नृसिंहापेशांही पिशाचबाधादूरीकरणांत अधिक समर्थ असा] मंत्र जाणणारा, पिशाच दूर करण्यांत नृसिंहाहून जास्ती उपयोगी असा शरभमंत्र जाणणारा. मनु=मंत्र. शरभ=आठ पायांचें सिंहाहून बलिष्ठ असें कविकल्पित जनावर. पिशाच-बाधेवर नारसिंहमंत्र अगदीं रामवाण आहे. “जाणों त्या अत्युग्रा मूर्त श्रीनारसिंहमंत्रास । पाहूनि पावले ते रिपुभटभूपाळभूत संत्रास ॥” कर्णपर्व. ८. भिईल. ९. इंद्रानें मारलेला एक असुर. १०. वज्र आहे हातांत ज्याच्या असा स्वर्गाधीश (=इंद्र). ११. तरवारीच्या मुठीला. या गीतींत अप्रस्तुतप्रशंसा आहे. १२. सार्थान्वय—यदनुग्रहें (=ज्या रविकांतीच्या प्रसादानें) ज्या [अंधकाराला] अनळविधु (=अग्नि व चंद्र) [सुद्धां]. दुःसह [होतात], त्याहि अंधकारा ती चंडकररुचि (=प्रखर सूर्यकांति) [धाकेल काय]? ही अप्रस्तुतप्रशंसा आहे. गीति ६३, ६४ व ६५ सुभाषितमय आहेत. काव्येतिहाससंग्रहाचा ‘यदनुग्रहें अनळविधुजा’ असा पाठ आहे. १३. मिळवील, संचय करील. काव्येतिहाससंग्रहाचा ‘सोडील’ हा अपपाठ आहे. येथें दृष्टांत अलंकार आहे. १४. एक बालभर सुद्धां. १५. भगवद्भक्तानें. १६. स्वाहेच्या (=अग्निस्त्रीच्या) प्राणनाथाला=अमीला. १७. गवतानें. हें पंतांचें ठराविक यमक आहे. “हें प्रेमाश्रुलपितस्मितविसितफुलगल भागवत । शुक गाय, जया भी अघ जैसैं स्वाहासुवलभा गवत ॥ (मोरोपंतकृत भक्त-भूषण). येथें प्रतिवस्तूपमा आहे.

तरि कां नुगवे भंगवच्छुद्धयशःपुंडरीकसुहृदर्क ? ।	
बहुधा दिधलें कळिला अभय, असा हा कसा बरा तर्क ? ॥	६७
दुष्टजना, शरणागत व्हावें साधूसि, हें रुचेनाच; ।	
दैवें रुचतां, न रुचे स्वगुण; रुचे सत्कथा, रुचे नाच. ॥	६८
देते जरि भलत्याला भलतें, जें ज्यास अर्थजात रुचे, ।	
तरि कां कवी न म्हणते कीं 'संत सखे समुद्रजा तरुचे' ? ॥	६९
संत विवेकी, करिती पाहुनि अधिकार जी दया साजे; ।	
ऐसे प्रसाद त्यांचे, देती अन्योन्य न प्रयासा जे. ॥	७०
म्हणउनि अभय कळीला दिधलें म्हणतां नयेचि; तरि तो कां ।	
सांप्रत कळींत न दिसे भंगवान् मुनि अस्मदादिकां लोकां ? ॥	७१
बहुधा अस्मददृष्टि स्वच्छ नसे अमित पातकीं मळली, ।	
घूकेक्षणसि रविसा मुनि न दिसे, तर्क मति असा फळली. ॥	७२
मति वाखाणी मानुनि सुंदर या तर्कवाळकाला जे, ।	

१. आपलें शुद्ध यश हेंच कमळ, त्यास अनुकूल [फुलविणारा] सूर्य (=तुमचें शुद्ध यश वाढविणारा तुमचा भक्तजनांवरील प्रसाद). पुंडरीक=कमल. सुहृद्=मित्र. अर्क=सूर्य. येथें **परंपरितरूपक** आहे. २. समानार्थक गीतिः—“कीं संप्रति अभय दिलें कळिला, चालावया बरें राज्य; । परि कोण प्राणि सद्य शिंपील बळें दवानळीं आज्य ? ॥ मोरोपंत—संशय-रत्नमाला. ३. अनुमान. या गीतींत **अनुमान** व **आक्षेप** असे दोन अलंकार आहेत. ४. सार्थान्वयः—दैवें (=दैवयोगानें) साधूस शरण जाणें [दुष्टांस] रुचतां, [त्या दुष्टांस] स्वगुण [आपला दुष्ट गुण] न रुचे, [परंतु] सत्कथा (=सज्जनांची व परमेश्वराची कथा) रुचे, [व सत्कथा गात, भजन करीत,] नाच (=नाचणें) रुचे. हें **सुभाषित** आहे. येथें कलीविषयी विशेष गोष्ट प्रस्तुत असतां, केवळ सामान्य सिद्धांत घालून दिला आहे, म्हणून ही **अप्रस्तुतप्रशंसा** आहे. ५. द्रव्यसमूह. ६. तरि 'संत समुद्रजा तरुचे (=समुद्रोत्पन्न झाडाचे, कल्पवृक्षाचे) सखे (=मित्र)' असें कवि (=ज्ञाते) कां न म्हणते ? कल्पवृक्ष हा पाहिजे त्यास, पाहिजे तें देतो, म्हणजे त्यास विवेक नाही; आणि संतांनाही जर पात्रापात्रविचारणा नसती तर ते कल्पवृक्षाप्रमाणेंच झाले असते. परंतु संत सारासारविचारहीन नाहीत व म्हणून ते कल्पवृक्षाहून श्रेष्ठ होत, हा भावार्थ. ही कल्पना पंतांच्या काव्यांत वारंवार आढळते. “तं जडम-विवेकिनमग्नस्वाधीनं समाश्रयिष्यति कः ? । त्वां प्रभुमपास्य सर्वगमादिकविं करुणमखिल-कामकरम् ॥” (मोरोपंत—कृष्णस्तवराज). येथें **व्यंग्य व्यतिरेक** आहे. समुद्रोत्पन्न चतुर्दशरत्नांत कल्पवृक्ष आहे. गीति, ६९ व ७० सुंदर **सुभाषित** आहेत. ७. नारद. ८. आमच्या सार-ख्यांस. ९. घुबडाच्या डोळ्यास. येथें **उपमा** व **अनुमान** हे अलंकार आहेत.

हांसे-वाल्मीकिकथा, म्हणुनि ती विश्वपाळका! लाजे. ॥	७३
करुणा कराल, तरि बा! तारालचि शुद्ध तर्क हा मात्र. ।	
केले पुष्कळ पैमर पापी प्राणी तुम्ही कृपापात्र. ॥	७४
पाहुनि मनि रेखात्रे भवदंघ्रि दयानदा! सदा पावा. ।	
हा पड्डिपुंणीं तुमचा, न धरूनि भया, न दास दीपावा. ॥	७५
ऐसें भक्त मयूर प्रार्थी तुजला, दयाघना! दत्ता! ।	
नमनेहि कोप न शमे, तरि हाणीं या शिरावरी लत्ता. ॥	७६
व्यसनीं दीन तुलाचि प्रार्थिति, देऊनि हाक, दादास; ।	
रक्षिसि, धांवुनि आंगें, सदया! तैसाचि हा कदा दास? ॥	७७
शरणागत पितृसखजमदग्निकुलज राख विप्र, तापाला ।	
पात्रे, बा! वेगानें स्वजनीं जन दाखवि प्रतापाला. ॥	७८
आंगीं असोनि अद्भुत सामर्थ्य, प्रेमही यशीं मोटें, ।	
प्रभुजि! जिरिविले असतां अमितप्रणतापराधही पोटे, ॥	७९

१. वाल्मीकि अत्यंत पापी असूनही त्यास नारद भेटले व त्यांच्या उपदेशाने तो निष्पाप होऊन निःसीम भगवद्भक्त झाला, ही कथा. २. आम्ही पापी म्हणून नारद आम्हांस भेटत नाहीं, हा तर्क माझ्या मंतीला सुंदर वाटला. परंतु हा विक्षिप्त तर्क पाहून वाल्मीकिकथा हंसू लागली, म्हणून ती (माझी मती) फार शरमली आहे. या गीतींत **रूपक** व **चेतनोक्ति** असे दोन अलंकार आहेत. ३. दुर्बळ, हीन. येथे **काव्यालिंगालंकार** आहे. ४. दरडवावा, भेडवावा, चेपावा. ५. दीन [जन] व्यसनीं (=संकटांत) तुलाचि दादास (=वापास, किंवा मोठ्या भावास) हाक देऊन (=हांक मारून) [रक्षणार्थ] प्रार्थिति; [मग] तैसाचि (=इतर दीनांप्रमाणे) हा दास, हे सदया! तूं आंगें धांवुनि कदा रक्षिसि? आंगें=स्वतः. ६. [आपल्या] वडिलांचे (=अत्रीचे) मित्र जमदग्नि यांच्या कुळांत जन्मलेला. या गीतीवरून मोरोपंतांचे गोत्र जामदग्न्य होते हे सिद्ध होते, महद्दिशापनानामक स्फुट काव्यांत मोरोपंतांनीं आपलें गोत्र असेंच सुचविलें आहे. नमितो पाय वसिष्ठा! शरणागत **जामदग्न्य** हा वा! मी। कामी, क्रोधी, लोभी, सांगुनि शिष्यास उद्धरा स्वामी! ॥ ७ ॥ “बा! पाव **जामदग्न्या!** रामा! तूं शत्रुघ्नकुळीं हरिसा । **मज तव गोत्रोत्पन्ना** पीडिति कामादि नित्य हे अरि सा ॥ १२ ॥ प्रस्तुत गीतींत ‘पितृसख’ हें पद साभिप्राय आहे म्हणून **परिकर** झाला. ७. ‘Charity begins at home’ या इंग्लिश म्हणीशीं हे गीत्यर्थ समानार्थक आहे. या गीतींत सुरेख **अर्थान्तरन्यास** आहे. ८. पोटांने अनेक दासांचे अपराध जिरविले, तुम्हीं अनेक दासांचे अपराध पोटांत घातले. ही **लोकोक्ति** आहे. अर्थसादृश्यः—तुझ्या जिरविले बहु प्रणततंतु पोटे, पण । त्यजी मदपराध हें मजकडेचि खोटेंपण ॥ (केकावली १८.)

किंच सकृन्निजनामोच्चारश्रवणे जळे मेहापंक, ।	
सर्वहि अवगत असतां, कां हो! सदया! न उद्धरा रंकै? ॥	८०
व्यसनीं नत रक्षावे, निस्तुळें सर्वज्ञनायका! यश तें. ।	
इतरां विभूषणांचीं प्रभुचा शोभविति काय काय शतें? ॥	८१
माते! अनसूये! सति! तूं तरि पुत्रासि आपुल्या बोधीं. ।	
बुडतों मज कर नेदी, जवळि असोनिहि, भवाब्धिच्या रोधीं. ॥	८२
हा पंकजपत्रेक्षण अत्रे! क्षण न भरतांचि तारील; ।	
भवदाज्ञा लंघीना, दीनांचें व्यसन सर्व वारील. ॥	८३
काय उणा करुणार्णव होइल? मज एक अर्पितां विंदु. ।	
जग तर्पी अमृतरसें, धन्य जेडप्रकृति संक्षयहि इंद्रु. ॥	८४
पुत्रासि विश्वहित उपदेश करायासि तूं मेहाविंदु. ।	
सर्वस्वामृतदानें पुनरपि वृद्धीस पावतो इंद्रु. ॥	८५
अत्रिस्वामी! काय स्वमुखें स्वसुतासि पढविलें युक्त? ।	
नमुनि विनवितों भावें, न करीं अद्यापि कां मला मुक्त? ॥	८६
एका, हो! संत! तुम्ही सदय, कसा हो नतासि होंगलितां? ।	
अजि सांवरा, गुरूची गुर्वी विरुदावली न हो गलिता! ॥	८७
नित्य परोपकृतिव्रत संत तुम्ही, म्हणुनि एकदा भांगा, ।	
कांहींच न मागा, परि उपकृतिधर्मार्थ एवढें मागा. ॥	८८
तुमचें वचनोळंघन न करील प्रभु, पहा बरें, हटका. ।	
वागवितो भीड सदा, संशय आणूं नका मनीं लटका. ॥	८९

१. आपल्या नामाचा उच्चार व त्याचें श्रवण एकदांच केल्यानें. २. मोठें पाप. गीति ७९-८० यांचें युग्म आहे. ३. हा दीन जन, हा पामर. या गीतीत विशेषोक्ति आहे. ४. अनुपम. ५. देह. ६. तीरावर. येथें रूपक आहे. ७. कमलदलनयन (=दत्त). गीति ८२ व ८३ यांशीं समानार्थक गीतिः-अत्रे! अनसूये! मजविषयीं दत्ता सुतासि सांगावें; । म्यां होउनि मुक्त सुखें नित्य तुम्हां सदयमानसां गावें. ॥ ८. येथें अप्रस्तुतप्रशंसा आहे. ९. मंदप्रकृति, (पक्षीं) जलप्रकृति=शीत. १०. क्षयरोगी, (पक्षीं) ज्याचें विंव लहान लहान होतें असा चंद्र. ११. येथें विरोधाभास अलंकार असून काव्यलिंगही आहे. १२. मोठा ज्ञाता. १३. येथें अप्रस्तुतप्रशंसा आहे. १४. सोडतां, झिडकारितां. १५. मोठी. १६. कीर्ति. येथें हेत्वलंकार आहे. १७. [माझ्या करितां] तसदी घ्या. १८. याषा न करणें हा तुमचा स्वभाव आहे, तरी पण दीनावर उपकार करण्यासाठीं म्हणून एवढें (=माझें रक्षण) [दत्ताजवळ] मागा.

वैचि॑ति परोपकारिं सर्वस्व, अनित्य जीवितहि, संत. ।	
वचनाची काय कथा? जोडि॑ति सद्यश अनंत मतिमंत. ॥	९०
पै॑हिलें, तों आम्हां जड जीवांसि तुम्हांचि संतरायांचें ।	
चरण॑स्मरण सदोपध, बुधसंमत, संपदंतरायांचें. ॥	९१
मी केवळ मूढ॑चि, कीं देव तुम्हांहूनि वेगळा म्हणणें, ।	
तें हें तैसें, जैसें कूपातें सुर॑सरित्तीं खणणें. ॥	९२
‘नहं॑मयानि’ हा ये श्लोक, परि जसा खैरासि पाटीरें, ।	
काळाची ही कांपे, तुमची होतां उणी कृपा, टीरें. ॥	९३
तुमचा वरप्रसाद ब्रह्मा, हरि, शंभु; देव यापरता ।	
सृष्टि॑स्थितिलयकर्ता नाही; श्रद्धेय हें न पापरता. ॥	९४
सत्पद॑रजीं जसा जन, गांगी॑हि न होय पट तसा धुवट, ।	
यो भवसिंधू॑ंत तुम्ही प्रभु॑चे आधारभूत साधु वट. ॥	९५
क्षी॑रधि संतसमाधिहि शेषरुचि; प्रभु॑पदासमीप रमा ।	

१. ही गीति सुभाषितमय असून, हीत काव्यार्थापत्ति व काव्यलिंग हे अलंकार आहेत. २. सार्थान्वयः—आम्हां जड जीवांस (=बुद्धिहीन जनांस) तों (=तर) तुम्हांचि संतरायांचें (=संतश्रेष्ठांचें) चरणस्मरण [हें] संपदंतरायांचें (=ज्ञान व मोक्ष या संपत्तीच्या आड येणान्या विघ्नांचें) बुधसंमत (=ज्ञात्यांना आवडलेलें) पहिलें (=उत्तम) सदोपध (=रामवाण औपध) [होय]. “सत्संगाची देती तशि इतराची कधीं न तोख दया । दुःसह चिरकालामय भव, हा सत्संग होय ओखद या ॥” (सत्संगस्तव. ११.) ३. देवनदीच्या (=गंगेच्या) तीरावर. येथें उपमा आहे. ४. नहंमयानि तीर्थानि, न देवा मृच्छिलामयाः, । ते पुनंत्युरुकालेन, दर्शनादेव साधवः ॥—भागवत. ५. गाढवाला. ६. चंदन ७. टीर कांपे=कुला [भयानें] कांपे, तिरपीड उडे, भयानें गाळण होते. ८. हें रूपक. ९. विश्वाची उत्पत्ति, रक्षण व नाश करणारा. १०. विश्वसनीय. ११. पापांत गुंतलेल्यांस. १२. गंगाजळांत. हा व्यतिरेक आहे. १३. स्वच्छ. ‘पदरजांत धुवट होणें’ या कल्पनेंत विभावना आहे. १४. या भवसिंधूंत प्रभुचे (=प्रभुभक्त) तुम्ही साधु [दीन जनांचे] आधारभूत (आश्रय देणारे) वट (=वडाचे वृक्ष) [आहां]. हें परंपरितरूपक आहे. अर्थसादृश्यः—भाग्यें भेटे, असतां या भवसिंधूंत अटत, साधु वट, । होतो सच्चरणरजीं जन, दहनीं दिव्य पट, तसा धुवट. ॥—(साधुसत्कार १३). १५. येथें ‘प्रभुची’ हा पाठ अधिक सरळ होईल. ‘या भवसिंधूंत आधारभूत वट, तुम्ही साधु प्रभुची (=केवळ ईश्वरच, ईश्वराहून अणुमात्र न्यून नाही). १६. अहो ! वाप ! शेषरुचि [शेषाची (=मुक्तीची, मोक्षाची) आवड ज्याला, (पक्षीं) शेपाची (=ज्यावर विष्णु शयन करितात त्या वासुकी सर्पाची) आवड ज्याला असा] संतसमाधि [हाच] क्षीरधि (=क्षीरसागर) [होय]; [आणि] प्रभुपदासमीप रमा (=रमेप्रमाणेंच जी) तुमची परमा कीर्ति [ती] मी दास कसि वाखाणूं? येथें

कसि वाखाणूं तुमची कीर्ति अहो! वाप! दास मी परमा? ॥	९६
करुणेचें वतन तुम्ही, शांतीचें भाग्यवंत माहेर, ।	
सुघनज्ञानरसाचे संत रवे मधुर आंत वाहेर. ॥	९७
स्मरभूतभूतवैद्य, स्पर्शमणी सर्वपापिलोहाचे, ।	
ब्रह्मग्रह संत तुम्ही प्रणतजनाच्या अनादिमोहाचे. ॥	९८
सुरभिस्वर्दुमर्चितामणि शिष्याचे दयानिधी पंतै; ।	
निजविंब प्रतिविंबा अमृतकराचे खरे तुम्ही संत. ॥	९९
साधुगुणग्राहकता, भूतीं सर्वत्र सर्वदा समता, ।	
गुरुरीति वसे संतांपाशीं, हे उक्ति सर्वदासमता. ॥	१००
विमळ सफळ गुण तुमचे कां न सुधाधिक म्हणों? निवे दास ।	
ज्यांच्या श्रवणेंचि; असे अद्भुत, रुचले म्हणोनि वेदास. ॥	१०१
श्रीदत्तात्रेयातें, तंतुल्यातें समस्त संतातें, ।	
साष्टांग नमन आहे, सांभाळा जी! मयूरपंतातें. ॥	१०२

श्लेषमूलक परंपरितरूपक आहे. क्षीरसमुद्रांतून लक्ष्मी उत्पन्न झाली व तिला विष्णुसां-
निध्याचा लाभ झाला; त्याप्रमाणें संतांपासून सत्कीर्ति उत्पन्न झाली आहे व ती प्रभूला मान्य
आहे. तेव्हां तिची थोरवी काय वानावी?—हा या गीतींतील भावार्थ होय.

१. स्मर(=मदन)रूपी भूताचे पंचाक्षरी. २. परीस. ३. ब्रम्हराक्षस, प्रबळ शत्रु, घातक.
४. निःसीम अज्ञानाचे. या गीतींत **परंपरितरूपक** आहे. ५. कामधेनु, कामवृक्ष व चिं-
तामणि. ही धेनु, वृक्ष, व रत्न लोकांचे इष्ट हेतु पुरवितात अशी कल्पना आहे. ६. पंतोजी.
७. अमृतकराचे प्रतिविंबा (=अमृतकररूप प्रतिविंबाला, चंद्ररूप प्रतिमेला) तुम्ही संत खरें
निजविंब (=मूलविंब, मूलरूप) [आहां]. अमृतकर [चंद्र] केवळ तुमचें प्रतिविंब आहे, हा
भावार्थ. येथें **व्यंगव्यतिरेक** आहे. ८. सद्गुण जाणण्याची व ते घेण्याची शक्ति. ९. ऐ-
कण्यानेच. येथें **व्यतिरेक** आहे. १०. दत्तात्रेयाइतकेच सद्य व वंच असे जे त्यांस. ११. कवि
मोरोपंत, यास. गीति ८७—१०२ यांत संतमहिमा सुरेख वर्णिला आहे. या संबंधानें 'साधुस्तव',
'सत्संगस्तव,' 'साधुरीति,' 'साधुसत्कार,' 'सद्दर्शन,' 'महद्विज्ञापना,' व 'केकावली' हीं स्फुट
प्रकरणें पाहण्यासारखी आहेत. या प्रकरणांतून अर्थसादृश्याचे नमुने अगणित आढळून येतील.
हें प्रस्तुत प्रकरण वरील प्रकरणांच्या तोलाचें असून, हें पंतांनी उतार वयांतच लिहिलें असावें,
असे अनुमान करितां येतें.

११ सप्तशती.

(गीतिवृत्त.)

—→○←—
प्रथम चरित.—
अध्याय पहिला.

श्रीमान् चैत्रकुलोद्भव सुरथ स्वारोचिपांतरिं होता; ।	
तो सार्वभौम पोषी आत्मयशा, हंसखग जसा पोतां. ॥	१
औरस पुत्रासि जसा तात, तसा तो प्रजांसि परिपाळी, ।	
दैवें द्यावी लागे कुंदशेची त्या तशाहि परि पाळी ! ॥	२
रिपु कोलांविध्वंसी, ते होउनि हीनवळहि एकवट, ।	
भंगिति; परसैन्यार्णव, वाटे तदेशे त्यांत एक वट. ॥	३
अक्रमिला त्या अरिंनीं जेथें तो सुरथ, वेढिलें पुर तें, ।	
क्रूरत्व प्रकट असें केलें दैवें तया नृपीं पुरतें ! ॥	४
दुर्वळ होता, फिरतां विधि, हरिलें कोशबळ अमात्यांहीं; ।	
पतिकुंदशा दुष्टांहीं, जे तस्कर इच्छिजे अर्मा त्यांहीं. ॥	५
स्वामित्व सेवकांहीं हरितां, अर्धां चढोनि एकाकी ।	
मृगयामिषे निघे, कीं श्रीहंसी स्पष्ट होय ते कांकी. ॥	६
नृप आश्रमासि गेला, जेथ वसे भूर्त योग मेधा, त्या; ।	

१. हे प्रकरण पंतांनीं मार्कंडेय पुराणांतून घेतलेले आहे. यांत देवीच्या अवतारांचें वर्णन आहे. २. चैत्रकुळांत जन्मलेला. ३. स्वारोचिष मन्वंतरांत. ४. हंसपक्षी. ५. बालकास, पित्यास. ६. स्वतःच्या. ७. दुर्देशेची. ८. परंतु. या गीतींत विषमालंकार आहे. ९. पाळी देणें=फेरी मानणें, पत्करणें. १०. नामविशेष रिपु ११. दुर्वळ असूनही. १२. शत्रूंचें अपार सैन्य हाच समुद्र. १३. सुरथाचा देश. या गीतीचा अन्वय—ते हीनवळही कोलाविध्वंसी रिपु एकवट होउनि भंगिति (पराभव करिती); परसैन्यार्णव त्यांत तदेश एक वट वाटे. १४. गांठलेला, ग्रासलेला. याचें विशेष्य 'सुरथ.' १५. ज्या पुरांत. १६. भांडारगृह व सैन्य. १७. धन्याची दुर्दशा. १८. अमावास्या. या गीतींत पूर्वार्धांत विशेष गोष्ट सांगून, उत्तरार्धांत प्रथम सामान्य व पुन्हा विशेष गोष्ट सांगितली असल्यामुळे विकस्वर अलंकार आहे. १९. एकटा. २०. राज्य-लक्ष्मीरूपी हंसी. २१. कावळी. २२. प्रत्यक्ष योग, परम योगी.

ज्ञानतपःसामर्थ्येकरुनि स्वसमान जो गमे ध्याया ॥	७
मेधा बहु सत्कारी; गहनवर्नी आश्रमी वसे साधी, ।	
जरि तो सुरथ श्रीमुनिचरण श्रितकल्पतरुतसे साधी ॥	८
त्या आश्रमीं फिरे तो, चितीं चिंता करी, म्हणे, “हाय !	
न कळे, मत्पूर्वजपरिपालितपुरगति असे कसी काय ? ॥	९
दुर्वृत्त भृत्य माझे; पावावे स्वास्थ्य काय मन्त्रगरे ? ।	
झालें मजही राज्य त्याज्य खलजनें, जसेंच अन्न 'गरे' ॥	१०
सगुण, सदान्मद, माझा हस्ती, जो मुख्य संगरेसहाय, ।	
कैसा असेल ? न कळे; मज त्याचा म्हणवि संगरेस 'हाय !' ॥	११
मत्सचिव करित असतिल अनुवृत्ति मदीयशत्रुभूपाची, ।	
हाय ! कसी आवडली सेवा मानसखगांसि कूपाची ? ॥	१२
कोशे क्षय पावेलचि, जो अतिकष्टे जपोनि सांचविला, ।	
म्यां, आपणासि समयीं कार्या येइल, म्हणोनि वांचविला ॥	१३
नित्य बहु व्यय करितिल, त्यांचें ठावें असे जना शीलें, ।	
संभ्यगव्ययस्वभाव न जो, तो निधि नेवेहि कां न नाशील ?” ॥	१४
मेमेताकृष्टमति नृपति चिंता नानाविधा असी वाहे; ।	
तो एका वैश्यातें भ्रमतां त्या आश्रमींच तो पाहे ॥	१५
त्यासि पुसे तो नृप 'तूं कोण ? दिससि दुर्मना सशोक मला, ।	
येथें कां आलासि ? स्वर्जनगृहवियोग कार्ये कां गमला ? ॥	१६
वैश्य म्हणे, 'धनिके कुंज मी वैश्य असें समाधि या नावें, ।	

१. ज्ञान व तप यांच्या बळानें. २. ब्रह्मदेवास. ३. स+आधि=चिंताकांत. ४. आश्रितांना कल्पवृक्षासारखे. ५. मिळवी. ६. माझ्या पूर्वजांनीं पाळिलेल्या नगराची अवस्था. ७. दुराचारी. ८. माझ्या पुराणें. ९. दुष्ट लोकांमुळे. १०. विषानें. ११. गंडस्थळांतून सदोदित मद स्वतो असा. १२. युद्धांत साहाय्यकर्ता. १३. सहवासप्रेम [विरहामुळे] रडवितें. १४. सेवा. १५. माझा शत्रु जो राजा त्याची. १६. मानस सरोवरावर वास करणाऱ्या पक्षांस, हंसांस. **वस्तुप्रति-वस्तूपमा अलंकार.** १७. खजिना. १८. खर्च १९. स्वभाव. २०. शिस्तवार खर्च करण्याचा आहे स्वभाव ज्याचा. २१. द्रव्याचे खजिने. २२. नऊ. त्यांचीं नावें—महापद्म, पद्म, शंख, मकर, कच्छप, मुकुंद, कुंद, नील, खर्व. **अर्थान्तरन्यास.** २३. ममतेनें आकर्षिली आहे बुद्धि ज्याची. २४. दुःखग्रस्त, कष्टी. २५. आप्त व घर यांचा विरह. २६. करण्यास योग्य. २७. श्रीमंत व कुलीन.

- आलों वनासि दुःखें, स्वमुखें काय स्वदन्य वानावें ? ॥
 सर्वस्व हरुनि मजला स्त्रीपुत्रांहीं वनासि पाठविलें; ।
 केलें म्यां परिपालन जें कांहीं, तें तिहीं न आठविलें ? ॥ १८
 स्त्रीपुत्रस्वजनांची कुशलाकुशल प्रवृत्ति मी नेणें, ।
 या आश्रमासि वापा ! अतिदुःखित जाहलों असें तेणें.' ॥ १९
 भूप म्हणे, 'केलें ज्या लुब्धांहीं, लजुनि धर्म, अत्याग, ।
 त्यांच्याही स्नेहाचा कां रूचला त्वन्मनासि अत्याग ?' ॥ २०
 'काय करूं ? हृदय नव्हे निष्ठुर, येतें' म्हणे समाधि, 'रडें, ।
 जरि लाजे त्वद्वाक्शरविद्धा या चालनीसमा धिरडें. ॥ २१
 मज गांजिलें निजांनीं, अरिनीं भंगोनि जेविं गांजोवें; ।
 न कळे, प्रेम, सुतस्त्रीस्वजनातें लजुनि, हें न कां जावें.' ॥ २२
 ऐसें बहु वैश्य वदे, त्या समदुःखासह स्वयें राजा ।
 जाउनि मेध्यासि नमी, प्रणतांच्या सिद्धें जो सदा काजा. ॥ २३
 भूप म्हणे, "गुरुजी ! जें कांहीं पुसतो, द्रवोनि सांगा तें, ।
 गेलें राज्य, तरिहि मन 'माझे, माझे,' म्हणोनि कां गांते ? ॥ २४
 युक्तचि अज्ञानाचें विपर्यी असतें सदैव हें वा ! जें; ।
 जाणें मी दोष, तरिहि गतराज्यपदीं ममत्व कां माझे ? ॥ २५
 सुतदारानीं लुटिला, तच्चिंताकुळ सदा परि समाधी ।
 हा वैश्यहि, मीहि पहा, दोषे आम्ही महीवारि समाधी. ॥ २६
 ज्ञान्यासहि मोह असा कां आहे ? काय हें ? वदा, स्वामी ! ।
 आम्ही दोषे आलों शरण, पुरे अर्थिकाम या धोर्मी.' ॥ २७

१. पा० भे०—सांगावें. **विपमालंकार**. २. बरी वाईट. ३. वर्तमान. ४. द्रव्यलोभ्यांनीं.
 ५. मोठा अपराध. ६. आवडला. ७. तुझ्या मनाला. ८. स्वीकार, न टाकणें. ९. तुझ्या वा-
 पीरूप वापानीं टोचलेल्या. १०. चाळणीसारखें. ११. एक प्रकारचें छिद्रयुक्त पकान्न. या गीतीचा
 अन्वय—समाधि म्हणे, जरि त्वद्वाक्शरविद्धा या चालनीसमा [हृद्रयाला] धिरडें लाजे [तरी] रडें
 येतें, हृदय निष्ठुर नव्हे, काय करूं ? उत्तरार्धात **प्रतीपालंकार**. सर्व गीतींत **विशेषोक्ति**
 अलंकार. १२. आत्तांनीं. १३. मोड करून. १४. अन्य पाठ—माजावें. १५. या प्रेमानें कां जाऊं
 नये, हें प्रेम कां नाहीसैं होऊं नये. १६. नघ्रांच्या. १७. तयार. १८. या उत्तरार्धात **वि-**
शेषोक्तिलंकार. १९. मुलांबायकांनीं. २०. त्यांच्या काळजीनें व्याकुळ. २१. समदुःखी.
 २२. याचकांच्या इच्छा. पाठभेद.—अर्थिकाम. **काव्यलिङ्गालंकार**. २३. आश्रमीं.

- मेधा मुनिराज म्हणे, 'देवी श्रीविष्णुची महामाया, ।
 वा! या संसाराची स्थितिकर्त्री, तत्प्रभाव हा राया! ॥ २८
 ज्ञाल्याचेंही ओढुनि करि मोहाच्या अधीन हे मन गा! ।
 उडविल, चाळविल नृपा! त्याहि, चलन ज्या कधी न हेमनगा. २९.
 हे विश्वहेतु देवी जगदंबा, बंधहेतु हेचि, नृपा! ।
 जीवांतें मुक्त करी जी विद्या काय, ती इचीच कृपा.' ॥ ३०
 सुरथ म्हणे, 'मुनिनाथा! जीतें म्हणतोसि तूं महामाया, ।
 झाली उत्पन्न कसी? कर्म तिचें काय? सांग हें वा! यां.' ॥ ३१
 मेधा म्हणे, 'कराया देवांची सर्वकामनापूर्ती, ।
 प्रकटे, तेंचि उपजणें, परि वा! निल्याचि ती जगन्मूर्ती. ॥ ३२
 एकार्णव करुनि अखिल जग, जगदीश्वर फणींद्रतनुतल्पी ।
 भजला स्वयोगनिद्रेप्रति पति सकळाहि शक्तिचा कर्तपी. ॥ ३३
 प्रभुकर्मळापासुनि मधुकैटभ असुर जन्मले दोघे, ।
 ते खाया येती, तें भय भगवन्नाभिपद्मभव तो घे. ॥ ३४
 असुर स्वबोधत, निजजनक प्रभुहि प्रसुप्त पाहोनी, ।
 चंतुरास्य योगनिद्रास्तुति करि नाभ्यंबुर्जीच राहोनी. ॥ ३५
 द्रुहिणें म्हणे, "परमेश्वरि! तूं स्वाहा, तूं स्वधा, सुधा, शांती, ।
 श्रीसावित्री, सृष्टि, स्थिति, संहति, तुष्टि, पुष्टि, धी, क्षांती. ॥ ३६
 सृष्टिस्थितिलयकरही केले निद्रेसि वश तुवां व्यक्त, ।
 सर्वेश्वरेश्वरि! तुतें आहे कोण स्तवावया शक्त? ॥ ३७

१. अस्तित्वांत आणणारी. २. ताव्यांत. ३. 'नाचविल' हा अन्य पाठ. ४. हालचाल. ५. मे-
 रूपर्वतास. ६. विश्वाचें कारण. ७. बंधनाचें कारण. ८. या अर्धाचा अन्वय—जी काय
 विद्या जीवांतें मुक्त करी, ती इचीच कृपा [होय]. ९. मला, सुरथाला. १०. सर्व इच्छांची
 पूर्णता. ११. तें प्रकट होणेंच. १२. विश्वरूप मूर्ती. १३. एकच जलमय. 'जग' 'जगदीश'
 हा लाटानुप्रसालंकार. १४. शेषाच्या शरीररूप विद्यान्यावर. १५. आपल्या योगनिद्रेस.
 १६. कल्पाच्या वेळीं, प्रलयान्तीं. अन्वय—अखिल जग एकार्णव करुनि, कर्तपी सकळाहि शक्तिचा
 पति जगदीश्वर फणींद्रतनुतल्पी स्वयोगनिद्रेप्रति भजला. १७. श्रीविष्णूच्या कानांतील मळापासून.
 १८. विष्णूच्या नाभिकमलापासून ज्याची उत्पत्ति आहे असा ब्रह्मदेव. १९. आपला वध करण्यास
 तयार. २०. ब्रह्मदेव. २१. योगनिद्रेची स्तुति. २२. नाभिकमळांतच. २३. ब्रह्मदेव. २४. उत्पत्ति.
 २५. रक्षण. २६. संहार. २७. संतोष. २८. पुष्टपणा. २९. बुद्धि. ३०. क्षमा.
 ३१. ब्रह्मदेव, विष्णु व शंकर हेही. ३२. सर्व श्रेष्ठांत श्रेष्ठे !

हरि, हर, विधि, ऐशांही कोणाहि तुझी न वर्णवे लीला, । त्रिभुवन अवलंबुनि तुज, जैसें फल, पुष्प, पर्ण, वेलीला. ॥	३८
भगवति ! करुनि दया त्वां मधुकैटभ असुर शीघ्र मोहावे, । म्हणसि जसी तूं, न म्हणे सुरभी, 'ईष्टार्थ सर्व दोहावे.' ॥	३९
मैद्वधकाम असुर हे मधुकैटभ खळ करावया चूर्ण । प्रभुला प्रबोध द्यावा त्वां जगदीश्वरि ! दयानिधे ! तूर्ण." ॥	४०
ऐसी स्तविली भावें पद्मभवं हस्तपद्म जोडुनी; । देवी निधे प्रभूत्तमनेत्रमुखादिस्थळांसि सोडुनी. ॥	४१
प्रकटे यापरि, दर्शन दे, ये कार्या, परासु धाय्यातें । होऊं न देचि; झाली देवी आर्या परा सुधा त्यातें. ॥	४२
प्रकटुनि म्हणे, भगवती, 'हूं, विधिस त्यजुनि, असुरभी ! जा, गे !' । त्या वत्सा तों चिंता, जों निजली मांय न सुरभी जागे. ॥	४३
श्रुतिगुरु म्हणति, 'जयातें, न कळे, जडजीव हो ! परि सजा, गा; । करुणार्णव दासहृदयलोहाचा होय तो परिस जागा. ॥	४४
मैत्त प्रभुतें देखति ते, कां भिडतील मग न बाहुंनीं ? । बाहुंनीं रण करिती, भरिती क्रोधांधें गेंगेन बा ! 'हूं'नीं. ॥	४५
उत्साह नव्हेचि उणा, न म्हणे कोणीहि 'हाय' नैव देहें, । श्रीमुनि युद्ध प्रभुसीं तें पंचसहस्रहायन वदे हें. ॥	४६

१. कामधेनु. २. इच्छित पदार्थ. ३. प्राप्त करून घ्यावे. यांत व्यतिरेकालंकार आहे. ४. माझ्या वधाविषयी आहे इच्छा ज्यास. याचें विशेष्य 'असुर.' ५. जागा करावा. ६. ब्रह्मदेवातें. ७. विष्णूचे डोळे, मुख इत्यादि स्थानांस. ८. मृत. ९. ब्रह्मदेवाला. १०. अन्यपाठ—होउनि देती. ११. श्रेष्ठ. १२. राक्षसांचे भीति ! या अर्थाचा अन्वय—भगवति प्रकटुनि म्हणे, गे ! असुरभी ! हूं, विधिस त्यजुनि जा. १३. झोंपीं गेलेली. १४. आई हीच कामधेनु. १५. जागी होते. १६. वेद व गुरु. १७. तयार व्हा. १८. दयासागर. १९. भक्तहृदयरूप लोखंडाचा. २०. विष्णु. या गीतीचा अन्वय—श्रुतिगुरु म्हणती 'जडजीव हो ! सजा [व] न कळे परि जयातें गा', तो दासहृदयलोहाचा परिस करुणार्णव जागा होय. २१. माजलेले. २२. बोलावून. २३. हातांनीं. २४. क्रोधानें आंधळे झालेले. २५. आकाश. २६. हुंकारांनीं. २७. नवीन, पूर्वी कधीही न उच्चारलेलें [हाय]. २८. मार्कंडेय. २९. पांच हजार वर्षे. या अर्थाचा अन्वय—श्रीमुनि वेद, तें हें युद्ध प्रभुसीं (विष्णुशीं) पंच सहस्रहायन [शालें].

यत्पदरजासि लाजति चिंतामणि, कामधेनु, परमाग, । त्या माये मोहिते ते म्हणती, 'ज्ञालोच तुष्ट, वर माग.' ॥	४७
भगवान् म्हणे, 'असुर हो! देतां होउनि सुतुष्ट आजि वर, । व्हा वध्य, काय अन्ये? वरिला म्यां इष्ट हाचि आजिवर.' ॥	४८
ते वंचित असुर म्हणति, 'जेथे उदके परिपुता न मही, । तेथे आम्हांसि वर्धी, हो विजयी तूचि सँमपराक्रमही.' ॥	४९
ऐसें असुर ठकविले घालिति त्या ईश्वरेश्वरा कोडे, । इतरांसि समुद्र, परी प्रभुला गोष्पदतसेंचि तें थोडे. ॥	५०
केले हरिनें, अरिनें ते तोडुनि मस्तकासि, असुरहित; । न सुरहि तद्रतिभाजन; केलें वंचुनिहि फार असुरहित. ॥	५१
ब्रह्मानें संस्तविली ती पूर्वी प्रकटली असी देवी; । परिस प्रभाव अणिकहि, अमृतरसा तेवि रसिक या सेवी. ॥	५२
यावरि महिषासुरवध, मग शुंभनिशुंभवधहि, आयकवी; । ती वर्षाश्री भेटे, न करिल, निश्चय करुनि, काय कवी? ॥	५३
गत राज्य सुरथ पावे, होय मनुहि, तदभिधान सावर्णी, । जगदीश्वरीप्रभाव श्रीमार्कण्डेयमुनि असा वर्णी. ॥	५४
होय समाधिहि युक्त श्रीजगदंबेसि भजुनि सुज्ञानें, । व्हावें कृतकृत्य श्रीहरिमायेतेहि लजुनि सुज्ञानें. ॥	५५
प्रथमचरित्र मयूरें लिहिलें हें किर्मपि सुरसिकां गाया; । अमृतप्राशनकामा सकरुण कवि म्हणति, 'झुरसि कां? गा! या.' ॥	५६

१. जिच्या पायधुळीस. २. परम+अग=श्रेष्ठ+वृक्ष=कल्पवृक्ष. प्रतीप. ३. विष्णूच्या मोहिनीनें अमविलेले. ४. दुसऱ्या वरानें. ५. समरभूमीवर, लढाईत, रणांत. ६. पूर्णपणें व्यापलेली. ७. आमच्या बरोबरीचाच पराक्रमी असूनही. ८. विष्णूस. ९. गाईच्या पावलाएवढ्या डबक्यासारखेंच. १०. कोडे. ११. चक्रानें. 'रिने' याच्या आवृत्तीमुळे यमक. १२. प्राणहीन. १३. त्या राक्षसास मिळालेल्या गतीस पात्र. अन्य पाठ—असुर हितहि हतिभाजन. १४. राक्षसांचें कल्याण. १५. वर्षा-ऋतूतील शोभा, विपुल जलसंपत्ति. १६. त्याचें नांव. १७. ज्ञानानें. १८. थोडेसें. १९. अमृत-प्राशनाची इच्छा आहे ज्यास त्याला. या अर्थाचा अन्वय—सकरुण कवि अमृतप्राशनकामा म्हणति, 'गा! झुरसी कां? या.' येथें 'झुरसि' एकवचनी अमृत, 'या' अनेकवचनी आहे. ही रचना जरा अव्यवस्थितच होय. 'या' म्हणजे 'यासाठी, अमृतलाभासाठी' असा अर्थ घेतल्यास, ही अडचण दूर होईल.

माया तुझी, मुकुंदा ! पावो तच्चरित वर्णिलें तुज, तें ।
रुजतें तुजमाजी, स्थिति करितें, तैसेंहि शेवटीं बुजतें ॥

५७

द्वितीय चरित्र.

अध्याय पहिला.

श्रीमद्विष्णुप्रभुची नमिली वैरदा असी महामाया, ।
ब्रह्मांडशतांत जिचा योग्य न महिमा असीम हा माया. ॥ १
देवांचा शक्र अधिप, असुरांचा महिष, करिति हे कलहा, ।
शतवर्षांतीं पावुनि परिभव, शतमन्युचें म्हणे बल 'हां.' ॥ २
झाला इंद्र स्वबळें समरीं पावोनि सैरिभं यशातें. ।
शक्रप्रमुख सुरांचीं विलया ने उग्र वैरिभयं शातें. ॥ ३
सुर कथिति दुःख विधितें; तो त्यांसह जाय हरिहरांजवळ, ।
यच्चरणांहीं केळीं शरणागतजनविपत्तिचा कवळ. ॥ ४
ते कथिति 'इंद्र झाला महिष, हरुनियां सुराधिकारा हो ! ।
प्रभुजी ! असुरीं न श्री बहुमोहकरी सुराधिका राहो. ॥ ५
लोकत्रयपति झाला, बहु मोठ्यां महिष तो कर्पाळाचा, ।
विधिचाहि करितसे अधिकार, न शक्रादि लोकपाळांचा. ॥ ६
आलों शरण तुहां, कीं भवदितर न यश, उपाय चिंतुनि, घे, ।
तुमच्याचि दयेनें नैतद्दयींचा क्षिप्रं सर्व किर्तुं निवे.' ॥ ७

१. उत्पन्न होतें. २. पुष्ट होतें. ३. लय पावतें. या गीतीचा अन्वय—मुकुंदा ! [ही] तुझी माया, [भ्यां] वर्णिलें तच्चरित तुज पावो; तें तुजमाजी रुजतें, स्थिति करितें, तैसेंहि शेवटीं बुजतें. ४. वर देणारी. ५. अमर्याद. ६. मावण्यास. उत्तरार्धांत अधिकालंकार. ७. इंद्राचें. ८. सैन्य. ९. हाय. १०. महिषासुर. ११. इंद्र इत्यादि देवांचीं. १२. नाश करी. १३. मोठें. १४. शत्रु महिषासुर त्याचें भय. १५. सुखें. हें 'शात' (=सुख) या शब्दाचें अनेकवचन. या गीतीचा अन्वय—सैरिभ स्वबळें समरीं यशातें पावोनी इंद्र झाला; उग्र वैरिभय शक्रप्रमुख सुरांचीं शातें विलया ने. १६. नाश केला. १७. शरण आलेल्या लोकांच्या संकटाचा. १८. देवांच्या अधिकाराला. १९. दारूपेक्षांही अधिक मादक अशी लक्ष्मी. २०. मोठ्या नशीबाचा, सुदैवी, फार दैवशाली. पाठभेद.—मोठा. २१. तुम्हाविषय दुसरा कोणीही. या अर्थाचा अन्वय—तुम्हां शरण आलों, कीं भवदितर, उपाय चिंतुनि, यश न घे. २२. नत्र झालेल्याच्या अंतःकरणातील. २३. लवकर. २४. दुःख.

सुरदीनोक्तश्रवणे हरिहरहृदयांत कोप ये राजा ! ।	
प्रभु साहतिल कशा श्रितजनकुदशा ? सोसती न येरौ ज्या. ॥	८
प्रभुवरहरिहरवदनें झालीं सुरपरिभवें भ्रुकुटिकुटिलें, ।	
कीं महिषतस्करें यशसर्वस्व हरुनि वळे स्ववळ कुटिलें. ॥	९
प्रकुपित हंरिहरशतधृति जे, या सुरनायकाननांतून ।	
सुमहातेज निघालें, देहनाचें काय काननांतून. ॥	१०
शक्रादि सुरांच्याही देहांतुनि दिव्य तेज बाहेर ।	
तैसेंचि निघे, जें शुचि कीर्तीचें भाग्यवंत माहेर. ॥	११
तें एकवटे, त्याची होय हराया सुरारिमद नारी, ।	
तीतें पाहुनि, 'जय, जय,' वदले विधिविष्णुवृत्रमदनारी. ॥	१२
तीचें मुख हरतेजें, यमतेजें केश मस्तकीं झाले, ।	
हरितेजें भुज, ज्यांच्या सज्जन सेवुनि यशोमृता धाले. ॥	१३
स्तनयुग्म सोमतेजें, मध्यहि ऐंद्रकैरुनियां होय; ।	
तत्तेजें जंघोरू, ज्यांच्या स्वाधीन सर्वही तोय. ॥	१४
गुरतर नितंबें भौमै; ब्रह्म्याच्या दिव्य चरण तेजानें; ।	
तें सौरै, शोभति करुनि रक्तांगुलिदशक चरण ते ज्यानें. ॥	१५

१. देवांचें दीन भाषण पेंकून. २. आश्रित लोकांची दुर्दशा. ३. दुसऱ्यास, सामान्यास. या गीतींत अर्थांतरन्यासालंकार आहे. ४. प्रभुश्रेष्ठ विष्णु व शिव यांचीं तोंडें. ५. क्रोधानें ज्यांच्या भोंवया वांकड्या झाल्या आहेत अशीं. याचें विशेष्य 'प्रभुवरहरिहरवदनें.' या गीतींत ध्वनि व अर्थ यांची फार मनोरम सांगड घातलेली आहे. ६. महिषासुररूपी चोरानें. यांत रूपकालंकार आहे. ७. यश हेंच द्रव्य. येथें छंदसुखार्थ विसर्गलोप केला आहे. ८. आपलें सैन्य. ९. अन्य पाठ 'कुटिलें.' १०. विष्णु, शिव व ब्रह्मदेव. ११. 'जो' व 'हा' या सर्वनामांची जोड पंत वारंवार घालतात. १२. देवश्रेष्ठांच्या मुखांतून. १३. मोठें तेज. १४. अग्नीचें. या अर्थांत उत्प्रेक्षालंकार. या गीतीचा अन्वय—जे प्रकुपित हरिहरशतधृति, या सुरनायकाननांतून सुमहातेज निघालें; [जणूं] काय दहनाचें [तेज] काननांतून [निघालें]. १५. देवशत्रु महिषासुराचा गर्व. १६. ब्रह्मदेव, विष्णु, वृत्रशत्रु इंद्र व मदनशत्रु शिव. १७. दोन्ही स्तन. १८. चंद्राच्या तेजानें. १९. कटिही. २०. इंद्राच्या तेजानें. २१. जंघा व मांड्या. २२. ज्या वरुणाच्या. या अर्थांत पर्यायोक्ति आहे. वरुण असें न म्हणतां, 'ज्याच्या स्वाधीन सर्वही तोय' असें म्हटलें आहे. २३. लड्ड, पुष्ट. २४. कटिपश्चाद्भाग, ढुंगण. २५. मंगलाच्या तेजानें. २६. सूर्याचें [तेज]. २७. तांबड्या बोटांची दसकडी ज्यांस आहे, असे पाय. या अर्थाचा अन्वयार्थ—ज्यानें करुनि (जेणें करून) रक्तांगुलिदशक चरण शोभति, तें सौर तेज [होय]. भावार्थ—सूर्याच्या तेजानें चरण अरुणांगुलि झाले.

हस्तांगुलि वसुतेजें; जीसम अवयव न आन, नासा जे, ।	
झाली कुबेरतेजें ते, बहु शोभवुनि आनना, साजे. ॥	१६
प्राजापत्यें झाले हंचिने लाजविति अमृतरस दंत, ।	
पांवकतेजें नयनत्रय, होय, करावयासि असदंत. ॥	१७
भ्रूयुग संध्यातेजें; मारुततेजेंकरुनि कर्ण, 'न हो' ।	
जे ह्यणति, 'श्रितदुःखश्रवण, सदा तत्सुकीर्तिवर्णन हो!' ॥	१८
यापरि पावे तेजें अन्य सुरांच्याहि संभवां, राया! ।	
जीचें क्षम यश पंकां, गंगेचें जेवि अम्भ, वाराया. ॥	१९
जें धरित्याच्या अरिला न स्वप्नामाजिही शिव शिवे, तें ।	
निजशूलप्रभव, विजयमूल, अतुल, शूल दे शिव शिवेतें. ॥	२०
प्राणव्यसनीं जेणें गजवर रक्षूनि, निवटिला नक्र, ।	
त्या निजचक्रापासुनि निर्मुनियां, चक्रपाणि दे चक्र. ॥	२१
त्या भगवतीस भावें गोक्षीरर्धवल जलेश दैवर दे; ।	
प्रार्थुनि म्हणे, 'अरीचा बाधों द्यावा न लेश दैर वरे'. ॥	२२
दहनहि दे शक्ति तिला, जी तेजेंकरुनि लाज दे वीजे; ।	
विनैवुनि म्हणे, 'तुझे ते, वांच्छील पदार्थ आज देवी जे.' ॥	२३
दे दिव्य चाप मारुत, शरपूर्ण तसेच देव तो भाते; ।	

१. हातांचीं बोटे. २. दुसरा. असमालंकार आहे. ३. नाक. ४. झालेली, बनलेली. ५. मुखास. ६. शोभे. ७. ब्रह्मदेवाच्या [तेजानें.] ८. बनलेले. ९. [शुभ्र] कांतीनें. या अर्थात प्रतीपालंकार आहे. अमृताचा रंग पांढरा आहे, असा कविसंकेत आहे. १०. अश्रितेजानें. ११. तीन डोळे. १२. दुष्टांचा नाश. १३. दोन्ही भोंवया. १४. वायूच्या तेजानें. १५. आश्रितांचें दुःख ऐकणें. १६. त्या आश्रितांच्या सुयशाचें वर्णन. या गीतीचा अन्वय—संध्यातेजें भ्रूयुग [झाले]; जे [कर्ण] म्हणति, 'हो! श्रितदुःखश्रवण न हो, सदा तत्सुकीर्तिवर्णन हो (=व्हांवें),' ते कर्ण मारुततेजेंकरुनि झाले. १७. उत्पत्तीस. १८. समर्थ. १९. पातकास [पक्षीं] चिखलास. श्लेषालंकार. २०. जल. २१. कल्याण. २२. स्पर्श. २३. आपल्या शूलापासून ज्याची उत्पत्ति आहे असें. २४. विजयाचें मूल. २५. भवानीला. या गीतीत 'शूल' शब्द नपुंसकलिंगी योजिला आहे. २६. प्राणसंकटांत. २७. गजेंद्र. २८. गार्हच्या दुधाप्रमाणें शुभ्र. २९. वरुण. ३०. उत्तम शंख. ३१. भय. ३२. उदार देवीला. ३३. अग्नि. ३४. पाठभेद—शक्तीला. ३५. या अर्थात प्रतीपालंकार आहे. ३६. अन्वयः—[दहन शक्तीला] निवडुनि म्हणे, 'आज देवी जे पदार्थ वांच्छील, ते (पदार्थ) तुझे (तुझ्या स्वाधीन आहेत); [तरी तिला कसलीही वाण पडूं न द्यावी]. पाठभेदः—देवि न म्हणें, 'तुझे ते, वांच्छीत पदार्थ आज देवी जे.' ।

स्वीकारितां शिवेनै, बहु धाले, पावलेचि शोभा ते. ॥	२४
प्रतिपक्षकरिघटेला ज्याचा, 'दूरूनि भावि,' वास वदे, ।	
त्या स्वगजाची घंटा, निजवज्रोत्पन्न वज्र, वासव दे. ॥	२५
यमधर्म काळदंडापासुनि दे दंड, वरुण पाशातें, ।	
जे आपणासि दुर्जय दुर्जन, त्या सर्वशत्रुनाशातें. ॥	२६
माळा प्रजापतीही दे त्या जगदंबिकेसि अक्षांची, ।	
ब्रह्मार्पित सुकमंडलु घे रंजी दुष्टदमनदक्षांची. ॥	२७
निजकिरणातें स्थापी भानु तिच्या सर्वरोमकूपांत; ।	
दे खंडूग चर्म काळ, क्षय व्हाया देवशत्रुभूपांत. ॥	२८
'क्षीरोदधि दे अर्जरें वस्त्रें, तैसाचि अमल हार, तिला; ।	
म्हणवी, 'रुचिनै जिंकुनि, बहु जीचें वदनकमल 'हो' रतिला. ॥	२९
जो देव विश्वकर्मा, त्या चतुरें दिव्य वस्तुंच्या घटके, ।	
दिधलीं चूडामणिसह सुमणिकनकखचित कुंडलें, कटकें. ॥	३०
धैलार्धचंद्रकंठाभरण चरणवाहुभूषणें दे हो, ।	
सुमणिमुद्रिकाहि; अंखशिख भावकरुनि भूषवी देहा. ॥	३१
विमल परशु, विविर्धास्त्रें, तैसेचि कवच अभेद्य, देवीतें, ।	
जीचें कृपानिरीक्षण अंत्यद्भुतसर्वसंपदे ^३ वीतें. ॥	३२
अम्लानपद्ममाळा दे सिंधु उरीं, शिरीं, धरायास, ।	
तो आपणासि दुस्तरजाड्यांभोधीत उद्धरायास. ॥	३३

१. शत्रूरूप हत्तिसमुदायास. २. पहा, बघ. ३. मदाचा गंध. ४. आपल्या वज्रापासून उत्पन्न झालेलें. ५. इंद्र. ६. यमवरुणादि देवांस. ७. जिंकण्यास कठीण. **यमकालंकार.** ८. सर्व शत्रूंच्या नाशासाठीं. ९. रुद्राक्षांची. १०. ब्रह्मदेवानें दिलेलें. ११. दुष्टांचा नाश करण्याविषयीं चतुर अशांची राणी (पुढारीण). १२. सर्व केशरंध्रांत. अन्य पाठ 'सर्व रोमकूपातें.' १३. तरवार व ढाल. १४. राक्षसराजांत. अन्य पाठ—देवशत्रुभूपातें. १५. क्षीरसमुद्र. १६. जीर्ण न होणारीं. १७. मळरहित. १८. कांतीनै. १९. हाय हाय. **प्रतीपालंकार.** २०. उत्तम वस्तु घडविणारानें. २१. उत्तम रत्न व सोनै यानीं जडलेलीं. २२. गोट, कडीं. २३. स्वच्छ व अर्धचंद्रासारखें कंठांतील भूषण, चंद्रहार. २४. पाय व हस्त यांत घालावयाचे अलंकार. **यमकालंकार.** २५. विश्वकर्मा. २६. रत्नखचित आंगड्या. २७. नखांपासून केशापर्यंत. २८. निरनिराळीं अक्षें. २९. कृपावृष्टि. ३०. अलौकिक अशा सर्व संपत्तीला. ३१. प्रसवतें. ३२. प्रफुल्लित कमलांची माळ. ३३. समुद्र. ३४. तरण्यास कठीण अशा जाड्यरूप (जलरूप [पक्षी] अज्ञानरूप) समुद्रास. या गीतीचा अन्वय—तो सिंधु आपणासि दुस्तरजाड्यांभोधीत उद्धरायास, [तिला] अम्लान पद्ममाळा उरीं (=वक्षस्थळावर) [व] शिरीं (=मस्तकीं) धरावयास दे.

रत्नें देउनि, दिधला मृगराज वसावया हिमनगानें, ।	
जाया जाड्य, यशाच्या चरणींच वसावयाहि मन गानें. ॥	३४
दे पानपात्र धनपति, वीर्योःसाहें वधावया अरितें, ।	
न रितें व्हावें तिळहि, प्राशन केलें क्षणक्षणीं, तरि तें. ॥	३५
अर्पी, परमप्रेमें पूजुनि, संविशेष नागहार तितें, ।	
भूभारासुरशमनें मागे कवि शेष नाग हा रतितें. ॥	३६
अन्य त्रिदशांनींही सर्वस्वविभूषणायुधांनीं ती ।	
सन्मानिली बहुमता, जैसी प्राणाधिका बुधां नीती. ॥	३७
मग सांड्हास वारंवार शिवा गर्जना करी, राजा ! ।	
म्यां किति वर्णाव्या त्या ? बहु कांपविती विरिट्शरीरा ज्या. ॥	३८
त्या सिंहवाहिनीतें 'जय,' ऐसें सर्व देवता म्हणती. ।	
स्तविती मुनिवर, करिती, बहु भक्तिविनम्र होउनि, प्रणेंती. ॥	३९
एकोनि 'आः ! किमेतंतुं ?' कुपित खळ म्हणे, ससैन्य तो धावे, ।	
आले, सर्व न लगती 'दीपयुतिला पतंग शोधावे. ॥	४०
महिषासुरें भगवती, धाउनि येऊनि, देखिली हो ! ती. ।	
सुरंविभवचित्रकारें जी गंगनपटांत रेखिली होती. ॥	४१
जीनें श्रीचरेणाहीं करितां आक्रमण, भूमिका लवली; ।	
गगनीं जिच्या किरीटें संप्रेहनक्षत्रराजि कौलवली; ॥	४२

१. हिमालयपर्वतानें. या गीतीचा अन्वयः—जाड्य (शीतत्व, थंडपणा; [पक्षीं] मंदपणा, अज्ञान) जाया [व] यशाच्या गानें मन चरणींच वसावयाहि, हिमनगानें रत्नें देउनि [तिला] मृगराज वसावया दिधला. २. मद्य पिण्याचें भांडें. ३. पराक्रमाच्या उल्हासानें. ४. पानपात्र. 'प्राशन करणें' हें कष्टाण असून 'रितें होणें' हें कार्य होत नाही, म्हणून विशेषोक्ति अलंकार. ५. अलौकिक. ६. पृथ्वीस भार झालेल्या महिषासुराच्या वधानें. ७. सुखातें, प्रीतीतें. असुरवधानें पृथ्वीधारण करणाऱ्या शेषाच्या डोक्यावरील ओझे कमी होणार, हें उघडच आहे. ८. देवांनींही. ९. आपलीं सर्व भूषणें व शस्त्रें यांनीं. १०. प्राणांहून अधिक प्रिय. ११. मोठ्यानें आरोळी ठोकून. १२. सर्व सृष्टीचें उपादानकारण जो ईश्वर त्याच्या शरीरास, विश्वाला. या अर्थात काव्या-रथापपत्ति अलंकार आहे. १३. सिंह आहे वाहन जीचें तीस. १४. मक्तीनें नम्र. १५. नमस्कार. १६. क्रोधाधीं अव्यय. १७. काय हें. १८. दिव्याच्या ज्योतीला. या गीतीत वस्तुप्रतिवस्तूपमा आहे. १९. देवांच्या वैभवरूप चिंताऱ्यानें. २०. आकाशरूपी वखावर. २१. लिहिली. या अर्थात रूपकालंकार आहे. २२. पूज्य व सुंदर चरणांनीं. २३. ग्रहांसुद्धां नक्षत्रांची पंक्ति. २४. लोपवून टाकिली, अस्पष्ट केली; किंवा घाबरवून सोडिली, कासावीस केली.

जीच्या बाहुसहस्रें व्यापुनि दिक्कचक्र सर्व शोभविलें; ।	
क्षोभविलें चापरवें कांड, यशें देववृंदें लोभविलें. ॥	४३
मग त्या श्रीदुर्गेशीं असुरभटांशीं प्रवर्तलें युद्ध; ।	
होय दिगर्तर शंख्रास्त्रविदीपित ज्यांत, तें असें शुद्ध. ॥	४४
महिषासुरसेनानी चिंक्षुरनामा महासुर, तसाच ।	
चांमर चतुरंगबळें युक्त रणमखीं महा सुरतें साच. ॥	४५
तैसाच ईश्वरीशीं पंडेयुतरथयुत उदप्र युद्ध करी, ।	
परि तो आला, व्हाया देवीशरनिकरसिंहरुद्ध करी. ॥	४६
असुर महाहनुहि करी समर रथायुतसहस्र आणून, ।	
असिलोमा रथपंचाशन्नियुतयुत, स्वविजय जाणून. ॥	४७
वाष्कळहि, निजजयाचीं श्रवण करित बंदिगणमुखें गाणी, ।	
रथ एक कोटि, पट्टशत अयुतें गजहय, असेचि बहु आणी. ॥	४८
पंचैशत्कोटिमितस्यंदनपरिवृत सुरारि मत्त महा ।	
वीर विडोलाख्य करी दुर्गेशीं युद्ध असुरसत्तम हा. ॥	४९
रथगजहयपरिवृत सुररिपु अन्यहि अयुतसंख्य जे क्रूर, ।	
ते चंडमुंडशोणितबीजादिक करिति रण महाशूर. ॥	५०
तुरग परार्थ, परार्थ स्यंदन, गजही परार्थ, रथपरि तें ।	
निजबळ आणी समरी, पाडाया, तो लुंलाय पांप, रितें. ॥	५१
करिते झाले, सोडुनि शस्त्रास्त्रें खैर, असुर समरा या, ।	

१. हजार हातांनी. २. दिशांचें मंडळ, सर्व दिशा. ३. ब्रह्मांड. ४. देवसमुदाय. ५. राक्षस-योद्धांशीं. ६. दिशांमधील अवकाश. ७. शस्त्रें व अस्त्रें यांनीं उजळ झालेलें. ८. युद्ध. ९. महिषासुराचा सेनापति. १०. नामविशेष दैत्य. ११. गजदळ, रथदळ, घोडदळ व पायदळ, अशा चार प्रकारच्या सैन्यानें युक्त. १२. युद्धरूप यशांत. १३. आनंदार्थ, उत्सवासाठी. १४. गढलेला. १५. साठ हजार रथांनीं युक्त. 'युत' याची आवृत्ति झाल्यामुळे यमक. १६. नामविशेष राक्षस. १७. देवीच्या बाणसमुदायरूप सिंहानें आडविलेला. १८. हत्ती. रूपकालंकार. १९. असुरविशेष. २०. दहा दहा हजार रथांच्या हजार टोळ्या. २१. पञ्चाशन्नियुत=पन्नास लक्ष. २२. भाटांच्या समुदायाच्या मुखानें. २३. पन्नास कोटी रथांनीं वेष्टिलेला. २४. विडाल नांवाचा दैत्य. पाठभेद:—विडालाक्ष. २५. राक्षसश्रेष्ठ. पाठभेद:—असुर सत्य महा. २६. रथ, हत्ती व घोडे यांनीं वेष्टिलेला. २७. दहा हजार ज्यांची संख्या आहे असे. या गीतींचा अन्वय—अन्यहि जे रथगजहयपरिवृत अयुतसंख्य क्रूर सुररिपु ते महाशूर चंडमुंडशोणितबीजादिक रण करिती. २८. अशा प्रकारचे. २९. पापी महिषासुर. ३०. अप्रतिबंध.

- त्यजुनि भजन सुरस, कुमति ते प्याले वैरै असुरस मराया. ॥ ५२
- तोमर, मुद्गर, मुसल, प्रास, परशु, पट्टिशसि, शर, शक्ति, ।
परशस्त्रे निजशस्त्रे खंडी लीलेंकरुनि पर शक्ति. ॥ ५३
- तम रैविरुचितें, किंवा सद्विद्येतें महांघ न शिवे, तें ।
तैसें त्या असुराचें शस्त्रपटळ जितंमहाघन शिवेतें. ॥ ५४
- तोहि शिवावाहन 'हरि बहु कोपे, कंपवुनि सँटा; याला ।
साहे न, दँवा वनसें, सैन्य, कसें संपवु निसटायाला ? ॥ ५५
- जे सोडिले शिवेनें, संगर करितां, सुगंध निश्वास; ।
तेचि 'अमितगण झाले रक्षायी, असुर वधुनि, विश्वास. ॥ ५६
- करितील परंनगशिरैःशिखरीं ते अँशनि कां गण न टांर्चा ? ।
वाढवि हर्ष तयांचा तें, प्रभुचें जेवि आंगण नटांचा. ॥ ५७
- कितिएक युद्ध करिती ते गण, वार्यें कितिक वाजवित्ती, ।
गाजविति ब्रँह्मांड, ध्यांतहराच्या करांसि लाजवित्ती. ॥ ५८
- परमेश्वरी विदारी, जो त्यजि ना योर्धे अँयुधा, त्यातें; ।
ते काय तीपुढें ? जी देणारी बोध, अँयु, धाँत्यातें. ॥ ५९
- खड्गेंकरुनि तोडी अरिस फळसमान वा ! धसाधस ती, ।
ज्यात्यास म्हणे चित्ती, 'जा, लोक सुखें अँवाध सौंध,' सँती. ॥ ६०
- शूलें, चक्रें, वज्रें, करि परंमारण मँहागदाघातें, ।

१. भक्तिरूप अमृतरस. २. कुबुद्धि. ३. वैररूप विषरस. असुरस=अ+सु+रस. रूपकालं-
कार. ४. पट्टिश व तरवार. ५. शश्रुंचीं शस्त्रें. ६. श्रेष्ठ, अनादि, माया देवी. ७. सूर्याच्या
तेजास. ८. मोठें पातक. ९. शस्त्रांचें आच्छादन. १०. [काळोखी पाडण्याच्या कामांत] जिकले
आहेत मोठे मेघ ज्यानें. याचें विशेष्य 'शस्त्रपटल.' ११. सिंह. १२. आयाळ. १३. वणव्याला.
या गीतीचा अन्वय—तोहि शिवावाहन हरि सटा कांपवुनि बहु कोपे, दवा वनसें याला सैन्य न साहे,
[मग तें] निसटायाला (=संकटांतून सुटून जाण्यास) [सिंहाला] कसें संपवु (=नाशील)? १४. अगणित
अनुचर, असंख्य पार्षद. १५. शत्रुरूप पर्वताच्या मस्तकरूप शिखरावर. १६. परनगशिर=शिखर.
१७. वज्र. या अर्धांचा अन्वय—ते (गण) परनगशिरःशिखरीं टांचा अशनि कां न करितील?
१८. पार्यांच्या खोटा. १९. राजाचें. २०. विश्व. २१. सूर्याच्या. प्रतीपालंकार. २२. योद्धा.
२३. शस्त्रास. २४. आयुष्य. २५. ब्रह्मदेवास. काव्यार्थापपत्ति अलंकार आहे. २६. अप-
तिबंध. २७. प्राप्त करून घे. देवीच्या हातून मेले, ते मोक्षपदाला गेले.—हा भाव. २८. देवी.
२९. शत्रुक्षय. ३०. मोठी गदा मारून.

विश्वाच्या वाराया, वरि परमा रणमहा, गेदाघाते. ॥	६१
असुर वधुनि रणरंगी, शोणिततटिनी उदंड वाहविल्या, ।	
त्यांत खळचमू, त्यांतहि नच कांहीं पापमतिहि राहविल्या. ॥	६२
लावी सतत शरांची द्यायास परा शरासना दानें, ।	
खळ किति ? निज घंटेच्या मोहितिच पराशरास नादानें. ॥	६३
उंगवी मंहाभयतिमिरसागरपरपारदा दिनां; कर्षी, ।	
पाशें बांधोनि, असुर; बहु सुखवी नारदादि नौकर्षी. ॥	६४
पाडी ढासळुनि विशिखेवर्षे ती घनघटा कितेकातें, ।	
सल्लेघने घातक जरि नसतें, तरि अर्नघ टाकिते कां तें ? ॥	६५
पाहति रणीं कराया त्या देवीशीं वरावरि कबंध, ।	
नाचति हर्षे, जाणों म्हणती, 'तुटला वरा वरिक बंध.' ॥	६६
बाळभय हरुनि, ऐशी कोणीही हर्षली प्रसू नाहीं, ।	
त्या श्रीजगदंबेवरि सुरसंहति वर्षली प्रसूनाहीं. ॥	६७
क्षणमात्रें सर्व महिषसैन्य शिर्वांगणसमूहहरि खरेची, ।	
घन जेविं मयूरमनीं, देवमनीं तो प्रताप हरिखें रची. ॥	६८

१. अलंत युद्धोत्साहाला. २. व्याधीला व पातकाला. या अर्थाचा अन्वय-विश्वाच्या गदाघाते वाराया, परमा रणमहा वरी. ३. रक्ताच्या नद्या. ४. रक्तनद्यांत. ५. खळचमूंत. या गीतीचा सार्थान्वय-[त्या देवीनें] रणरंगी असुरवधुनि (=रणभूमीवर दैत्य मारून) शोणिततटिनी उदंड वाहविल्या (रक्ताच्या नद्या पुष्कळ वाहविल्या). [व] त्यांत खळचमू (=त्या नद्यांत दुष्टाचें सैन्य वाहविलें). [आणि] त्यांतहि (=त्या चमूंतही) कांहीं पापमतिहि नच राहविल्या (=त्या वाहणाऱ्या दुष्टांचे सैन्यांत थोडीही पापबुद्धि शिल्लक राहूं दिली नाहीं). घनघोर युद्ध झालें व असंख्य राक्षस देवीच्या हातून गतीस जाऊन पावन झाले.-हा भाव.' ६. बाणांचीं. ७. शत्रूस. ८. धनुष्यास. या गीतीचा अन्वय-[देवी] परा शरांचीं दानें सतत द्यायास, [शर] शरासना लावी; [ती] निजघंटेच्या नादानें पराशरास मोहितिच (खास देहभान विसरावयास लावितो), [मग] खळ किति ? उत्तरार्धांत काव्यार्थापत्तिअलंकार आहे. ९. उत्पन्न करी. १०. महाभयरूप अंधकारमय समुद्राच्या दुसन्या तीरास पोंचविणाऱ्या दिवसाला. ११. ओढी. १२. देवर्षि. १३. बाणांच्या वर्षावानें. १४. मेघसमूह. घनघटा व देवी यांतील साधारण धर्म 'वर्षाव करणें' हा होय. १५. साधूंचें अतिक्रमण. १६. पवित्र लोक. या गीतींत अर्थान्तरन्यासालंकार आहे. उत्तरार्ध सुभाषित आहे. १७. धडें. १८. मात्र. १९. संसाराचा व पापकर्माचा गुंता. उत्तरार्धांत उत्प्रेक्षालंकार आहे. २०. माता. असमालंकार आहे. २१. देवसमुदाय. २२. पुष्पांनीं. २३. महिषासुराचें सैन्य, (पक्षी) दोगण्यांचा कळप. २४. देवीच्या पार्षदांचा समुदाय हाच सिंह. २५. नाशी. २६. आनंद.

अध्याय दुसरा.

- देवीवरि वळनाशें धांवे कोपोनि म्हणत चिक्षुर, 'हा !' ।
जाणो केरेणुसि म्हणे 'भंगोचा काम धरुनि' ईक्षु 'रहा' ॥ १
- मेरुशिरीं तोयंदसा, देवीवरि तो महेषुवृष्टि करी ।
सिंहीतें माराया, वाटे, झटतो मंदांधदृष्टि 'करी. ॥ २
- देवी, ते शर तोडुनि, सोडुनि निर्जं शत्रुकायहानिकर, ।
लीलेनेचि अरिसि करि विरथे म्हणति देव, 'काय हा निकर !' ॥ ३
- हंयेंसारथिचापध्वजनाशें अत्यंत पाप तो खवळे, ।
अपरार्थकरीं जैसा, घाया आंशीस साप तोख, वळे. ॥ ४
- तीव्रत्वे क्षुर चिक्षुर तो घेउनि खंड्गचर्म नव धावे; ।
देवी म्हणे, 'असे म्यां, न विलोकुनि शूरकर्म, न वधावे. ॥ ५
- आधीं करी हरिशिरीं तो समरीं चिक्षुर प्रहारातें, ।
जरिही ल्याला होता 'हो ! समरीचि क्षुरप्रहारातें. ॥ ६
- मग जो वरें तेजाचा, लावण्याचाहि, सव्य भुज गांभा, ।
खड्गेकरुनि हाणी चिक्षुर त्या परमभव्यभुजगाभा. ॥ ७
- देवीवाहुस्पर्शें गेला तत्काळ उडुनि केरवाल, ।

१. सैन्यनाशामुळे. २. हत्तिणीस. ३. नाशाचा. ४. इच्छा. ५. ऊस. या अर्थात उत्प्रेक्षालंकार आहे. उसानें हत्तिणीला दबकावणें जसें आत्मविघातक होय, त्याप्रमाणेंच चिक्षुराचें देवीच्या अंगावर चालून जाणें होतें.—हा भाव. ६. मेरु पर्वताच्या शिखरावर. ७. मेघासारखा. ८. मोठ्या वाणांचा वर्षाव. ९. गर्वानें अंध झाले आहेत नेत्र ज्याचे. १०. हत्ती. या अर्थात उत्प्रेक्षालंकार आहे. ११. आपले वाण. १२. शत्रूच्या देहाचा नाश करणारे. १३. रथहीन. १४. भयंकर युद्ध. १५. घोडे, सारथी, धनुष्य व पताका यांच्या नाशानें. १६. अपराध करणारावर. १७. दाढेला. या अर्थाचा अन्वय—जैसा आशीस तोख (=संतोष)घाया, साप अपराधकरीं वळे. १८. वस्त्रा. १९. तरवार व ढाल. २०. या अर्थाचा सार्थान्वय—देवी म्हणे(=देवी म्हणाली), 'शूरकर्म न विलोकुनि असे (=शूराचें कर्म न वधतां असे चिक्षुरासारखे शूर योद्धे) म्यां न वधावे (=मीं मारूं नयेत). भावार्थ— देवी म्हणाली चिक्षुरासारख्या शूरांचें शूरपणाचें कर्म वधून, मग त्यांस मी मारावें. २१. सिंहाच्या मस्तकावर. २२. पाठभेदः—या. २३. सूर्याच्या प्रतिमेसह. २४. सुळ्यांच्या माळेला. देवीच्या सिंहाच्या मस्तकावर एक आच्छादन होतें. त्यावर सूर्यप्रतिमा असून सुळ्यांच्या रांगा होत्या. २५. श्रेष्ठ. २६. [देवीचा] डावा हात. २७. गर्भ, नार, साड. २८. मोठ्या सर्पासारख्या (हाताला). २९. तरवार.

तरुण रवि ज्यांत लोपे, त्या तेजीं काय उडुनिकर वौल. ॥	८
सोसे न तिची त्या, जसि काशीची नीच मॅद्रका लीला, । क्षेपी शूल क्षोभें, लक्षुनि तो क्षुद्र भद्रकालीला. ॥	९
अहिवरि गरुड, तसा ती त्यावरि निजशूल अंबिका धाडी, ताडी त्या शूलातें, भस्म करुनि चिक्षुरासिही पाडी. ॥	१०
महिषैचमूपति मरतां, त्रिदशार्दन मँत्तसिंधुरारूढ । चामर पामर टाकी शक्ति महाशक्तिवरि महामूढ. ॥	११
शक्ति पडे, कीं तीचा मद हुंकारेंचि चंडिका उतरी; । वौटे, मूर्च्छित पडली ती सिंहीनें दटाविली कुतरी ॥	१२
खंडी शूलहि दुर्गा, ज्यासि झुगारी अँराति चामर तो, । न वधी स्वयें तया, कीं सांपडतो मृंगवरा तिच्या, मरतो. ॥	१३
तों तो चढला अरिच्या हस्तिशिरीं सिंह उडुनि वेगानें, । ज्या उदयनगाग्रगशशिसदृशाच्या सर्व उडुनि निवे गौनें. ॥	१४
असुरांची काळमुखीं, घाया भय परमनीं, चमू ढकली । जो हैरि, करी तयाशीं तो चामर परम नीच मूढ कली. ॥	१५

१. मध्यान्हींचा सूर्य. २. नक्षत्रांचा समुदाय. ३. वालासारखा हलका. या अर्धाचा अन्वय—ज्यांत तरुण रवि लोपे, त्या तेजीं वाल उडुनिकर काय? भावार्थ—ज्या देवीच्या तेजांत मध्यान्हींचाही सूर्य लोपून जातो, त्यांत वालासारख्या हलक्या नक्षत्रसमूहाचा पाड काय? तो सहजच लोपून जाईल. काव्यार्थापत्ति अलंकार. ४. अपवित्र मद्रदेशवासीयाला. कर्णांन मद्रकांच्या देशाचें असें वर्णन केलेलें आढळतें:—मिथ्या भाषण, मित्रद्रोह, व्यभिचार, वैर आमरण । इत्यादि दोष पुष्कळ मद्रां; झालें तुझ्या गुणें स्मरण. ॥ ३८ ॥ जे जे ब्रह्मद्वेषी, त्यांसि पराभव परोपरी घडती; । तैसेचि मद्रकांसी संगत करितांचि नारकी पडती. ॥ ३९ ॥ (मोरोपंती कर्णपर्व, अ० २७). “म्लेंच्छ मनुष्यांचा मळ, त्या म्लेंच्छांचा मळ स्वयें तेली; । त्या तेल्यांचा मळ ते, ज्यांची पुंप्रकृति संक्षया गेली; ॥ ३९ ॥ त्याचाहि राजयाचक मळ, त्याचा मद्र; मद्रकांचाही । मळ हो तुज.” हें म्हणतां, लागलिया राक्षसास बहु दाही. ॥ ४० ॥ (कर्णपर्व, अ० २९). ५. महिषाचा सेनापति. ६. देवांस पीडा देणारा. ७. मदोन्मत्त हत्तीवर बसलेला. ८. नीच. ९. या अर्धांत उत्प्रेक्षालंकार आहे. १०. शत्रु. ११. देवीच्या सिंहास. १२. उदयपर्वताच्या शिखरावर गमन करणाऱ्या चंद्रासारख्या ज्या सिंहाच्या [कीर्तीच्या] गाण्यानें. १३. नक्षत्र. चंद्र हा नक्षत्रांचा राजा होय. तेव्हां चंद्रासारख्या भासणाऱ्या सिंहाची कीर्ति त्यांना आवडणें योग्यच आहे. १४. शत्रूच्या मनांत. अन्वय—जो हरि परमनीं भय घाया, असुरांची चमू काळमुखीं ढकली. १५. सिंह.

- मेळविती सुभट यशें, करुनि तनुत्याग, ज्या वरुनि महितें, ।
 भुजयुद्ध करित दोषे. तें आले त्या गजावरुनि महितें ॥ १६
- हॅरि शिरला द्रुत, कंदुक महिवरुनि उडुनि जसा नगीं शिरतो, ।
 पुनरपि पडोनि, उडवी तत्काळचि त्या सुरारिचें शिर तो. ॥ १७
- वधिला वृक्षशिळांहीं दुर्गेनें तो उदग्र समरांत, ।
 जेणें तेज मिरविलें होतें हो ! तें असह्य अमरांत. ॥ १८
- मथिला कराळहि रणीं व्यापारुनि स्वदंतमुष्टितळें; ।
 केलें सुयश, करावें जीवां घायासि जेविं तुष्टि, तळें. ॥ १९
- कोपोनि उद्धतातें चूर्ण करी ईश्वरी गंदापातें, ।
 तें कुतुक देखत्यांचे वा ! एकहि न लविलें तदा पीतें. ॥ २०
- तैसेंचि भिडिपीळें रणरंगीं बाकळासि ती निवटी, ।
 जीची स्मृति न उरों दे दुःखासि पुढें, तमा जसी दिवटी. ॥ २१
- चूर्ण करी बाणांहीं ताम्रासि, तसेंच अंधकालाही, ।
 पक्षीश्वरदृष्टिपुढें केवळ होतोचि अंध काँलाही. ॥ २२
- उप्रास्य, उग्रवीर्य, त्रिदेशांचा रिपु महाहनुहि तिसरा, ।
 हे मारुनि त्रिशूलें, त्यांसि म्हणे पूर्वकुमतिला विसरा. ॥ २३
- त्याहि विडालाक्षाचें केलें खड्गे शिरोऽर्जकर्तन, हो ! ।
 कीं हर्षे विधिहरिहरलोकपतिसभांत गान, नर्तन, हो. ॥ २४
- दुर्धर, दुर्मुखहि, रणीं बाणांहीं यमगृहासि पाठविले, ।
 ज्यांचे अपकार सदा देवांहीं, 'हाय' म्हणुनि, आठविले. ॥ २५
- बळनाशें महिषासुर खवळे, पांपाग मोह त्याला जो, ।

१. शरीराचा त्याग. २. पूज्य. याचें विशेष्य 'यशें.' या गीतीचा अन्वय—ज्या वरुनि (ज्या भुजयुद्धाचा अंगीकार करून) [व] तनुत्याग करुनि, सुभट महितें यशें मिळविती, तें भुजयुद्ध करित दोषे त्या गजावरुनि महितें आले. ३. जमिनीवर. ४. सिंह. ५. त्वरित. ६. दैत्यांचे. ७. देवांत. ८. हाणून, लगावून. ९. आपले दांत, ठोसे व हाताचे तळवे. या गीतीचा अन्वय—स्वदंतमुष्टितळें व्यापारुनि कराळहि रणीं मथिला, जेविं जीवां तुष्टि घावया तळें करावें, [तेविं जीवां तुष्टि घावया] सुयश केलें. १०. गदेच्या टोल्यानें. ११. डोळेही लवण्यास विसरले. १२. गोफणीनें. १३. गरुडाच्या नजरेपुढें. १४. काळसर्प. या गीतींत हृष्टांतालंकार आहे. १५. देवांचा १६. पूर्वीच्या दुष्ट बुद्धीला देवीहस्तें मरून सर्व शुद्ध झाले, हा भाव. १७. मस्तकरूपी कमलाचें छेदन. १८. होवो. १९. सैन्याच्या नाशानें. २०. पापाचा पर्वत.

- १तो कां न म्हणेल, 'निपट बाळ यमाचा गमो हल्या लाजो ?' ॥ २६
तो कोप आंत बाहिर, म्हणवाया त्रिभुवना 'अहह !' ल्याला; ।
- गैणबळ मर्दी, तेव्हां प्रॅळयांचे लाजले अॅह हॅल्याला. ॥ २७
किति गण तुंडाघाते वधिले महिषासुरें रणी रागें, ।
- कितिक खुरक्षेपांहीं, पद्म जसें मर्दिजे महानागें. ॥ २८
पुच्छें किति लोळविले, किति शृंगांहीं विदारिले कूरें, ।
- निश्र्वासवेगनादभ्रमणांहीं कितिक नाशिले शूरें. ॥ २९
झालें प्रेमथबळपतन, सर्व सविस्तर न बोलवे गा ! तें; ।
- धावे 'हरिशि वधाया, पर्वनाच्या करुनि फोळें वेगेंतें. ॥ ३०
येतां निजसिंहावरि, पाहे कोपोनि अंबिका याला, ।
- 'झालेंचि' म्हणे 'याच्या मित्रें जल तृणाग्रलंबि कौयाला.' ॥ ३१
तें महिष करी चेष्टित, करितो, सोडूनि सोय, रेडा जें; ।
- सुर म्हणति, 'शेवटींचे सुखवाया गृध्र सोयरे डींजें.' ॥ ३२
शृंगांहीं गिरि उडवी, वेगभ्रमणेंचि भूमिला फाडी, ।
- उसळोनि जलधि बुडवी, तो पुच्छें ल्यासि जेधवां ताडी. ॥ ३३
ल्याच्या शृंगीघाते बहु झाले खंड खंड, घेन झेंडले, ।

१. अन्वय—'यमाचा हल्या [माझ्या समोर] निपट (सर्वस्वी, साफ) बाळ (=पोर, कमजोर, क्षुद्र) गमो [व] लाजो' [असें] तो कां न म्हणेल ? **प्रतीपालंकार.** २. हाय ! हाय !

३. देवीच्या गणांचें सैन्य. ४. विश्वाच्या क्षयाचे दिवस. ५. महिषासुराला. **प्रतीपालंकार.**

६. मुस्कटाच्या आघातानें, मुसंडीनें. ७. लार्थानीं. ८. मोठ्या हत्तीनें. ९. सुस्काराचा वेग, रेंकणें व फिरणें यांनीं. १०. गणांच्या सैन्याचा नाश. पाठभेदः—प्रथम. ११. देवीच्या सिंहाला. १२. वायूच्या भरारीला मार्गें टाकून, वायुगतीपेशां अधिक वेगानें. **प्रतीपालंकार.**

१३. सखा. १४. गवताच्या अग्रभागीं राहणारें. १५. शरीराला. या गीतीचा अन्वय—[हा महिषासुर] निज सिंहावरि येतां, अंबिका याला कोपोनि पाहे, [व] म्हणे, 'याच्या कायाला तृणाग्रलंबि जल मित्र झालेंचि.' भावार्थः—महिषासुर आपले सिंहावर चालून येत आहे असें पाहून अंबिका म्हणाली, 'गवताच्या अग्रभागावर राहणाऱ्या पाण्याप्रमाणें याचें शरीर पतन पावलेच म्हणून समजावें.'
निदर्शनालंकार. १६. पीडा दे. या पीडक कृत्यानें महिषाचा अंत होऊन, त्याचें मांस गिधाडांना मेजवानी होणार.—हा या अर्थाचा भाव. १७. आवेशानें फिरण्यानें. १८. याचें कर्म 'जग' हें अध्याकृत आहे. १९. शिंगांच्या ताडणानें. २०. घट्ट. २१. क्षिजले, बारीक झाले.

श्वासें उडोनि गगनीं गेले तृणसे, पुन्हा अचळ पडले. ॥	३४
यापरि खेळ मायांच्या फुगला होता मनीं लुंलाय शैते, ।	
किति वर्णावें ? कथितों जगदंबेचें नृपा ! तुला यश तें. ॥	३५
कोप करी, आंगावरि येतां पाहोनि चंडिका यातें, ।	
कांपवि बांधुनि पाशें, प्रवळाही जेविं थंडि कायातें. ॥	३६
तत्काळ, वद्ध होतां, असुरांचा भूप रूप तें सोडी, ।	
हैरि होय तोंचि खड्गें त्या शत्रुशिरास ती सती तोडी. ॥	३७
तों खड्गचर्मधर तो होय पुरुष परम दैक्ष मायावी, ।	
ल्यासि शराहीं मारी, नच हरितां परमद क्षमा यावी. ॥	३८
मग होय महागज तो, गर्जे, ओढी हरीस धरुनि कैरें, ।	
कर तोडिला कृपाणें, जैसा रंभीभिधानतरु, निकरें. ॥	३९
पुनरपि हितां गमे त्या दुर्मतिर्था चाकराशि कासरता. ।	
दुसरा मागें, येतां अमरत्वाचा कैरा शिर्का, सरता ? ॥	४०
त्रैलोक्य तसेंचि पुन्हा तो महिष क्षोभवून भीर्नाच, ।	
बहुधा म्हणे शिवा सुरमुनिस, 'कलह लोभवू, नभी नाच.' ॥	४१
कोपोनि जगन्माता, पान करी, अरुणलोचना मग ती ।	
हांसे पुनःपुन्हा, परेभर वारुनि, हर्षवावया जगती. ॥	४२

१. न हारणोर. या गीतीचा सान्त्वयार्थ—त्याच्या शृंगाघातें (=महिषासुराच्या शिगांच्या ताडनाणें) बहु [पर्वत] खंड खंड झाले (=पुष्कळ पर्वतांचे तुकडे तुकडे झाले), घन झडले (घट्ट व ठणक होते, ते क्षिजले), श्वासें उडोनि तृणसे गगनीं गेले(=श्वासानें उडून गवतासारखे आकाशांत गेले,)व पुन्हा अचळ पडले (=पुन्हा पृथ्वीवर चलनरहित पडले.) अत्युक्तिअलंकार. २. 'बळमायांच्या' असा अन्य पाठ. ३. शेंकडो मायांच्या योगानें. ४. महिषासुर. ५. सिंह. ६. ढाल तरवार धारण करणारा. ७. चतुर. ८. शत्रूचा गर्व. यांत अर्थांतरन्यासालंकार आहे. ९. सोडें. १०. तरवारीनें. ११. केळ नांवाचा वृक्ष. १२. आवेशानें. १३. हितकारक. १४. दुष्ट बुद्धीच्या दासाला, दुष्ट बुद्धीनें वागणारास; महिषासुरास. १५. महिषरूपत्व. १६. अमरपणाचा. १७. हातास. १८. शिक्षा, मुद्रा. या अर्थाचा अन्वय—[देवीहस्तें मरणें म्हणजे अमरत्व लाभणेंच होय. तेव्हां अशाप्रकारें] अमरत्वाचा शिका करा येतां (=अमरपणा आपणास मिळण्याचा योग आला असतां), दुसरा (महिषासुराशिवाय दुसरा कोणी असता, तर तो) मागें सरता (=परावृत्त झाला असता)[काय] ? १९. भ्याला नाहीच. २०. नारदास. या अर्थाचा अन्वय—शिवा बहुधा सुरमुनिस म्हणे, नभी नाच, कलह [तुला] लोभवू. या अर्थात उत्प्रेक्षालंकार आहे. २१. जिचे नेत्र आरक्त आहेत अशी. २२. शत्रुरूपी भार:

बळवीर्यमदोद्धत तो असुरहि गर्जोनि शैल शृंगांनीं ।	
उडवी तिजवरि, वरिलें जीचें पदपद्म साधुभृंगांनीं. ॥	४३
परमेश्वरीहि सोडुनि खंरतरशरनिकर बहु तिहीं, तूर्ण ।	
द्वेषिप्रेषितपर्वत सर्व तद्दुत्साहसह करी चूर्ण. ॥	४४
कविसुरगंधर्व जिच्या पैदभक्तिप्राप्तपदनरा गाती, ।	
अस्पष्टाक्षर बोले पानमदोद्धृतवदनरागा ती. ॥	४५
“पीतें मधु, तों मूढा ! गर्ज क्षणभरि, धरूनियां गर्वा; ।	
म्यां तुज वधितां, येथें गर्जतिल क्षिप्रं देवता सर्वा.” ॥	४६
वदुनि असें, उडुनि चढे पृष्ठावरि, जरिहि तो महिष झाडी; ।	
पादें आक्रमण करुनि, कंठी शूलेंकरुनि ती ताडी. ॥	४७
झाली त्रिभुवनसुखदा ते अति अद्भुत करुनि कर्म असी; ।	
तों निर्जवदनापासुनि असुर निघाला, धरुनि चर्म, असी. ॥	४८
अर्धविनिर्गत होतां, केला तो आद्यशक्तिनें रुद्र, ।	
शुद्धयशोर्थ तसाही श्रीदुर्गेशीं करी महायुद्ध. ॥	४९
तेव्हां दिव्यकृपाणें मस्तकखंडन करुनि, असुरहित ।	
तो महिष पाडला श्रीदेवीनें, जो सदैव असुरहित. ॥	५०
ज्या द्याया सुकविमनीं निर्दयपत्यंतकोपमा यावी, ।	
वधिला देवीनें यापरि तो अत्यंतकोप मायावी. ॥	५१
महिषवधें खळबळलें, वातें बहु जेविं तोय खळबळतें, ।	
‘हा! हा!’ म्हणुनि पलायनपरचि निर्हेशेष होय खळबळ तें. ॥	५२

१. बळ, शौर्य व गर्व यांनीं माजलेला. २. अधिक तीक्ष्ण असा बाणांचा समुदाय. ३. लवकर. ४. शत्रूनें फेंकलेला पर्वत. ५. शत्रूच्या आवेशासह. सहोक्तिनामक अलंकार. या गीतीत अनुप्रास, यमक व कठोर वर्ण यांची अगदी गर्दी आहे व ती अर्थरसांस सर्वांशीं पोषक आहे. ६. चरणभक्तीनें मोक्षपद मिळालें आहे ज्यास अशा मनुष्यास. ७. अर्धवट शब्द. ८. मद्यप्राशनानें जिच्या तोंडाची लाली वाढली आहे अशी. ९. मद्य. १०. लवकर. ११. त्रिभुवनास सुख देणारी. १२. आपल्या महिषाकृति तोंडांतून. १३. ढाल. १४. तरवार. १५. अर्धा बाहेर आलेला. १६. शिवेनें. १७. पवित्र यशाकरितां. १८. उत्तम खडानें. १९. प्राणरहित. २०. दैत्यांचा हितकर्ता किंवा असुररहित=देवांना कल्याणकारक नाही असा, देवशत्रु. २१. निर्दयांचा स्वामी जो यम त्याची उपमा. २२. पळण्याविषयीं तत्परच २३. मारून राहिलेलें. २४. दुष्ट महिषासुराचें सैन्य. या गीतीचा अन्वय—जेविं वातें तोय बहु खळबळतें, [तेविं] तें निहृतशेष खळबळ महिषवधें खळबळलें [व] हा ! हा ! म्हणुनि पलायनपरचि होय.

सुरगण सकळ सबळखळमहिषवधें जाहले परम हर्षी, ।
 स्तविती जगदंबेते नारदसनकादि जे पैर महर्षीं ॥ ५३
 जे नटति अप्सरोगण, ते मोरचि, गान तो अनघ टाँहो, ।
 निववी यँशोमृतातें वर्षुनि जी, ती शिवा र्वनघटा हो! ॥ ५४

तृतीय चरित्र.

अध्याय पहिला.

श्रीविद्याबळमत्त प्रभुं शुंभनिशुंभ जाहले होते, ।
 शक्रादिलोकपाळांकरवींच पंदासि लँहले हो! ते. ॥ १
 काळातेहि न भीती जे, ते भीतील दैत्य कां पँवितें? ।
 तँद्वळ सुरांसि कांपवि, जेवि दरिद्रासि शैत्य कांपवितें. ॥ २
 तीतें शक्रादिसुर स्तविती, जाउनि तदा हिर्मनगातें, ।
 जीच्या वात्सल्यातें सर्व सुकविचें सदाहि मन गातें. ॥ ३
 सुरजन करीत होता केवळ दीनां जनांसम स्तवन, ।
 तँद्रचित्तस्तवनादें नादमयचि होय तें समस्त वन. ॥ ४
 तों त्या स्थानीं गौरी ये गंगातोयमज्जन कराया, ।
 जी त्या हिमालयातें म्हणते, 'हँ ही होय मँज्जनक; राया! ॥ ५
 जी म्हणते, 'निजँदासाहुनि सुरँभीचा न वत्सेँ भँसुर हो.' ।
 ती त्यांसि पुसे, 'करिती कोणाचा स्तव भँवत्सभा? सुर हो! ॥ ६
 तों तँच्छरीरकोशापासुनि सहसा निघे शिवा, मग ती, ।
 'स्तवुनि मज,' म्हणे 'केलें शुंभनिशुंभादिशत्रुनीं अँगती.' ॥ ७

१. सैन्यासह दुष्ट महिषासुराच्या नाशानें. २. मोठे. ३. नाचती. ४. अप्सरांचे समूह. ५. शुद्ध. ६. मोरांचा शब्द. ७. कीर्तिरूप अमृतास. ८. भेषसमूह. या गीतींत परंपरितरूपक आहे. ९. संपत्ति, विद्या व बळ यांनीं माजलेले. १०. राजे. ११. इंद्रादिक अष्ट लोकपाळांकडून. १२. उच्च स्थानास. १३. पावले. १४. वज्राला. या अर्थात काव्यार्थापत्ति अलंकार आहे. १५. त्या शुंभनिशुंभांचें सैन्य. १६. हिमालय पर्वतातें. १७. त्या देवांनीं केलेल्या स्तुतीच्या नादानें. पूर्वाार्थात विषमालंकार आहे. १८. हिमालय. अन्यपाठ—'हो.' १९. माझा बाप. २०. आपल्या भक्ताहून. २१. कामधेनूचा. २२. वासरूं, बालक. २३. तेजस्वी, व्यतिरेकालंकार. २४. तुमची सभा. २५. तिच्या देहापासून. २६. गतिहीन, निरुपाय.

झाली शरीरकोशापासुनि यास्तवचि कौशिकी नामें, ।	
तदर्शनींच आलीं, जीं नव्हतीं, तीं सुरव्रजीं धामें. ॥	८
निघतांचि शिवा, झाली कृष्णा, जी तैत्तकांचनच्छवि, ती; ।	
गौरीस 'कालिका' हें ठेवुनि अभिधान यास्तव स्तविती. ॥	९
होती हिमाचलीं श्रीजगदंबा परमसुंदरी तीतें, ।	
खळ चंडमुंड देखति, जे वश 'सुंदोपसुंदरीतीतें. ॥	१०
ते दुष्ट भृत्य तेथुनि जाऊनि, कुंशीलमद्यकुंभातें ।	
स्वस्वामीतें भेटुनि, ऐसें प्रार्थुनि वदति शुंभातें. ॥	११
"सुमनोहराकृति, महाराजा ! आम्हीं विलोकिली 'महिला, ।	
शोभविति निर्हंपमनिजदेहयुतिनें हिमाद्रिच्या 'महिला. ॥	१२
उत्तम रूप तसें तों कोणी कोटें न देखिलें होतें, ।	
जाणों, न करें, विधिनें चतुरें चित्तेचि रेखिलें हो ! तें. ॥	१३
ती कोण स्त्री ? प्रभुनें शीघ्र निर्पुण, शोध करुनि, जाणावी, ।	
देखावी स्वामीनें, ध्यावी, निजमंदिरासि आणावी. ॥	१४
देवा ! देहयुतिनें ती युवति दिशा दहाहि शोभविते, ।	
जसि चंद्रिका चकोरा, तसि, जो प्रेक्षक, तयासि लोभविते. ॥	१५
रत्नें, मणि, गज, वाजी, जे जे उत्तम पदार्थ लोकांत, ।	
ते ते सर्वहि सांप्रत शोभति शुंभा ! तुझ्याचि 'ओकांत. ॥	१६
ऐरावत गैजरत्न, द्रुमरत्नहि पारिजातें, हयैरत्न ।	
उच्चैःश्रैवाहि, शक्रापासुनि त्वां आणिला, करुनि यत्न. ॥	१७
जे अत्यद्भुत, दिव्य, ब्रह्म्याचें, हंसयुक्त, अजि ! राया ! ।	
तुझिया विमानरत्नहि सेवितसे सर्वकाल अजिरीं या. ॥	१८

१. देवसमुदायांत. २. तेजें. ३. काळी. अन्यपाठ—कृष्णाजिनविघ्न कांचनच्छविती. ४. ताप-लेल्या सोन्यासारखी जिची कांति अशी. ५. नांव. ६. पाठभेद—यास्तवें. ७. हिमालयपर्वतावर. ८. सुंद व उपसुंद या राक्षसांच्या रीतीला. (मोरोपंती आदिपर्व अ० ३७, गीति ७—२५ पहा.) ९. सेवक. १०. दुष्ट स्वभावरूप मद्याच्या कुंभास (सांठ्यास). ११. मन हरण करून घेण्यासारखी बाहे आकृति जिची. १२. स्त्री. १३. अतुल अशा आपल्या देहाच्या कांतीनें. १४. भूमीला. १५. या अर्थात उत्प्रेक्षालंकार आहे. याचा अन्वय—हो ! जाणों तें (=रूप) चतुरें विधिनें करें न [रेखिलें, तर] चित्तेचि रेखिलें. १६. कुशल. याचें विशेष्य 'प्रभुनें.' १७. शरीराच्या कांतीनें. १८. चांदणें. १९. तिन्ही लोकांत. २०. गृहांत. २१. उत्तम हत्ती. २२. वृक्षश्रेष्ठहि. २३. कल्पवृक्ष. २४. उत्तम घोडा. २५. नामविशेष घोडा, २६. अंगणास.

निधिमुख्य महापद्महि धनदापासूनि आणिला आहे; । तुजला दिली समुद्रे माला अंम्लानपंकजा वा ! हे. ॥	१९
वारुण कैनकसावी छत्र तुझ्या मंदिरीं असे स्वामी ! । पूर्वी प्रजापतीचा जो रथवर, तोहि या असे धार्मी. ॥	२०
त्वां मृत्युशक्ति हरिली, जीचें उक्तांतिदा असे नाम, । कोणा अर्थाविषयीं सफळ न झाला प्रभो ! तुझा कांम ? ॥	२१
पाश सलिलराजाचा तव अनुजाच्या परिग्रहीं, धन्या ! । ज्या ज्या समुद्रजाता, त्या त्या सद्रत्नजातिही अन्या, ॥	२२
तैशींच अग्निशौचे दहनैही तुज दिलीं प्रभो ! वस्त्रे, । यापरि सकळें रत्नें, त्वां प्रभुनें स्पष्ट जोडिलीं शस्त्रे. ॥	२३
मग रत्नभुवरे त्वां ऐसें स्त्रीरत्नें कां न जोडावें ? । या लाभाकरितां तों कुशलें सर्वस्व तुंच्छ सोडावें." ॥	२४
खळभृत्यकथित कुमत श्रवण करुनि, दुष्टमतिसुराकुंभ । न करुनि विचार कांहीं निज दूतातें असें म्हणे शुंभ. ॥	२५
"सुग्रीवा ! शीघ्र करीं; जेणें वश होय रत्नभूता, तें," । सांगे मदांध जैसा वेताळ सुधासित्यन्न भूतातें. ॥	२६
'कांसार असे समुचित, तो तव संगम सुरापगे ! लाहो,' । ऐसें म्हणावया त्या परम शिवेप्रति सुराप गेला हो ! ॥	२७
दूत म्हणे, "देवि ! जसा जलनिधिपानें प्रसिद्ध कुंभज या । त्रैलोक्यांत, तसाचि प्रख्यात असे करुनि शुंभ जया. ॥	२८

१. नवनिधीत मुख्य निधि महापद्म. (मागें, प्रथमचरित अ० १ गी० १४ वरील टीप पहा.)
२. कुबेरापासून. ३. सदोदित विकसित असणाऱ्या कमलाची. ४. वरुणाचें. ५. सोनें उत्पन्न करणारें. ६. घरीं. ७. यमाचें अस्त्र. ८. उन्नति—उदय व भराभराट—देणारी. ९. पदार्था-विषयीं. १०. इच्छा. ११. वरुणाचा. १२. लहान भावाच्या. १३. संग्रहीं. १४. [समुद्र-मंथनसमयीं] समुद्रापासून उत्पन्न झालेल्या. १५. चांगल्या रत्नांचे प्रकार. २२ व २३ या गीतींचें युग्म आहे. १६. अग्नीनें शुद्ध केलेलीं. १७. अग्नीनें. १८. रत्नांच्या भोक्त्यांत श्रेष्ठ जो तूं त्या त्वां. १९. उत्तम स्त्री. २०. इतर सर्व प्रकारची आपली मालमत्ता कवडीमोल समजून फेंकून घावी, खर्ची घालावी. २१. दुष्ट सेवकांनै सांगितलेलें. २२. पापबुद्धिरूपी दारूचा घडा (असा शुंभ). मागे गीति ११ पहा. २३. रत्न झालेली, सुंदर. २४. तें युक्तिप्रयोजन, तो उपाय. २५. अमृत मिळविण्याचा यत्न. अन्यपाठ—सुधादियत्न. २६. तळें. २७. गंगे ! २८. मद्यपी. २९. समुद्रप्राशनानें.

जो अहताज्ञ सुरांत, स्वजना बहु देतसे मंह हंतारी, ।	
असुरां प्रताप ज्याचा व्यसनीं, म्हणउनि पैरा 'अहह!', तारी. ॥ २९	
दैत्येश्वर, परमेश्वर, माझ्या वदनेंकरूनि आपण तो, ।	
श्रवण करावें त्वां तें, देवि! त्वेदनुग्रहार्थ जें म्हणतो, ॥	३०
'त्रैलोक्य सकळ माझे, मजला झाले समस्त सुर वश, तें ।	
यश ऐकिलें जगें, जें विश्रुत गंधर्वराजसुरवशतें. ॥	३१
इंद्रादिदेवता मी, सेवितसें सर्वयज्ञभागांतें, ।	
माझा प्रताप दुःसह अहितांतें, गरुड जेविं नागांतें. ॥	३२
लोकत्रयांत रत्नें जीं जीं ऐरावतादि गजरत्नें ।	
होतीं ज्यांचीं, त्यांहीं आपुनि मज तीं समर्पिलीं यत्नें. ॥	३३
क्षीरधिर्मथनोद्भव जो नामें उच्चैःश्रवा यशें सजला, ।	
हंरिवाहन, हंरिरत्न, प्रणतसुरांहीं समर्पिला मजला. ॥	३४
जीं रत्नें देवांचीं, गंधर्वांचीं, तशींच नागांचीं, ।	
तीं झालीं प्राप्त मला, व्हावींच फळें जशीं स्वयागांचीं. ॥	३५
स्त्रीरत्न मानितों तुंज, लोकीं मी रत्नमात्र सेवितसें, ।	
ये मज कडेचि, आलें रत्नांतर निर्जयेशोर्थ देवि! तसें. ॥	३६
स्त्रीरत्न म्हणुनि भज तूं मज करिल्या शत्रुहानि शुंभातें, ।	
कीं गुरूपराक्रमा या मूर्तुल्या मंदनुजा निशुंभातें. ॥	३७
तूं मूर्त्परिग्रहास्तव परमैश्वर्यासि पात्र होशील. ।	
व्हायासि मत्परिग्रह, तुजवरिच तुझे प्रसन्न हो शील'." ॥	३८
दुर्जनदूतोक्त असें ऐके, ऐकीं नये कधीं, परि तें, ।	

१. ज्याची आज्ञा अबाधित आहे असा. २. आनंद. ३. ज्याने शत्रू मारिले आहेत असा. ४. शत्रूस. २९, ३० गीतींचें युग्म आहे. ५. तुझ्यावर कृपा करण्याकरितां. या गीतीचा अन्वय— देवि! दैत्येश्वर, परमेश्वर, तो आपण माझ्या वदनेंकरूनि त्वेदनुग्रहार्थ जें म्हणतो, तें त्वां श्रवण करावें. ६. गंधर्वराजाच्या शेंकडो सुस्वर संगीतांनीं. ७. शत्रूस. ८. क्षीरसमुद्राच्या मंथनापासून ज्याची उत्पत्ति आहे असा. ९. इंद्राचें वाहन. १०. उत्तम घोडा. ११. मन्न देवांनीं. १२. प्रथमार्धातील पहिल्या व दुसऱ्या चरणांत कार्यकारणभाव असल्यामुळे काव्यलिंगालंकार. १३. दुसरीं रत्नें. १४. आपल्या स्वतःलाच मोठेपणा मिळावा म्हणून. १५. जो मोठा पराक्रमी त्यास. याचें विशेष्य 'निशुंभातें.' १६. माझ्यासारख्या. १७. माझ्या धाकट्या भावास. १८. माझी स्त्री झाल्यामुळे. १९. स्वभाव. चेतनगुणोक्तिनामक अलंकार आहे. २०. दुष्टाच्या दूताचें भाषण.

- गंभीर अंतरीं स्मित करुनि, भगवती स्वयें वदे अरितें. ॥ ३९
- “दूता! किमपि न मिथ्या, तूं वदलासि स्ववृत्तिहित साच, ।
त्रैलोक्याचा अधिपति शुंभ जसा, तो निशुंभहि तसाच. ॥ ४०
- ‘तरि कां ‘अवश्य’ न म्हणशि?’ ऐसें वदशील, सांगतें, परिस, ।
सोडूं नये प्रतिज्ञा, धर्म नसे सैत्यभाषणापरिस. ॥ ४१
- अल्पमतिवें आपण हा पण दूता! मनांत म्यां पहिला ।
केला आहे; ‘अनृता भ्यावें, तितुकें भिऊं नये अहिला. ॥ ४२
- ‘जो मज जिंकील रणीं, मम गर्वातें करील जो दूर, ।
तो मज सैमबळ माझा भर्ता होइल, जनांत जो शूर.’ ॥ ४३
- ऐसा मत्पण, यास्तव करुनि रणीं गर्वहानि, शुंभानें, ।
किंवा शीघ्र धरावा, जिंकुनि मज, पाणि हा निशुंभानें.” ॥ ४४
- दूत म्हणे, “गर्विष्ठे! न वद असें मजपुढें, कसें वदसी? ।
शुंभ निशुंभ सुंदुर्जय, कॅपद पविपाणिलाहि कीं तंदसी. ॥ ४५
- त्रिजगीं कोण पुरुष तो? शुंभनिशुंभांसमोर राहेल, ।
पाहेल धूंक रविला काय? शैश हॅरिप्रहार साहेल? ॥ ४६
- अन्यां दैत्यांहिपुढें सर्व सुरांचेहि कांपती कौंय, ।
मग शुंभादिसमक्ष, स्त्री जी, न धरील कांप ती कौंय? ॥ ४७
- जाशील एकली स्त्री तूं कैसी ल्यासमोर उत्साहें? ।
स्पष्ट तुझे तुज देइल जोडुनि अविचार शील कुत्सा हें. ॥ ४८
- अभिमान मनीं धरिला, तो घाया दुःखरौरवा जांगे, ।
देवि! न होउनि केशीकर्षणनिर्धूतगौरवा जा, गे! ॥” ४९
- देवी दूतासि म्हणे, ‘वदलासि जसें, तसेंचि हें आहे, ।

१. कांहीही, मुळीच. २. आपल्या धंद्यास हितकर. ३. खरें बोलण्यापेक्षां. अर्था-
तरन्यासालंकार. हें अर्थ सुभाषित आहे. ४. सर्पाला. व्यतिरेकालंकार. हा भाग
सुभाषित आहे. ५. माझ्या सारखा बळवान्. ६. पाणि धरणें=विवाह करणें. ७. जिंक-
ण्यास फार कठीण. ८. भीति देणारे. ९. इंद्रालाही. १०. त्यांचें खड्ग. ११. घुबड. १२. ससा.
१३. सिंहाचा तडाका. या गीतींत दृष्टांतालंकार आहे. उत्तरार्ध सुभाषित आहे.
१४. देह. १५. या गीतींत काव्यार्थापत्ति अलंकार आहे. १६. अविचारी. १७. स्वभाव.
१८. निदा. या अर्थाचा अन्वय-हें तुझे अविचार शील तुज स्पष्ट कुत्सा जोडुनि देईल.
१९. दुःखरूप नरकास. २०. जागत आहे. २१. केश ओढण्यानें गौरव गेलें आहे जिचें अशी.

शुंभ, तसाच्चि निशुंभ प्रभु, पणही, न स्वलंघना साहे. ॥	५०
काय करूं मी? केली न विचार करुनि असि प्रतिज्ञा, त्या ।	
जा सांग, असें कृतपणरक्षार्थ धरुनि असिप्रति, ज्ञात्या! ॥	५१
भ्यावें स्वपणापूर्वी म्यां, आतां भिउनि काय गा! होतें? ।	
माझा निरोप सर्वहि सांग तया, योग्य जें करो तो तें.' ॥	५२

अध्याय दुसरा.

प्रकुपित दूत सविस्तर शुंभासि शिवोक्त सर्व आयकवी, ।	
विघ्नितकामखळाचा वर्णील क्रोधवेग काय कवी? ॥	१
त्या दूतोक्तश्रवणें कोपें अत्यंत तापला खळ, गा! ।	
व्यसनांत आपणाला पाडी मद, जेवि आपला खळगा. ॥	२
ध्यावें फुटकें तुंबीफळ गंगालंघनार्थ वाहूंनीं, ।	
हें कार्य तसें सांगे, मूढा असुराधिपास वाहूनी. ॥	३
'हे धूम्रलोचना! त्वां पानें, मानेहि, नित्य जी तुष्टा, ।	
स्वचमू घेउनि सत्वर जावें, जेथें असेल ती दुष्टा. ॥	४
केशांतें धरुनि बळें, आकर्षुनि, करुनि विव्हळा, वीरें ।	
आणावी, जाणावी आज्ञा निःसंशया तुवां धीरें. ॥	५
तीतें रक्षाय़ा तरि तेथें कोणी उठेल जो दक्ष, ।	
मारावाचि, असो पर तो सुर, गंधर्वराज कीं यक्ष.' ॥	६
साठ सहस्र असुरबळ घेउनि लंघावयासि तो मलंधी ।	
पावे श्रीदुर्गेतें, वेळेतें खवळला जसा जलंधी. ॥	७
जी व्यसन आश्रितांस न बाधों दे, जेवि धनघटा ऊन, ।	
त्या भगवतीस तो खळ बळमत्त असें वदे दटाऊन, ॥	८

१. आपल्या अवज्ञेस. २. केलेल्या प्रतिज्ञेच्या रक्षणाकरितां. ३. तरवारीस. या गीतीचा अन्वय—मी विचार न करुनि असि प्रतिज्ञा केली [तेव्हां आतां] काय करूं? ज्ञात्या! जा, [आणि मी] कृतपणरक्षार्थ असिप्रति धरुनि असें (=आहें), [असें] त्या सांग. ४. विघ्न आलें आहे इच्छेला जबाब्या अशा दुष्टाचा. ५. या गीतींत अर्थान्तरन्यास अलंकार आहे. उत्तरार्थ सुभाषित आहे. ६. भोपळ्याचें फळ. ७. गंगा तरून जाण्याकरितां. ८. हातांनीं. ९. असुर-नायकास. १०. बोलावून. उपमालंकार. ११. दुष्टबुद्धि. १२. मर्यादिला. १३. समुद्र. उपमालंकार. १४. मेघसमूह.

- “शुंभनिशुंभापाशीं चाल, तिळहि हित नसे दुरभिमानां, ।
त्या प्रमुच्या आज्ञेतें सर्वस्वहितावहा सुरभि मानां. ॥ ९
- प्रमुची आज्ञा मोडिशि, आवडली तुज नवीच कां चाल ? ।
प्रमुवाग् अवशांसि म्हणे, ‘नरकीं पाशीं पडोनि कांचाल.’ ॥ १०
- तूं नीतिनें जरि न त्या मैत्र्यामिसमीप, धरुनि मद, येशी, ।
केशीं कवळुनि, ओढुनि, नेइन, कीं कुंजन पात्र न दयेशी.” ॥ ११
- जगदंबा त्यासि म्हणे, ‘दैत्येंद्रें धाडिलासि या काजा; ।
तूंचि बळी बळवेष्टित जरि नेसिल, यत्र काय तरि माजा ? ॥ १२
- नेसिल बळेंचि मज, कीं तूं बळवान्, ज्ञातधर्मनय, शंखी, ।
कलह करुनि पुरुपाशीं तेजें साधी न शर्म, न यश, स्त्री.’ ॥ १३
- तो समजे देवीनें रचिल्या विपुला निजोपहासासी, ।
तीवरि धावे व्याघ्रीवरि ओतुं तसा सकोप हा सांसी. ॥ १४
- हुंकारेंचि तयातें सहसा परमेश्वरी करी भसित, ।
प्रकटी यश दैर्हिमकरदुग्धाब्धितरंगहरहरीभसित. ॥ १५
- क्रोधें तेहि खवळले, गर्वें कोठेंहि जे न परें मांती, ।
परें माती करि त्यांची तत्काळचि सहमृगेंद्र परमा ती. ॥ १६
- त्या धूम्रलोचनाचा, तत्सैन्याचाहि, नाश कळला हो ! ।
शुंभ म्हणे, ‘ती दुष्टा या कर्माचें यथार्थ फळ लाहो.’ ॥ १७
- आज्ञा करी शिवेवरि जाया तो शुंभ दैत्यपुंडातें, ।
जेणें निवेदिली ती त्या चंडातें, तयाहि मुंडातें. ॥ १८
- “रे! चंडमुंड ! हो ! जा सत्वर घेऊनि विपुलसैन्यातें, ।

१. सर्व प्रकारें हित करणाऱ्या [आज्ञेतें]. २. कामधेनु. ३. बंडखोरांस. ४. अर्धाचा अन्वयः—
प्रमुवाग् (प्रभुवाणी) अवशांसि म्हणे, ‘नरकीं पडोनि पाशीं (यमपाशांनीं किंवा दुःखांच्या
वेढ्यांनीं) कांचाल (करकचून जखडले जाल). अर्थांतरन्यासालंकार. अन्यपाठ—प्रमु-
वाग्वंशासि म्हणे नय कीं पाशीं पडोनि कांचाल. ५. माझा स्वामी शुंभ त्याजवळ. ६. दुष्ट.
अर्थांतरन्यासालंकार. ७. धर्म व नीति माहीत आहे ज्यास असा. ८. शस्त्र-
धारणकर्ता. या अर्थांत समुच्चयालंकार आहे. ९. सुख. अर्थांतरन्यासालंकार. उत्तरार्ध
सुभाषित आहे. १०. आपल्या थट्टेला. ११. बोक्यासारखा. १२. तरवारीसह. १३. भरम.
१४. दर+हिमकर+दुग्धाब्धितरंग+हर+हरीभ+सित=शंख, चंद्र, क्षीरसमुद्राच्या लाटा,
महादेव आणि इंद्राचा पुरावत यांसारखा शुभ्र. याचें विशेष्य ‘यश.’ हरीभ=हरि+भ=इंद्र+
हत्ती. १५. शत्रु. १६. मावती. १७. परंतु. पूर्वार्ध व उत्तरार्ध यांस जोडणारें दामयमक आहे.

आणा, खाणा तंन्मदगद; या, धिक्कार करुनि, दैन्यातें. ॥	१९
यानंतर अंबेतें ओढुनि बळें धरुनियां वेणी, ।	
किंवा बांधुनि आणा; वृकचि तुह्नी असुरवीर, ती ऐणी. ॥	२०
अथवा गांठुनि समरीं असुराहीं शस्त्रशतगणें अल्पा, ।	
सिंह वधूनि, करावी ती सर्वाहीं झटोनि हेंतकल्पा. ॥	२१
मंग करुनि कठिन निजमन, बंधन युवतीस बळकट करा हो! ।	
तुमचें असावध, स्त्री ती धरिल्याही, न पळ कर्टक राहो. ॥	२२
कार्यकरा भृत्यांवरि पूर्ण प्रभुचा प्रसाद, हें जाणा, ।	
साधु असाधु करा, परि बहु सत्वर मत्समीप ती आणा." ॥	२३

अध्याय तिसरा.

ते चंडमुंड तेथुनि गेले घेऊनि कर्टक चैतुरंग, ।	
ज्याचे, रजें मळविती दिगिभकटाहि, न स्वभटकच, तुरंग. ॥	१
'जें प्रिय, वाहुनि चरणीं फळ, जळ, दळ, एक सुमहि, मागा तें;' ।	
ऐसें जी माय म्हणे, जीचा कर्विवृंद सुमहिमा गातें; ॥	२
तीतें तुंहिननगाच्या कांचेनशुंगीं सैलील वसलीतें ।	
ते खळ देखति, सिंहीं कांहींसें हास्य करित वसलीतें. ॥	३
पाहुनि सिद्ध धराया झाले दुर्गेसि बहुत पामर ते, ।	
नच शकते, जरि शतदा, नियमें साधुनि बहु तपा, मरते. ॥	४
कोपे त्यांवरि देवी, तें जें शैरिदिदुकान्तिचें सदन ।	

१. तिचा गर्वरूप रोग. २. दैत्ययोद्धे. ३. हरिणी. **रूपकालंकार.** ४. मेल्यासारखी. ५. अन्यपाठ—मग करुनि बहु कठीन निजमन बंधन तीस बळकट करा हो. ६. सैन्य. ७. कार्य करणाऱ्या. ८. चांगले. ९. वाईट. १०. सैन्य. ११. चार प्रकारचे. १२. दिग्गजांची गंडस्थळेंसुद्धां. १३. आपल्या योद्ध्यांचे केश. १४. घोडे. उत्तरार्धाचा सार्थान्वय.—ज्याचे तुरंग (=ज्या सैन्याचे घोडे) रजें स्वभटकच न मळविती (=धुळीनें आपल्या योद्ध्यांचे केंसच मळवीत नव्हते), [तर] दिगिभकटहि मळविती (=दिग्गजांचीं गंडस्थळेंही मळवीत होते.) **असंबंधा-तिशयोक्ति.** १५. पुष्पसुद्धां. पूर्वार्धाचा अन्वय—फळ, जळ, दळ [किंवा] एक सुमहि [माझ्या] चरणीं वाहुनि, जें प्रिय [असेल], तें मागा. १६. कविसमुदाय. २३ गीतीचें युग्म आहे. १७. हिमालय पर्वताच्या. १८. सुवर्णाच्या शिखरावर. १९. सहज. २०. नीच. २१. या अर्धाचा अन्वय—जरि [ते] नियमें बहु तपा साधुनि शतदा मरते, [तरी तीस धराया] नच शकते. **अतिशयोक्ति अलंकार.** २२. पाठभेद:—(१) तें जें; (२) तों जें. २३. शरदृन्तील चंद्राच्या तेजाचें.

झालें कज्जलवर्ण क्रोधें तत्काल तें तिचें वदन. ॥	५
झालें ललाट तीचें सहसा क्रोधेंकरुनि जें कुटिल, ।	
तेथुनि काळी प्रकटे, वाटे काळादिकांसि ती कुटिल. ॥	६
ती खड्गपाशहस्ता अत्युग्रा त्या सुरारिकटकांत ।	
शिरली, सशांत जैशी व्याघ्री, झेयेनीहि जेवि चॅटकांत. ॥	७
वीरासह कवळ जसा हय, रथहि तसाचि, ती करी सगळा, ।	
जीचा, न चाविला जो, त्याहि सुखें वाट दे करीस गळा. ॥	८
तीच्या दर्शनांसि कठिण परेशखांचे न रासि पापडसे; ।	
तद्देहा अस्त्र, जसें न ब्रह्मज्ञा नरासि पाप डसे. ॥	९
सर्वत्र पाविजेला क्षणमात्रें नाश चंडसेनाहीं, ।	
करिती परांसि चरणहि काळीचे काळदंडसे नाही. ॥	१०
जे प्रबळां असुरांतें काळीचे चूर्ण करिति दंत, कसे ।	
ते न म्हणावे चंडें, मुंडें, अत्युग्र मूर्त अंतकसे ? ॥	११
ज्यातें अवलंबुनि ज्या निजशत्रुवळासि न हरि खपवी, तें ।	
खपवूनि काळिका त्या देईल न लाज, न हरिख, पवीतें ? ॥	१२
चंडाच्या शखांचा, न करि तिचें, गरळकटु निकर, काहीं, ।	
मुंडीयुधवृष्टिहि, नैग भग्न न केलाचि शटुनि करैकाहीं. ॥	१३
मुंडें सहस्रशः, क्षय त्या कालीचा करावया, वक्रें, ।	

१. वांकडें. २. तुडवील. या अर्थांत उत्प्रेक्षालंकार. ३. तरवार व पाश जिच्या हातांत आहे अशी. ४. दैत्यांच्या सैन्यांत. ५. ससाण्याची स्त्री. ६. चिमण्यांत. ७. भक्षी. ८. या अर्थाचा अन्वयः—ती वीरासह (स्वारासकट) जसा हय, तसाच वीरासह सगळा रथहि कवळ करी (गट्ट करी, गिळी). ९. हत्तीस. या अर्थाचा अन्वय—जो न चाविला, त्याहि करीस जीचा गळा सुखें वाट दे. याचा भावार्थ—जो सगळाच्यासगळा हत्ती न चावतां सहज गिळून टाकी. १०. दांताला. ११. शत्रूंच्या शखांचे. १२. ब्रह्म जाणणारास. १३. चंडाच्या सैन्यांनीं. १४. शत्रूस. या अर्थाचा अन्वय—काळदंडसे काळीचे चरणहि परांसि नाही करिती. १५. यमासारखे. १६. इंद्र. १७. आनंद. १८. वज्राला. या गीतीचा अन्वय—हरि (इंद्र) ज्वातें (ज्या वज्राला) अवलंबुनि ज्या निजशत्रुवळासि न खपवी, तें (शत्रुवळ) खपवूनि काळिका त्या पवीतें (वज्राला) लाज न देईल [काय]? [व] हरिख [ही] न देईल [काय]? आपल्याला जें करतां आलें नाही, तें देवीनें केलें, म्हणून वज्राला लाज वाटणें परंतु शत्रुनाशानें आनंद वाटणें अगदीं साहजिक आहे. व्यतिरेकालंकार. १९. विषासारखा. कडू. २०. समूह. या अर्थाचा अन्वय—चंडाच्या शखांचा गरळकटु निकर तिचें काहीं न करि. २१. मुंड दैत्याच्या शखांचा वर्षावही. २२. पर्वत. २३. गारांनीं. दृष्टांतालंकार आहे.

शक्रे ज्यां जोडावे कर, ऐशीं सोडिलीं महाचक्रे. ॥	१४
सुबहु दिवाकराविं वैशीं मेघोदरीं तशीं शिरलीं, ।	
कालीमुखांत चक्रे, जेविं अपकृतें महाशनीं जिरलीं. ॥	१५
चक्रे गिळोनि काळी, त्रिभुवनभयकारका महास्यातें ।	
पसरुनि, करी, धरुनियां सुररिपुवधसारकाम, हास्यातें. ॥	१६
जेणें हरिलीं होतीं अमरनरांचीं किरीटमुंडासीं, ।	
काळी खवळुनि, कवळुनि कटक, भिडे सुरजयार्थ मुंडासीं. ॥	१७
काळीनें धरिला जों प्राशया परंतमासि असितरणी, ।	
प्रसवे धवळयशा, जरि आपण वर्णेकरुनि असित, रणीं. ॥	१८
धावे वेगें, परमशुधिता धृष्टाखुवरि जसी व्यांली; ।	
त्या पुंडा मुंडाचें मस्तक खंडी महासिनें काली. ॥	१९
त्या चंडमस्तकातें खंडी, त्याच्या कंचांसि कवळून; ।	
खवळून रणीं सुखवी विश्वास, यशें अशेष धवळून. ॥	२०
त्याचें हतशेष बळ न टिकलें कालीपुढें भयें पळ, तें ।	
सर्व पळालें, जैसें तिमिर दिनकरप्रभोदयें पळतें. ॥	२१
जें चंडमुंडमस्तकयुग, काली दे तिलां उपायन तें, ।	
केले पुरुषार्थांचे सफळ जिच्यां सर्वही उपाय नतें. ॥	२२
काली म्हणे, 'महापशु दिधले म्यां चंडमुंड तुज आधीं, ।	

१. कर जोडणें=हात जोडणें, वर्चस्व कवळ करणें. या गीतीचा अन्वय— वक्रें मुंडें त्या कालीचा क्षय करावया ज्यां (चक्रांना) शक्रे कर जोडावे ऐशीं महाचक्रे सहस्रशः सोडिलीं. २. सूर्याचीं विंबें. ३. अपथ्यें. ४. अति खाणाराचे ठायीं. ५. त्रिभुवनास भय देणाऱ्या. याचें विशेष्य महास्यातें. ६. मोठ्या तोंडाला. ७. दैत्यवधाविषयींची श्रेष्ठ इच्छा. ८. देव व मनुष्यांचीं. ९. पागोटीं. या अर्थात अमरांचा संबंध 'किरीटांकडे व नरांचा संबंध 'मुंडासीं' याकडे असल्यामुळें यथासंख्यालंकार आहे. १०. शत्रुरूपी अंधारास. ११. खड्गरूपी सूर्य. या अर्थात परंपरितरूपक आहे. १२. शुभ्र कीर्तीला. १३. काळी. या अर्थाचा अन्वय— जरी आपण वर्णेकरुनि असित [होती, तरी] रणीं धवल यशा प्रसवे. उत्तरार्धात कारणाशीं असदृश कार्य झालें असें वर्णिल्यामुळें विभावनालंकार आहे. १४. दांडग्या उंदिरावर. १५. सर्पाण. १६. मोठ्या खड्गानें. १७. केशांस. १८. मारून राहिलेलें. १९. सूर्यतेजाच्या उदयानें. २०. चंडमुंडांच्या शिरांची जोडी. २१. देवीला, शिवला. २२. भेट. २३. धर्म, अर्थ, काम व मोक्ष यांचे. या अर्थाचा अन्वय—जिच्या नतें पुरुषार्थांचे सर्वही उपाय सफळ केले. २४. पाठभेदः—सफळचि ज्या.

- शुंभनिशुंभ शिवे ! तू वधुनि रंणमखीं यश स्वये सार्धी.' ॥ २३
 देवी म्हणे, "मजकडे तू घेउनि चंडमुंड, आलीस, ।
 यास्तव तुज 'चामुंडा' हें दिधलें ख्यात नाम आलीस." ॥ २४

अध्याय चवथा.

- शुंभ क्रोधें खवळे, श्रवण करुनि चंडमुंडवधवार्ता; ।
 आज्ञापी सैन्यातें तो, व्हाया स्वस्त्रियाहि अंधवार्ता. ॥ १
 जे कंबुधौम्रकालकदौर्हृदमौर्यादि, सर्व ते योध ।
 घेउनि शुंभ निघाला, गेला देवीसमीप सक्रोध. ॥ २
 देवी पाहे आलें अतिभीषण दैत्यसैन्य जें तूर्ण, ।
 स्वधनुर्गुणनादांहीं करि भूगगनावकाश ती पूर्ण. ॥ ३
 सिंहहि बहुतचि गर्जे, कालीही गर्जना करी मोटी, ।
 त्या नादातें परिसुनि, असुरांच्या त्या वधीत ती कोटी. ॥ ४
 तें विधिहरिहरवासवदेहापासुनि निघोनि तद्रूपा, ।
 शक्ति शिवाप्रति आल्या, देवहितपराहितार्थ ज्या भूपा! ॥ ५
 त्या शक्तींसह येउनि ईशानप्रभु असें शिवेशि वदे, ।
 'मत्प्रेमें शीघ्र असुर मारुनि, विश्वासि तू शिवे! शिर्व दे.' ॥ ६
 तों त्या देवीदेहापासुनि निघोनि, चंडिका शक्ती ।
 पावे परमभयंकरमूर्ति शिर्वोशतनिनादिनी व्यक्ती. ॥ ७
 वीत्या उन्मूलाया सर्वामरसाधुरिपुचमूकदली ।
 प्रकटुनि, ईशानातें मग ती अपराजिता असें वदली. ॥ ८
 "भगवंता! दूतत्व स्वीकारुनि या क्षणींच तू आंगें, ।
 सत्कीर्तिस्तव जा त्या शुंभनिशुंभाकडे, असें सांगें. ॥ ९

१. युद्धरूपी यज्ञांत. २. मिळीव. ३. सखीस. ४. चंडमुंडांच्या नाशाचा वृत्तांत. ५. विधवा व दुःखी. ६. आपल्या धनुष्याच्या दोरीच्या टणत्कारानें. ७. पृथ्वी व आकाश यांमधील पोकळी. ८. देवांचें कल्याण व शत्रूंचें अकल्याण करण्यासाठीं. ९. शिव. १०. कल्याण. ११. शिवेच्या शरीरापासून. १२. शेंकडों कोल्हीं जिच्या जवळ ओरडताहेत अशी. १३. आकृति. १४. वावटळ. १५. उपटून टाकण्याकरितां. अग्यपाठ—उन्मूलन या. १६. सर्व देव व साधु यांचे शत्रु जे दैत्य यांची सेना हीच केळ. १७. देवी. १८. स्वतां.

- त्रैलोक्यातें पावो शक्र, जयाचें तयासि ओर्पावें, ।
 सेवोत अमर हवितें, धर्म तुम्हांतें म्हणोनि 'ओ' पावे. ॥ १०
- जरि आपण वांचावें, ऐसैं इच्छित असाळ, आजि तरी ।
 पाताळाशि तुम्ही जा, सामतरी हितकरी, न आजितरी. ॥ ११
- वळगवें रणकामचि, तरि म्यां केला असे पुढें कर, या; ।
 माझ्या देवोत शिवा तुमच्या मांसेंकरुनि ढेंकर या." ॥ १२
- कथुनि असें, पाठविला दूतपणें शिव, म्हणोनि ती देवी ।
 शिवदूती, भक्त सदा या सन्नामा सुधाधिका सेवी. ॥ १३
- कथिला त्या देवीचा तैसाचि निरोप तो तयां शिवें, ।
 गवें मान्य न केला दुष्टाहीं, ज्यांत मंगळें सर्वें. ॥ १४
- शिव झाला दूत, वृथा मरति, म्हणुनि बहु दयाळु कळवळला, ।
 परि त्याच्या हितबोधें दोघांतुनि एकही न खळ वळला. ॥ १५
- शुंभ शिवेवरि गेला स्वभट पुढें करुनि सर्वही, राजा ! ।
 वंदीलचि कर जोडुनि, सांडुनि काठिन्यगर्व, हीरा ज्या. ॥ १६
- विविधायुधवृष्टि असुर सर्वहि कात्यायनीवरि करीती, ।
 न तैशा मेघांच्या, त्या प्रळयींच्या साजती बरिक रीती. ॥ १७
- देवीचे दिनकरकरखरतर शर परंविमुक्तशस्त्रांतें ।
 भस्म करिति तत्काळ ज्वाळ जसे धौतसूक्ष्मवस्त्रांतें. ॥ १८
- मारी ती ब्रह्माणी स्वकमंडलुवारिचे संटाके शें, ।
 परिभविली न परें, जशि करिच्या मुट्टेंहि हरिसटा केशें. ॥ १९
- माहेश्वरी त्रिशूलें, चक्रें दैत्यांसि वैष्णवी मारी, ।
 तैशीच शक्तिनें ती देवी शिखिवाहनाहि कौमारी. ॥ २०
- निजचक्रतुंडदंष्ट्रा यांहीं मारी परांसि वाराही, ।

१. अन्यपाठः—ओपा हो. २. तहरूपी नौका. अन्यपाठः—साम करीं. ३. हित करणारी.
 ४. युद्धरूपी नौका. ५. युद्धाची इच्छाच. ६. शिवानें. ७. देवीवर. ८. अन्यपाठ—न तशा वा
 मेघाच्या. ९. सूर्यकिरणांहून अधिक तीव्र. १०. शत्रूंनीं सोडलेल्या शस्त्रांस. 'अर'ची आवृत्ति
 असल्यामुळें यमक. ११. ज्वाला. १२. धुतलेल्या पातळ वस्त्रांस. १३. ब्रह्मदेवाची शक्ति.
 १४. आपल्या कमंडलूतील पाण्याचे. १५. तडाके. १६. शेंकडें. १७. हत्तीच्या रांकट व ठासर
 केसानें. १८. सिंहाची आयाळ. १९. मोर जिचें वाहन आहे अशी. २०. कार्तिकस्वामीची शक्ति.

- तैशीच नारसिंही, बहु भी जीच्या नखांसि वाराही. ॥ २१
 चडोडहास करुनि, क्षितिवरि पाहुनि, अनेक शिवदूती ।
 भक्षी, पैरभर हरि जी, तिस 'साधु' न भू मनं कशि वदू ती? ॥ २२
 यापरि मातृगणातें प्रकुपित पाहोनि, पावलें दैन्य, ।
 त्रासें पलायन करी शुंभाचें निहंतशेष जें सैन्य. ॥ २३
 तेव्हां होय महासुर परम कुपित रक्तबीज वा ! राया ! ।
 धांवें मातृगणातें, अत्यद्भुत युद्ध करुनि, माराया. ॥ २४
 घाली तो ऐंद्रीशीं गांठि, करुनियां त्वरा, गंदापाणी, ।
 त्या क्षोभंद होय कुलिश, जैसें आमज्वरा गंदा पाणी. ॥ २५
 क्षंतरक्तबीजदेहापासुनि जितुकाहि रक्तविदु निघे, ।
 त्याचा होय महासुर, जो किंमपि उणेपणें न निंदुनि घे. ॥ २६
 तत्तुल्यांचा व्हाया रक्ताचा मायबाप थेंब गळे, ।
 कीं चालती बकाच्या बक, बगळ्याच्याहि वा ! पथें बगळे. ॥ २७
 ऐसे शंतशः क्षंतजप्रभव पुरुष रक्तबीजसम, राजा ! ।
 सांगों काय करिति त्या मातृगणाशीं असीम सैमरा ज्या? ॥ २८
 ऐंद्रीनें क्षंत केलें शिर, हाणुनि वज्र पुनरपि, तयाचें; ।
 तद्रक्तज पुरुष वरिति तच्छील, जसेंचि सुनर पितयाचें. ॥ २९
 त्या शोणितबीजातें निजचक्रेंकरुनि वैष्णवी ताडी, ।
 ऐंद्री, कौमारीही, शूलें माहेश्वरी उरीं फाडी. ॥ ३०
 त्या शक्तीतें ताडी तो शोणितबीजही गंदाघातें, ।

१. वायुही. २. भयंकर क्रोधानें हंसणें. ३. शत्रुरूपी भार. ४. मातृकासमुदायास. ५. मरून शिल्लक राहिलेले. या गीतीचा अन्वय—यापरि मातृगणातें प्रकुपित पाहुनि दैन्य पावलें (=पावलेले) शुंभाचें जें निहंतशेष सैन्य [तें] त्रासें पलायन करी. ६. गदा आहे हातांत ज्याच्या. ७. क्षोभविणारें. ८. वज्र. ९. अपचनापासून होणाऱ्या तापास. गद=रोग. ही वैद्यकसंबंधी उपमा आहे. १०. क्षतें पडलेल्या रक्तबीज राक्षसाच्या शरीरापासून. ११. थोडाहि. १२. त्याच्या सारख्यांचा. या अर्थाचा अन्वय—तत्तुल्यांचा (रक्तबीजाच्याच तोलाच्या दुसऱ्या रक्तबीजांचा) मायबाप व्हाया रक्ताचा थेंब गळे. १३. बगळ्यापासून ज्याची उत्पत्ति, तो बगळ्यांप्रमाणेंच वागणार, त्या न्यायानें रक्तबीजाच्या रक्तापासून जो राक्षस जन्मे, तो रक्तबीजाचेंच अनुकरण करी, हा भावार्थ. बक व. बगळे हे दोन्ही एकाच जातीचे पक्षी असून, त्यांत सामान्यतः कांहीं फरक मानीत नाहीत. १४. शेंकडों. १५. रक्तापासून आहे उत्पत्ति ज्यांची. १६. अमर्याद युद्धास. १७. व्रणयुक्त. १८. त्याच्या रक्तापासून जन्मलेले. १९. रक्तबीजाचा स्वभाव. २०. गदेच्या आघातातें.

बहु मानवले सर्वहि सुर त्याच्या त्या महागदाघातें. ॥	३१
शक्तींनीं क्षत करितां, सर्वांगीं उसळले क्षतजबिंदु, ।	
बहु कोटि पुरुष झाले, सिंधुंतरंगीं जसे तैरणि इंद्रें. ॥	३२
ते रक्तोद्भव पुरुष व्यापुनि करिती भयार्त विश्वास, ।	
निश्वास उष्ण सोडिति देव, ज्याचा नयेचि विश्वास. ॥	३३
भ्याले निर्जर पाहुनि, कालीतें चंडिका स्वयें सांगे, ।	
‘चामुंडे! मुख पसरीं, तूं खाद्य स्वादु सांडिशी कां? गे! ॥	३४
माझ्या शस्त्राघातें अरिरक्ताचा उडेल जो बिंदु, ।	
तो तव मुखीं पडावा, गुरुपवीं जेंवि राहुच्या इंद्रु. ॥	३५
जे रक्तबिंदुपासुनि होतिल उत्पन्न पुरुष, तव तुंडीं, ।	
ते नच उरतिल, पडले शैलभ जसे दीर्घबिंदुच्या कुंडीं. ॥	३६
पी रक्तातें घटघट, गटगट ते गीळि, जेंवि अंजीर, ।	
नव यश गाड्ल कविकुळ अंबेलंबुनि चरणे, जेंवि मंजीर ^६ . ॥	३७
या युक्तिनेचि होइल समरीं हा रक्तबीज नीरक्तं, ।	
सर्वहि तुझिया सीमर चामरकर भक्त ^७ बीजनीं रक्तं. ॥	३८
काली म्हणे, ‘शिवे! तुज किति हा लेंघुकाय? न परे मेरु चला, ।	
विश्वास निदेश ^८ तुझा अमृताहुनि काय न परमे! रुचला. ॥	३९
या शोणितबीजातें निजशूलें चंडिका नृपा! हाणी, ।	

१. महारोगासारखें जें अध (पाप, पाप कृत्य, शक्तीवर गदा उचलणें) त्याला. त्या राक्षसानें दिलेला योला इतका कुशलतेचा होता कीं, देवसुद्धां क्षणभर त्याचें खलत्व विसरून, त्याच्या शौर्याची प्रशंसा करूं लागले. २. रक्तबिंदु. ३. समुद्राच्या लाटांत. ४. सूर्य. ५. चंद्र. ६. रक्तापासून आहे जन्म ज्यांचा. ७. भयानें पीडित. ८. विजयाचा. ९. भरंवसा. १०. देव. ११. पौर्णिमेस. १२. टोळ. १३. पेटलेल्या अग्नीच्या. १४. पाठभेदः—कटकट. १५. येथें ‘चरण अवलंबिणें’ या प्रयोगावर श्लेष आहे. १६. पादभूषण, पैजण. १७. रक्तरहित. १८. देवांसह. १९. चंवऱ्या ज्यांच्या हातांत आहेत असे. २०. बीजनीं, वारा घालण्याविषयीं. २१. अनुरक्त, प्रेमानें गढलेले. २२. लहान देहाचा. २३. या अर्थाचा सार्थान्वय—काली म्हणे, शिवे! तुज मेरु चला पर न [=काली म्हणाली, हे शिवे! तुला मेरुपर्वत चलवस्तूपलीकडील (म्हणजे अचल) नाहीं]; [मग] हा लघुकाय किति? (=मग ह्या अल्प शरीराच्या रक्तबीजाची गोष्ट काय? तो तूं सहज हालवून सोडशील). अर्थापत्तिनामक अलंकार. २४. आज्ञा. या अर्थात व्यतिरेकालंकार आहे.

- वाहे तद्देहांतुनि रक्त, जसें टोंचितां घंटा पाणी. ॥ ४०
- जिकडे शोणित वाहे, तिकडे पसरुनि ती वदन देवी ।
काली कैरालवदना त्या शोणितबीजशोणिता सेवी. ॥ ४१
- वेंदनीं होती, त्यां ते भावी बहु सुरस, मानवे, चावे; ।
शतकोटितद्रदांनीं पर वृत्रासुरसमान वेचावे. ॥ ४२
- रक्तज कुतर्कसे ती विद्याशी ते नवे नवे दमुनी, ।
शुंभनिशुंभहि मांणी, तिस केवळ मानवे न वेद मुनी. ॥ ४३
- शोणितबीज गदेनें ताडी, परि चंडिकेसि अल्पाही ।
पीडा न उग्रहि गदाघात करी, जेविं हरिस तरेपाही. ॥ ४४
- देवी शूलें, वज्रें, खड्गें हाणी तसेंचि ऋष्टीनें; ।
दृष्टीनेंहि हत करी अरितें खीळुनि वाणवृष्टीनें. ॥ ४५
- काळी तद्रक्ताचे, जाया तद्रचित पाप, थेंव हुतें ।
निर्जमुखकुंडीं करि, जरि मळला होताहि कर्पाथें बहुत. ॥ ४६
- केलीं नीरक्तं असा अति दारुण रक्तबीज तो खचला, ।
सुर, मुनि म्हणति, 'नमुनि, यश वर्णुनि, देवूं शिवेस तोखें चला. ॥
तो मातृगण प्रमुदित झाला विजयेंकरुनि, मग नाचे, ।
जयजयकारें भरिती सुर, मुनि उद्देश सर्व गंगनाचे. ॥ ४८

१. कुंभास. 'गदा' असा पाठभेद. २. भयंकर आहे मुख जीवें. ३. रक्तबीज राक्षसाच्या रक्तास. ४. देवीच्या तोंडांत रक्तबीजाच्या रक्तापासून उत्पन्न होणारे नवे रक्तबीज. ५. संतुष्ट होई, खूप झाली. ६. वज्रासारख्या तिच्या दांतांनीं. ७. शत्रू. ८. वृत्रासुरासारखे. वज्र हें इंद्राचें आयुध. त्या आयुधांन वृत्राचा वध झाला होता, या गोष्टीवर येथें लक्ष्य आहे. ९. रक्तापासून जन्मलेले दैत्य. १०. अभिमानी. उत्तरार्धाचा सार्धान्वय—तिस केवळ वेद, मुनी न मानवे (=तिला केवळ वेद व मुनीच मानवत नव्हते), [तर] मानी शुंभ निशुंभहि मानवे. (तर अभिमानी शुंभ व निशुंभही मान देते झाले.) ११. श्रीविष्णूस. १२. तल्प+अही=विछानारूप शेष. १३. शस्त्रविशेषानें. १४. पाठभेद:-व्हाया. १५. त्यानें केलेलें. १६. होमिलेले. १७. आपल्या मुखरूपी कुंडांत. १८. दुर्मांगानें. या गीतीचा अन्वय—जरि [रक्तबीज] कापथें बहुत मळला होताहि, [तरी] काळी तद्रचित पाप जाया (नाहींसें व्हावें म्हणून) तद्रक्ताचे थेंव निजमुखकुंडीं हुत करी. १९. केलेला. २०. रक्तहीन. पाठभेद:-निरक्त ऐसा. २१. संतोष. २२. आकाशाचा अवकाश, उद्देश=प्रदेश. पाठभेद:-व्हेश.

अध्याय पांचवा.

शुंभनिशुंभ क्षोभे श्रवण करुनि रक्तबीजनाशातें, ।	
खळवळ सर्वहि खवळे, कीं वश होणार काळपाशातें. ॥	१
वाटे, देवीस, करुनि कलहा, खल हा निशुंभ करिल गट, ।	
लामागूनि, कराया दुर्गाविलहानि, शुंभ कैरि लगट. ॥	२
करि शुंभनिशुंभांशीं ती शक्ति पैरा सुसंगर, हितातें ।	
साधुनि द्याया शक्रा, त्यातेंहि पैरा सुसंगरहितातें. ॥	३
करिती जगदंबेवरि ते दारुणबाणवृष्टि अहित रणीं, ।	
सोडी देवी शर जे असुहरतापद जसेचि अहितरणी. ॥	४
छेदुनि शरजालातें, द्याया, मद हरुनि, कंप दोघातें, ।	
सर्वांगीं शर हाणी देवी त्या असुरसंपदोघातें. ॥	५
देवीच्या सिंहशिरीं, कोपें चाऊनि अधर, अरवालें ।	
असुराधिपें निशुंभें धांवुनि, केला प्रहार अरवालें. ॥	६
देवी स्वमनांत म्हणे, 'शीघ्रचि हा निकरं वाळविल यातें, ।	
ने, वाणा! व्हाया मदतेजोहानि, करवाळ विलयातें.' ॥	७
तो शक्ति पुन्हा टाकी, भ्यावें समरांगणीं जिला शक्रे, ।	
तत्काळ भगवतीनें केली तैशीहि ती द्विधा चक्रे. ॥	८
शूल निशुंभ क्षेपी, तो ये जैसा मदांध तूर्ण कैरी, ।	
त्यासि, जसा सिंहीचा, देवीचा मुष्टिपांत चूर्ण करी. ॥	९
टाकी निशुंभ योजुनि जें साधिल कार्य हो! गदा, तीतें ।	
तत्काळचि भस्म करी निजशूलें मोक्षभोगदाती ते. ॥	१०

१. देवीच्या सैन्याचा नाश. २. लगट करणें=भिडणें. ३. मोठी. ४. साधुसंगहीनास. असुरांचा देवीहस्तें वध होऊन, त्यांना मुक्ति मिळणार, म्हणजे त्यांचें हितच होणार. ५. शत्रू. ६. सर्प व सूर्य. या अर्थांत असुहर (प्राणघातक) व तापद यांचा क्रमानें अहि व तरणी यांशीं संबंध असल्यामुळे यथासंख्यालंकार झाला आहे. ७. आसुरसंपत्तीच्या ओवांस. या गीतीचा अन्वय—देवी [त्यांच्या] शरजालातें छेदुनि, मद हरुनि, त्या असुरसंपदोघातें दोघातें कंप द्याया सर्वांगीं शर हाणी. आसुरी संपत्तीचें वर्णन भगवद्गीतेंत असें केलें आहे—दंभो दपेऽभिमानश्च क्रोधः पारुष्यमेव च । अज्ञानं चाभिजातस्य पार्थ संपदमासुरीम् ॥ १६।४. ८. हलक्यानें. याचें विशेष्य—'निशुंभें.' ९. तरवारीनें. १०. युद्ध. ११. पाठभदः—ने बाणें व्हाया यत्तेजोहानि ३०. १२. युद्धभूमिवर. १३. दुखंड. १४. त्वरित. १५. हत्ती. १६. मुठीचा तडाका. १७. मुक्तिपद देणारी देवी. 'क्षोभभोगदातीतें' असा अन्यपाठ.

- न विचारी जड कीं, 'जय साधिल देवीरणांत परशु कसा?' ।
 केला भग्न शिवेनें, दिव्यशुकीनें क्षणांत परशुकसा. ॥ ११
- दुर्गेनें तो मूर्च्छित करितांचि, करुनि पराभव, निशुंभ, ।
 युद्ध करी आपणही जायासि मरुनि परा भवनिं शुंभ. ॥ १२
- ज्याचे दिव्यायुधधर विश्वांत ख्यात आठ भुज गानीं, ।
 ज्यांसि दिली आकारें, क्रौर्येही, स्पष्ट पाठ भुंजगानीं, ॥ १३
- दिव्यरथावरि बैसुनि सर्वासुरराज शुंभ आला जो, ।
 त्या पाहुनि शंख शिवा वाजवि, त्या कां न चंद्रमा लाजो? ॥ १४
- चांपगुणध्वनिहि करुनि, बहु आया शक्ति कांपवी जगती, ।
 सर्वासुरतेजोवधकर घंटानादही करी मग ती. ॥ १५
- 'हरिनेंहि नाद केले, परंभटनादासि जे अनादरिते, ।
 ज्यांहीं मदपूर्ण महागज झाले तक्षणीं अनाद रिते. ॥ १६
- काली उडोनि गगनीं स्वकरतळानीं महीतळा ताडी, ।
 त्या नादें पहिले जे शंखादिनिनाद ते उणे पाडी. ॥ १७
- ती शिवदूतीहि करी भीषण अत्युच्च हास, सुरथा! रे! ।
 तेव्हां केले असुरत्रासें सोडूनि सर्व सुर थारे. ॥ १८
- अतिशयितक्रोधातें त्या समयीं शुंभ दैत्य तो पावे, ।
 चित्तीं म्हणे, 'शिवेचे ध्यावे कीं, स्वांसु तीस ओपावे.' ॥ १९

१. मंदबुद्धीचा निशुंभ. २. स्वर्गांच्या पोपटिणीनें. ३. दुसऱ्या लोकींच्या पोपटासारखा, साध्या पोपटाप्रमाणें. ४. श्रेष्ठ-मोक्षाच्या-घरीं. या अर्धाचा अन्वय-शुंभ आपणही मरुनि परा भवनिं जायासि युद्ध करी. ५. उत्तम शस्त्रे धरणारे. याचें विशेय्य भुज. ६. पाठ देणें=श्रेष्ठत्व कबूल करून स्पर्धेपासून-चढाओढीपासून-परावृत्त होणें. ७. सर्पानीं. प्रतीप. १३, १४ गीतींचें युग्म आहे. ८. सर्व दैत्यांचा राजा. ९. शंखाला. या अर्थात प्रतीपालंकार आहे. १०. धनुष्याच्या दोरीचा नादही. ११. शिवा. १२. सर्व दैत्यांच्या तेजाचा नाश करणारा. १३. सिंहानें. १४. शत्रूच्या योद्ध्यांच्या गर्जनेस. १५. तुच्छ करणारे, धिक्कारणारे. १६. ध्वनि-रहित, स्तब्ध, चूप. १७. शक्तिहीन, दुर्बळ, गर्भगळित. १८. अन्वय:-रे सुरथा! ती शिवदूतीहि भीषण अत्युच्च हास करी, तेव्हां असुरत्रासें सोडूनि (असुरभयानें मोकळे करून), सर्व सुर थारे (स्थिर, स्वस्थ) केले. गीतीचा पाठभेद:-ती शिवदूतीहि करी जी पण अत्युच्च साश्वसुर थोर । तेव्हां केले असुरत्रासें सोडून सर्व सुर थोर. ॥ १९. हीं देवीचरित्रें मेधाक्रुषीनें चैत्रकुलोत्पन्न सुरथ राजाला सांगितलीं आहेत. (मागें प्रथमचरित, अध्याय १ ला पहा.) २०. आपले प्राण.

यासि म्हणे जगदंबा, 'असुरापसदा ! रहा, रहा, नीचा ! ।	
दिधला तुला वराया हस्तांत उदार हार हानीच्या ? ॥	२०
तेव्हां 'जय जय' ऐसें म्हणती गगनस्थ अमर परमेला, ।	
'हाहि मरो शीघ्र, जसा तो तुजशीं करुनि समर पैर मेला.' ॥	२१
शुंभ ज्वालामालाकुलवदना शक्ति भीषणा धाडी, ।	
करुनि निरास मँहोल्काघातें, परमेश्वरी तिला पाडी. ॥	२२
राजा ! तेव्हां व्यापी शुंभाचा सिंहनाद विश्वास, ।	
तेचि न भ्याले, बहु दृढ ज्यासि मँहाशक्तिपादविश्वास. ॥	२३
निर्घातनिर्खनाने शुंभाचा सिंहनाद लोपविला, ।	
जो पँविला हुंकारें भंगंद, तो दैत्यराज कोपविला. ॥	२४
शुंभाच्या बाणातें निजबाणांच्या शिवा मँहानिकरें ।	
'हँनिकरें, तीच्याही छेदी असुरेंद्र शत्रु हा निकरें. ॥	२५
मग जगदंबा मूर्च्छित पाडी शूलें तयासि विंधून, ।	
देवीप्रताप गमला तिळहि न घँटजोन, 'तोहि सिंधून. ॥	२६
तों तो निशुंभ सुररिपु उठला सोडुनि असावधानपण, ।	
करिता इतर शिवेच्या, प्रत्यय येतां असा, वधा न पँण. ॥	२७
देवीतें, काळीतें, हरितें, शर, व्हावयासि यश, हाणी; ।	
संपँभदांधमति निर्जपरिणामनिरीक्षणींच न शहाणी. ॥	२८
होउनि अयुतभुज असुर, झांकी देवीस अयुतचक्राहीं, ।	
भ्यावें ज्यासि यँमवरुणयक्षपवातार्कवन्हिशक्राहीं. ॥	२९
सुरमति सहसा मोहीं, चक्रसमूहीं जशीच ती, लोपे; ।	

१. राक्षसांत नीचा. २. या अर्धाचा अन्वय-तुला वराया उदार हानीच्या हस्तांत हार दिधला. यांत समासोक्त्यलंकार आहे. ३. शत्रु महिष. ४. ज्वाळांच्या पंक्तीने व्याप्त आहे तोड जीचें अशी. ५. निवारण. ६. मोठ्या उल्केच्या तडाक्यानें. ७. महाशक्ति देवीच्या पायांच्या ठिकाणीं भाव. ८. विजेच्या ध्वनीनें. ९. वज्राला. १०. फोडणारा, तोडणारा. ११. मोठ्या समुदायानें. १२. हानि करणाऱ्यानें-याचें विशेष्य महानिकरें. पूर्वार्ध व उत्तरार्ध यांत दामयमक आहे. १३. अगस्तीहून उणा. १४. शंभुही. १५. समुद्राहून उणा. परंपरितरूपक. १६. प्रतिज्ञा. या अर्धाचा अन्वय-असा प्रत्यय येतां इतर शिवेच्या वधा पण न करिता. १७. संप-त्तीच्या गर्वानें अंध झालेल्याची बुद्धि. १८. आपल्या परिणामाकडे पहाण्याविषयीं मात्र. पाठभेद:- 'निरीक्षणीं न च, या गीतींत अर्थोत्तरन्यासालंकार आहे. उत्तरार्ध सुभाषित आहे. १९. यम, वरुण, कुबेर, वायु, सूर्य, अग्नि व इंद्र यांनीं.

- तेव्हां बहुतचि समरीं दुर्गा दुर्गार्तिनाशिनी कोपे. ॥ ३०
- छेदी त्या चक्रातें स्वशरांहीं, त्याहि वाणजाळांतें; ।
- देवांतें खोत्कर्षें हृष्ट करी, तप्त दैत्यपाळांतें. ॥ ३१
- कुपित निशुंभ, शिवेचें चूर्ण करायासि उर, गदा हातें ।
- पडताळुनि, धावे तो, जैसा धृतवैर उरग दाहातें. ॥ ३२
- समरांत निशुंभा जी, होउनि तंदरातियम, गदा पावे, ।
- तीतें खड्गें खडुनि, देवीनें कोण न मग दापावे? ॥ ३३
- तैरि मूढ शूल घेउनि धावे, कीं जीस काळ घेरी, ती ।
- मति नुमजे; वाळाची प्राज्ञहि, होऊनि वाळ, घे रीती. ॥ ३४
- दुर्गा मनीं म्हणे, 'मम शूलचि या शत्रुचें उर विदारू, ।
- कीं हा अंरातिजीवन, दृढहि न दहंनहि जसा उरवि दारू. ॥ ३५
- शूल धरुनि शुंभहृदय शूलेंचि विदारितां अगा! राया! ।
- पुरुष निघे त्या भ्रंशा हृदया सोडुनि, जसा अंगारा, या. ॥ ३६
- भ्रंशनिशुंभहृदुद्गत, सुमहावळ, पुरुष युद्धदृढनिष्ठ, ।
- श्रीमज्जगदंबेतें बाहिर निघतांचि तो म्हणे 'तिष्ठ'. ॥ ३७
- तों हांसुनि मस्तक 'हैरि देवी, न करुनि एक पळ उशिर, ।
- दुर्गासिपुढुनि अरि 'जैरि, 'अहिपुढुनिहि वाळभेक पळउ शिर. ॥ ३८
- ऐसा जगदंबेनें सुरशत्रु निशुंभ, हरुनि मद, वधिला ।
- जो मत्त म्हणत होता, 'कोण करिल शस्त्र धरुनि मंदवधिला'. ॥ ३९

१. कठीण दुःखें नष्ट करणारी. अन्यपाठ—तेव्हां समरीं बहुतचि देवी दुर्गार्तिनाशिनी कोपे.
२. ज्यानें द्वेष (डूक) धरिला आहे असा. ३. सर्प. ४. संतापार्थ, संताप देण्यासाठीं.
५. त्याच्या शत्रूचा मृत्यु (=संहाराचें साधन). अन्वय—जी गदा, समरांत तदरातियम होउनि, निशुंभा पावे, तीतें खड्गें खंडुनि (तोडून छिन्न विच्छिन्न केल्यावर), मग देवीनें कोण (कोणते शत्रू) न दापावे (दडपून टाकावे)? ती सर्व शत्रूंना ठेंचणार, हा भाव. ६. या गीतीचा अन्वय—तरी मूढ शूल घेउनि धावे, कीं जीस (मतीस) काळ घेरी (वेढितो, पिछाडतो, पकडतो), ती [निशुंभाची] मति नुमजे; प्राज्ञहि वाळ (मूढ) होऊनि वाळाची रीती घे. अर्थांतरन्यासात्कार. ७. शत्रूचें प्राणधारण. ८. अग्नि. ९. कणखर लांकूड. १०. चुरलेल्या. ११. घरास. १२. चुरलेल्या निशुंभाच्या वक्षःस्थळापासून निघालेला. १३. युद्धावरच ज्याचा बळकट विश्वास आहे असा. १४. उभो रहा. १५. हरण करी. १६. देवीच्या तरवारीपुढून. १७. पाठभेदः—तरि. १८. सर्पापुढून. १९. लहान वेडूक. २०. माझ्या मृत्यूला.

जें सैन्य निशुभाचें सुरदुःसह बहुत मातलें होतें, ।	
कालीनें काळमुखीं, बाळमुखीं तेंविं, घातलें हो! तें. ॥	४०
कांहीं शिवदूतीनें, कांहीं सिंहे रणांत लोळविलें, ।	
कांहीं त्या मातृगणें स्वर्गाप्रति गौरवूनि बोळविलें. ॥	४१

अध्याय सहावा.

ज्याच्या दृष्टिपुढें सुरसेना समरांत परम दैव्या, त्या ।	
शुंभ विलोकी निहंता प्राणसमध्वस्तपरमदभ्रात्या. ॥	१
त्याहि विलोकी ध्वस्ता विध्वस्ताशेषसुरसभा सेना, ।	
ज्यांच्या नव नव सुयशाहूनि मना अमृत सुरस भासेना. ॥	२
बंधुवधें, सैन्यवधें, शुंभ क्षोभें लयाग्निशीं तोले, ।	
त्या देवीस कडकडुनि जड कडु निपटाचि रणीं असें बोले; ॥	३
‘साहंकारे! दुष्टे! दुर्गे! शौर्यें धरूं नको गर्व, ।	
अन्यांचें बळ आश्रय करुनि, करिशि युद्ध हें वृथा सर्व’. ॥	४
श्रीदुर्गा त्यासि म्हणे, ‘रे! दुष्टा! ऐक साधुधीरहिता, ।	
मी एकलीच आहे या त्रिश्वामाजि साधुधीरहिता. ॥	५
ज्या ब्रह्माणीप्रमुखा माझ्याचि त्रिभूति, जाण पापा! हें; ।	
मजमाजि समस्ताही ह्या करितात प्रवेश हा, पाहें.’ ॥	६
हें म्हणतां ब्रह्माणीप्रमुखा त्या देवता स्वगेहांत, ।	
सर्वा प्रवेशल्या त्या दुर्गेच्या तत्क्षणींच देहांत. ॥	७
देवींच्या ^१ वृंदातें निर्जरूपीं, जेविं भूमि कुंभातें, ।	
नेउनि विलयासि, म्हणे सर्वद्या सर्वमूर्ति शुंभातें. ॥	८
‘होतीं प्रगट त्रिजगीं साधुहित, करुनि असाधुवध, मार्जां ।	
म्यां आवरिलीं रूपें तीं, सुबहुमतें श्रुतींस अधमा! जीं. ॥	९

१. तुच्छा. २. मेलेल्या. ३. प्राणांसारखा प्रिय व शत्रूंचा गर्व हरण केला आहे ज्यानें अशा भावाला. ४. नष्ट केल्या होत्या सर्व देवसभा ज्यांनीं अशा. ५. या अर्थात व्यतिरेकालंकार आहे. ६. प्रलयाग्निशीं. ७. अज्ञ. ८. गर्विष्ठे. ९. चांगल्या कुडीनें हीना. १०. संतांची व शूरांची हितकर्ती. ११. ब्रह्माणी ज्यांत मुख्य आहे अशा मातृका. १२. समुदायातें. १३. आपल्या रूपाचे ठायीं. पाठभेदः—निरूपिजे. १४. घटातें. १५. सर्वांचें मूळ. १६. ‘सर्वभूति’ असा पाठभेद. १७. संतांना हितकर. १८. दुष्टांचा नाश. १९. वेदांस.

- मी एकलीच आतां उरलें आहे रणांत, 'न चपाप, ।
 हूं हाण बाण, जाण स्त्री न मज, तुला घडेल नच पाप.' ॥ १०
- ऐसें बोलुनि, देवी आरंभी भैव्यसमरसत्रास, ।
 ज्यातें पाहुनि झाले सर्व महेंद्रादि अमर सत्रास. ॥ ११
- शस्त्रांघ्रें देवीनें जीं त्या समरांत सोडिलीं होतीं, ।
 शुंभें प्रतिशस्त्रांघ्रें योजुनि तत्काळ मोडिलीं हो ! तीं. ॥ १२
- देवीही शुंभाच्या खंडी लीलेंकरुनि शस्त्रांतें, ।
 अस्त्रातेंही उडवी, वात्या जसि शुंभसूक्ष्मवस्त्रां तें. ॥ १३
- परमेश्वरी करी जें, मी वर्णू आज काय वा ! 'हूं' तें ? ।
 परशस्त्रांघ्रेंचि न, दे बहुत तिच्याहि लाज बाहूतें. ॥ १४
- कोंडी पळभरि शुंभ श्रीमंज्जगदीश्वरीस शरभवनीं, ।
 परशर झाले दुर्गाशरवृंदीं जेविं सिंह शरभवनीं. ॥ १५
- ह्मणति सुंरी, 'झगडतसे शिरिं धीया वामपाद परे मेलीं, ।
 परमेला हा जिंकिल तरि, पुरवुनि काम पादप रमेला. ॥ १६
- स्वांच्छादकशरपटलें 'छेदुनि, खंडुनि शुंभचापातें, ।
 जेविं परे विधीं जनिमृतिहेत्वज्ञानरूपपापातें, ॥ १७
- मग शुंभ शक्तितें धरि, चक्रे खंडी तिलाहि परमा ती, ।

१. दचकू नको, भिके नको. २. मोठ्या युद्धरूपी यज्ञास. ३. मारक—तोडीला तोड देणारीं—शस्त्रे व अस्त्रे. ४. सुक्या पातळ वस्त्रांस. ५. हुंकार. ६. शत्रूंच्या शस्त्रांस व अस्त्रांस. या गीतीचा अन्वय—बा! परमेश्वरी जें हूं करी, तें मी आज काय वर्णू? [तें] परशस्त्रांघ्रेंचि न, तिच्याहि बाहूतें बहुत लाज दे. भावार्थ—देवीनें जो हुंकार केला त्याचें वर्णन मी काय करूं? त्याचा विलक्षण प्रताप पाहून शत्रूंच्या शस्त्रांघ्रेंचि नव्हे तर तिच्या बाहूंसमुद्धा (आपल्या प्रतापाचा उणेपणा पाहून) लाज वाटली. उत्तरार्धपाठभेदः—परशस्त्रांघ्रेंचि न दे बहुत शिव्याहि लाज बाहूं तें. ७. श्रीयुक्त जगाच्या स्वामिनीस. ८. बाणांच्या घरांत. ९. शत्रूंचे बाण. १०. देवीच्या बाणांच्या समुदायांत. ११. शरभाच्या अरण्यांत. १२. देवस्त्रिया. १३. पाठभेदः=शिरिं यथा. १४. डावा पाय. १५. शत्रु. १६. दुष्ट, चांडाल. १७. इच्छा. १८. वृक्ष. १९. लक्ष्मीला. या गीतीचा अन्वय—सुरी ह्मणती [दुर्गेच्या] शिरिं वामपाद धाया मेला पर झगडतसे, [परंतु जरी] पादप काम पुरवुनि रमेला जिंकिल, तरी हा परमेला जिंकिल. पूर्वार्ध व उत्तरार्ध यांस जोडणारें दामयमक आहे. उत्तरार्धांत मिथ्याभ्यवसिति अलंकार आहे. २०. आपणाला आच्छादून टाकणारीं बाणांचीं पटले. २१. पाठभेदः—छेदी. २२. शुंभाच्या धनुष्याला. २३. अध्यात्मज्ञान. २४. जन्ममृत्यूचें कारण जें अज्ञानरूपी पाप त्याला.

शतचंद्र चर्मअसि घे, त्याचीहि करावयासि पैर माती. ॥	१८
चुरिलें शिवाशरांनीं त्या असिसह चर्म रविकरामळ तें; ।	
कीं अविनीताचें यश करितांहि सहाय पविकरा मळतें. ॥	१९
केला जगदाचेनें लीलेनें संगरीं विरंथ, बकला ।	
बहुधा, बहुधाष्ट्ये घे मुद्गर, न रहावया शिर, थंबकला. ॥	२०
येतां धांवत खंडी बाणांहीं मुद्गरा शिवा राया ! ।	
तरि येचि शीलिराशिप्रति जैसा मुद्गराशि वाराया. ॥	२१
न पराभूतिसि साहे माशीशी स्पर्शतां जसा कुष्टी, ।	
जगदेबेच्या हृदयीं हाणी धांवोनि दुष्ट तो मुष्टी. ॥	२२
देवी क्षितिवरि धडडड पाडी, हाणुनि उरीं, अरीस तेंळें, ।	
होइल सुबहुमत कसें आत्मगुणें सागरापरीस तळें? ॥	२३
सहसा उडुनि, शिवेतें घेउनि गगनांत जाय मग नीच; ।	
जरिहि निराधारा ती करि अरिशीं बाहुयुद्ध गगनींच. ॥	२४
तें प्रथम सिद्धमुनिजनविस्मयकारक नियुद्ध बहुरुचिर, ।	
ज्ञालें त्या श्रीदुर्गादैत्याशीं खांगणीं अंतुल सुचिर. ॥	२५
सुचिर नियुद्ध व्योमीं करुनि, धरुनि अरिस, हरिसह जगातें ।	
सुखवाया, फिरवि, अधिक जरि सकळांपरिस, परि सहज गा ! तें. ॥२६	
फिरवुनि भरभर गरगर अंबा लंबालिसंनिभमुकेशी, ।	
ती आपटीं महिवरी शुभंतनू जीवनाप्रति मुकेशी. ॥	२७
उठुनि, वळुनि मुष्टि, सबळ खेळें कंदुकसा पुन्हा उसळला जो, ।	

१. ढाल तरवार. २. परंतु. ३. सूर्यकिरणांसारखें स्वच्छ. ४. उद्धटाचें. ५. इंद्राला. गीतीचा अन्वय—शिवाशरांनीं त्या असिसह तें रविकरामळ चर्म चुरिलें, कीं पविकरा (इंद्राला) सहाय करितांहि अविनीताचें यश मळतें. या गीतींत अर्थान्तरन्यासालंकार आहे. ६. जगाची मूळ जी देवी तिनें. ७. रथहीन. ८. बडबडलेला. ९. मोठ्या साहसानें. १०. युद्ध करीत असतांना किंचित् थांबलेला. ११. माताची रास. १२. मुगांची रास. ही उपमा जरा अचरटच आहे. १३. पराभवास. १४. तळहातानें. या गीतींत दृष्टान्तालंकार आहे. १५. बाहुयुद्ध. १६. आकाशरूप आंगणांत. १७. अनुपम्य. १८. इंद्रासह. १९. इतर सर्व राक्षसांपेक्षां. गीतीचा अन्यपाठः—सुचिर नियुद्ध व्योमीं करुनि धरुनि अरि हरिसह गजातें । सुख व्हाया . फिरवि, अधिक जरि सकळां परिस हरिसह गजातें. ॥ २०. लांब व भ्रमरासारखे काळे जिचे केश ती. २१. भूमीवर. २२. शुभाचें शरीर. २३. प्राणांस. २४. मुकेल अशी. २५. पाठभेदः—कंदुकसा तो पुन्हा ६०. २६. चेंडूसारखा.

त्या पाहुनि, 'नच लवणें स्वव्रत म्हणतां न कां मुसळ लाजो? ॥	२८
विकेट निकट ये, हाणुनि मुष्टि, विदारुनि वैक्ष, माराया; ।	
तेव्हां सदयाहि करी जगदंबा लेश न क्षमा, राया! ॥	२९
शुंभातें जैयमूलें शूलें हृदयांत चंडिका ताडी, ।	
शत्रुशतशमनशीला लीलालेशेंचि भूतळीं पाडी. ॥	३०
झाला असतां तो खळ सुरमदनगभिन् नवें क्षमं रणातें, ।	
पावे, शूलाघातें होतां मग भिन्न वक्ष, मरणातें. ॥	३१
पडतां, तेंणें सकळा भू सद्दीपा ससागरा सनगा ।	
कांपविली, एक न त्या देवीचें मात्र कांपलें मन गा. ॥	३२
मग लागल्या कैराया रीया! मार्गेचि र्यान सांगरगा; ।	
तो जेविं तीपमोहप्रद, होय न तेविं मानसा गर; गा! ॥	३३
विश्व प्रसन्न झालें, होय जसें भास्करोदर्यां कमल; ।	
उत्पातमेघ शर्मले, सर्व व्योम प्रकाशलें उमल. ॥	३४
झाले प्रहर्षनिर्भरमानस सुर, जे महांधिनें गलित; ।	
गंधर्वाहीं केलें गान शिवोसद्यशोमृतें ललित. ॥	३५
वाजविलीं बहु वाद्यें सुपटु शैतसहस्र वैदकाहीं हो! ।	
तैद्रवहत कर्णाला, नच रूचला इतर वैद काहीं हो! ॥	३६

१. नम्र होणें. २. आपलें ब्रीद. उत्तरार्धाचा अन्वय—[अशा रीतीनें पुन्हा वर उसळलेल्या व न लवणाऱ्या] त्या (शुंभाला) पाहुनि, 'नच लवणें [हें माझें] स्वव्रत' [असें] म्हणतां मुसळ कां न लाजो? आपल्यापेक्षां शुंभाच्या अंगी जास्ती ताठा आहे, हें पाहून मुसळ खजील झालेंच पाहिजे. पाठभेदः—त्या पाहुनि नच लवणें स्ववृत्त म्हणतां पुन्हा मुसळ लाजो. ॥ ३. पाठभेदः—नीच निपट त्या हाणुनि०. ४. हृदय. ५. या अर्थात विशेषोक्ति आहे. ६. जय हेंच ज्याचें मूळ आहे किंवा जयाचें मूळ, त्यानें. ७. शेंकडों शत्रूंचा नाश करण्याचा आहे स्वभाव जीचा. ८. केवळ अल्प आयासानें, अगदीं सहज. या गीतींत यमक व अनुप्रास यांची गर्दी उडाली आहे. ९. देवांचा गर्वरूप पर्वत फोडणारा. १०. पुन्हा तयार, नव्यानें सज्ज. ११. शूलाच्या तडाक्यानें. या गीतीचा अन्वय—तो सुरमदनगभिन् खळ रणातें नव क्षम झाला असतां, मग शूलाघातें वक्ष भिन्न होतां, मरणातें पावे. १२. पर्वतांसह. १३. प्रथमचरण व द्वितीय चरण यांस जोडणारें दामयमक आहे. १४. गमन. १५. नद्या. १६. दुःख व मोह देणारा. या अर्थात श्लेष—मूलक व्यतिरेक आहे. १७. आकस्मिक प्रसंग हेच मेघ. रूपकालंकारः १८. शांत झाले. १९. निरभ्र. २०. अत्यानंदांनें व्याप्त ज्यांचें मन असे. २१. मोठ्या काळजीनें. २२. शिवेच्या सत्कीर्तिरूप अमृतानें. २३. सुंदर. २४. निपुण अशा लक्ष वाजंज्यांनीं. २५. त्या वाद्यध्वनीनें आकाशिलेल्या कानाला. अन्यपाठ—तद्रव हित कर्णाला. २६. आवडला. २७. भाषण.

अतिमुदित अप्सरांचे गण तेव्हां नाचले शत ज्ञाते, । निज भान धरूं देती नच त्यांचे नाच लेश तज्जा ते. ॥	३७
मंद, सुगंध, सुशीतळ, वायु तदा लागले वहायास; । सुप्रभ होय दिवाकर, त्यातें पद्महि सुखें पहायास. ॥	३८
पेटत नव्हते पूर्वी जे अग्नि, सुखेंचि पेटले हो ! ते, । होते खिन्न, मुदित मग होउनि बहु त्यांसि भेटले होते. ॥	३९
कादंबिनी शिवेतें, जें शतमखमुख, तयाहि लेखातें । चातकमयूरऐसें, तच्चरितहि अमृतवर्ष लेखा तें. ॥	४०

१२. आशंसाष्टक.

(औपच्छंदसिकवृत्त.)

तव पादसरोरुहीं स्वचित्तभ्रमरातें रस चाखवूनि गोंवूं, । तुज भक्त तुजे सदैव गाती, मृग आम्ही गुणगीतसक्त होवूं. ॥	१
मज वाटतसे सभाग्य मोठें, भगवद्भक्त तयांत म्यां जुडावें; । तदधीन तुज्या यशःसुधेचा हृद गंभीर, तयामधें बुडावें. ॥	२
तुज वर्णिति संत संगमुक्त प्रकृतिप्रेमळ, तेंद्रणी शिरावें, । तुजिया गुणसागरांत माजें मन हें सैधवें माधवा ! विरावें. ॥	३
गमते भगवज्जनप्रसंगें मज, टाकून गृहादिलोभ, जावें; । कैरुणावरुणालया ! मुकुंदा ! तुजला सादर सर्वदा भजावें. ॥	४

१. फार आनंदित. २. देहादिस्मृति. ३. चांगला तेजस्वी. ४. सूर्य. ५. यशकतें. पूर्वार्ध व उत्तरार्ध यांस जोडणारें **दामयमक** आहे. ६. मेघमाला. ७. 'जो' असा अन्य पाठ. ८. इंद्रप्रमुख. ९. देवातें. १०. अमृताचा वर्षाव. ११. माना. येथें **रूपक** व **उपमा** यांचें मिश्रण आहे. १२. आशंसा=इच्छा, मनोरथ. या अष्टकांत कवीचे परम मनोरथ व्यक्त झाले आहेत. १३. हें वृत्त अर्धसमवृत्तांपैकी एक आहे. याचें लक्षणः—**ससज द्विगुरू** समेतराला, समपादी **सभरां**वरी **य** साजे । महती जगतींत पावती ते, भजती एकमनं वरीयसा जे. ॥ १४. गुंतवूं, रमवूं. १५. तुझे गुण ज्यांत वर्णिले आहेत, असें गाणें ऐकण्यांत गुंगलेके. १६. सुदैव. १७. सरोवर, डोह. १८. निःसंग, विरागी. १९. प्रेमळ स्वभावाचे, मनाचे कोमळ. २०. संतमंडळींत. २१. माझें. २२. मीठ. सिंधू (समुद्रा) पासून उत्पन्न झालेलें जें, तें 'सैधव'. २३. हरिदासांच्या—प्रभुभक्तांच्या—सहवासानें. २४. घर, दार इत्यादिकांची आशा, मोह. २५. दयासागरा.

तुजला 'रघुनाथ! रामचंद्र! प्रभुजी!' यापरि नित्य आळवावें, ।
 मन चंचळ हें, त्वंदंत्रिपद्मीं जडतां, न क्षणमात्र चाळवावें. ॥ ५
 मन हें विषयीं उडीच घाली, विष हें जाणुनि यावरी विटावें, ।
 तव कीर्ति उदार कामधेनु, तिस मी, होउनि वासरूं, चिंटावें. ॥ ६
 तुंज ऐक अनेकभूतभेदीं, घट्टेतोयार्क असे पेंरी, पेंहावें; ।
 भैजकार्पित भुंक्तपादराज तुलसीदाम शिरीं सदा वहावें. ॥ ७
 त्रिजगन्नयनप्रमोदहेतु त्वंदुदारांग्रिसरोज म्यां नमावें; ।
 मधुपत्व धरूनियां रमावें; स्वमुखें त्या भुवनत्रयीं न मीवें. ॥ ८

नवदानकेली.

(गीतिवृत्त.)

श्रीकृष्ण म्हणे, "राधे! सुकृतीं घावें मनास खेदा न, ।
 म्हण हांसुनि, 'घे, सफळा व्हाया निजकामना, सखे! दान.'" ॥ १
 राधा म्हणे, 'तुज शठा! गोपाळा! दानपात्रता नाही, ।

१. तुझ्या चरणकमली. २. चंचळ व्हावें, ढळवें. ३. आचळांतून दूध येईनासें होईपर्यंत चुफावें, मोठ्या चिकाटीनें चुंवावें, अत्यंत ओढाळपणानें प्यावें. ४. अनेक भूतभेदीं [म्यां] तुज एक पहावें—या विविध भूतमात्रांच्या ठायीं तूं एकटाच वसतोस—उपाधीनें भिन्न भासणारीं हीं भूतें वस्तुतः एकट्या तुझीच रूपें आहेत—हें मीं समजावें. ५. [निरनिराळ्या] मडक्यांतल्या पाण्यातील [प्रतिबिंबरूपानें भिन्नत्व पावणाऱ्या, परंतु वस्तुतः विवरूपानें एकटाच असणाऱ्या] सूर्याप्रमाणें. ६. भक्तानें वाहिलेलें. ७. [तुझे] श्रेष्ठ पाय ज्यानें सेविले आहेत असें, [तुझ्या] श्रेष्ठ चरणास शिवलेलें. ८. तुलसीच्या पत्रांची किंवा मंजरींची माळ. ९. तिन्ही जगांच्या डोळ्याच्या आनंदाचें कारण. १०. तुझे उदारचरणरूपी कमळ. ११. आत्मानंदानें, ब्रह्मानंदानें. १२. मावतो, राहतो. १३. काव्येतिहाससंग्रहांत या प्रकरणाचें 'राधाकृष्णसंवाद' हें नांव आढळतें. परंतु प्रकरणाच्या उपसंहारांत कवीनें च त्याचें 'नवदानकेली' हें अभिधान दाखल केलें असल्यामुळे, आम्हीं त्याचाच आदर केला आहे. एकदा कृष्णानें राधेला देहदान देण्याविषयीं फार गळ घातली. तेव्हां राधेनें कृष्णाच्या लघळपणानें रागावल्याचा आविर्भाव आणून, त्याची मुरली एका कुंजांत फेंकून दिली. तेव्हां कृष्ण राधेला रस्त्यांत आडवून, 'माझी मुरली तरी एक स्वतः आणून दे, नाहीं तर तिच्या मोवदला कांहीं तरी माझ्या मनाजोगें दान दे,' अशा पेंचांत तिला पकडूं लागला. त्या वेळचें त्याचें संभाषण या प्रकरणांत आहे. यांत अखेर राधा हरली आहे. १४. पुण्यकृ-
 त्यांत, चांगल्या कार्यांत.

कोठेही नायकिलें, वेदरहित दानपात्र तानाहीं.' ॥	२
श्रीकृष्ण म्हणे, 'केवळ मुग्धा तूं, वेद पांचवागे! हां.' ।	
राधा म्हणे, 'अजी हा पण न करुनियांच, वांचवा गेहां.' ॥	३
श्रीकृष्ण म्हणे, 'राधे! मुग्धे! गांधर्व पांचवा समज, ।	
समचि सुखद सर्वहि हे, ठावे कविमतिस, पांच वास मज.' ॥	४
राधा म्हणे, 'न गा, हो! स्वकरा सांवरुनि, गा नयज्ञकरा, ।	
वाचाळ हो! तरि तुम्ही जाच कसे, करुनि गान, यज्ञ करा.' ॥	५
श्रीकृष्ण म्हणे, 'राधे! नै रसे हें सामगान यज्ञांत, ।	
गानावांचूनि सख्ये! यज्ञ नसे सामगा नैयज्ञांत.' ॥	६
राधा म्हणे, 'न मागति भलतें, देति न जुने नवे दाते, ।	
जे वेदज्ञ, विलंघिति, नाकीं याया, 'जुने न वेदा ते.' ॥	७
श्रीकृष्ण म्हणे, 'सुंदरि! पुरवावी अर्थिकामना कीं ते, ।	
वेदीं मुख्यचि झाले, 'पूर्ण करुनि अर्थिकाम, नाकीं ते.' ॥	८
राधा म्हणे, "मुखांबुज हो न श्रमि तव, सुपात्र पाहीन, ।	
देईन देय रुचतां, नच मते अमितवसुपा त्रपाहीन. ॥	९
मागों नये पदार्थ ज्ञानानें सुंगुरुकृत पर्शो! भलते, ।	

१. गाण्यांतील आलापानीं. २. वेडी, अडाणी. ३. गायनकला हा पांचवा वेद. याला गांधर्ववेद म्हणतात. ४. 'त्यजीं' असा पाठभेद. ५. कुळाचें नांव राखा. अशा प्रकारचा पण-प्रतिशा-करून नको; कारण तो खास खोटा ठरून, तुझ्या कुळाला मात्र डाग लागेल.— हा या अर्थाचा भाव. ६. गीतीचा अन्वयः—राधा म्हणे, 'हो! न गा; स्वकरा सांवरुनि (=आवरून, आखडून), नयज्ञकरा [=नीति जाणणाऱ्या सुशील पुरुषांच्या (सत्कृति आचरणाऱ्या) करा (=हाताला)] गा (=स्तवा). वाचाळ हो! (=अरे, पानचटांनो!), तरि (=तर मग) तुम्ही जाच कसे; [आणि] गान करुनि (=गांधर्ववेदाचें पठण करून) यज्ञ करा.' ७. रुसत नाहीं, मुकें बसत नाहीं. ८. सामवेदांतील ऋचांचें गायन. सामवेदांतील ऋचा तालस्वरबद्ध पद्धतीनें म्हणावयाच्या असतात. ९. साम गाणाऱ्या (=सामवेदी) व सभ्य पद्धतीचें मर्म जाणणाऱ्या लोकांत. १०. 'जुने' (!) असा पाठभेद. ११. याचकाची मनीषा. १२. 'पूज्य' असा पाठभेद. १३. देव. 'नाकीं' असा पाठभेद. 'याचकांच्या इच्छा पूर्ण केल्यामुळेच, देवांना तरी वेदांत महत्व मिळालें आहे.'—हा या गीत्यर्थाचा मतलब. १४. मान्य, कबूल. १५. अलोट संपत्तीच्या मालकाला. १६. निलाजरा, कोडगा. १७. थोरांसाठीं तयार केलेले, श्रेष्ठांकरितां बनविलेले. हें 'पदार्थ'शब्दाचें विशेषण. १८. हे मूर्खां, बैला! या शब्दावर एका हस्तलिखित पोथीत 'हे गोपात्रा!' अशी टीप आहे. 'यशो' असा काव्येतिहाससंग्रहाचा पाठ.

- कोण म्हणेल, 'सुरांच्या, पात्रप्रिय पुरवितां न शोभ, लेंते!' ॥ १०
 श्रीकृष्ण म्हणे, "न म्हणति, द्यावें फल पुष्प नव, सुर तदा 'न;' ।
 शुभ काय दान न वदति? हित समजुनि देच नवसुरतदान." ॥ ११
 श्रीकृष्ण म्हणे, 'समुचित कांचनघटदान, सुगतिगजदान, ।
 विधिनिर्मितामृतांशुप्रतिनिधिदानहि यथार्थ हें मान.' ॥ १२
 राधा म्हणे, 'यश नसे, जें दुर्लभ वस्तु, तेंदभिलाखांत, ।
 एकहि नसेल धर्मन्यायरहित पूर्णकाम लाखांत.' ॥ १३
 श्रीकृष्ण म्हणे, "पात्रां द्यावें, मानुनि धनासमान वैया. ।
 राधे! वळेंचि म्हणती पात्रातें 'ध्या धनास,' मानव 'या.'" ॥ १४
 राधा म्हणे, 'हेंसें ये, हे आइकतांचि बोल कानाहीं, ।
 स्वार्थपर, अनळस, असा वाटे कोठेंहि बोलका नाही.' ॥ १५
 श्रीकृष्ण म्हणे, 'न म्हणति गुरु लघु सुरगुरुपदा, न ते लिंगा, ।

१. योग्य-लायक-मनुष्यांचे मनोरथ. २. हे देववली! हे कल्पते! ३. गीतीचा अन्वयः—
 श्रीकृष्ण म्हणे, 'नव फलपुष्प द्यावें, तदा (=तेव्हां, तसें केलें असतां) सुर 'न' (=तें आम्हांला
 नको) [असें] न म्हणती; [किंबहुना] काय (=कोणतें) दान शुभ (=मंगल, पुण्य देणारें)
 [आहे, असें] न वदती? [=असें कोणतें दान आहे कीं जें दिलें असतां पुण्य लागतें, असें म्हणत
 नाहीत? कर्त्यांच्या पदरांत पुण्याचें माप घालणारें प्रत्येक दान आहे, असेंच सर्व म्हणतात].
 [तर मग] हित (=हितकारक, कल्याणकारी) समजुनि[मला] नव सुरतदान (=अपूर्व असें शरी-
 रसंभोगाचें दान) देच. काव्येतिहाससंग्रहांतील या गीतीचा पाठः—श्रीकृष्ण म्हणे न म्हणति
 द्यावें फलपुष्पनवसुरतदान । शुभ कायदान न वदति हित समजुनि दे च नवसुर तदा न. ॥
 ४. ही गीति काव्येतिहाससंग्रहांतील प्रकरणांत आढळत नाही. परंतु ती आमच्या जवळील
 हस्तलिखित पोथींत आहे. ज्या अर्थी ११ व १२ या दोनी गीती कृष्णाच्याच असून, त्या
 दोहोंचा आरंभ 'श्रीकृष्ण म्हणे' या शब्दांनी झाला आहे, त्याअर्थी या दोन गीतींच्या मध्यंतरी
 एक राधेची गीति गाहाळ झाली असली पाहिजे, हें उघड आहे. ५. शास्त्रोक्त विधीनें बनविलेल्या
 चंद्रप्रतिमेचें दान. ११ व १२ या गीतींतील 'फल,' 'पुष्प,' 'कांचनघट,' 'सुगतिगज' व
 'अमृतांशुप्रतिनिधि' ह्या शब्दांवर श्लेष ध्वनित केले असून, त्यांचा लावण्यवती राधिकेशींही
 संबंध लावावयाचा आहे. ६. तदभिलापांत, त्याच्या इच्छेंत. ७. आयुष्य किंवा तारुण्य हें
 मेघाप्रमाणें चंचळ आहे, असें समजून. ८. आपला मतलब साधण्याविषयीं तत्पर. ९. निराळशी,
 उद्योगी. १०. गीतीचा अन्वयार्थः—श्रीकृष्ण म्हणे, 'स्वार्थपर व अनळस बोलके असले, तरी] ते
 गुरु सुरगुरुपदा(=वृहस्पतीच्या पदवीला) लघु न म्हणति, [किंवा] गुरु लिंगा (=शिवलिंगा) लघु
 न म्हणति [=ते उगाच मोठ्याला लहान म्हणण्याचें खोटसाळपण करीत नाहीत]; [उदाहरणार्थ

दानीं लोभी बहु, तरि अनुचित बोले कदा न तेलिंगा.' ॥	१६
राधा म्हणे, 'धनाभा! दानाचा लाभ हा निराळ्यांतें, ।	
शालींशीं सरि करितां, धरितां हट, लाभहानि राळ्यांतें.' ॥	१७
श्रीकृष्ण म्हणे, 'देणें न चुके, दे दान, जनितमाराधे! ।	
पाहें उत्तमवस्तूत्पन्नमहालोभजनि तैमा राधे!' ॥	१८
राधा म्हणे, 'न चाले हरि! वळ, हे परवधू कॅनकलंका, ।	
सोडा मार्ग; तुम्हांसीं लाविल वदतां मला जन कलंका.' ॥	१९
श्रीकृष्ण म्हणे, 'राधे! जैसा देशवदनहतक लंकेला, ।	
नाहीं व्हाया वसला वरुनि तुला गर्व गंतकलंकेला.' ॥	२०
राधा म्हणे, 'अघ वधी त्यांस, वळें जे परांगना हरिते; ।	
रामातसें पराही अन्यहत कलत्र तप्त कीं करितें.' ॥	२१
श्रीकृष्ण म्हणे, 'सत्यचि वदसि, म्हणुन हरिन आपली नवरी, ।	
वळसिल तूंहि, क्षणभरि विरहें कोपोनि तींपली न वरी.' ॥	२२
राधा म्हणे, 'अगाई! चाल, सखे! कृष्णजी बरे शिकलां, ।	
नवरी कोण? गळपडू गोपीभोग्यें व्रजीं बरे टिकलां!' ॥	२३
श्रीकृष्ण म्हणे, 'राधे! पूस यशोदेसि; काय भय? जा, गे! ।	
नव्हती म्हणत मज तुझा नवरा? सत्यांत धर्मजय जागे.' ॥	२४

पहा], तेलिंगा [जरी] दानीं बहु लोभी, तरि कदा [ही] अनुचित (=अयोग्य) न बोले (=बोलत नसतो). [तेव्हां मी जरी स्वार्थपर, अनळस व बडबड्या असलों, तरी असत्यवादी नाही.— हा कृष्णाचा मतलब.]

१. मेघकान्ते, मेघश्यामा! २. जनित+मार+आधे=उत्पादित+मदन+बाधे=उत्पन्न केली आहे मदनबाधा जिनें अशा! काव्येतिहाससंग्रहाचा पाठः—जनितमा राधे. ३. सुंदर वस्तूनें उत्पन्न झालेली [तिच्या प्राप्तीची] जी आशा—लालसा—तीच आहे जनि (=जन्मस्थान, उत्पत्तिहेतु) ज्याची अशा तमा (=अंधकाराला, उदासीनतेला, दुःखाला). या अर्थाचा काव्येतिहाससंग्रहांतील पाठः—पाहे उत्तम वस्तूत्पन्नमहालोभ जनितमाराधे. एका पौर्थातील पाठः—पाहे उत्तम वस्तू सत्र महालोभ जनिं तमा राधे. ४. सोन्याची लंका, अलभ्य वस्तु. ५. दुष्ट रावण. ६. नाहींसा होण्याला, नाश पावण्यासाठीं. ७. निर्मळेला, मळहीनेला. ८. पाप. ९. दुसऱ्यालासुद्धां १०. दुसऱ्यानें पळविलेलें. ११. भार्या, पत्नी. १२. हें 'निश्चयबोधक' अव्यय आहे. १३. संतप्त झालेली [नवरी]. १४. पाठभेदः—गोपी भाग्यें.

- राधा म्हणे, 'स्व अनये विटवितसां कां बळी दिलीपं गडी? ।
हिसकुनि घेलें तुमची हे मुरली, कांबळी, दिली पगडी.' ॥ २५
- श्रीकृष्ण म्हणे, 'मुरली टाकूनि दिली हिरोनि कुंजांत ।
दे हुडकुनि, न शिरेनचि एकाकी मूर्ततिमिरपुंजांत.' ॥ २६
- राधा म्हणे, 'पहा जा, व्हावी जरि हे मनःप्रिया मुरली; ।
कांहीं निजप्रतिष्ठा न उरेल तुम्हांमुळें, म्हणुनि झुरली.' ॥ २७
- श्रीकृष्ण म्हणे, 'ध्यावी मुरलीदंडार्थ एकदा मँहि म्यां, ।
मिटक्या देउनि, देणें अमृताच्या लाज एकदा मँहिम्या.' ॥ २८
- राधा म्हणे, 'उगे, हो! चोर! उगे, घेतलेंत बांधून, ।
कळले रसगुण, पुनरपि तेचि पहावे कशासि रांधून.' ॥ २९
- श्रीकृष्ण म्हणे, "आपण देतचि होतीस सुरस दामातें, ।
अमृत प्रींशुनिहि, म्हणत होते 'बहु धन्य' सुर सदा मातें." ॥ ३०
- राधा म्हणे, "चला, हो! गेले गांवास काय मामाजी? ।
अथवा आहेचि घरीं, म्हणवी बांधूनि माय, 'माँ, माँ,' जी." ॥ ३१
- श्रीकृष्ण म्हणे, "मजला बांधावें, चित्त याचि जरि कार्मी, ।
तरि बांध या मुजांहीं; पाहें, राहें रुसोनि न रिकामी." ॥ ३२
- राधा म्हणे, "करावा अँरसाचा अँद्य वाद काशाला? ।
उत्तर देइनचि तुम्हां, जसि देती वाद्यवादका शाला." ॥ ३३

१. अनीतीनें, हलकटपणानें. २. हा एक इक्ष्वाकुवंशातील राजा होता. याची न्याय, नीति व सु-
शील यांविषयी फार ख्याति होती. 'विश्वसह तनय त्याचा, त्याचा सुत जिष्णुचा दिलीप गडी। ज्या
प्रभुनें अनताची हरलीच, नता जना दिली पगडी.'—मोरोपंती हरिवंश (१।८३). ३. दिलेली. ४. प्र-
त्यक्ष काळोखाच्या राशींत. कुंजांत लता व झुडुपें यांची विलक्षण गर्द गुंतागुंत असल्यामुळें, त्यांत
निविड अंधेर पडला होता, म्हणून त्या कुंजाला 'मूर्ततिमिरपुंज' म्हटलें आहे. ५. मुरली हरवली
तर तिची भरपाई करण्यास्तव, मुरलीच्या नुकसानीबद्दल. ६. एकदम. ७. पृथ्वी. काव्येति-
हाससंग्रहकारांनीं पूर्वापार्थ या ठिकाणीं 'एक दाम हि म्यां' असा पाठ घेतला आहे व 'दाम' या
शब्दावर 'दोरी' अशी टीप दिली आहे. ८. एक वेळ. ९. महत्वाला, कीर्ताला. १०. एकदा
फार त्रास दिल्याबद्दल कृष्णाला यशोदेनें दाव्यानें बांधून ठेविलें होतें.—या गोष्टीवर येथें
कटाक्ष आहे. ११. माळेला, हाराला. १२. या अर्थांत 'विभावना' आहे. १३. नको, नको; बांधूं
नको, मारूं नको. १४. नीरस वस्तूतील पहिला, अत्यंत नीरस, शुष्क, रिकामा, वायफळ. १५. घर.
'ज्याप्रमाणें वाद्य वाजविणाराला त्याच्याच वादनाच्या प्रतिध्वनिरूपानें घर उत्तर देतें, त्या-
प्रमाणेंच मीही तुला तुझ्याच शब्दांनीं उत्तर देईन; मी जशास तसेंच उत्तर देईन; तुझेच शब्द
उलट तुझ्या अंगावर फेकीन.

- श्रीकृष्ण म्हणे, “उत्तर देइनचि’ असें जसेंच वदलीस; ।
 ‘दानहि देइन’ म्हण; हठ कर्पूरासीं न योग्य कंदलीस.” ॥ ३४
- राधा म्हणे, “असें मी, जा घ्या हुडकुनि तुम्हीच ती मुरली. ।
 जरि मेळवाल गेली, जी दानेच्छा, म्हणाचि, ती पुरली.” ॥ ३५
- श्रीकृष्ण म्हणे, “राधे! घेइन तुजपासुनीच मुरलीला. ।
 मी एकलीस जाऊं नेदीं; गिर्वसील कोण झुरलीला? ॥ ३६
- याही तुझ्या सखीला मी ठेउनि घेईनाचि ओलीला, ।
 कुल्या जातां, तृषिता तीच्या चाटूनि काय ओलीला?” ॥ ३७
- राधा म्हणे, “सखीसह जाउनि, हुडकीन मीच; हें राहो. ।
 नवनीताची हांडी रक्षा; दूरुनि उगेचि हेरां हो!” ॥ ३८
- कृष्ण म्हणे, “व्यसन मला लावियलें शिशुपणांत नवनीतें. ।
 म्हणसील, ‘भक्षिलेंचि स्पष्ट.’ प्रेक्षित बसेन न वर्नी तें.” ॥ ३९
- राधा म्हणे, “करावें प्रियसखि! आतां असें कशाला? गे! ।
 अजि न म्हणेन तसें मी, अनृतोक्तें डाग कीं यशा लागे.” ॥ ४०
- श्रीकृष्ण म्हणे, “राहो आंलि तुझी, चाल मीहि शोधीन. ।
 नाही तरि, निजमुरलीदान न मिळतां, असेंचि रोधीन’.” ॥ ४१
- राधा म्हणे, “हठचि बहु करितां, तरि मी अशीच राहेन. ।
 शून्याचि काय जगती? साहेन उगीच, वाट पाहेन’.” ॥ ४२

१. कापुराची उत्पत्ति कदली—कर्पूरकदली—पासून होते, असा कविसमय आहे. तेव्हां जीपासून आपली उत्पत्ति, त्या कदलीबरोबरच हठवादीपणा करणें, कापुराला योग्य किंवा हितावह होणार नाही, हें उघड आहे. **दृष्टान्त.** २. गिवसणें=गवसणें, सांपडणें. ३. जामिनाला घेणार नाहीं, जामीन म्हणून घेत नाहीं. “राधे! तूं तर इतकी झुरली आहेस कीं तूं एकदां हातची गेलीस कीं पुन्हां सांपडण्याची आशा नको. तेव्हां तुला एकटीला मुरली शोधण्याला मी जाऊं देणार नाहीं. बरें, कदाचित् तूं म्हणशील कीं, ‘मी गेलें, तरी पण माझी मैत्रीण मी मागें ओलीस ठेवितें. ती माझी जामीनदारी पत्करील.’ पण मी साफ सांगतों कीं, तुझी मैत्रीण मला जामीन नको. ओली=जामीन. ४. नदी. ५. काव्येतिहाससंग्रह-पाठ—‘तीचा’. ६. ओलाव्याला. **दृष्टान्त.** ७. पहा, नजर ठेवा. ८. लोण्यानें. ९. खोट्या भाषणानें. १०. सखी, मैत्रीण. ११. आडवीन. १२. निर्जन. ‘आजच काहीं जग ओसाड झालें नाहीं. जराशी वाट पाहीन, म्हणजे कोणीतरी येणारें जाणारें भेटेल व मग तुझी हड्डी चांगली नरम करीन’.—हा या गीत्यर्थाचा भाव. १३. काव्येतिहाससंग्रहांत ही गीति पुढील दोन गीतींनंतर छापिली आहे. परंतु तो क्रम वर्णनसंदर्भाशीं सुसंगत नाहीं. आम्हीं आदरलेला क्रम आमच्या जवळील हस्तलिखित पोथीप्रमाणें आहे.

- आलि म्हणे, “सखि! याच्या पुरतिल न मयासुरादिजन कपटा, ।
 जा कुंजी, मुरली दे शोधुनि, नेऊनि याचि कैककपटा.” ॥ ४३
- श्रीकृष्ण म्हणे, “राधे! मुरली कां त्वां तसी झुगारावी? ।
 ती काय तव सपत्नी? गे! तीवरि नच रमा उगारा वी.” ॥ ४४
- वृषभानुजा म्हणे, “किति मुरली? श्रीसहि गणी न हे राधा. ।
 हेरा, धांवुनि घ्या त्या दैयितालाभोत्सवीं अहेरा, धां.” ॥ ४५
- श्रीराधा होय पुढे, ब्रह्म धनंश्यामकाय मांगोन; ।
 ऐशा सुयशावांचुनि, त्यासि इतर काम काय मांगोन? ॥ ४६
- प्रभु सुप्रसन्न दे त्या कां श्रीपरि उर न राधिकालीला? ।
 गाय मयूर प्रेमें चितुनि हे सुरनराधिका लीला. ॥ ४७

(उपसंहार-इंद्रवज्रावृत्त)

हा ग्रंथ नामें ‘नैवेदानकेली. ‘क्रीडाविचित्रा,’ न वदा, ‘न केली.’ ।
 नाना स्वभक्तांप्रति भाव दावी. साक्षात् तदाज्ञा प्रतिर्भा वदावी. ॥ ४८

१. मय हा राक्षसांचा शिल्पकार असून, आसुरी मायेंत अत्यंत तरबेज होता. परंतु राधेची मैत्रीण म्हणते, ‘राधे! तुझे हें वाट पाहणें व या कृष्णाची खोड जिरविण्याची आशा धरणें, केवळ फुकट आहे. कारण हा कृष्ण महामायावी आहे. अग, मयासुरासारखे मोठमोठे गौड-बंगालीही या कृष्णाच्या पासंगाला जोखणार नाहीत, मग तुमची आमची काय कथा?’ २. काव्ये-तिहाससंग्रहपाठ-‘जो.’ ३. सुवर्णवस्त्र धारण करणाऱ्याला, पीतांबरधारीला. ४. धिकाराचा शब्द किंवा हावभाव. ५. करिते. ‘उगारावी’ असा पाठ घेतला असतांही चालेल. उगारणें=मारण्याला तयार होणें. अपकार करण्यास उठणें. ६. वृषभानूची मुलगी राधा. ७. दामयमक. ८. ‘होरा’ असा पाठभेद. ९. प्रियेच्या प्राप्तीच्या समारंभांत. १०. वृष व्हा, संतोष पावा. ११. मेघाप्रमाणें नीलकान्ति आहे काय (=देह) ज्याचा असा. १२. पाठीकडून. १३. याचना करून. ‘अशा या मनमोहन चरित्राशिवाय, त्या परमेश्वराच्या लीलावताराजवळ दुसऱ्या गोष्टी मागण्यांत काय अर्थ आहे? अशा हरीजवळ कांहीं मागणें असेल, तर त्याचे यशाचें श्रवण व कीर्तन हेंच मागावें.’-असें कवि या गीत्यर्थात म्हणतात. १४. त्या राधा नांवाच्या सखीला. १५. केली=क्रीडा. १६. काव्यस्फूर्ति किंवा ज्ञानस्फूर्ति. या प्रकरणाची एक प्रत आम्हांला १०० वि० ल० भावे, ठाणें, यांनीं कृपा करून दिली.

१४ स्मरणी.

(सारंगवृत्त.)

श्रीविठ्ठला ! 'साधुवृंदांत दे वास,' हें मागतों वा ! तुला देवदेवास ।
यावें मुखाला सदाही तुजें नाम, चिर्ती नसो पांडुरंगा ! दुजा काम ॥ १
श्रीज्ञानदेवा ! तुज्या सर्व ओवीस गातों, म्हणें, 'तूचि विश्वास होवीस; ।
जैसी कृति, स्पष्ट तैसी तुजी उँक्ति, देती समस्तां जडांलाहि हे मुक्ति ॥ २
वा ! नामदेवा ! तुजे साजिरे बोल, वित्तेशसंपत्ति यांचें नव्हे मोल; ।
येतोचि हे ऐकतां विठ्ठला डोलें, सद्दृढ होतेंचि सेवावया लोलें; ॥ ३
वापा तुकोबा ! अभंगीं तुज्या भक्तिवैराग्य, अन्यत्र ऐसी नसे शक्ति; ।
केली समस्तीं जनीं त्वां दया फार, दावी मलाही भवाम्भोधिचा पारं ॥ ४
वा ! एकनाथा ! दयाळूंत तूं थोर, दीना जनांचाचि भारी तुला घोर; ।
त्वां अंर्त्यजाचें कडे घेतलें पोर; तारीं, जसे कोटि, तैसाचि हा 'मोर ॥ ५
दत्ता ! तुजी कीर्ति गाईन मी गोड; संत्ता 'करी संत्य, मत्ताप हा 'खोड; ।
मत्तारिषड्वर्ग वा ! एकदा मोड, लत्ता हरी कालियाची कसी 'खोड ? ॥ ६
श्रीपुंडरीका ! जगीं एक तूं धन्य, भक्तांत न त्वत्सम श्रेष्ठ वा ! अन्य; ।

१. ईश्वर व साधुसंत यांचीं नांवें, चरितें, व वचनें, यांचीच जपमाळ पंतांनीं घेतली होती, हें या प्रकरणावरून उघड दिसत आहे. स्मरणी=जप करण्याची माळ. २. या वृत्ताचें लक्षणः— तांची जयीं चौकडी येइ पादांत, बारा बरीं अक्षरें तेंचि 'सारंग' । 'देवा ! तुझ्या नामसंकीर्तनीं चित्त रंगो, जसा गीतनादांत सारंग. ॥ ३. इच्छा. ४. वचनें. ५. कुबेराची दौलत. ६. हे बोल. 'हें' असा पाठ आढळतो. ७. विठ्ठला डोल येतो=विठ्ठल डोलूं लागतो, विठ्ठल आनंदांनें तल्लीन होतो. 'नामदेव कीर्तन करि, पुढें नाचे पांडुरंग,' या पदांतही हाच अर्थ गभित आहे. ८. साधु-मंडळ, संतांचा मेळा. ९. लुब्ध, तत्पर. १०. परतीर, पैलथडी. ११. काळजी, चिंता, वेध. १२. मांगाचें. १३. मोरोपंत. १४. आपल्या शक्तीचें अस्तित्व सिद्ध कर, आपलें सामर्थ्य खरें करून दाखव. १५. माझें दुःख. १६. दूर कर, पुसून टाक. १७. कामक्रोधादि जे माजोरी शत्रु, त्यांची छकडी. १८. रग, रेंच, आग.

केला. उभा देव तारावया अज्ञ, या त्वत्प्रतापासि गाती महायज्ञ. ॥ ७
 वा! नारदा! फार दास स्वयें मुक्त केले तुवां, मान्य देवा तुजें उक्त; ।
 ते नावडावे मना भोग, जे भुक्त; तारीं दयाब्धे! मला, हें तुला युक्त. ॥ ८
 वा! मारुते! प्रेम रामीं तुजें फार, सीतेसि शोकाब्धिचा दाविला पार. ।
 माहात्म्य, रामायणीं वर्णिलें सार, ऐकोनियां, प्रार्थितो, 'दीन हा तार.' ॥ ९
 श्रीरामनामा! तुजा अद्भुत व्याप; अहां अनाथांसि तूं माय, तूं बाप. ।
 कर्णीहि येवोनि संहारिसी पाप, बाधों न देशी कधीं लेशही ताप. ॥ १०
 श्रीसाधु हो! द्या यशोवर्णनीं धीर, हा बोलवावा दयेनें जसा कीर. ।
 याला म्हणा आत्मदासांत 'ये, सीर;' पावो पर क्षिप्र मोहाब्धिचें तीर. ॥ ११
 वा! सद्गुरो! इष्टदात्यांत तूं शूर, राहों न देता तेंमातें, जसा सूर; ।
 गातां भवभ्रांतितें घालिसी दूर, वाहो मयूरावरी त्वदयापूर. ॥ १२

(उपसंहार—गीतिवृत्त.)

श्रीरामाचे करिती जैसे ^६अहितांसि भँल्लु भस्म रणीं, ।

श्लोक तसे तेरी हे धरुत रसिक विष्णुवल्लभ स्मरणीं. ॥ १३

१. उत्तम. २. पसारा, संसार, गीतवळा. ३. राघू, पोपट. ४. 'दे तात मातें' असा पाठ आढळतो, परंतु तो चुकीचा आहे. ५. सूर्य. ६. शत्रूस. ७. बाण. ८. वर छापिलेल्या प्रकरणांत बाराच श्लोक आहेत; परंतु या उपसंहारात्मक गीतींत 'तेरा श्लोक' हीं पदे आलीं आहेत; तेव्हां या प्रकरणांतील एक श्लोक कसा तरी गळला आहे, हें उघड दिसतें.

१५. विठोवादादांची स्तुति.

(गीतिवृत्त.)

श्रीविठ्ठल निर्जेनिजजनसद्गुणकीर्तनसुखार्थ अवतरला; ।	
ज्याच्या सूक्तिश्रवणें जेंडही, गोषेपद कैरूनि भेंव, तरला; ॥	१
ज्याच्या वरप्रसादें वक्रा दासीहि जाहली सरला; ।	
श्वानाचाही सूक्तिश्रवणसुखें ताप सुटढही सरला; ॥	२
नेत्रांत, मुखांत, कृपा ज्याच्या हृदयांत सर्वदा वसली; ।	
शब्दांत मधुरता श्री हरिच्या अंकीं जशी, तशी वसली; ॥	३
प्रेमळ, रसिकशिरोमणि, दाता, मृदुहृदय, परम पटु, शांत, ।	
कांत मुखश्री, ज्याच्या उपदेशें बहुत जाहले दांत. ॥	४
सर्वहि 'दादा' म्हणती यास्तव, कीं दीनबंधु हा साचा; ।	
त्या जेविं सुदाम्याचा, केला बहुमान तेविं दासाचा. ॥	५

१. विठोवादादा अनवेकर चतुर्मासे, या नांवाचे मोरोपंताच्या काळीं एक मोठे भगवद्भक्त हरिदास होते. त्यांचा व पंतांचा मोठा लोभ किंबहुना घरोबाच होता. त्यांच्या स्तुतिपर रचलेलें एक द्वादशश्लोकी काव्य 'विठ्ठलभक्तस्तुति' या मधळ्याखालीं मोरोपंती स्फुट प्रकरणाच्या पहिल्या भागांत १५७ व्या पानावर छापिलें आहे. त्याच विठोवादादांची स्तुति प्रस्तुत प्रकरणांत आहे. विठोवादादा व पंत यांचा अत्यंत निकट परिचय असून त्यांचा पत्रव्यवहारही वारंवार होत असे. जिजाबाई नांवाची दादांची एक बालविधवा बहीण होती, तिच्या संबंधेंही पंतांचा फार पूज्यभाव असून, ते दरपत्रांत तिला नमस्कार लिहीत असत. पंतांनीं तिच्यावर केलेली एक आर्या प्रसिद्ध आहे. ती ही:—भवभय जायास्तव त्या नमित्तो मी सर्वकाळ जीं जीतें, । बहु भूतदया हृदयीं, रंकाची सर्व काळजी जीतें. ॥ (विठोवादादा व पंत, यांच्या पत्रव्यवहारासंबंधें १०० ल० १०० पांगांकर यांचा २८।१।१९०२ या तारखेच्या केसरीपत्राच्या अंकांतील लेख पहावा.) २. आपण व आपले भक्त (विठ्ठल व विठ्ठलभक्त) यांचे गुण गाइल्यानें प्राप्त होणारें सुख स्वतः अनुभवावें व इतरांच्या अनुभवास आणून द्यावें म्हणून. ३. गोड भाषण ऐकून. ४. अज्ञान, अनधिकारी जन सुद्धा. ५. संसाररूपी सागर गाईच्या पावलाएवढ्या डबक्यासारखा धुद्र करून. ६. या गीतींत विठोवादादासंबंधींच्या आख्यायिकांचा उल्लेख आहे. ७. लक्ष्मी. ८. सुंदर. हे 'मुखश्री'चें विशेषण. ९. जितेंद्रिय, इंद्रियें आवरणारे. १०. या शब्दाचा 'भाऊ' असा अर्थ आहे. येंथें निरुक्तिनामा अलंकार आहे. ११ खरा.

२५ मो० स्फु० भा० च०

संत विठोबा दादा लहान थोरांत सांगतां, वाटे, ।
टांकुनि खेळ मुलांनीं यावें पायां पडावया वाटे. ॥

६

१६. श्रीमह्लारिविजय.

(गीतिवृत्त.)

श्रीकंठा जगदीशा देवा मूर्तेड भैरवा गावें, ।
ज्याचे आज्ञेत सदा, रिपुंनीं सोडुनि वैर, वागावें. ॥

१

मणिचूडनर्गी होते धर्मात्मज सत भूसुर महर्षी ।

जे स्वर्मीही चित्तीं धरिती स्वर्गादिकां परम हर्षी. ॥

२

मणिमल्लनाम ज्यांचें, त्या असुरांहीं महर्षि ते सत, ।

आश्रमपद विध्वंसुनि, केले वरलब्धबळमदें तत. ॥

३

सुकृतिक्कीडागृह जें, नच पावावें कधीहि पुरें पतितें, ।

१. या गीति वाचून, आंग्लकवि गोल्डस्मिथ याच्या 'The Deserted Village' या काव्यां-
तील पुढील पंक्तींची आठवण झाल्यावांचून राहत नाहीः—

At Church with meek & unaffected grace,
His looks adorned the venerable place;
Truth from his lips prevailed with double sway,
And fools, who came to scoff, remained to pray.
The service past, around the pious man,
With steady zeal, each honest rustic ran;
E'en children followed with endearing wile,
And plucked his gown, to share the goodman's Smile;
His ready smile a parent's warmth expressed,
Their welfare pleased him, & their cares distressed.

२. ही कथा ब्रह्मांडपुराणांत क्षेत्रखंडांत वर्णिली आहे. याच प्रकरणावर नाझरेकर श्रीधरानें एक ओवीबद्ध काव्य रचिलें आहे. नाझरेकर श्रीधर व रंगनाथस्वामी निगडीकर यांचें महारिमार्तेड हें कुलदैवत होतें. ३. श्री=(नील कान्ति) आहे कंठी ज्याच्या अशा शिवाला. ४. शंकराचें नांव. ५. मणिचूड नांवाच्या पर्वतावर. ६. यमधर्माचे मुलगे. ७. ब्राह्मण. ८. अन्वयः—जे परम हर्षी स्वर्मीही स्वर्गादिकां चित्तीं धरिती, पाठभेद '...स्वर्गादिकामना हर्षी.' ९. (ब्रह्मदेवानें दिलेल्या) वराच्या योगानें अंगीं आलेल्या सामर्थ्याच्या मगरुनीं. १०. पुण्यवान् पुरुषांचें विलासस्थान. ११. इंद्रपुर, अमरावती. १२. पाप्यानें. या गीत्यर्थीत लक्षणांवरून लक्ष्यवस्तूचा (म्ह० स्वर्गाचा; इंद्रपुरचा) स्पष्ट बोध केला आहे, म्हणून हा अवसरालंकार झाला.

- तेथें योगबळें ते जाउनि, कथिती स्वदुःख सुरपतितें. ॥ ४
- शक्र म्हणे, “मुनि हो! म्यां व्हावें न धरुनि सहाय कां पविर्तें? ।
मणिमल्लतेज मजला जरि तें म्हणवुनि न ‘हाय’ कांपवितें.” ॥ ५
- मुनि म्हणती, “सुरपति तूं, त्रिभुवन रक्षावयासि र्दक्ष महा, ।
अस्मद्विधिनें सांप्रत केला, सुक्ष्म असोनि, अक्षम, हा!” ॥ ६
- “विधिनें अजेय केले जे कुरवा, वेदसुरव मुनि! हो! ते ।
प्रभु हरिच वधिल; शकते, तरि अजयी कोण सुर वमुनि होते?” ॥ ७
- वैकुंठीं प्रभुतेजें स्वमनींच्या पळविती ऋषि र्त्मातें. ।
विष्णु म्हणे, “भेटाया आले, जैसे हंदा तृपित, मातें. ॥ ८
- तुमचें चिंतित जें, श्रुंत या मत्कर्णासि आर्य! हो! तें हो; ।
तुमच्या तेजेंचि तुह्या साधूंचें सिद्ध कार्य होतें, हो!” ॥ ९
- स्तवुनि मुनी कथिती ‘जों, ‘मणिमल्ल करावया परासु चला,’ ।
श्रीविष्णु म्हणे, “मुनि हो! सिद्धिकर उपाय हा बरा सुचला. ॥ १०
- येतों मीहि, विनिश्चित निववील, तुम्हासि अंधकाराती ।
तद्दृष्टि जसी कामा क्षण नुरविल याहि अंधकारा ती. ॥ ११
- सांगुनि महेश्वरातें मल्लरचितदुःख सर्व तीपवि तें, ।
प्रभुतें विनवूं तापा नाशाया, जेवि पर्वतापविर्तें.” ॥ १२
- ऐसें विष्णु विचारुनि जाय ऋषिसमेत शंभुशैलास, ।
दर्शन होतांचि हरी ताप जसा शिव तसाचि कैलास. ॥ १३

१. आपल्या अध्यात्मविद्येच्या दिव्य सामर्थ्यानें. २. इंद्राला. ३. वज्राला. ४. सावध. ५. समर्थ. या अर्थात विरोधाभास आहे. ६. अन्वयार्थः—वेदसुरव मुनि हो (=वेदांचा शुभ घोष करणाऱ्या मुनींनो) जे (मणिमल्ल) विधिनें (=ब्रह्मदेवानें) [वर देवून] कुरवा अजेय केले (=दुःखोद्धाराला अजिंक्य केले, दुःखाला अप्राप्य केले) ते (मणिमल्ल) प्रभु हरिच वधिल; (जर इतर देव) शकते, तरि (=तर) कोण सुर वमुनि (=रक्त ओकून, निःशक्त होऊन) अजयी होते (=पराभूत होते)? या गीतीतील भाषण इंद्राचें आहे व मागील गीतीतील मुनींचें आहे. तेव्हां या दोन गीतींमध्ये आणखी एकादी संदर्भ दर्शविणारी गीति असावी असें वाटतें. ७. पा० भे०—‘कळविती.’ ८. [दुःखरूप] अंधकाराला. समासोक्ति. ९. सरोवराला. उपमा. १०. अन्वय—तें या मत्कर्णासि श्रुत हो (=होवो). ११. पा० भे०—‘जे.’ १२. प्राणरहित. १३. अंधक+अराति=अंधकासुराचा शत्रु, शंकर. १४. त्याची नजर. पा० भे० ‘ते दृष्टि.’ १५. या तुमच्या दुःखाला. उपमा. १६. तापविणारें. १७. वज्राला. वाक्योपमा. १८. विचार करून.

प्रभुने स्तविलें विभुला, कळवी मणिमल्लदंभतापातें, । जाणों मदांधमूपककृत बाळव्याळ दुःख बापातें. ॥	१४
खलपीडितविप्रश्रम परिसुनि धरि वामदेव रागातें, । ज्या पुरहरा, शचीच्या जैसें सुरधाम देवरा गातें. ॥	१५
विश्वविलक्षण जैसें कनककशिपुच्या वधार्थ रूप हरी, । मणिमल्लवधार्थ तसें तत्कालचि साधुपाळ देव धरी. ॥	१६
'मार्तंड भैरव प्रभु,' वदले सुर उग्ररूप पाहूनी, । स्तविते झाले प्रभुच्या चरणयुगीं मस्तकासि वाहूनी. ॥	१७
वहुसारमेयसेना आवडली, उधळिली हरिद्रा ज्या; । आज्ञा करूनि आणी सबला शक्रादिकां हरिद्राजां. ॥	१८
प्रभु धृतमारी प्रथमचि निर्मी, क्षितिवरि जटांसि आपटुनी; । प्यावें त्या करुनि सदा शुद्धयशोमृतघटांसि 'आ' पटुनीं. ॥	१९
गण सप्तकोटि झाले सिद्ध स्वभुजांसि सर्व थापटुनी, ।	

१. मणिमळांच्या माजुरीपणानें दिलेल्या त्रासातें. २. सापाचें पिल्लें. ३. आपल्या बापाला म्ह०मोठ्या सापाला. **उत्प्रेक्षा.** ४. शंकर. ५. अन्वयार्थः—जैसें सुरधाम (=स्वर्ग) शचीच्या देवरा (=उपेंद्राला, विष्णूला) गातें (=स्तवितें), (तसें) ज्या पुरहरा (=शंकराला) (गातें). मयासुरानें असुरांसाठीं स्वर्ग, अंतरिक्ष व पृथ्वी या तीन ठिकाणीं अनुक्रमें एक सोन्याचें, एक रुप्याचें व एक लोखंडाचें अशीं तीन शहरें बांधलीं. हीं शहरें शिवानें जाळून टाकिलीं, म्हणून त्यास 'पुरहर' किंवा 'त्रिपुरहर' असें म्हणतात. शची=इंद्राणी, इंद्रपत्नी. शचीचा देवर=शचीचा दीर, विष्णु. विष्णु वामनावतारी इंद्राचा धाकटा भाऊ झाला, अशी कथा आहे. ६. पा० भे०—स्वर्ग वामना गातें. ७. विश्वांत न आढळणारें असें चमत्कारिक. ८. हिरण्यकशिपूच्या. ९. सज्जनाचें रक्षण करणारा शंकर. १०. दोन्ही पायांवर. युग=जूग, जोडी. ११. शंकराच्या मार्तंडभैरवावतारांत त्याच्या भोंवतीं चवताळलेल्या व मोठमोठ्यानें भोंकणाऱ्या कुत्र्यांची जी टोळी होती, तीस अनुलक्षून हें वर्णन आहे. "मार्तंडभैरवं रूपं वभार सहसा विभुः ॥ **क्रुध्यमानमहाराव—सारमेयसमाकुलम् ॥** सप्तकोटिगणाकीर्णं पिशाचावलिपालकम् ॥ ३०" महारिमाहात्म्यम् । अष्टमोऽध्यायः । १२. हळद. १३. दिक्पालांना. हे आठ आहेत—इंद्र, अग्नि, यम, नैऋति, वरुण, वायु, कुबेर आणि ईश. १४. शंकरानें जया आपटल्याबरोबर एक दिव्यमूर्ति महामारी उत्पन्न झाली. हिचें तेज द्वावानळप्रमाणें होतें. त्यांत त्या सप्तपीनीं तिच्यावर घृत सिंचन केलें. म्हणून तिला घृतमारी हें नांव प्राप्त झालें, तिच्या दाढा व जिव्हा विशाल व भयजनक होत्या. तिच्या हातांत नाना तऱ्हेचीं शस्त्रें असून, तिचा आवाज फारच विक्राळ होता. १५. 'आ' करुनी= तोंड पसरून, मोठ्या उत्सुकतेनें.

शक्रादिक लोकपतिहि; यश मिळवावेंचि सर्वथा पर्तुंनीं ॥	२०
स्वजनां देती हर्ष प्रभुसेनेचे परांसि धाक थवे; ।	
कोणासहि न सविस्तर समरोत्साह प्रकार हा कथवे. ॥	२१
शक्रादिदेवसेना ज्या वाहेंन शक्रदेवसमयाचें ।	
हरिविधिहि सबळ आले ते ज्ञाते सर्व देशसमयाचे. ॥	२२
गणपतिरवित्रिधिशशिहरिलोकपसेना स्वयें निवेदून, ।	
गुह गुरुसि नमी, ज्याचे पदनीरज चिंतुनी निवेदून. ॥	२३
मार्तंडभैरव प्रभु सबळ वृषारूढ जेधवां चाले, ।	
झाले कंपित गिरिवर, भूमंडळ सर्व थरथरां हाले. ॥	२४
मल्ल म्हणे "मारा, रे! आणितसे दूते मंदे राग मला; ।	
कोसार कोणता, जो दुस्तर गंभीर मंदरा गमला." ॥	२५
वेधुनि मणिचूडशिरीं माहेश्वर सैन्य मल्ल तो पाहे, ।	
बाहेर धैर्य मिरवी, परि दुःसहभीति अंतरीं वाहे. ॥	२६
वीरांतें बहु वानी, वस्त्रालंकार वाहनें अर्पी; ।	
तर्पी मद्यरसेंही; भटदहर्नचि, वीरपान तें सर्पी. ॥	२७

१. हुशार मनुष्यांनीं, शूरांनीं. हा गीतिपाद सुभाषितमय असून, या गीतींत काव्यलिंगालंकार आहे. २. शत्रूंना. ३. पा० भे०—'कोणालाहि सविस्तर.' ४. अन्वयः—ज्या शक्रदेवसमयाचे वाहन. अर्थ—ज्या शक्रदेवाच्या आज्ञा शिरसा बंध मानीत. ५. सैन्यासह. ६. स्थलकालांचें ज्यांस पूर्ण ज्ञान आहे असे. ७. वर्णन करून. ८. शंकराचा मुलगा कार्तिकस्वामी. हा देवांचा सेनापति असल्यामुळे, कोणतीं कोणतीं व किती किती सैन्ये आली होती हें सांगणें त्याचें कर्तव्य होतें. ९. आपला पिता जो शंकर त्याला. गुरु=बाप, वडील. १०. दुःखी. ११. बैलावर बसलेला. १२. हेर. मल्लासुराच्या ज्या हेरानें शंकराचें हें प्रचंड सैन्य पाहिलें, त्यानें त्याची वर्दी मल्लाला दिली व 'आपली धडगत नाही' असें सांगितलें. त्यावर मल्ल रागानें जें बोलला, तें येथें वणिलें आहे. १३. मूर्ख. १४. सरोवर. १५. खोल. १६. कुलपर्वतांपैकीं एक. समुद्रमथनाच्या वेळीं मंदराचा मंथ्याप्रमाणें उपयोग केला होता. 'वासुकिला नेत्र करुनि, मंदरगिरिला करुनियां मंथा, । आदरिला क्षीरधिच्या मथनाचा दैत्यसुरबळें पंथा.' ॥ मोरोपंत, समुद्रमंथन १।३७. तेव्हां समुद्रमंथन करणारा जो मंदर, त्यापुढें लहानशा तळ्याचा तो हिशोब किती ? येथें अप्रस्तुताच्या वर्णनानें प्रस्तुत सुचविलें आहे, म्हणून अप्रस्तुत-प्रशंसा झाली. १७. उडी मारून; चढून. १८. शंकराचें. १९. धैर्य मिरवी=धैर्य दाखवी, धैर्याची बतावणी करी. २०. अग्नि. ते वीर जणू काय अग्नीच होते, व वीरपान (=मद्य) हें त्यांना तुपासारखेंच झालें ! कारण त्यांनीं तें स्वाहा करितांच, त्यांना विलक्षण स्फुरण चढलें. येथें रूपक व उत्प्रेक्षा यांचा संकर आहे. सर्पी=तूप.

वैसे रथीं शैताक्षीं मल्लासुर; मणि महागर्जी चढला ।	
परमदुरांसद सर्वहि भट, तैलकटाह बहु जसा कढला ॥	२८
जितक्या घेउनि आला गौरीचा प्राण वल्लुभा सेना, ।	
तदधिकसेनावेष्टित सामर्थ्ये न्यून मल्ल भासेना ॥	२९
ब्रह्मांडातें भरिती प्रकट करुनि नादिसंपदे वाचें; ।	
मल्लेंहि सुरांसि दिला, जैसा असुरांसि कंप देवांचें ॥	३०
सेनासिंधु मिळाले, त्रिजर्गी अप्रतिम होय तो समर ॥	
परजीवन हरितीच प्रखरशरें, पद्मरस जसें भ्रमर ॥	३१
उठले कबंध बहुशत; रक्ताच्या वाहिल्या तदा संरिता; ।	
गेले असुर सुलोका; प्रभुचा दुष्टहि पडे न दास रिती ^१ ॥	३२
मारुनि, समरीं मिरवुनि, त्या मल्लाचीं वळोद्धतें कटकें, ।	
सर्व स्वगण उठविले दृष्टिसुधावृष्टिनें जैगद्धटकें ॥	३३
मग गुह मारी समरीं मल्लाच्या खड्गदंष्ट्रवळपातें; ।	
सुर मथिति तद्वळातें, हरिणांच्या व्याघ्र जेविं कळपातें ॥	३४
गणपतिनें उल्कामुख वधिला धरिता रणांगणीं हरिता; ।	
मग कुंतलोमजीवन नंदीश्वर देव जाहला हरितीं ॥	३५
मग मणि सेनासेनापतिनाशें होय काळसा क्रुद्ध, ।	
शुद्ध यशोर्थचि धावे जगदीशासीं करावया युद्ध ॥	३६
विंशतिभुज तो पादंन्यासें दे कंप महिस मायावी, ।	

१. शंभर आहेत आंस ज्याला अशा. मूलांत 'सहस्राक्ष' आहे. २. झुजण्यास कठिण, दुर्जेय. ३. तेलानें भरलेली कढई. उपमा. ४. गौरीचा प्राण=शंकर. पर्यायोक्त. ५. आवडल्या. ६. नादरूप संपत्तीला, नादाच्या वैभवाला. ७. शंकरानें. ८. (भटपक्षीं) तीक्ष्ण बाणानें, (भ्रमरपक्षीं) तीक्ष्ण नांगीनें. उपमा. ९. मस्तकहीन देह, धडें, रुडें. १०. नथा. ही अत्युक्ति आहे. ११. उत्तम लोकाला, मुक्तिपदाला. १२. अन्वयार्थः— प्रभुचा दुष्टहि दास (=विरोधी भक्ति करणारे असुर वगैरे) रिता (=सत्फल मिळाल्यावांचून, मुक्तिप्राप्तीशिवाय) न पडे (=मरे). १३. (स्वतः) मिरवून=आपल्या तेजाची प्रौढी प्रकट करून. १४. सृष्टिकर्त्या शंकरानें. १५. खड्गदंष्ट्र नांवाच्या सेनापतीला. १६. रणांगणीं हरिता धरिता उल्कामुख =समरांत सिद्धस्वभाव धारण करणारा उल्कामुख, युद्धांत सिद्धाप्रमाणें क्रूर व शूर असा उल्कामुख नांवाचा राक्षस. पा० भे० 'धीरा रणांगणीं हरिता'. १७. राक्षसविशेष. १८. मारिता. १९. वीस हात आहेत ज्याला असा. हें मणीचें मायावी रूप होय. २०. पाऊल टाकण्यानें, चालण्यानें. २१. कपटी.

- शांतिक्षमादयालव केव्हांही ज्या न अहिसमा यात्री. ॥ ३७
- वारुनि गणांसि, भगवान् भैरव मणिशीं करि स्वयेचि रण; ।
विखरी स्मरहर खरतर शर सरसर, अहिर्मकर जसे किरण ॥ ३८
- शैरभ, तुरंग, महागज, सादिन मणिदैत्य होय, पँर माया ।
पँरमा या कशि मोहिल ? न मिळे छायेसि आतप रँमाया. ॥ ३९
- शस्त्रश्रेष्ठें शूलें भेदुनि मणिसें दृढायु वक्ष्वातें, ।
पाडी भगवान् भैरव मणितें मायाविलासदक्षातें. ॥ ४०
- मस्तक चूर्ण कराया क्रोधें श्रीदेव जों चरण उचली, ।
रुचली ती गति मणिला, शैरणागति तत्क्षणीं मनीं सुचली. ॥ ४१
- ‘मी पादपीठ होउनि पादतळा, वांचितों असों देहें. ।
ध्यात्यांच्या हृदयांत ध्यान स्थिर चिर असें असों दे हें. ॥ ४२
- मायेनें हय ज्ञालों देवा ! उच्चैःश्रवासा वाजी ।
जो हा अश्वाकार, प्रभुच्या पायापुढें असावा, जी !” ॥ ४३
- भगवान् म्हणे, “दिल्लें हें अमृतहि तुज, परमभक्त तूं मणि कीं; ।
वत्सा ! मद्भक्ति विरसैं नव्हे किमपि, जळ जसे वसे मणिकीं.” ॥ ४४
- प्रभु मणिभक्तिप्रेमें प्रेपी, रक्षावयासि मळ, हरी. ।
शिवकीर्ति किति स्वच्छा ! अमृतनिधि म्हणे, ‘असी न मेळूंहरी.’ ॥ ४५

१. सर्पासारख्या (राक्षसाला). २. शंकर. ३. पा० भे०-वीरावरी स्मरहर इ०.
४. सूर्य. उपमा. येथील ‘र’ काराची परिवृत्ति प्रस्तुत रसाला सर्व प्रकारें अनुकूल आहे.
येथें ‘स्मरहर’ व अहिमकर’ हीं नामें सहेतुक असल्यामुळे परिकराङ्कुर झाला आहे.
५. आठ पायांचा पशुविशेष. हा सिंहाहून बलिष्ठ आहे. ६. घोडेस्वार. ७. परंतु. ८. श्रेष्ठाला,
शिवाला. दामयमक. ९. सूर्यकिरण, प्रकाश. १०. खेळण्याला. दृष्टान्त. ११. हिऱ्या-
प्रमाणें कठिण, अशा उरःस्थळाला. पा० भे० ‘मणिशीं दृढायुवक्ष्वातें’. १२. ती चाल, तो पाऊल
उचलण्याचा प्रकार. १३. प्रभूला शरण जाण्याची क्रिया. १४. अन्वयार्थ-मी (तुझ्या या) पादतळा
(=तळपायाला) पादपीठ (=पाय ठेवण्याची तिवाई वगैरे) होउनि, देहें असों (=देहासह
राहण्यास) वांचितों. १५. ध्यान करत्यांच्या, भक्तांच्या. १६. समुद्रमंथनाच्या वेळीं जीं
चौदा रत्नें निघालीं, त्यांत एक घोडा होता. त्याचें नांव उच्चैःश्रवा. १७. (भक्तिपक्षीं) आनंदरहित,
सुखहीन. (जलपक्षीं) स्वादहीन, वेचव. १८. मणिकीं वसे=मळक्यांत असणारें, मळक्यांतील.
उपमा. १९. पा० भे० -‘किति स्वच्छा शिवकीर्ति’. २०. माझी लाट. व्यतिरेक.

- त्रिष्णु म्हणे, “जें प्रेम प्रन्हादीं, जाणतोसि मल्ला ! तें ।
 तेंकुलजा ! हित कथितों, जोडी कर काळभर्गमल्लातें ॥ ४६
- नमुनि शिवासि रहा, जा पाताळीं, सबल भस्म मणि केला, ।
 भजुनि कुमतिला बुडतो, सुसमर्थहि सर्व जेंवि गणिकेला.” ॥ ४७
- दैत्य प्रभुशि म्हणे, “मी मानधनिश्रेष्ठ मल्ल, लौटांत ।
 झेंपसा, पॅरसेनेंत क्रीडेनचि; हेंचि मँल्लाटांत ॥ ४८
- ‘भ्याला’ म्हणतिल जन, जो मानी, सोसेल काय बंध्रा त्या ? ।
 अंध्रा त्यागिल वँहीं, परि मी विसरेन पळहि न भ्रँत्या ॥ ४९
- ईच्छिति पररक्तांजलि, सिद्ध रणीं हा तदर्पणातें हो, ।
 भट हर्षी असितें दे बाळ जसा हात दर्पणातें, हो !” ॥ ५०
- कल्पनगाँदिक ज्याचा प्रणतां सर्वार्थ पादपल्लव दे, ।
 त्या विष्णुला असें तो मानी, फुँगवूनि गँल्ले, मल्ल वदे ॥ ५१
- हँसुनि म्हणे, “तरि तुम्ही, ईँषु मी, भू तीच वल्ल भल्लभँ, या.” ।
 बहु कोटिसैन्य घेउनि शीघ्र निघे न धरि मल्ल भल्लभँया ॥ ५२
- तों घृतमारी मारी तुडउनि रगडुनि रणांत अहितातें, ।
 फळसम लक्षी, भक्षी शस्त्रकवचवाहनादिसहितातें ॥ ५३

१. माझे प्रेम. २. त्याच्या (=प्रल्हादाच्या) कुळांत जन्मलेल्या. ३. कालरूप जो शिव मल्ल, त्याला. ४. वेश्येला. या संबंध गीतींत अर्थान्तरन्यास आहे व द्वितीयाधीत उपमा आहे. द्वितीयाधी सुंदरसुभाषित आहे. ५. जसा (समुद्राच्या) लाटांत मासा तसा; झप=मासा. ६. शत्रु-संन्यांत. ७. माझ्या नशिबी. ८. बोभाटा, अपकीर्ति, जनापवाद. येथें अर्थान्तरन्यास आहे. ९. मेघाला. १०. मोर. ११. भावाला. येथें असंभवालंकार असून व्यतिरेक आहे. १२. अन्वयार्थः—(माझे बंधु, गोत्रज वगैरे) पररक्तांजलि (=शत्रूच्या रक्ताच्या ओंजळी) इच्छिति, (व) हा (=मी) तदर्पणातें (=पररक्तांजलि देण्याला) रणीं सिद्ध हो (=होवो). हो ! भट (=वीर) हर्षी (=हर्षानें) असितें (=तरवारीला) हात दे, जसा बाळ हर्षी दर्पणातें (=आरशाला) हात दे. उपमा. १३. अन्वयार्थः—ज्याचा पादपल्लव (=पादरूप पल्लव, कोंवळ्या पालवीसारखा पाय) प्रणतां (=नत्रांना, भक्तांना) कल्पनगादिक (=कल्पवृक्ष वगैरे) सर्वार्थ (=सर्वप्रकारची संपत्ति) दे (=देतो). १४. गाल फुगवून, मोठ्या तोऱ्याने. १५. अन्वयः—[तो] हँसुनि म्हणे, ‘तरि तुम्ही या; मी इषु [व] [जी] भू तीच भल्लभ (=बाणासारखें) वल्ल (=आच्छादान, आस्तरण) [होय].’ ‘तुम्ही लढावयाला या, म्हणजे मी तुम्हास बाणाप्रमाणेंच झोबेन व ही भूमीही तुम्हांला बाणांचेच अंधरूप होईल.’—हा या अर्थाचा भाव. १६. बाण. १७. भलांप्रमाणें (=बाणांप्रमाणें) भा (=कांति, शोभा) ज्याची असें. १८. शिवाचें भय.

निजकटकक्षय करितां घृतमारी, तांडि तीस तो मल्ल; । ती तद्बाहु च्छेदी, विकसित कैरि सर्वदेवतागल्ल ॥	५४
पहिला जसा, तसाचि प्रकटे तत्काळ बाहु मल्लाचा; । ज्याचा स्पर्श सुदुःसह, जैसा खैरगरळदिग्ध भल्लाचा ॥	५५
भूमितलीं गगनींही मल्ल महावीर, होउनि क्रुद्ध, । घृतमारीशीं, नाना शस्त्रें सोडोनियां, करी युद्ध ॥	५६
शिरले घृतमारीच्या सर्वांगी संगरीं प्रंग्वर रोपें, । तेव्हां मार्तंड प्रभु हंटेकी, मल्लासुरीं करी कोप ॥	५७
उपहास मल्ल करि, पैरि रक्षी स्मरकाळ, कोप हा साचा । न धरीच सद्दय हृदयीं, जेंवि जनक वाळकोपहासाचा ॥	५८
जलदाद्यस्त्रें वारी मल्ल ज्वलनादिकें महेशास्त्रें, । भृंगवत्तत्व समजती असुर, न वेदें, तथा न हे शास्त्रें ॥	५९
मग योजिलें महेशें, जें मळवीनाचि पाशुपत नातें, । त्या अनिवार्य महास्त्रें पावे तो मल्ल आंशु पतनातें ॥	६०
पडतांचि शिरीं चरणीं, वरें दाउनि कोप, आक्रमी रिपुला; । झाली प्राप्त स्पर्शें त्या भक्तिज्ञानसंपदा विपुला ॥	६१
मल्ल म्हणे, “मी आतां या सोडीनाचि पैदिराजीवा, । याचे रजे मिळती बहुपुण्यें कोटींत सांदरा जीवां ॥	६२
झालों धन्य त्रिजर्गी, मैज पापा काय हे अहो! पांय ? ।	

१. पा० भे० 'तारी घृतमारि'. २. सर्व देवांचे गाल (हर्षानें) फुलवी. ३. तीव्र विषानें माखलेल्या बाणाचा. उपमा. ४. तीक्ष्ण बाण. ५. युद्धाला बोलावी. ६. अवहेलना, अपमान. ७. अन्वयार्थः—परि स्मरकाळ (=शंकर) (त्या मलाला) रक्षी, (व) जेंवि जनक (=बाप) वाळकोप-हासाचा (=मुलानें केलेल्या थट्टेचा) कोप सदय हृदयीं न धरी (तेंवी) साचा (=चांगला) हा (शंकर) कोप न धरीच. ८. पा० भे०—दया. ९. मेघास्त्र वगैरे अस्त्रांनीं. १०. अद्र्यखादि अस्त्रें. ११. शंकराचीं अस्त्रें. १२. भगवंताचें सत्यस्वरूप व कृति असुरांना जशी या युद्धाच्या प्रकारें समजते, तशी वेदांनीं किंवा शास्त्रांनींही समजत नाहीं. १३. अन्वयः—जें पाशुपत (अस्त्र) आपलें (शंकराबरोबरील) नातें मळवीनाचि. जें अगदीं अमोघ होतें व ज्याच्या योगानें शंकराचा हेतु सिद्धीस जायाचाच—हा भाव. १४. तत्काळ, लवकर. १५. पायानें. १६. वरवर, बाह्यात्कारीं. १७. चेपी, तुडवी. १८. चरणकमलाला. १९. (१) कमलांतील पराग, (२) धूलिकण. २०. कोट्यवधी प्राण्यांत एकाद्याच भक्तिमान् जीवाला. २१. माझ्यासारख्या पाण्याला हे पाय लाभावे, हें केवढें नवल ! विभावना.

प्रभुजी ! सांपडला मज भवसिंधु तरावया महोपाय. ॥	६३
अंपराध तूच साहसि, कदपलें ताडि तात, उरतात ।	
जरि दोष; तापमात्रें तदितर गुरु ताडितात उर, तात !” ॥	६४
देव म्हणे, “महारा ! वर माग, तुजवरि प्रसन्न मी झालों, ।	
आलों होतो क्रोधें, परि आतां या स्तवें वहू धालों.” ॥	६५
महारा म्हणे, “वर देशी जरि, तरि मन्नामपूर्वकस्पष्ट ।	
त्वन्नाम असो वदनीं व्यासाचे, स्थिति करो, हरो कष्ट. ॥	६६
श्रीचरणाधोभागीं त्वन्मूर्तीच्या असो शिर प्रेतीं, ।	
या क्षेत्रांत वसावें; भक्ताला सर्व वांछिलें देतीं.” ॥	६७
जी वाणी महारा वदे, ऐकुनि भगवान् म्हणे ‘तथास्तु’ तिला. ।	
मार्तंडभैरवाची पावे विश्वांत ही कथा स्तुतिला. ॥	६८
“महारा नाम माझे, भैराळ असेंहि वर्णिलें आहे. ।	
राहो निष्ठा येथें, ज्या भक्ति ज्ञान मुक्ति लोळा हे.” ॥	६९
प्रगटे प्रभु स्वयंभूर्लिंगद्वयदिव्यरूप ज्या स्थानीं, ।	
तें प्रेमपुर सुरांनीं सन्मुनिनीं वसविलें कृतास्थानीं. ॥	७०
सितं पंक्ष मार्गशीर्षी पंष्टी, शततारकाहि, रविवार, ।	

१. अन्वयार्थः—तात कदपलें (=वाईट मुलें) ताडि (=मारी), (परंतु) जरि (मुलांचा) दोष (असला तरि), (तीं) उरतात (=जिवंत राहतात, ठार केलीं जात नाहीत); तात ! (हे बापा! देवा!) तदितर गुरु (=याहून निराळे भयंकर कोविष्ट बाप) तापमात्रें (=केवळ पश्चात्तापानें) (स्वतःचे) उर ताडितात. पा० भे०—‘तापमंत्रें’. २. माझे नांव ज्याच्या पूर्वी आहे असें तुझे नांव, म्हणजे ‘महारा’ हें नांव. ३. तें (नांव) स्थिति (=स्वस्थता, शांतता) करो (व) कष्ट हरो. ४. तुझ्या मंगल पायाच्या खाली. ‘श्री’ हा शब्द केवळ आदर व मांगल्य सुचविणारा आहे. ५. प्रेतावस्थेत. ६. याचा कर्ता ‘आपल्या सारखे’ हा अध्याहृत आहे. ७. ज्याला भक्ति, ज्ञान, व मुक्ति हीं प्रेमवद् झालीं आहेत. ८. ‘तें अवतारस्थळ साचार । महाराजक्षेत्र प्रेमपुर । प्राकृत-लोक म्हणति पेंभर । निजमाहेर संतांचें.’ ॥ (श्रीधरकृत महारिमाहात्म्य २।१११). महारीचें पेंभर हें आदिस्थान होय. परंतु याशिवाय दुसरीं तीन स्थळेही लोकप्रसिद्ध आहेतः—‘प्रारंभीं स्थळ पेंभरी, तदुपरी पालीस आला असे, । नळदुर्गी तिसरें, विशेष चवथें हें जेजुरीचें दिसे. ॥ ऐसीं योजुनि स्थानकें विचरतो पृथ्वींत नौखंड हो । तो हा पाहुं चला कृपाजलनिधी महारि मार्तंड हो. ॥ (निगडीकर रंगनाथकृत मार्तंडाष्टक). ९. दाखविली आहे आस्था ज्यांनीं अज्ञानीं. हें ‘सुरांनीं’ व ‘मुनींनीं’ याचें विशेषण. १०. शुद्ध पंथवडा. ११. चंपापट्टी.

या 'योगीं प्रेमपुरीं प्रगटे प्रभु, जो नेतीं सदय फार. ॥	७१
भक्तमयूरदयाघन भगवच्चरितें जैगद्धितीं करितो, ।	
हरितो तो हर हॅरिहर कळिमळ, निजपुण्यकीर्तिला वरितो. ॥	७२
हा ग्रंथ पंचसप्तति, 'आर्या महारित्रिजय' या नांवें; ।	
वानावें भगवद्यश, भक्तांनीं भव्यभाग्य मानावें. ॥	७३

१७. आरती, अभंग व पदे.

रामाची आरती.

एक वा! रामराया! । तुझ्या वंदितों पायां, ।
 आवरीं आपुली हे विश्वमोहिनी माया. ॥ ध्रुवपद. ॥
 मी मूढ, हीन, दीन, । सर्वसत्क्रियाहीन, ।
 तूं क्षमाशील देवा! शुद्धचरित निजाधीन. ॥ १ ॥
 घडो सदा साधुसंग, । नसो विषयप्रसंग, ।
 सप्रेम भक्ति घात्री; सत्ववैराग्य अभंग. ॥ २ ॥
 वाटतें नित्य भावें । तुझे साधुगुण गावे, ।
 मन हें आवरेना, सांग, काय म्यां करावें? ॥ ३ ॥
 करितां संसारकाम, । मुखीं असो तुझे नाम, ।
 दयाघना! मोर याचा पुरविसी काम. ॥ ४ ॥

अभंग १ ला.

तूं मळों नेदिसी महानदी नातें, । 'लहान' दीनातें न म्हणसी. ॥ १ ॥
 तुझ्या पुण्यजळीं जो करी मज्जन, । तयातें 'मज्जन' म्हणे विष्णू. ॥ २ ॥
 र्दयाकादंबिनी सर्वदा समोर । सर्व दासमोर नाचविसी. ॥ ३ ॥

अभंग २ रा.

प्रसन्न तूं देवा! काळभैरवा! हो, । काळ स्वैर वांहो, नसे भय. ॥ १ ॥
 कळिकळावरी तुझी आहे सत्ता, । दंडिसी तूं मत्ता सुरेशाही. ॥ २ ॥
 शरणागत हा मयूर, हें जाण, । करीं परित्राण कृपासिंधो! ॥ ३ ॥

१. अशा काठीं. २. नत्रांचे ठायीं, भक्तांविषयीं. ३. विश्वाच्या कल्याणासाठीं. ४. अश्वारूढ, घोड्यानें नाहिलेला, घोड्यावर बसलेला. ५. पंचाहत्तर. आम्हांस मिळालेल्या गीति ७३ च आहेत. तेव्हां दोन गीति गढाळ जाहल्या आहेत हें उघडच होतें. या गहाळ झालेल्या गीति ६-७ च्या दरम्यानच्या असाव्यात असें वाटतें. ६. अत्यंत कल्याण करणारी दौलत, किंवा परम सुदैव. ७. माझा जन, माझा भक्त. ८. दयामेघमंडळी. ९. 'काळ वैर वाहो' असा पाठ आढळतो.

अभंग ३ रा.

रंहोनियां संतापासीं । संतापासीं भांडती ॥ १ ॥
 पात्रे तोष तोक थानीं, । तो कथांनीं पावती ॥ २ ॥
 रामतोषदासमोर । दास मोर नाचती ॥ ३ ॥

पदसंग्रह.

पद १ लें.

धणी तो माझा रघुवर धणी । जो मुनींस दे सुखधणी ॥ ध्रुवपद ॥
 मथुनि ताटिका, कौशिकमुनिमख रक्षुनि लेंकुरपर्णी, ।
 भर्गचाप भंगूनि, जानकी प्रणिली दुस्तर पर्णी ॥ १ ॥
 जनकाज्ञेहुनि रौज्यरमाही मानुनियां टेंगणी, ।
 सपत्नीक, सानुज, विपिनातें नृपधानीसें गणी ॥ २ ॥
 खरप्रमुख नैक्तंचर खरतरशरें वधुनियां रणीं, ।
 शिर्वागृध्रबलिभुगादिकांचीं घडवी जो पारणीं ॥ ३ ॥
 युवतिचोर दशवदन थोर जो प्रवळ सकळखळमणी ।
 मथुनि पुत्रमित्रांसह, जेणें सोडविली स्वैरमणी ॥ ४ ॥
 ज्याची पदयुगली जनशोकद्रुम आमूलहि खणी, ।
 मयूरासि घन, चकोरासि विधु, असि सुखदा देखणी ॥ ५ ॥

पद २ रें.

“केलें पावन, सदया! रामा! रे! । रामा! रे! सुखधामा! रे! ॥ ध्रु० ॥
 पीतकपर्वतपविपदपद्मा! उद्धरिलें घनश्यामा! रे! ॥ १ ॥
 स्वैतीं संतत चिंतित होतें पूरविलें मनकामा, रे! ॥ २ ॥
 मंदेहोपल संस्पृशारुण जाला पद गुणग्रामा, रे! ॥ ३ ॥
 अशनीं, पानीं, शयनीं, गमनीं स्वमनीं गाइन नामा, रे! ॥ ४ ॥
 प्राणविसांवा तूं, करुणावधे!” बोले गौर्तमेवामा, रे! ॥ ५ ॥

१. तो तोष. २. रामाला प्रसन्न करणाऱ्या संतापुढें. ३. सुखाची विपुल संपत्ति. ४. पणानें, प्रतिज्ञेनें. ५. राजलक्ष्मीसुद्धां. ६. राजधानीप्रमाणें. ७. राक्षस. ८. कोवडीं, गिधाडें, कावळे वगैरेंचीं. ९. आपली प्रिय पत्नी. १०. सुंदर. या लहानशा पदांत संबंध रामायण मनेन्द्र रीतीनें गुंफिलें आहे. ११. पापरूपी पर्वताला [फोडणारें] वज्र आहे चरणकमल ज्याचें अशा! १२. मनांत. १३. शिलारूप झालेला देह. १४. स्थान. १५. अहिल्या. शिलारूपांतून अहिल्येचा रामपदस्पर्शानें उद्धार झाला, तेव्हां तिनें रामाची जी स्तुति केली, ती या पदांत गुंफिली आहे.

पद ३ रें.

धन्य, धन्य, धन्य, तुका वाणी. ॥ ध्रुवपद. ॥
 अमृतरसाची क्षितिवर साची । सिंधुचि ज्याची वाणी. ॥ १ ॥
 डोलवितोचि जडा अजडाही । प्रभुच्या वेणूवाणी. ॥ २ ॥
 मोरास घनीं, श्रोत्यां ज्याचे । अभंगीं, नाहीं वाणी. ॥ ३ ॥

पद ४ थें.

अहो ! अहो ! प्रभुजी ! पळभरि रहा. ।
 उद्धरिले बहु, एकचि उरलों दीन, मजकडे पहा. ॥ ध्रु० ॥
 तडतड तोडिति, करिति विकळ, खळ कामादिक वृक सहा, ।
 गृहगहर्नीं भ्रमलों तापत्रयवणवा दुःसह महा. ॥ १ ॥
 पंकपतितधेनूद्धरणाळा संमति देतिल दहा, ।
 शरणागतविकलोट्टितकृति वर म्हणती महिमा महा. ॥ २ ॥
 अजि ! करुणाघन ! साहेल कसा भक्त मयूर विरहा ? ।
 सर्वपतितपावन हें अपुलें विरुदहि ल्यजितां, अहा ! ॥ ३ ॥

पद ५ वें.

नाम निगमशतसार । [प्रभुचें.] ॥ ध्रुवपद. ॥
 तारित आलें, तारितसे हें, । तारिलहि पुढें फार. ॥ १ ॥
 यातें धरिती कंठीं प्रेमें । कवि, न मणींचा हार. ॥ २ ॥
 जेंवि मयूरा जलधर, तसा । जीवा करितें गार. ॥ ३ ॥

पद ६ वें.

न भुलें सुरसदना, कीं । सुरसद नार्की हेंच. ॥ ध्रु० ॥
 नामरता अंधाहि न लागे । मार्गी कांटा ठेंच. ॥ १ ॥
 अमृतें मुकले, स्वहिता चुकले, । उकले नाभें पेंच. ॥ २ ॥
 भवभुजगाचा नाममयूर- । ध्यानें उतरे रेंच. ॥ ३ ॥

पद ७ वें.

सुख जें खरें, तें नामानें. ॥ ध्रुवपद. ॥
 न बहुतुरगगजरत्नविराजित । मणिकांचनमय धौमानें. ॥ १ ॥

१. 'अभंगीं हर्षासि वाणी' असा छंदोभंगमय पाठ आढळतो. २. गृहरूपी अरण्यांत.
 ३. देवमंडळ. ४. ईशनामरूपी मोराच्या ध्यानानें. मोर व सर्प यांचें सहज हाडवैर सुप्रसिद्ध आहे. ५. घरानें.

वृद्धपर्णी नवसांनीं झाल्या । न कुमाराच्या धामानें. ॥ २ ॥
 न स्वर्गाच्या गानें, पानें, । सुरपुष्पांच्या दामानें. ॥ ३ ॥
 भक्त मयूर म्हणे, रसने ! हें । सत्य म्हणावें रामानें. ॥ ४ ॥

पद ८ वें.

रसने ! न राववाच्या थोडी, यशांत गोडी. ॥ ध्रु० ॥
 निंदा स्तुती जनाच्या, । वार्ता वधूधनाच्या, ।
 खोव्या व्यथा मनाच्या, । काहीं न यांत जोडी. ॥ १ ॥
 साधूंचिया सैदातें । सुख देतसे सदा तें, ।
 श्रवणीं सुधा मदातें । सोडूनि हात जोडी. ॥ २ ॥
 विनवी मयूर भावें, । सखि ! हेंचि नित्य गावें; ।
 मजला द्रवोनि पावें; । दुसरें न बंध तोडी. ॥ ३ ॥

पद ९ वें.

अगई ! असुख रचीतो, । असु खरची तो नंद. ॥ ध्रु० ॥
 कोणी प्रेत्याख्यान न करिती, । बल्लव केवळ मंद. ॥ १ ॥
 क्रूरचि मेला काढुनि नेतो । ब्रजसुखवल्लीकंद. ॥ २ ॥
 आम्हां कृष्ण, मयूरा घन, कीं । जेंवि पिका मौकंद. ॥ ३ ॥

पद. १० वें.

सदया ! प्रभो ! तूं हो ! पावें. ॥ ध्रुवपद. ॥
 जन्मापासुनि चुकतचि आलों, । कीं जड मी, न सुज्ञें कोपावें. ॥ १ ॥
 मदधिकदीना प्रेम दिल्लें जें, । तेंचि मला सुदीना ओपावें. ॥ २ ॥
 भक्त मयूर असें जन म्हणती । त्वयशें न रामा ! लोपावें. ॥ ३ ॥

१. तेजानें. 'न कुमाराच्या दामानें' असा पाठ आढळतो. २. अप्सरागंधर्वांच्या गाण्यानें व
 अमृतानें. ३. सभेला. ४. निषेध. ५. आंवा.

१. किरकोळ पद्यांचें परिशिष्ट.

(अ). कोल्हापुरचे तिसरे शिवाजी छत्रपति (इ. स. १७६०-१८१२) यांचे गुरु साधु पुरुष श्रीसिद्धेश्वरमहाराज यांचे दर्शनासाठीं मोरोपंत एकदा नरसिंहपुरास गेले. मोरोपंत व महाराज यांची पूर्वी कधीही भेट झाली नव्हती; तरी पण महाराजांनीं पंतांस पाहतांच प्रश्न केला, “मोरोपंडित आतांच आलां का ?” तें ऐकतांच पंतांच्या मनाला महाराजांच्या सिद्धत्वाची साक्ष पटून, ते सद्गदितांतःकरणानें म्हणाले, “महाराज, मी अपराधी आहें, त्याचे निरसनार्थ या चरणदर्शनास आलों आहें. तर क्षमा करून बुद्धीला प्रेरणा करणार श्री समर्थ आहेत. मीं अल्पमतीनें सन्मणिमाला म्हणून कांहीं आर्या केल्या, त्यांत आपलें नांव घालण्याचें राहिलें. त्यास, त्या मालेमध्ये आपलें नांव व्यक्तरूपानें असावें, अशी बुद्धीस प्रेरणा श्रींनीं करावी.” तेव्हां स्वामी म्हणतात, “मोरोपंडित, आम्हां मनुष्याचें नांव कशास पाहिजे.” परंतु ‘आज्ञा व्हावीच,’ असा पंतांनीं हट्ट धरल्यावरून ‘वरें आहे,’ म्हणून स्वामींनीं आज्ञा दिली. तेव्हां पंतांनीं सन्मणिमालेला पूरक म्हणून पुढील आर्या रचली.—

नमिलें श्रीसिद्धेश्वर भटजीवावांचिया सुपदकमला; ।

या सन्मणिमालेला सांपडलें हें वरें सुपदक मला. ॥

(आ). पंतांनीं विठोवादादा चतुर्मासे, अनवेकार, यांस जीं पत्रें धाडिलीं आहेत, त्यांतील एकांत पुढील अनुष्टुप् श्लोक आहे.—

कांडिली स्पष्ट मोहाच्या पांठिची सौल साधुंनीं, ।

भगवत्कीर्तिनें केली देखांची सौलसा धुनी. ॥

१. या मजकुरास रा० ल० रा० पांगारकर, बी० ए०, यांच्या केसरी वर्तमानपत्रांत प्रसिद्ध झालेल्या ता० २।८।१९०१ च्या पत्रव्यवहाराचा आधार आहे. २. सुंदर चरणकमलाला. ३. शोभिवंत पदक. मालेच्या मधोमध जी पुतळी, मोहोर, तकट, टांक, किंवा अशा प्रकारचा दुसरा एकाद्र जो नग लावतात, त्याला ‘पदक’ म्हणतात. ४. यास रा० पांगारकरांच्या केसरींतील एका पत्रव्यवहाराचा आधार आहे. ५. खोड जिरविली, रेंच मोडला, रंग नाहीशी केली. ६. गंगा नदी. ७. भगवत्कीर्तनानें सर्व लोक शुद्ध झाल्यामुळें, मलापहार करण्याचा जिचा मुख्य व्यवसाय, त्या गंगेला आतां आळसांत दिवस घालवावे लागत आहेत !

(ई). विठोबादादांची एक 'जीजी' नांवाची बालविधवा बहीण होती. तिला पंत फार मान देत असत. तिच्या संबंधें पंतांनीं एक आर्या रचली आहे ती अशी—

भवभय जायास्तव त्या नमितों मी सर्वकाळ जीजीतें; ।

बहु भूतदया हृदयीं, रंकाची सर्व काळजी जीतें ॥

(ई). काव्यसंग्रहग्रंथमालेंतील ३३ वा ग्रंथ मोरोपंतकृत मंत्रभागवता-पैकीं दशमस्कंध हा आहे. त्यांत आरंभी मंगलाचरणाच्या गीति छापण्यांत आलेल्या नाहीत. परंतु त्या हस्तलेखी प्रतींतून आढळतात, म्हणून येथें संगृहीत करित आहों—

श्रीकंठ, नारदमुनि, प्राचेतस, शुक, पराशर, व्यास, ।

नमिले भागवतोत्तम, जे शर शिवले परा शरव्यास. ॥ १

माता, पिता, स्वकुळगुरु, विद्यागुरु, वंदिले, सदा शीतें ।

ज्याच्या निरीक्षणे भवताप निवे, देति जे सदाशीतें. ॥ २

नुतिनतिपात्र जर्गी जें नमिलें जंगम, अजंगमहि, म्यां तें. ।

द्यावी आज्ञा तेणें मज गाया स्वांतरंगमहिम्यातें. ॥ ३

रुक्मिण्यादि सर्तीतें नमुनि, पसरुनि स्वदास मी पदर, ।

हें मागतों, 'न पावो मन जातां प्रभुपदासमीप, दर'. ॥ ४

गायत्रि! वेदमाते! मी केवळ तोकविप्र, या साचें ।

हें सुख दे, तुज नत जो, पात्र नव्हे तो कवि प्रयासाचें. ॥ ५

योगींद्रा आत्रेया, नमिलें म्यां सिद्धनायका कपिला; ॥

तैसेंचि श्रीसीताराममनस्तोपदायका कपिला. ॥ ६

मुनिकृति नमिल्या श्रीमद्रामायण भारतादि, ज्या माता ।

पाजिति जगा अपत्या अमृत जसें सोम दक्षजामाता. ॥ ७

१. यासही रा० पांगारकरांच्या पत्राचा आधार आहे. २. शरव्य=ज्या वस्तूवर शराचा नेम धरून तो सोडावयाचा असतो, त्या वस्तूला 'शरव्य' म्हणतात. 'जे परा शरव्यास शर शिवले'=जे भगवद्भक्त शत्रुरूपी शरव्याला जणू काय बाणच लागले, ज्या भगवद्भक्तांनीं दुष्ट मनोविकारादि शत्रूंना छिन्नविच्छिन्न करून टाकिलें. ३. शीतल=मनाला सुखी व आनंदित करणाऱ्या—अशा वृष्टीनें. ४. जन्ममरणाच्या फेऱ्यापासून—संसारापासून—होणारें दुःख. ५. उत्तम आशीर्वादाना. ६. स्तुति करण्यास व नमन करण्यास योग्य. ७. त्याच्यामध्ये रहस्यरूपानें राहणाऱ्या ईश्वराच्या महिम्याला. ८. भीति. ९. ब्रह्मकुलोत्पन्न बालक. १०. कष्ट पावत नाही. ११. मारुतीला. १२. मोक्ष, (चंद्रपक्षी) सुधारस. १३. दक्षाच्या सत्तावीस कन्या तारका, या सोमाला—चंद्राला—दिल्या होत्या. तेव्हां सोम हा दक्षाचा जावई होय.

कुंतीतें, माद्रीतें, तत्पुत्रातेंहि सत्वजळधीतें, ।	
नमिलें, यच्छस्त्रहतां सद्गति झाली तशांहि मळधीतें. ॥	८
दोपज्ञ, गुरु, श्रीमान्, भरतकुळाम्भोजभानु, शांतनव ।	
नमिला, विदुरहि, ज्यां दे निजभक्ति महाविभूतिकांत नव. ॥	९
जॅन्हुमुता, भानुमुता, सरयू, इत्यादि आपगा, त्यांचें ।	
पदयुग्म वंदिलें म्यां, ज्या हरिती सर्व पाप गात्यांचें. ॥	१०
यज्ञातें, क्षेत्रातें, तीर्थातें, सद्गनां, नगां, नमनें. ।	
सर्व क्षमा करा, हो! वरिलें तीर्थांग्रिकीर्तिगान मनें. ॥	११
तिलक श्रीमत्पुण्यश्लोकसभेचा, उपास्य थोरांचा, ।	
नमिला ग्रंथारंभी श्रीकृष्ण, घन स्वदासमोरांचा. ॥	१२

(उ). काव्यसंग्रहग्रंथमालेंतील 'मोरोपंती स्फुटकाव्यें भाग १ ला' (ग्रंथांक, २९), या ग्रंथांत २१९ व्या पृष्ठावर 'आर्याकेकावली' हें प्रकरण छापिलें आहे. त्यांत एकंदर ६१ गीति आहेत. परंतु पंतांच्या हातच्या प्रतींत या खंडकाव्यांत १७४ गीति आहेत, असें कळतें. रा० पांगारकर यांनी 'मोरोपंती वेंचे' नांवाचें पुस्तक प्रसिद्ध केलें आहे. त्यांत आर्याकेकावलीपैकी ५७ गीति छापिल्या आहेत व त्यांत २८ गीति काव्यसंग्रहग्रंथांत न छापिलेल्या अशा आहेत. पंतांची मूळ प्रत हातीं येती, तर आम्हीं हें सवंध प्रकरणच पुन्हां छापिलें असतें. परंतु सद्यःस्थितींत तो योग घडून येण्याचा फारसा संभव दिसत नसल्यामुळें, रा० पांगारकरांच्या पुस्तकांत आलेल्या नवीन २८ गीति येथें सादर करीत आहों.—

अपराध फार केले, परि आतां हात जोडिले, स्वामी! ।	
करुनि दया तारावें; आवडि वाढो सदा तुझ्या नामीं. ॥	१
ऐसें औदार्य तुजें, प्रभुत्व, करुणाकरत्व, ऐकोनी, ।	
आलों शरण, स्वामी! जोडुनियां हस्त मस्तकीं दोनी. ॥	२
पायें मज दीनाला, रामा! लोटूं नकोचि वा! दूर. ।	
उद्धरिले बहु पापी; याविषयीं तूं रघूत्तमा! शूर. ॥	३

१. धैर्यसागरांतें. २. दुर्योधनासारख्या दुष्ट पाप्यांना पांडवांच्या हातून मरण आल्यामुळें त्यांना मोक्षप्राप्ति मिळाली, इतकें पवित्रत्व पांडवांच्या ठिकाणीं होतें, हा भाव. ३. आदिमाथेचा पति विष्णु किंवा विश्वस्वरूप विष्णु. ४. गंगा. ५. यमुना. ६. नद्या. ७. ज्याच्या चरणाच्या ठिकाणीं सर्व तीर्थे आहेत, अशा देवाच्या यशाचें गीत. ८. उपासना-विषय, पूजापात्र.

धांव, समर्था! सदया! भवंपंकामाजिं बुडतसे गाय. । निकटस्था! धर्मज्ञा! कौतुक अद्यापि पाहसी काय? ॥	४
करुणाघन तूं माथां, जाळितसे मज मृगास भववणवा, । वृष्टि न करितां, होतों उदास; हें योग्य तूज न सकणवा. ॥	५
तूं जरि न पावसी, तरि पाचारूं संकटांत मी कवणा? । श्रवणारूढ करुनि हे विनती, रक्षीं मैला पदप्रवणा. ॥	६
त्वद्भक्त, शुद्धकर्मा, विभीषण प्राज्ञ, रावणें छळिला, । येतां शरण तुला; त्वां हृदयीं, स्वभुजीं धरून, आवळिला. ॥	७
चरणत्रिलोकनतत्पर वानर आसांत राघवा! गणिले. । साधुद्वेषी जे जे, कुळ त्यांचें त्वां समूळही खणिलें. ॥	८
तूं बाप, माय, बंधू, धणी, सुहृन्मित्र, जानकीजाने! । करुनि दया, विलयाला अतिसत्वर संकटास माज्या ने. ॥	९
श्रीरामा! सुखधामा! पावननामा! स्वभक्तविश्रामा! । कामारिगीतकीर्ते! करुणामूर्ते! नको त्यजूं आहां. ॥	१०
हृद्रत तुजला कळतें, हृदयस्था! राघवा! जगजनका! । जन काय तत्त्व जाणे? प्रभो! उपेक्षा करूंचि आज नका. ॥	११
सर्वां लाभांहुनि बहु लाभ असे त्वत्पदाम्बुरुहभजनीं. । मज नीतिज्ञा! भजतां, संकट न पडों दिजेचि अशुभ जनीं. ॥	१२
एकांतीं त्वन्नामें गायिन मधुर स्वरें स्थिरं स्वान्तें, । संकट वारुनि, यावें हें मज वरदान जानकीकान्तें. ॥	१३
या संकटाबरोबर वारीं लोकेर्षणादि अनिवार्य; । म्हणजे हा दास तुजा जाला लोकत्रयांत कृतकार्य. ॥	१४
अन्नाच्छादन देतें दुसरें बा! कोण, सांग, विश्वास? । म्हणताति 'आयुरन्न प्रयच्छति' प्राज्ञ, तेथें विश्वास. ॥	१५
त्वद्गुणकीर्तन करितां, लज्जा हे पापिणी धरू न गळा. । हे ताटकान्तका! हा परमार्थ इणेंचि बुडविला सगळा. ॥	१६

१. परमेश्वर सर्वांच्या अंतरंगांत वास करितो म्हणून तो 'निकटस्थ' होय. पुढें ११-व्या गीतींत 'हृदयस्थ' शब्द याच मतलबानें योजिला आहे. २. सदय अशा तुला. ३. पायाचे ठायीं नम्र झालेल्या मला. ४. मदनशत्रु जो शंकर त्यानं गाश्ली आहे कीति ज्याची-अशा. ५. निश्चल-शांत-अंतःकरणानें. ६. मोठेपणाची-लौकिकाची-हौस. ७. त्या बोलण्यावर.

खळ हांसतील, तेंही सोसाया सहनशीलता द्यावी ।	
लावीन मस्तक तुज्या पर्दी, तुजी भक्ति आत्मविद्या वी ॥	१७
केलें म्यां मनुजांचें आर्जव बहु, चाटुकारही जालों; ।	
परि तेथ पाप पाउनि, पुनरपि तुजलागिं शरण मी आलों ॥	१८
शरण तरी तुज यावें, नमन करावें तुलाचि सुज्ञानें, ।	
गावे तुजेचि गुण, वा ! सेवावें तुजचि मादृगज्ञानें, ॥	१९
म्हणवुनि तुमचें नामचि 'राम' असें हें मुखीं सदा राहो ।	
हा ज्ञानहीन दीन, प्रसन्न होऊन, शीघ्र तारा, हो ! ॥	२०
परि भावें गुण गातां, प्रसन्न होतोस तूं असें ठावें ।	
जालें सज्जनसंगें; प्रेम कसें तें मनांत सांठावें ? ॥	२१
संतांच्या वदनें मीं आयकिलीं वा ! तुजीं जयीं चरितें, ।	
त्यजुनि विषय, मन केलें, भरावया गुणसुधा, तयींच रितें ॥	२२
चापशरधरा ! धीरा ! आपद्ग्रस्तासि मज नको विसरूं, ।	
या परम संकटीं मी वा ! पदर तुज्यापुढें किती पसरूं ? ॥	२३
विश्व तुज्या ठायीं, तूं नामीं, तें नाम साधुच्याचि मुखीं, ।	
तत्संग दे मला, मग गुंतेना मी कदापि तुच्छ सुखीं ॥	२४
संग धरुनि विषयांचा, भंगचि मन पावलें, परी न विटे ।	
साधुसमागमभेषज साधुन देशील, तरिच मोह फिटे ॥	२५
हें सर्व सत्य तोंवरि, जोवरि तुज शरण पातलों नाहीं ।	
आतां थोरपणासचि आपुलिया मात्र राववा ! पाहीं ॥	२६
संत भगवंत साचे, परि भगवंतापरीस हे थोर ।	
हे आंगें अंधाची यष्टी होतात, थोर बहु थोर ! ॥	२७
ऐसे भगवत्त्पर सदयहृदय संत पंतें भेटावे; ।	
ते सच्छैक्षादाते मुमुक्षुबुद्धीसि होति नेटावे ॥	२८

१. पाठभेद, शुद्धाशुद्ध इत्यादींचें परिशिष्ट.

पृष्ठ.	पद्य.	टीप.
१	३	‘यादवादि यमकल्प’ ऐवजीं ‘यादवादियमकल्प’ (=यादवादिकांना यमासारखा असा) पाहिजे.
२	५	‘वारिधि तशी’=पूर येऊन समुद्राप्रमाणें फुगलेली (यमुना). हा अर्थ अधिक चांगला.
”	८	‘यश गा! ते’ पेक्षां ‘यश गाते’ (=यश गाणारे) हा पाठ अधिक चांगला.
४	१८	‘बळ’ ऐवजीं ‘बळ’ (=बळराम) पाहिजे.
६	३६	‘अगसा’=पर्वतासारखा. हत्तीला ‘झाडा’पेक्षां पर्वताची उपमा अधिक शोभते.
१०	५९	‘बळते ज्या’ ऐवजीं ‘बळ ते ज्या’ असा योग्य पाठ. अन्वय.—ज्या (रुक्मीला), वाइटहि असुनि, ते कलिगादि खळ बळ देती, (तो) रुक्मी नय मोडी, भय त्यजि, [आणि जेविं] शलभ दवा, तेवि बळतेजा (बळरामाच्या पराक्रमाला) होय.
११	६३	उत्तरार्धे=अन्वय.—वासुदेव, त्या (पौडूकाला) न वधुनि, सुकवि मानवते (संतुष्ट) करितां काय? (करूं शकला असता काय?).
१९	१५	‘हर दत्त’ ऐवजीं ‘हरदत्त’ पाहिजे.
२०	२७	‘जीविहिता’ ऐवजीं ‘जी विहिता’ हें पाठांतर. विहिता=योग्या.
२२	१२	‘हे स्वस्था हो’ हें सर्व सखींचें म्हणणें आहे.
२७	६२	‘कुवल्याश्ववृत्त’ ऐवजीं ‘कुवल्याश्व वृत्त’ पाहिजे.
५४	१	‘श्रीमान’ ऐवजीं ‘श्रीमान्’ पाहिजे.
”	२	‘साम्राट्’ ऐवजीं ‘साम्राट्’ पाहिजे.
”	३	‘मा भैः प्रख्यात’ ऐवजीं ‘मा भैषीः ख्यात’ हा योग्य पाठ.
५६	२७	‘न मही त्वां कदापि जोडावी’ ऐवजीं ‘न मदाज्ञा कदापि मोडावी’ असें पाठांतर.
५८	३९	‘कसा’ ऐवजीं ‘कसी’ असें पाठांतर.
५९	६	‘नव्हे’ ऐवजीं ‘नव्हें’ पाहिजे.
६२	४०	‘ससत्व’ ऐवजीं ‘सुसत्व’ असें पाठांतर.
६३	४४	‘येउनि घेवो’ ऐवजीं ‘येवूं घेवूं’ असें पाठांतर.

पृष्ठ.	पद्य.	टीप.
६४	५८	उत्तरार्धावरील खुद्द पंतांची टीप—'जे जन प्रभु, तेही खरे दीन दास होती.'
६५	६५	'०चंद्रे' ऐवजीं '०चंद्रे' पाहिजे.
६६	७९	'विखी मनहि नृपाचे' ऐवजीं 'विखी मनीं नृपातें' असें पाठांतर.
६७	१	'नेती' ऐवजीं 'येती' असें पाठांतर.
६८	३	पूर्वार्ध-पाठांतर.—'झाला कथापितृवनधूमभसितधारणें मलिन काय.'
,,	८	'तेथुनि' ऐवजीं 'येथुनि' असें पाठांतर.
७०	२९	'स्वप्न म्हणावा' ऐवजीं 'स्वप्न म्हणावे' असें पाठांतर.
७२	४४	'बा' ऐवजीं 'त्वां' असा अन्य पाठ.
,,	५०	गीताचा अन्य पाठ.—भूप म्हणे, 'हा वत्सा! निविव श्रुति, मंजु मात वद, शेला। मळिव पदरजें, ये, उर न उलो पाहोनि या तव दशेला. ॥
७३	५५	'सधनाच्या' ऐवजीं 'सदयांच्या' असा अन्य पाठ.
,,	५६	'हेती' या शब्दावर 'अग्निशिखा' अशी खुद्द पंतांची टीप आहे.
,,	६३	पूर्वार्ध, पाठांतर—राया! स्वप्न असे कीं सत्य? कसें मानितोसि? सांग मला.
७४	७१	'हरि! हरि! हरि! दयिते!' ऐवजीं 'हरि! हरि! आयि! दयिते!' असें पाठांतर.
७५	७३	'जीवनविरहचि' ऐवजीं '०विरहहि' असें पाठांतर.
,,	७४	'क्षमा करावी' ऐवजीं 'क्षमा करावें' असा अन्य पाठ.
,,	७९	'जो—तो' ऐवजीं 'जों—तों' असें पाठांतर.
७६	३	उत्तरार्ध—'गुरु' ऐवजीं 'उरु' असा अन्य पाठ.
७७	७	'स्वर्गासि वहायाला' ऐवजीं 'स्वर्गासि बहायाला' असा अन्य पाठ.
,,	९	'तशि' बद्दल 'हा' असें पाठांतर.
,,	१४	'सर्वहि हरि' बद्दल 'सर्व हरी' असा अन्य पाठ.
७८	१७	'०धर भूषण' ऐवजीं '०वरभूषण' असें पाठांतर.
,,	२५	'महाग' ऐवजीं 'महाघ' असें पाठांतर.
७९	२८	'श्रमी' ऐवजीं 'श्रमीं' असा अन्य पाठ.
,,	३५	'मज' ऐवजीं 'मम' असा अन्य पाठ.
८१	२	'आइ' ऐवजीं 'आइ!' (=माते भूमी!) असें पाहिजे.

पृष्ठ.	पं. :-	टीप.
८२	१२	'मत्पुत्रभूमि' ऐवर्जी 'मत्पुत्ररत्न' असें पाठांतर.
८३	२१	'असैचि' ऐवर्जी 'अशेष' असा योग्य पाठ.
८४	२३	उत्तरार्ध, योग्य पाठ.—यश सारिकाचि, पावे, पंजरबद्धादि काय हो ! चिमणी ? ॥
,,	३०-३१	या गीतींचा कांहीं ठिकाणी उलट अनुक्रम आहे.
,,	३२	पाठांतर—श्रीरामसुत मयूरें हे लिहुनि सुकृत कथा यथावुद्धी, । पुण्य- श्लोका वाहिलि, पाहिलि बहु याचि पूजनें शुद्धी. ॥
१०४	१०	उत्तरार्ध-योग्यपाठ.—वा ! मर्त्येशा ! शोभे स्त्रीनें श्रीनेतसैचि तें धाम. ॥